

कुवलयानन्दः ।

(अलङ्कारः)

श्रीमद्द्वैतविद्याचार्यरङ्गराजाध्वरीन्द्रवरदत्तमुनि-
श्रीमदप्यर्द्धोचितेन विरचितः ।

श्रीमद्रामभट्टात्मजवैद्यनाथहस्तचन्द्रिकाख्य-
टीकासहित ।

वि, ए, उपाधिधारिणा
श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण प्रकाशितः ।

कलिकाता-सत्यवर्म

सुप्रितः ।

शकाः १७२६ ।

कुवलयानन्दः ।

(अलङ्कारग्रन्थः)

अमरीकवरीभारम्भमरीमुखरीकृतम् ।
दूरीकरोतु दुरितं गौरीचरणपङ्कजम् ॥१॥

अनुचिन्त्य महालक्ष्मीं हरिलोचनचन्द्रिकां ।

कुर्वे कुवलयानन्दसदलङ्कारचन्द्रिकाम् ॥ १ ॥

चिकीर्षिताविघ्नसिद्धये दृष्टदेवतां स्तौति,—अमरीति,
अत्र चरणमेव पङ्कजमिति मयूरव्यंशकादिसमासाश्रयणात्परिणा-
मालङ्कारः, चरणे आरोप्यमाणस्य पङ्कजस्यारोपविषयचरणात्मता-
परिणतिं विना दुरितदूरीकरणक्रियार्थत्वासंभवात्; परिणामः
क्रियार्थध्वेद्विषयी विषयात्मनेतितल्लक्षणात् । नच पङ्कजमिवचरण-
मिति पूर्वपदार्थप्रधान उपमितसमास एवास्त्विति शङ्क्य ? अम-
रीणां कवरीभारस्य केशपाशस्य सम्बन्धिनौ सौगन्धलोभात् त-
त्संदृष्टा या भ्रमरी तथा मुखरीकृतमिति विशेषणस्यानुगुण्या-
भावात् तस्य पङ्कजगतत्वेनैव प्रसिद्धेरिति एतद्विशेषणावगतेन च
पादपतनेनाभिव्यज्यमाना गौरोविषया सुराङ्गनागता रतिः
कविगतां तां पुष्पातोति प्रेयोऽलङ्कारोऽपि बोध्यः ॥ १ ॥

परस्परतपःसम्पत्फलायितपरस्परौ ।

प्रपञ्चमातापितरौ प्राञ्ची जायापती स्तुमः ॥२॥

उद्घाटय योगकलया हृदयाजकोशं,

धन्यैश्चिरादपि यथाकृचि गृह्यमाणः ।

परस्परैति, प्राञ्ची पुरातनी, जायापती अर्थादुमामहेश्वरी, स्तुमः । किं भूतौ—प्रपञ्चस्य जीववर्गस्य मातापितरूपौ, निरुपाधिकृपाश्रयत्वाद्धितोपदेष्टृत्वाच्च । तथा परस्परसम्बन्धिन्यास्तपः सम्पत्तेः फलवदाचरितं परस्परस्वरूपं ययोस्तौ, अत्र परशब्दस्य क्रियाविनिमयविवक्षायां कर्मव्यतीहारे सर्वनाम्नोद्दे वाचे इति वार्तिकेन द्विर्भावसमामवज्ञावे, पूर्वपदस्य सुपः सुर्वक्तव्य इत्यनेन सुपः स्वादेशे च परस्परशब्दव्युत्पत्तेः पार्वतीतपःसमृद्धि-फलायितः परमेश्वरः, परमेश्वरतपःसम्पत्फलायिता च पार्वतीत्यर्थौलभ्यते । तपःसम्पत्तेश्च फलं—निरतिशयानन्द इति तदुपमया परस्परं परमप्रेमास्पदत्वलक्षणः शृङ्गारोव्यज्यमानः सौभाग्यातिशयव्यञ्जनमुखेन शिवयोर्भावप्रकर्षे पर्यवस्यतीति सङ्गदयैराकलनीयं । मातापितराविति रूपकाभ्यामुक्तोपमयोः संसृष्टिः, परस्परश्चोपमयोः फलायितेत्येकवाचकानुप्रवेशलक्षणः सङ्कर इति दिक् ॥ २ ॥

सम्पत्तिं प्रतिपिपादयिषितानामलङ्काराणां व्युत्पत्तेः स्वतोऽपुरुषार्थतया फलत्वयोगात्तस्यारसास्वादीपयिकत्वेन फलत्वं प्रेक्षावतां प्रकृतग्रन्थप्रवृत्तये सूचयितुं शृङ्गाररसाधिदैवतं श्रौतव्यं प्रति रसास्वादानन्दं प्रार्थयते,—उद्घाटेति, स मुकुन्दी मे मध्यां शश्वत् भवं=शाश्वतिकं, भग्नावरणतया सदा प्रकाशमानं, विबो-

यः प्रस्फुरत्यविरतं परिपूर्णरूपः

श्रेयः, स मे दिशतु शाश्वतिकं मुकुन्दः ॥३॥

अलङ्कारेषु बालानामवगाहनसिद्धये ।

विगलितवेद्यान्तरमानन्दं, रसोवै स इति श्रुतेः रसपदाभिधेयं, दिशतु = ददात्वित्यर्थः । यथाश्रुते मुक्तिप्रार्थनायाः प्रकृते ऽसङ्ग-
त्यापत्तेः ; स कः योधन्यैर्महामहिमपुण्यशालिभिर्नारदादिमु-
निभिर्योगकलया = योगकौशलेन, हृदयाजस्य = उरसोमध्यव-
र्त्तिनो हृदयपुण्डरीकस्य, केशं = मुकुलं, अधोमुखतया विद्यमानं,
उद्घाटय = रेचकप्राणायामेनोर्ध्वं मुखं कृत्वा, चिराद्बहुकालं, यथा-
रुचि = यथेच्छं गृह्यमाणोऽपि रामकृष्णाय भिमतमूर्तिध्यानगोचरी-
क्रियमाणोऽपि, परितः पूष्णं रूपमस्य तथाभूतोऽपरिच्छिन्नब्रह्म-
रूपः, अविरतं = निरन्तरं मुक्तिदशायां, स्फुरति = प्रकाशत इति
विरोधालङ्कारः, औपासनिकरूपस्य कल्पितत्वेन च तत्परिहारः ।
अथवा योगिभिरप्यचिन्त्यस्वरूप इति माहात्म्यातिशयवर्णनं ।
तत्र योगिगतभगवद्विषयकव्रतिभावस्य कविगतं तं प्रत्यङ्गतया
प्रेयोऽलङ्कारः ॥ ३ ॥

चिकीर्षितस्य ग्रन्थस्य प्रयोजनाभिधेये प्रदर्शयति,—अलङ्कारे-
ष्विति, एतच्चोभयान्वयि; अलङ्कारेषु = अर्थालङ्कारेषूपमादिषु विषये,
बालानामव्युत्पन्नानां, तेष्ववगाहनस्य व्युत्पत्तेः सिद्धये इत्यर्थः,
तेषां ये लक्ष्यलक्षणे तयोः संग्रह इति नित्यसापेक्षत्वात्समासः ।
लक्ष्यं = उदाहरणं ॥ अलङ्कारत्वं च = रसादिभिन्नव्यङ्ग्यभिन्नत्वे
सति शब्दार्थान्यतरनिष्ठाया, विषयितासम्बन्धावच्छिन्ना चमत्-
कृतिजनकतावच्छेदकता, तदवच्छेदकत्वं, अनुप्रासादिविशिष्ट-

ललितः क्रियते तेषां लक्ष्यलक्षणसंग्रहः ॥४॥

येषाञ्चन्द्रालोके दृश्यन्ते लक्ष्यलक्षणश्लोकाः ।

प्रायस्तएव तेषामितरेषान्त्वभिनवा विरच्यन्ते ॥५॥

उपमा—यत्र सादृश्यलक्ष्मीरुल्लसति द्वयोः ।

शब्दज्ञानादुपमादिविशिष्टार्थज्ञानाच्च चमत्कारोदयात्तेषु लक्षण-
समन्वयः । शब्दार्थयोर्ज्ञाननिष्ठचमत्कृतिजनकतायां विषयितया
वच्छेदकत्वेन तद्विशेषणौभूतानुप्रासोपमादेस्तन्निष्ठावच्छेदक-
तावच्छेदकत्वात् । रसवदाद्यलङ्कारसंग्रहाय व्यंग्योपमादिवार-
णाय च भेदद्वयगर्भसत्यन्तोपादानम् ॥ ४ ॥

परकीयग्रन्थापहारशङ्कानिरासायाह,—येषामिति, येषामलङ्का-
राणां, चन्द्रालोके = चन्द्रालोकाख्यग्रन्थे, त एवेत्यनन्तरं लिख्यन्त
इति शेषः । तत्र स्थितानामपि केषाञ्चिदलेखनात् प्राय इत्युक्तं ।
यथा ऽनन्तरश्लोकस्योत्तरार्धं । तत्रैवं दृश्यते,—हृदये खेलतोरुच्चै-
स्तन्वङ्गीस्तनयोरिवेति, स्वयन्त्वन्यदेव विरचितमिति । एवञ्च तदी-
यत्वेन कथनादाशङ्कानिरासः ॥ ५ ॥

सम्प्रत्यर्थालङ्कारेषु निरूपणीयेषु बहुलालङ्कारघटकतया
सुप्रसिद्धतया च प्रथममुपमालङ्कारं लक्षयति,—उपमेति, अयञ्च-
लक्ष्यनिर्देशः, शेष लक्षणं । सादृश्यलक्ष्मीश्चमत्कृतिजनकता,
तद्विशिष्टसादृश्यमिति यावत्, धर्मधर्मिणोरभेदोपचारात् ।
लक्षणं व्याचष्टे,—यत्रेति, यत्र = काव्ये, वृत्तित्वं सप्तम्यर्थः, तच्च
शक्तिलक्षणान्यतरसहकारिण बोधकत्वसम्बन्धेन उपमानमधि-
कगुणं, चन्द्रादि । उपमेयं = वर्ण्यमानं, कामिनीवदनादि । सह-
द्वयः ॥ काव्यभावनापरिपक्ववृद्धिः । व्यङ्ग्यस्य मर्यादा = प्रतीति-

हंसैव कृष्ण ! ते कीर्तिः स्वर्गङ्गामवगाहते ॥६॥
यचोपमानोपमेययोः सहृदय हृदयाह्लादकत्वेन चारु-
सादृश्यमुद्भूततयोल्लसति, व्यङ्गमर्यादां विनास्पृष्टं प्रका-
शते, तत्रोपमालङ्कारः । हंसीवेत्युदाहरणम् ।

नियमरूपा यथा सा व्यञ्जने ऽर्थः । अत्रचोपमानोपमेययोरिति
स्वरूपकथनं नतु लक्षणान्तर्गतं, व्यावर्तनीयाभावात् आत्मा-
श्रयापादकत्वाच्च उपमानत्वोपमेयत्वयोरुपमाघटितत्वात्—एत-
च्चाग्रे व्यक्ती भविष्यति । इत्थं चालङ्कारत्वे सति सादृश्यत्वमु-
पमालङ्कारलक्षणं बोध्यं, एवमग्रेऽप्यधिकारप्राप्तमलङ्कारत्वविशे-
षणं बोध्यं ॥ हंसीत्यादि, अत्र तावदिवार्थे सादृश्ये निरूपित-
त्वसंसर्गेण हंस्यादेरन्वयः, सादृश्यस्य प्रयोजकत्वसंसर्गेण स्वर्ग-
ङ्गावगाहनाश्रयत्वरूपे साधारणधर्मे, तस्य च स्वरूपसम्बन्धेन
कीर्त्तौ सादृश्यस्य निपातार्थतया नामार्थं प्रति साक्षात् सम्ब-
न्धेन विशेष्यत्वे विशेषणत्वेच बाधकाभावात्, तथा च—हंसीनि-
रूपितसादृश्यप्रयोजकस्वर्गङ्गाकर्म्मकावगाहनाश्रयत्ववती कीर्त्ति-
रिति बोधः । नचैवं स्वर्गङ्गावगाहनमिव शब्दश्चेत्याद्याग्रिमग्रन्थे
धात्वर्थस्य समानधर्मत्वोक्तिर्विरुद्धेति वाच्यं, तदाश्रयत्वस्य समान-
धर्मत्वे तस्य तथात्वस्योचि श्रयापातत्वेन विरोधाभावात्, तथासति
तत्रैव कुतो न सादृश्यान्वय इति चेत् ? न, धात्वर्थनिष्ठविशेष्यता-
निरूपितप्रकारतासंसर्गेण शब्दबोधे विशेष्यतया विभक्त्यर्थो-
पस्थितर्हेतुत्वात् । नच निपातार्थभिन्नवृत्तित्वेन प्रकारता विशे-
षणीयेति वाच्यं, घटो न पश्यतेत्यादौ घटाद्यन्विताभावस्य कर्मता-
संसर्गेण दर्शनेऽन्वयापत्तेः । यदितु धात्वर्थेऽपि तात्पर्यवशात्

सादृश्यान्वयोऽनुभवसिद्धस्तदा धात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्र-
कारतासम्बन्धेन नान्वयबुद्धिं प्रति नञ्जन्योपस्थितेः प्रतिबन्ध-
कत्वमात्रं परिकल्प्य घटोन पश्यतीत्यादौ पूर्वोक्तान्वयबोधोन्निरा-
करणीय इति दिक् ॥ एवमरविन्दमिव सुन्दरवदनमित्यादावङ्ग-
विन्दादिनिरूपितसादृश्यस्य प्रयोजकतासंसर्गेण सुन्दरपदार्थे-
कदेशेपि सुन्दरत्वेऽनुभवबलादन्यस्तद्विशिष्टस्य चाभेदेन सु-
खादौ । इत्यञ्चारविन्दनिरूपितसादृश्यप्रयोजकसौन्दर्यवदभिन्नं
वदनमित्यन्वयबोधः, अरविन्दसुन्दरमिति समासेत्वरविन्द-
पदेन अरविन्दनिरूपितसादृश्यप्रयोजकं लक्ष्यते, तच्चाभेदेन
पदार्थैकदेशे सौन्दर्येऽन्वेति, एवञ्चारविन्दनिरूपितसादृश्यप्रयो-
जकाभिन्नसौन्दर्यवदभिन्नं वदनमित्यन्वयबोधः । एकदेशान्वया-
योगादरविन्दपदमेव लक्षणया सर्वार्थबाधकं सुन्दरपदं तु ता-
त्पर्यग्राहकमित्येके । अरविन्दमिव वदनमित्यत्रारविन्दनिरूपित-
सादृश्यवद्वदनमिति बोधः, सादृश्यस्य निपातार्थतयाऽभेदेन नामा-
र्थान्वये बाधकाभावात् । अरविन्दमिव भातीत्यत्र भातेर्ज्ञानार्थ-
कत्वेऽरविन्दपदस्य अरविन्दनिरूपितसादृश्यप्रकारकज्ञानविषये
लक्षणा, तस्य चाभेदेन सुखादावन्वयः, शेषान्तात्पर्यग्राहकं, पूर्वो-
क्तदिशा वा सादृश्यस्यैव प्रकारितासंसर्गेण धात्वर्थेऽन्वयः, अत्रैव
सौन्दर्येणेति धर्मापादाने तृतीयार्थस्य प्रयोज्यत्वस्य सादृश्येऽ-
न्वयात् सौन्दर्यप्रयोज्यारविन्दनिरूपितसादृश्यप्रकारकज्ञानविषय-
इति बोधः । आद्यकल्पेतु अरविन्दपदमेव सर्वार्थबाधकमितर-
न्तात्पर्यग्राहककिति ध्येयं । इयञ्च सादृश्यस्य पदार्थान्तरत्वमते
शब्दबोधरीतिरुपदर्शिता, तस्य समानधर्मरूपत्वे तु चन्द्रइव
सुखमित्यादौ चन्द्रवृत्तिधर्मवत्सुखमात्रं बोधः, अत्रैव वाङ्मादकमिति

इयञ्च पूर्णोपमेत्युच्यते हंसी कीर्तिः स्वर्गज्ञाव
गाहनमिव शब्दश्चेत्येतेषामुपमानोपमेयसाधारणध-
समानधर्मोपादाने इवार्थस्य धर्मस्याह्लादकत्वे पदार्थैकदेशेऽन्वयः,
तदसहिष्णुतायां तु चन्द्रनिष्ठाह्लादकत्ववति आह्लादकपदसा-
लक्षणा, चन्द्रादिपदं तात्पर्यग्राहकं चन्द्र-सदृश मित्यत्रात्रैक-
देशे सादृश्ये चन्द्रान्वयः, स-सम्बधिकतत्वात्; सदृशपदं वा चन्द्रसा-
दृश्य-विशिष्टे लाक्षणिकम् अत्रैवाह्लादकत्वेनेतुरक्ता वभेद स्तृती-
यार्थं स्तस्य च सदृशपदार्थैकदेशे धर्मोऽन्वयस्तथा चाह्लादकत्वा-
भिन्नचन्द्रवृत्तिधर्मवदभिन्नं मुख मिति बोधः । सदृशपदमेव वा
सर्वार्थबोधक मितरतात्पर्यग्राहक मित्येवंविधा अन्वयसरणि-
श्रेण्य स्तत्र तत्र शब्दव्युत्पत्तिनिपुणैरनुसंधेया इत्यलं प्रसक्तानु-
प्रसक्तपरिचिन्तनेन ॥ ६ ॥

पूर्णोपमेतीत्यनन्तर मालङ्कारिकै रिति पूरणीयं, तत्तुं च
विशेषत उपात्तशब्दशक्तिप्रतिपादितोपमानोपमेयकत्वे सति-
विशेषतः शब्दोपात्तसमानधर्मकत्वे च सति विशेषतः स्वनि-
रूढशब्दगम्यत्वं, स्वयमुपमापरम्, उपमानलुप्ताया मपि लक्ष-
णोपमानप्रतिपत्ते स्तद्वारणाय शक्नोति उपमेयलप्तायां स्मर-
बधूयन्तीत्यादा वात्मन उपमेयस्या ध्याहृतेनात्मान मिति
शब्देन बोधनादुपात्तेतिशब्दविशेषणम् एवमपि तन्वीत्यने-
नात्रोपमेयस्य काव्यस्य सदृशं न सदृशत इत्येवं विधायां
लुप्तोपमानाया मुपमानस्य च सदृशपदोपात्तताद्विशेषत इति
उपमेयोपमानतावच्छेदकरूपेणेत्यर्थः; धर्मलुप्ताया मप्युपमा-
वाचकेन सामान्यतो धर्मोपात्तत्वाद्विशेषत इति, उपमाप्रयो-
जकतावच्छेदकरूपेणेत्यर्थः वाचकलुप्ताया मपि लक्षणयोप-

मानादिपदेनोपमावगमात्तद्वारणाय विशेषतः स्वनिरुद्धेति उप-
 मायां च निरुद्धा इववद्वायथाशब्दादित्याद्यभियुक्तोक्तिसंगृहीता
 इवादयः, अत्र निपातरूपस्येवादे रूपसर्गवत् द्योतकत्वमेव,
 कथं मन्यथा “शरै रस्त्रै रिवोदीच्यानुद्धरिष्यन् रसानिवे” त्यादा
 वुस्त्रादिपदोत्तरतृतीयादिसङ्गतिः ? उस्त्रादे रुद्धरणक्रियां प्रत्यक-
 रणत्वात्; इवार्थं सादृश्यान्वयित्वेन करणीभूतशरविशेषणत्वाभा-
 वाच्च । द्योतकत्वे तूस्त्रादि पदस्योस्त्रसदृशपरतयोस्त्रसदृशैः
 शरैरिति शरविशेषणत्वेन तृतीयादिसङ्गतिरिति वैयाकरणमतं
 तु नादरनीयम् । ‘उपास्यते गुरु’ रित्यादौ धात्वर्थासनक्रियाया
 अकर्मकतया कर्मलकारानुपपत्तिरूपबाधकस्योपसर्गवाचकता
 यामिवेवादिवाचकताया मभावेन दृष्टान्तवैषम्यस्य स्फुटत्वात् ।
 विशेषणविशेष्ययोः समानविभक्तिकतायां ‘विशेष्येण सहैकार्थं
 भवेद्यत्र विशेषणं । तत्र लिङ्गादयः प्रायो विशेष्यस्याविशेषणे’
 -इत्यनुशासनस्येवोपमानोपमेययोरपि तस्यां लिङ्गसंख्याविभेदेऽपि
 उपमानोपमेयता विभक्तिः पुनरेकैव उपमानोपमेययो रित्यनु-
 शासनस्य सत्त्वेनोपमानपदोत्तरतृतीयादेः साधुत्वार्थतयोपपत्तेश्च
 तस्माद् वाचकत्वमेवेवादिनाम्; युक्तं चैतत्—अन्यथा सकला-
 लङ्कारिकसंमतसेवशब्दप्रयोगे श्रीतीत्वस्य दत्तजलाञ्जलित्वा-
 पत्तेः; रुद्धिप्रयोजनयो रन्यतरस्याभावेन चन्द्रादिपदेन चन्द्रसदृ-
 शलक्षणायां निषिद्धलाक्षणिकतृरूपनेयार्थतृदोषापत्तेश्च ; अपिच
 इवादेर्दोषतकतृनये चन्द्रादे रूपमानस्य पदार्थैकदेशतया तत्र
 साधारणधर्मान्वयानुपपत्तिरिति दिक् ॥ उपमानेत्यादि ।
 उपमानतृच्चोपमानिरूपकत्वेन विवक्षिततृ, तदाश्रयतृ न विवक्षि-
 तत्वं चोपमेयतृ, साधारणतृच्च धर्मस्वारसिक मौपचारिकं

मोपमावाचकानाञ्चतुर्णामप्युपादानात् ॥ ६ ॥

यथा वा—गुणदोषौ बधो गृह्णन्निन्दुक्षेडाविवेश्वरः ।

शिरसा स्नाघते पूर्वम्परङ्कण्ठे नियच्छति ॥ ७ ॥

अत्र यद्यपि उपमानोपमेययोर्नैकः साधारणो धर्मः
उपमाने ईश्वरे चन्द्रगरलयोर्ग्रहणमुपादानं तयोर्मध्ये

विश्वप्रतिविम्बभावकृतं श्लेषकृतं वस्तुप्रतिवस्तुभावेन समास-
भेदाश्रयणेनेत्यनेकवाचित्वमीमांसायां प्रपञ्चितम् । तत्र स्वर्गङ्गा
वगाहनस्य तथात्वमौपचारिकं कीर्तौ तस्य स्वरसिकता
भावात् । उपादानादिति, वाचकस्योपादाननिर्देशः इत-
रेषां तु शब्देन प्रतिपादनस्तदिति चिन्तनीयम् ॥ ६ ॥

साधारण्यप्रकारविशेषोपदर्शनायोदाहरणान्तरमाह—यथा
वेति, गुणदोषाविति, गुणदोषावर्थात्परस्य गृह्णन् जानन् बधुः
पण्डितः पूर्वं पूर्वनिर्दिष्टं गुणं शिरसा स्नाघते आन्दोलितेन
शिरसा अभिनन्दयति परम्परतो निर्दिष्टं दोषं कण्ठे निय-
च्छति निरुणाद्धि वाचा कण्ठात् बहिर्नीहाटयतीत्यर्थः । क इव ?
इन्दुक्षेडौ चन्द्रगरले गृह्णन् उपादान इश्वरो हर इव, सोऽपि
हि पूर्वचन्द्रं शिरसा स्नाघते तत् पूर्वकं धारयति—परञ्च गरलं,
कण्ठे नियच्छति स्थापयतीति 'क्षेडस्तु गरलं विष' मित्यमरः ॥

शङ्कते—अत्र यदपीति । साधारण्यस्त्वनेनाभिमतो धर्मः गृह्णन्
शिरसा स्नाघते पूर्वं मित्यादिनोक्तो यद्यपि नैको न साधारण्य
इति योजना गृह्णन्नित्यादिनोक्त एकोऽपि धर्मः साधारण्य
नेति वा यथाश्रुते साधारण्यस्य साधारण्यतृभावाक्ते रसङ्गत-
तापत्तेः साधारण्याभावे हेतुः उपमान इत्यारभ्य इतिभेदा-

पूर्वस्य चन्द्रस्य शिरसा स्नाघनं वहनं उत्तरस्य गरलस्य कण्ठे निदमनं संस्थापनम् उपमेये बुधे गुणदोषयार्ग्यं हणं ज्ञानं तयोर्मध्ये पूर्वस्य गुणस्य शिरसा स्नाघनं शिरःकम्पे नाभिनन्दनम् उत्तरस्य दोषस्य कण्ठे नियमनं कण्ठादुपरि वाचा अनुद्वाटनमिति भेदात् । तथापि चन्द्रगरलयोर्गुणदोषयोश्च विस्वप्रतिविस्वभावेनाभेदादुपादानज्ञानादीनां गृह्णन्नित्याद्येकशब्दोपादानेनाभेदाध्यवसायाच्च साधारणधर्मतेति पूर्वस्माद्विशेषः । वस्तुतो भिन्नयोरप्युपमानोपमेयधर्मयोः

दित्यन्तेनोक्तः; समाधत्ते—तथापीति, वस्तुगत्या साधारण्याभावे पीत्यर्थः । चन्द्रगरलयो रित्यादि यथाक्रमं चन्द्रगुणयोर्गरलदोषयोश्चेत्यर्थः । विस्वप्रतिविस्वभावेन प्रतीयमानसादृश्ययोरुपमानोपमेयधर्मयोर्भिन्नशब्दोपात्ततूरूपेण अभेदात् अभेदाध्यवसायात् एतच्च साधारणधर्मतत्तत्राग्रेतनेनान्वितं ज्ञानादीत्यादिना शिरसा बहुलाभिनन्दनयोः कण्ठस्थापन-तद्वहिरनुद्वाटनयोश्च संग्रहः । गृह्णन्नित्यादिना च शिरसा स्नाघनं कण्ठे नियच्छतीत्यनयोः संग्रहः । अभेदाध्यवसायादिति, अभेदस्याध्यवसाया दाहार्यनिश्चयादित्यर्थः । साधारण धर्मतुतीति साधारणधर्मतुताभिमानविषयतेतित्यर्थः । पूर्वस्मात् पूर्वोदाहरणात् इति विशेष इत्यन्वयः । नचैवं साधर्म्यप्रतीतुपादानेपि वस्तुतस्तदभावात् कथं सुपमालक्षणसमन्वय इति वाच्यं ? चमत्कारविशेषप्रयोजकसाधारणतुताध्यसवायविषयधर्मत्वस्यैवोपमालक्षणतुमित्यभिप्रायादिति लोके विस्व-

परस्परसादृश्या दभिनयः पृथगुपादानं विस्वप्रति-
विस्वभाव इति आलङ्कारिकसमग्रः ॥ ७ ॥

वर्ण्योपमानधर्माणामुपमावाचकस्य च ।

एकद्वित्रानुपादानैर्भिन्ना लुप्तोपमाष्टधा ॥ ८ ॥

तडिज्ञौरीन्दुतुल्यास्या कर्पूरन्ती दृशोर्मम ।

कान्त्या स्मरबधूयन्ती दृष्टा तन्वी रहो मया ॥ ९ ॥

यत्तया मेलनं तत्र लाभो मे यश्च तद्रतेः ।

तदेतत्काकतालीय मन्त्रितर्कितसम्भवम् ॥ १० ॥

उपमेयादीनां चतुर्णां मध्ये एकस्य द्वयोस्त्वयाणां वा
प्रतिपादकशब्दाभावेन लुप्तोपमेत्युच्यते सा चाष्टधा ।

प्रतिविस्वभावव्यपदेशस्य गगनजलाशयादिगतचन्द्रादिविषयतया
प्रसिद्धेः । कथं प्रकृते तद्व्यपदेश इत्याशङ्काया माह—
वस्तुत इत्यादि, अभिनयोः तथाध्यवसितयोः । पृथगिति,
भिन्नशब्देनेतरार्थः । विस्वप्रतिविस्वभावइति विस्वप्रतिविस्व-
भावपदवाच्य मितार्थः । समयइति, सङ्केतइत्यर्थः ॥ ७ ॥

पूर्णाया उपमानादिसमग्रतानियमप्रसिद्धे स्तद्विपरीतायां
लुप्तोपमायां सर्वलोपनियमाशङ्कानिरासाय लक्षणपूर्वकं तां
विभजते—वर्ण्यतयादिना, चकारो वा शब्दार्थे, तदनन्तरं च लोपे-
इत्याध्याहार्यम् एवंचेतरेतरयोगाविवक्षया वर्ण्योपमानस्य
धर्म्योपमावाचकस्य वा लोपे अन्यतमानुपादाने लुप्तोपमा
सा च एकद्वित्रानुपादानै रष्टधा भिन्नेति पूर्वापराभ्या मुक्तं
भवति ॥ ८—१० ॥

तडिदित्यादीनुपादाहरणानि अर्थतो व्याचष्टे—उपमेयादिना-
मिति, वस्तुतो लाघवात् पूर्णाभिन्नतुल्यं लक्षणं बोध्यं लक्षणवाच्य-

यथा — वाचकलुप्ता १ धर्मलुप्ता २ धर्मटादकलुप्ता ३
 वाचकोपमेयलुप्ता ४ उपमानलुप्ता ५ वाचकोपमान-
 लुप्ता ६ धर्मोपमानलुप्ता ७ धर्मोपमानवाचकलुप्ता
 चेति ८ तत्रोपमानलोपरहिताश्चत्वारोभेदास्तडिद्-
 गौरीत्यादि श्लोकेन प्रदर्शिताः तद्वन्तोभेदा उत्तर श्लो-
 केन दर्शिताः तत्रतडिद्गौरीत्यत्र वाचकलोपस्तडिदिव
 गौरीत्यर्थ, “उपमानानि सामान्यवचनै” रिति-
 समासविधायकशास्त्रकृतः । इन्द्र, तुल्यास्येत्यत्र धर्म-
 लोपः सत्वैच्छिकः न शास्त्रकृतः । कान्त्या इन्द्र, तुल्या

गतं क्रममुपेत्यादाहरणक्रमानुसारेण विभागं दर्शयति—यथे-
 तयादि, वाचकलुप्तेति, वाचकत्वं चात्रानुपूर्विविशेषवत्तयोपमाबो-
 धने निरुद्धत्वं, तच्च शक्ता निरुद्धलक्षणया वा तत्राद्यमिवादेर्हितीयं
 तु सुहृत्पदादेरिति तदभावात्तडिद्गौरीतयादौ वाचकलोपः समा-
 सानुशासनेन निरुद्धलक्षणवगमेपि आनुपूर्विविशेषवत्तया शब्द-
 विशेषस्य तदबोधनात् । शास्त्रकृतइति, शास्त्रप्रयुक्तइत्यर्थः ।
 कर्पूरन्तौत्यत्रेति, अत्र सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विप् वा वक्तव्य इतर-
 नेन विहितः क्विप् लुप्तोपि स्मर्यमाणो धर्ममात्ररूपम् आचारं
 बोधयति, कर्पूरपदं च लक्षणया कर्पूरसादृश्यं तस्य चातिरिक्तत्वे
 पूर्ववत् प्रयोजकतासंसर्गेणाचारेऽन्वयो धर्मरूपत्वे त्वभेदेन, वस्तु-
 तस्तु क्विप्लोपाप्रतिसन्धानेपि तथा बोधात् कर्पूरादि-
 शब्दाएव कर्पूरादिसादृश्यप्रयोजकाभिन्नं तत्सादृश्याभिन्नं वाचारं
 लक्षयन्तीति युक्तम् । ननु वाचकस्येवादे रनुपादानालोपाऽ
 युक्तः, साधारणधर्मस्य त्वाचाररूपस्य क्विप्पात्ततया कथं

स्येत्यपि वक्तुं शक्यत्वात् । कर्पूरन्तीत्यत्र धर्म-
वाचकलोपः कर्पूरमिवाचरन्तीत्यर्थे विहितस्य कर्पूर-
वदानन्दात्मकाचारार्थकस्य क्विप् “इव शब्देन सह
लोपात् अत्र धर्मलोप ऐच्छिकः, नयनयोगानन्दा-
त्मकतया कर्पूरन्तीति तदुपादानस्यापि सम्भवादिति
कान्त्यास्मरबधूयन्तीत्यत्र वाचकोपमेयलोपः अत्र
कान्तेतिविशेषणसामर्थ्यत्वात्मानं कामवधूमिवाच-
रन्तीत्यर्थस्य गम्यमानतया स्वात्मान उपमेयस्य सहो-
लोपः? तत्राह—कर्पूरवदानन्दात्मकाचारार्थस्य क्विप् इति कर्पूर-
रस्येवेतीवार्थे वतिः आनन्दात्मकः, जनकतासम्बन्धेन वस्तुगत्या
आनन्दस्वरूपो य आचारस्तद्बोधकमेत्यर्थः । ननु क्विप् लोपाज्ञाने-
प्याचारप्रतीतेः कर्पूरादिपदानामिव तद्बोधकतृपत्ते कथं धर्म-
लोपः सङ्गमनीयइति चेत्? अत्र प्राञ्चः—एवमपि तद्वाचकतया
विहितस्य क्विपो लोपात्तलोपव्यपदेशः अतएवात्र समानार्थकः
क्वच् नोपात्तः तस्यालुप्ततादित्याहुः । नव्यास्तु धर्ममात्ररूपस्या-
चारसेवापादानेपि आनन्दतादिना विशेषरूपेणानुपादानाद्धर्म-
लोपोयुक्तएव अन्यथा इन्दु तुल्यासेवत्यादिधर्मलुप्तोदाहरणस्या
सङ्गततृपत्तेः । नचैवं क्वजादावपि धर्मलुप्ता स्यादिति वाच्यम् ?
इष्टापत्तेरित्याहुः । स्मरबधूयन्तीत्यत्रेति, ननूपमानादाचार इति
कर्मभूतादुपमानादाचारे क्ववो विधानात् स्मरबधू रतिमिवा-
चरन्तीत्यवगमेप्यात्मान मन्यां वेति कथं निर्णयः ? तत्राह—विशे-
षणेति, रतानुरूपाचरणस्य कान्तिकरणकतृरूप विशेषणसामर्थ्या-
दित्यर्थः, कान्तेः स्वरसतः स्वीयतानुगमादिति भावः । न चात्मन

पमावाचकेनानुपादानात्सत्त्वैच्छिकः स्वात्मानं स्मर-
बधूयन्तोतुपमेयोपादानस्यापि सम्भवात् । काकता-
लीयमित्यत्र काकतालशब्दौ वृत्तिविषये काकताल
समवेतक्रियावृत्तिनौ तेन काकागमनमिव तालपतन-
मिव काकतालमितीवार्थे समासाच्च तद्विषयादिति-
ज्ञापकात्मना नः उभयत्रोपमेय स्वस्य क्वचिद्गमनं
तत्रैव रहसि तन्वा अवस्थानं तेन स्वस्य तन्वाश्च
समागमः काकतालसमागमसदृश इति फलति,
ततः काकतालमिव काकतालीयमिति द्वितीयस्मि-

उपमेयसा तन्वीपदेनेपादानात् कथं लोपइतिवाच्यं ? तस्या
द्वितीयान्ततया कर्मभूतोपमेयासमर्पकत्वात् आत्मानमित्यध्याहृते-
नैव तदोधात् अत्र च स्मरबधूपदेन स्मरबधूसादृश्यं लक्ष्यते, तस्य
च प्रयोजकत्वसंसर्गोपाभेदेन वाऽऽचारेन्वयः, तथा च स्मरबधूसादृ-
श्याभिन्न आत्मकर्मको य आचारस्तु दाश्रयस्तन्वीति बोधः । काक-
तालीयेति वृत्तिविषये समासविषये ज्ञापकादिति द्वैवार्थे समासा
भावे तद्विषयादित्यनेनेवार्थविषयसमासानुवादोऽनुपपन्नस्तज्ज्ञा-
ज्ञापक इत्यर्थः, उभयत्र काकागमनतालपतनयोः उपमेयमित्य-
नन्तरं क्रमेणेति शेषः । तेनेति, काकतालसमवेतक्रियापरयोः
काकतालपदयो रिवार्थे समासेनेत्यर्थः । काकतालसमागमेति,
अयम्भावः—काकागमनतालपतनयोरुपमानत्वे तदुपमेययोः स्वेय
गमन-तन्वावस्थानयोः पृथगनुपात्तत्वेनोपमेयतयान्वतायोगात्
काकतालसमागम एवोपमानम्, इत्यत्र काकतालसमागमसदृशः
काकतालपदार्थस्तस्यचाभेदेन स्वीयतन्वीसमागमरूपे उपमेयेऽ

न्निवार्थे समासाच्च तद्विषयादितिसूत्रेण “इवे प्रति-
 कृतावित्यधिकारस्थेन क्व प्रत्ययः । तथाच—पतनद-
 लितन्तालफलं यथा काके नोपभुक्त मेवं रहो दर्शन-
 क्षुभितहृदया तन्वी खेनोप भुक्तेति तदर्थः । ततश्चात्र
 काकागमनतालपतनसमागमरूपस्य । काककृतताल
 फलोपभोगरूपस्य चोपमानस्यानुपादानात् प्रत्यया-
 र्थोपमायामुपमानलोपः समासार्थोपमायां वाचको-
 पमानलोपः । सर्वोप्ययं लोपः क्व-प्रत्ययविधायक-
 शास्त्रकृतः । अवितर्कितसम्भवमिति साधारण ध-
 र्मस्यानुपादाने प्रत्ययार्थोपमायां धर्मोपमान-
 न्वय इति । तत इति, तादृशसमासेत्तरमित्यर्थः । इतितदर्थ इति,
 काकतालपदलक्षितस्य काककृततालफलोपभोगसदृशस्याभेदेन
 तन्वीरतिलाभरूपेणोपमेयेनान्वयादिति भावः । अत्र पतनदलि-
 तमिति रहोदर्शनक्षुभितहृदयेति च बिम्बप्रतिबिम्बभावापन्न-
 धर्मस्वरूपकथनं न त्वेवमन्वयाकार इति बोध्यम् । न च सक-
 दुच्चारिताभ्यां काकतालपदाभ्यां कथमुपमानद्वयावगम इति
 वाच्यम् । अनुभवानुसार्यनुशासनेन व्युत्पत्तिवैचित्र्यस्य स्फुटं प्रति-
 पत्तेरिति । एवं दुरूहत्वात्पदं ब्रह्मण्य तत्रोपमानलुप्तादींश्चतु-
 रोपि भेदान् प्रदर्शयितुमाह—ततश्चेति काकागमनेतयादि काका
 गमनतालपतनरूपो यः समागमस्तद्रूपस्येत्यर्थः । इदञ्च काका-
 गमनमिव तालपतनमिवेति महाभाष्यगतविग्रहवाक्यदिशेध
 शङ्कापरिहारायोक्तं, समागमस्य तादृशक्रियाद्वयाभिन्नत्वेनोक्त-

लोपः । समासार्थोपमायां धर्मोपमानवाचकलोपः
इति सूक्ष्मया दृष्ट्या वधारितव्यम् । एतेषामुदाहरणा
न्तराणि विस्तर भयान्नलिख्यन्ते ॥१०॥

युक्ता तस्योक्तार्थ एव पर्यवसानात् ; विशिष्टोपमायां विशेषणोप
मावगतिवत्समागमोपमायामपि तदयवक्रिययोर्यथायोगं गम्य-
मानामुपमामभिपेत्त महाभाष्यकृतां तादृशविग्रहवाक्यप्रणयन
मित्याशयः । धर्मस्यानुपादानइति तत्स्थाने अभवत् किं
ब्रवीति ते-इति पाठइति भावः ॥ १० ॥

इति श्रीमत्तत्सदुपाख्य-रामभट्ट-सूरि-वरात्मज-वैद्यनाथ-
विरचितायाम् अलङ्कारचन्द्रिकाख्यायां कुवलयानन्द-
टीकाया मुपमाप्रकरणं सम्पूर्णम् ॥

उपमानोपमेयत्वं यदेकस्यैव वस्तुनः ।

इन्दुरिन्दुरिव श्रीमानित्यादौ तदनन्वयः ॥ ११

एकस्यैव वस्तुन उपमानोपमेयत्ववर्णनमनन्वयः ,

यद्यप्युपमानिरूपणान्तरं तन्मूलं तद्वारेण सश्रवत्सादृश्या उपमेयोपमैव प्रथमं निरूपयितुमुचिता न भवत्यारोपितत् सादृश्यनिबन्धनोऽनन्वयस्तथापि तं द्वितीयसदृशव्यवच्छेदफलकतया तृतीयसदृश व्यवच्छेदफलिकामुपमेयोपमामपेक्ष्यशीघ्रोपस्थिति कमभिप्रेत्य प्रत्यमं निरूपयति—उपमानोपमेयत्वमिति, उपमानतु उपमेयत्वं चेत्यर्थः ; इदं हान्ते श्रूयमाणत्वात् विवक्षित इति च शेषः । एवं चैकस्यैव वस्तुनो यदुपमानत्वमुपमेयत्वं च विवक्षते तदनन्वयइत्यन्वयः। असम्भवशङ्कानिरासाय मध्ये उदाहरणाक्तिः । ननु कलक्षणस्य भणितिरिव मतिर्मतिरिव चेष्टेत्यादि रश्मोपमायामतिव्याप्तिः तत्र मत्यादेरेकस्यैव वस्तुन उपमानत्वस्योपमेयत्वस्य च वर्णनात् अथैकस्य वस्तुनो यदेकनिरूपितं उपमानतु उपमेयत्वं चेति विवक्षितम् एकपदस्यावृत्तिकल्पनात्, इत्यञ्च रश्मोपमायां मत्यादेर्चेष्टादिनिरूपितमुपमानत्वं भणित्यादिनिरूपितन्तु उपमेयत्वमित्येकनिरूपितोपमानोपमेयत्वविरहान्नातिव्याप्तिरितुच्यते, तदा खमिव जलं, जलमिव खमितु उपमेयोपमा उपमानत्वस्योपमायामतिव्याप्तिः तत्रैकस्यैव वस्तुनो गगनस्य एकजलनिरूपितस्योपमेयत्वस्य च वर्णनादिति चेन्नैवं, एकस्यैवेति विरोधद्वीतकैवकारबलेन स्वाश्रयनिरूपितयो रूपमानोपमेयत्वयोर्लाभेन काप्यतिप्रसङ्गाभावात् ; अस्ति हि इन्दुरिन्दुरिवेत्यनन्वये उपमानत्वमुपमेयत्वञ्च स्वाश्रयेन्दुनिरूपितं न तु रश्मोपमायामुपमेयोपमायां वेति सङ्क्षेपः ।

वर्ण्यमानमपि स्वस्य स्वेन साधर्म्यं नान्वेतीति व्युत्पत्तेः,
अनन्वयिनोप्यर्थस्याभिधानं सदृशान्तरव्यवच्छेदेनानुप-
मत्वद्योतनायेन्दुरिन्दुरिव श्रीमानित्युक्ते श्रीमत्वेन
चन्द्रस्य नान्यः सदृशोस्तीति सदृशान्तरव्यवच्छेदो
लक्ष्यते ततश्च स्वेनापि सादृश्यासम्भवादनुपमेयत्वे
पर्यवसानम् ।

यथावा—गगनं गगनाकारं सागरः सागरोपमः ।

रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिव ॥

पूर्वोदाहरणे श्रीमत्वस्य धर्मस्योपादानमस्ति इह ।

गगनादिषु वैपुल्यादेर्धर्मस्य तन्नास्तीति शेषः ॥ ११ ॥

अनन्वयपदप्रवृत्तिनिमित्तमाह —वर्ण्यमानमपीति, नान्वेतीति,
न सञ्जघातइत्यर्थः । साधर्म्यस्य भेदघटिततादितिभावः । नन्वेवं
मत्यसम्बद्धप्रलापत्वापत्तिरित्यत आह—अनन्वयिनापीति, बाधित-
स्यापीत्यर्थः । अर्थस्य साधर्म्यस्य अभिधानम् आचार्यारीपरूपतया
प्रतिपादनं सदृशान्तरव्यवच्छेदेन सदृशान्तरव्यावृत्तिबोधद्वारेण ।
एतदेव विशदयति—इन्दुरित्यादिना, इत्यञ्च सदृशान्तरव्यावृत्ति-
सूचनद्वारानुपमत्वद्योतनरूपप्रयोजनवत्त्वादापाततीरुद्रोदनार्थ-
वादवत् द्वारमात्रतया सादृश्यप्रतिपादनेपि नासम्बद्धप्रलापता-
पत्तिरिति भावः ।

उदाहरणान्तरमाह—यथावेति, गगनाकारं गगनसदृशम्; इवे-
त्यतः प्राक् युद्धमित्यध्याहार्यम् उदाहरणान्तरप्रदर्शने बीजमाह
—पूर्वोदाहरणेति, वैपुल्यादेरित्यादिपदात् गाम्भीर्यदारुणत्वयोः
सङ्ग्रहः ॥ ११ ॥

इत्यनन्वयप्रकरणम् ॥

पर्यायेण द्वयोस्तच्चेदुपमेयोपमानता ।

धर्मोर्थ इव पूर्णश्चैरर्थो धर्म इव त्वयि ॥ १२

द्वयोः पर्यायेणोपमानोपमेयत्वकल्पनं तृतीयसदृश
व्यवच्छेदार्थं धर्मार्थयोः कस्यचित्केनचित्सादृश्ये वर्णिते

अथोपमेयोपमां लक्षयति—पर्यायेणेति अयौगपदेनेत्यर्थः,
वाक्यभेदेनेति यावत् ; तत् उपमानोपमेयत्वं विवक्षतइति शेषो-
न्नापि बोधः, उपमेयोपमेति लक्ष्यनिर्देशः उपमेयेनोपमेति
व्युत्पत्तेः, धर्मोर्थइवेत्युदाहरणम् । अर्थो धर्मं, पूर्णश्चैः पूर्णस-
मृद्धिः । अत्र च धर्मार्थयोर्द्वयोर्वाक्यभेदेन उपमानत्वमुपमेयत्वञ्च
वर्णितं तत्रादावाक्योऽर्थस्योपमानत्वं धर्मस्योपमेयत्वं द्वितीयेतु तद्वि-
पर्यायासेन धर्मस्योपमानत्वमर्थस्योपमेयत्वमिति लक्षणसमन्वयः ।
उपमानोपमेयत्वमात्रोक्तावनन्वयेऽतिव्याप्तेर्द्वयोरित्युक्तम्, एवमपि
'ममत्वं शरदि प्रापुरहीकुमुदतारका' इत्युभयविश्रान्तसादृश्याया
मुपमायामतिव्याप्तिः, तत्र द्वयोः कुमुदतारकयोः सादृश्याश्रयत्व-
रूपोपमेयत्वस्येव तत्प्रतियोगित्वरूपस्योपमानत्वस्याप्यर्थतः प्रतीते-
रतः पर्यायेणेत्युक्तम् । ननु भणितिरिव मतिर्मतिरिव चेष्टा चेष्टेव
कार्तिरतिविमलेतिरशनेोपमायामतिव्याप्तिः? तत्र द्वयोर्मतिचेष्टयो-
र्वाक्यभेदेनोपमानोपमेयत्ववर्णनादिति चेत्—न, द्वयोरित्यनेन पर-
स्परमुपमानोपमेयत्वस्य विवक्षितत्वात्, अन्यथा पर्यायपदेनैवान-
न्वयवारणे तद्वैयर्थ्यापत्तेरितिसंक्षेपः । ननूपमाप्रतीपोभयरूपाया
उपमाद्वयरूपाया वा उपमेयोपमाया अलङ्कारान्तरत्वे किं बीजमि-
त्यत आह—द्वयोरिति, तथा चार्थविशेषद्योतकतया चमत्कृतित्वै-
लक्षण्यमेव तत्र बीजमिति भावः ।

वार्थं तृतीयसदृशव्यवच्छेदलाभस्तत्राह—धर्मार्थयोरिति,

तस्याप्यनेन सादृश्यमर्थमिदमपि मुखतो वक्ष्यमानं
तृतीयसदृशव्यवच्छेदं फलति । यथा वा—

खमिव जलं जलमिव खं हंस इव चन्द्रश्चन्द्रइवहंसः ।

कुमुदाकारा स्तारास्ताराकाराणि कुमुदानि ॥

पूर्वत्र पूर्णश्रीरिति धर्मउपात्तः इह निर्मलत्वा-
दिधर्मो नोपात्त इति भेदः । उदाहरणद्वयेपि प्रकृ-
तयोरेवोपमानौपमेयत्वकल्पनं राज्ञि धर्मार्थसमृद्धेः
शरदि गगनसलिलादिनैर्मल्यस्य च वर्णनीयत्वात्
प्रकृताप्रकृतयोरप्येषा सम्भवति ।

यथा—गिरिरिव गजराजोऽयं

गजराज इवौच्चकैर्विभाति गिरिः ।

निर्भरइवमदधारा

मदधारेवास्य निर्भरः स्रवति ॥ १२ ॥

धर्मार्थयोर्मध्यइत्यर्थः । मुखतः शब्देन , तथाच प्राप्तस्य पुन-
र्वचनं तदितरपरिसङ्ख्यार्थमितिन्याया दिहापि तृतीयसदृश-
व्यावृत्तिलाभ इति भावः । खमिवेति शरद्वर्णनमिदं
खमाकाशमिव जलं कालुष्यापगमनेन निर्मलत्वातिशयात् ,
शेषं स्पष्टं ; निर्मलत्वं दित्यादिपदेन शैत्यातिशयपरिग्रहः ।
गिरिरिवेति, अत्र गजः प्रकृतः, अयमिति प्रकृतपरामर्शः सर्व-
नामनिर्दिष्टत्वात् अतएवोपक्रमादग्रेष्यस्य मदधारेत्यन्वयो बोध्यः,
अत्र पूर्वार्द्धे उच्चकैर्विभातीति समानधर्मउपात्तः, उत्तरार्द्धे च
स्रवतीति सउक्त इति दिक् ॥ १२ ॥

॥ इतुपमेयोपमाप्रकरणम् ॥

प्रतीपमुपमानस्योपमेयत्वप्रकल्पनम् ।

त्वल्लोचनसमं पद्मं त्वद्वक्त्रसदृशो विधुः ॥ १३ ॥

प्रसिद्धोपमानोपमेयभावः प्रातिलोभ्यात्प्रतीपं । यथा वा—

प्रतीपमिति, लक्ष्मिर्देशः ननूपमानोपमेयभावस्य वैवर्चिततया मुखादेरप्युपमानत्वसम्भवाच्चन्द्रइव मुखमित्युपमायामतिव्याप्तिरित्यत आह—प्रसिद्धेति, प्रसिद्धोपमानस्य उपमेयभावः उपमेयत्वं प्रतीपं प्रतीपपदवाच्यं कुतः प्रातिलोभ्यात् प्रसिद्धोमानप्रतिकूलत्वात् उपमेयभावप्रातिलोभ्यादित्यविसर्गपाठेऽपि प्रसिद्धोपमानस्य यदुपमेयभावस्तस्य प्रातिलोभ्यादुपमानप्रतिकूलत्वादुपमानस्योपमेयत्वकल्पनं प्रतीपमित्युच्यत इति व्याख्येयं, न तु प्रसिद्धोपमानोपमेयभावस्य वैपरीत्यादिति यथाश्रुतरीत्या, एवंविधप्रातिलोभ्यस्य तृतीयपञ्चमप्रतीपभेदाव्यापित्वेन प्रतीपपदप्रवृत्तिनिमित्ततायागादिति ; एवं चोक्तप्रकारेणोपमानप्रतिकूलस्य, प्रतीपपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वकथनेन प्रसिद्धोपमानप्रतिकूलधर्मः, प्रतीपमिति प्रतीपपञ्चकसाधारणं सामान्यलक्षणमिति सूचितम् अतएव पञ्चमप्रतीपव्याख्यानावसरे वक्ष्यति उपमानप्रातिलोभ्यादिति । प्रतिकूलत्वञ्च तिरस्कारप्रयोजकत्वम् एतस्य च सकलप्रतीपभेदसाधारणं तत्र तत्र स्फुटीकरिष्यते ।

यथावेति, प्रीषितस्य प्रियां प्रति वियोगवेदनानिवेदनमिदं, अयि प्रिये ! त्वदोयसादृश्येन विनोदनं विनोदो विरहयापनम् तस्माच्चमपि मम दैवेन न क्षम्यते, एतदेव दर्शयति—यदित्यादिना, त्वन्नेत्रयोः समानासाधारणौ कान्तिः शोभा यस्य तथाविधं यदिन्दोवरं तत्सलिले मग्नं वर्षर्तुना जलवृद्धेः

यत्त्वन्नेव समानकान्तिसलिले मग्नं तदिन्दीवरं ।

मेघैरन्तरितः प्रिये ! तव मुखच्छायानुकारी शशी ॥

येपि त्वद्गमनानुसारिगतयस्ते राजहंसा गताः ।

त्वत्सादृश्यविनोदमात्रमपि मे दैवेन न क्षम्यते ॥ १३ ॥

अन्योपमेयलाभेन वर्णस्यानादरश्च तत् ।

अलं गर्वेण ते वक्तृकान्त्याचन्द्रोपि तादृशः ॥ १४

अत्युत्कृष्टगुणतया वर्ण्यमानस्यान्यत्र स्वसादृश्यमसह

मानस्योपमेयं किञ्चित्प्रदर्श्य तावताव तस्य तिचस्का-

रोद्वितीयं प्रतीपं पूर्वस्मादपि विच्छित्तिविशेषशान्ति

तव मुखसा छायाया कान्त्या अनुकारी सदृशः शशी मेघैरन्तरि-

तस्तिरोहितः । येषीत्यपिभिन्नक्रमः त्वद्गमनसदृशगतयो ये राज

हंसा स्तेपि गता इति ; अत्र कान्तित्यादिधर्मीपादानात्पूर्वोदाह-

रणवैलक्ष्यं बोध्यम् । ननूपमानादुपमेयस्याधिक्यवर्णना-

रूपात् व्यतिरेकालङ्कारादस्य को भेदः ? उच्यते—तत्र वैधर्म्य-

प्रयुक्तमुपमेयस्याधिक्यं विवक्षितमिह तूपमानतामात्रप्रयुक्तत्वा-

त्साधर्म्यप्रयुक्तमिति ॥ १३ ॥

प्रतीपान्तरमाह—अन्योपमेयेति, अन्यद् वर्ण्यं उपमानं तद्रूपं

यदुपमेयं तस्य लाभेन वर्णनीयस्य मुखदेरनादरो गर्वपरि-

हारोपि तत् प्रतीपमित्यर्थः ; तस्य गर्वप्रसक्तिपूर्वकत्वेनोपमेय-

ताया अपि पूर्वमप्राप्ता उपमानतिरस्कृतिविशेषप्रयोजकत्वा

दितिभावः ; अतएव लाभेनेतुयुक्तं नतु सत्त्वेनेति । अप्राप्तप्राप्ते

लोगशब्दाश्रयात् । विच्छित्तिविशेषेति चमत्कारोत्कर्षेत्यर्थः ;

यथा वा —

गर्वमसंवाह्यमिमं लोचनयुगलेन किं वहसि भद्रे ! ।
सन्तीदृशानि दिशि दिशि सरत्सु ननु नीलनलिनानि ॥ १४
वर्ण्योपमेयलाभेन तथान्यस्याप्यनादरः ।
कः क्रौर्यदर्पस्ते मृत्यो ! त्वत्तुल्याः सन्ति हि स्त्रियः ॥ १५
अत्यतकुष्ठगुणतया क्वचिदप्युपमानभावमसहमानस्या
वर्ण्यस्य वर्ण्यमुपमेयं परिकल्प्य तावता तस्य
तिरस्कारः पूर्वप्रतीपवैपरत्येन तृतीयं प्रतीपम् ।

यथा वा—अहमेव गुरुः सुदारुणाना
मिति हालाहल मा स्म तात ! दृष्य ।
ननु सन्ति भवादृशानि भूयो
भवनेस्मिन्वचनानि दुर्जनानाम् ॥ १५ ॥
वर्णेनान्यस्योपमाया अनिष्पत्तिवचश्च तत् ।
मुधापवादोमुग्धाक्षि । त्वन्मुखामं किलाम्बुजम् ॥ १६
उक्तरीत्योपमानतिरस्कारातिशयप्रतीतेरिति भावः । गर्वमिति,
असंवाह्यं संवहनायोग्यम् अपरिमितमिति यावत् । भद्रे शोभनं
इति सम्बोधनं, नन्विति हेतुर्थे अथयानामनेकार्थतयात् ; पूर्वोदा-
हरणे कान्त्येति समानवर्णोपादानमिह तु नेति भेदः ॥ १४ ॥

वर्ण्योपमेयेति, अन्यस्यावर्ण्यस्य अनादरोपि तथा प्रतीपमि-
त्यर्थः । अहमेवेति, सुदारुणानामतितीव्राणां गुरुः श्रेष्ठः, तातेति
सानुकम्पसम्बोधने, मा स्म दृष्य इतिदर्पं मा कृथा इत्यर्थः ॥ १५ ॥

वर्णेनान्यसेति, निरूपितत्वं तृतीयार्थः वर्ण्यनिरूपितायान्य-
स्यावर्ण्यस्योपपमा तस्याइत्यर्थः अनिष्पत्तिवचः उच्यमाना अनि-
ष्पत्तिः क्लृप्तमिहितइतिन्यायात् तत्प्रतीपं । मुधेति किलेतिवार्तायां

अवर्ण्ये वर्ण्योपमाया अनिष्पत्तिवचनं पूर्वैभ्य उत्-
कर्षशालि चतुर्थं प्रतीपम् । उदाहरणे मुधापवादत्वो-
क्तोपमित्यनिष्पत्तिरुद्घाटिता ।

यथा वा—आकर्ण्य सरोजाक्षि ! तचनीयमिदम्भुवि ।
शशाङ्कस्तववक्त्रेण पामरैरुपमीयते ॥ १६ ॥

प्रतीपमुपमानस्य कैमर्थमपि मन्वते ।

दृष्टं चेद्वदनं तस्याः किं पद्मेन किमिन्दुना ॥ १७ ॥

त्वन्मुखाभमम्बुजमिति वार्ता । मुधा निष्प्रयोजनापवादः अली-
कार्थकत्वेनापवादस्य निष्प्रयोजनत्वम् । उत्कर्षेति, उपमानतिर-
स्कारातिशयप्रयोजकत्वरूपेत्यर्थः । मुधापवादत्वोक्तेति, उक्तार्थेन-
तत् । आकर्ण्येति, वचनीनम् अलीकतयानिन्दितम् अतएव भुवी-
तुक्तं लोकान्तरे मुखासन्निधानेन विशेषादर्शनादलीकत्वग्रहायो-
गात् सन्निधामपि विशेषाग्रहणात्पामरैरितुक्तम् । अत्र वचनीय-
पामरैरितेयताभ्यामुपमितेरनिष्पत्तिः प्रकाश्यते ॥ १६ ॥

प्रतीपमिति, कः अर्थः प्रयोजनं यस्य तत्तथा अनर्थकमिति याव-
त्तस्य भावः कैमर्थं तदपि प्रतीपं मन्वते आलङ्कारिका इति शेषः ।
ननूपमानस्य पद्मचन्द्रादेराह्लादविशेषरूपप्रयोजनवत्त्वात् कथमन-
र्थकत्वमत आह—उपमेयस्येवेति, उपमानधूर्वहत्वेन उपमानकार्य-
कारित्वेन अयञ्चोपमानकैमर्थ्यं हेतुः अतश्चोपमानकैमर्थ्यं मित्य-
ध्याहार्यम् आह्लादविशेषादेरन्यलभ्यत्वेन प्रयोजनत्वासम्भवात्-
कैमर्थ्यमिति भावः । उपमानप्रयोजकधूर्वहत्वेनेति पाठे उपमानं
प्रयोजकं यस्या इति बहुव्रीहिः । ननूपमानकैमर्थ्यस्योपमानाक्षेप-
श्चाक्षेप इति वामनसूत्रेणाक्षेपालङ्कारत्वेनोक्तत्वात् कथं प्रतीप-

उपमेयस्यैवोपमानधूर्त्वं हत्वेनोपमानकैमर्थामुप-
मानप्रातिलोभ्यात् पञ्चमं प्रतीपम् ॥

यथा वा—तदोजसस्तद्यशसः स्थिताविमौ

वृथेति चित्ते कुरुते यदा यदा ।

तनोति भानोः परिवेषकैतवात्

तदा विधिः कुण्डलानां विधोरपि ॥

केचिदनन्वयोपमेयोपमाप्रतीपानामुपमाविशेषत्वे न
स्वमत आह—उपमानप्रातिलोभ्यादिति उपमानप्रतिकूलत्वा-
दित्यर्थः प्रतिकूलत्वं च तिरस्कारप्रयोजकत्वमितुक्तं तथा च
प्रतीपसामान्यलक्षणाक्रान्तत्वात्प्रतीपान्तर्भावएवोचितइति भावः ।

तदोजसइति, नैषधीये नैषधवर्णनमिदं विधिर्ब्रह्मा तस्य नलस्यो
जसः प्रतापस्य तद्यशसश्च स्थितौ सत्यां इमौ सूर्यचन्द्रौ वृथा प्रता-
पज्यात्प्रादेः कार्यस्य ताभ्यामेवोपपत्तेर्निरर्थकाविति चित्ते यदा
यदा कुरुते तदा भानोर्विधोश्च परिवेषस्य परिधेः कैतवाच्छलात्
कुण्डलानां वेथ्यर्थसूचिकां रेखावेष्टनां करोतीत्यन्वयः । अत्र च नायं
परिवेषः किन्तु कुण्डलनेत्यपङ्क्तौ कैमर्थरूपप्रतीपस्योद्भवात्तयो
रङ्गाङ्गिभावलक्षणः सङ्करः यद्यत्पापमित्यादिवच्च तत्पदवीप्साया
अकरणं न दोषइति बोध्यं । केचिद्दण्डीप्रभृतयः ।

अनन्वयोपमाप्रतीपानामिति प्रतीपपदेन चात्राद्यभेदत्रयमेव
गृह्यते नन्वन्यभेदद्वयमपि तत्रोपमिति क्रियानिष्पत्तेरभावेनोप-
मान्तर्भावस्यासम्भवात्, वस्तुतस्त्वादभेदत्रयस्यापि नोपमान्तर्गति-
र्युक्ता, चमत्कारं प्रति साधर्म्यस्य प्राधान्येनाप्रयोजकत्वात्, सामर्थ्य-
निबन्धनउपमानतिरस्कारएव हि तत्र चमत्कृतिप्रयोजकतया

अयं हि धूजटिः साक्षाद्येन दग्धाः पुरं क्षणात् ।
 अयमास्ते विना शम्भुस्तातीर्थीकं विलोचनम् ॥ १६ ॥
 शम्भुर्विश्वमवत्यद्य स्वीकृत्य समदृष्टिताम् ।
 अस्यामुखेन्दुना लब्धे नेत्रानन्दे किमिन्दुना ॥ २० ॥

लेपेनपाण्डुरोकरणं विधोरिति निदर्शनावारणाय विस्वाविशिष्टेति
 संशयोत्प्रेक्षयो निरासाय निश्चयेतुक्तमिति संक्षेपः । आधिक्ये
 त्यादि , आधिक्यमुपमानस्य स्वाभाविकीमवस्थामपेक्ष्योपमेयता
 दात्म्यावस्थायां बोध्यम् । एवं नूननत्वमपि अनुभयम्, आधि-
 क्यनूनतोभयरहितम् अभेदताद्रूप्यान्यतरमात्रम् ॥ १८ ॥

अयं हीत्यादि, अयं वर्ण्यमानो राजा येन हेतुना पुरः नगर्यः शिव-
 स्यापि त्रिपुरदग्धत्वात्स एवायमिति भावः । तार्तीयिकमिति
 तृतीयमेव तार्तीयिकं 'तीयादीकक् स्वार्थे वाच्यः' इति वार्तिकानु-
 सारात् विलोचनं विनेत्यन्वयः ॥ १९ ॥

शम्भुरिति, अत्राप्ययमित्यनुषज्जनीयम् अन्यथाऽतिशयोक्त्या-
 पत्या रूपकोदाहरणत्वासङ्गतेः । अद्य राजभावावस्थायां समदृष्टितां
 समसङ्गलोचनताम् एकरूपलोचनवत्ताञ्च । मुखेन्दुनेति, अत्रे-
 न्दुपदमिन्दुकार्यकारिपरं । किमिन्दुनेति, प्रसिद्धचन्द्राद्देविवक्ष-
 णात् अतश्चन्द्रताद्रूप्यरूपकमिदं, न चात्रोत्तरपदार्थप्राधान्यादि-
 न्दुकार्यकारिणि मुखाभेदभानान्मुखाभेदरूपकं स्यात् ! न तु चन्द्रता-
 द्रूप्यरूपकमिति वाच्यं, व्युत्पत्तिवैचित्र्येण मुखस्य स्वनिष्ठाभेदप्रति-
 योगित्वसंसर्गेणान्वयाभ्युपगमात् विशेषणानुयोगिकस्यापि विशे-
 षणसम्बन्धतायाः स्वामित्वस्य षष्ठ्यर्थत्ववादिभिः प्राचीनैश्चैत्रस्य
 धनमित्यादावङ्गीकारात् एवं च मुखनिष्ठाभेदप्रतियोगी चन्द्रस्तत्-

साध्वीयमपरा लक्ष्मीरसुधासागरोदिता ।

अयङ्कलङ्किनश्चन्द्रान्मुखचन्द्रोतिरिच्यते ॥ २१ ॥

विषय्युपमानभूतंपद्मादिविषयस्तदुपमेयं वर्णनीयं
सुखादिविषयिणो रूपेण विषयस्य रञ्जनं रूपकम्
अन्यरूपेण रूपवतः करणात् तच्च क्वचित्प्रसिद्धविषय्य
भेदपर्यवसितम् । क्वचिद्भेदे प्रतीयमान एव तदीय-
धर्मारोपमात्रपर्यवसितम् । ततश्च रूपक तावद्द्विवि-
धम्—अभेदरूपकन्ताद्रूप्यरूपकञ्चेति । द्विविधमपि
प्रत्येकन्त्रिविधम् । प्रसिद्धविषय्याधिक्यवर्णनेन न्यून-
त्ववर्णनेनानुभयोक्त्या चैवं रूपकं षड्विधम् । अयं
कार्यकारी वेति बोधान्न सुखाभेदरूपकापत्तिः सुखप्रतियोगिक-
भेदस्याभावादिति । एवमन्यत्रोक्तम् ॥ २० ॥

असुधेति, सूधासागरादुदिता उत्पन्ना प्रसिद्धा लक्ष्मीः इयन्तु न
तथेति नूतनत्वेक्तिः । अतिरिच्यतइति, निष्कलङ्कतया अधिको-
भवतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

लक्षणश्लोकं व्याचष्टे—विषय्युपमानेत्यादि, विषयिणोऽभेदेन-
रूपेण चेति पाठः । रूपेण आह्लादकत्वादिना ताद्रूपेण क्वचित्ता-
द्रूपेण चेत्यव पाठः परमार्थतस्तु प्रामाणिकपुस्तकेषु विष-
यिणोरूपेण विषयस्य रञ्जनमिति युक्ततरः पाठः तेन
तच्चेत्यादिर्न पौनरुक्त्यमिति ध्येयम् । हरिद्रादिना पटादि-
रञ्जने प्रयुक्तस्य रञ्जनशब्दस्यैव प्रवृत्तौ बीजमाह—
अन्यरूपेणेति, रूपं रक्तपीतादिकम् अभेदताद्रूप्ये च तथा चान्य-
दीयधर्मेणान्यस्य तद्वत्तासम्पादनत्वसामान्यादिह गौण्या रञ्जन-

हीत्यादिसाद्वैश्लोकेनाभेदरूपकाणि अस्यामुखेन्दु-
 नेत्यादिसाद्वैश्लोकेन ताद्रूप्यरूपकाणि आधिक्य-
 नूनत्वानुभयोक्ताद्देशक्रमप्रातिलोम्येनोदाहृतानि-
 येन दग्धा इति विशेषणेन वर्णनीये राक्षि प्रसि-
 द्धशिवाभेदानुरञ्जनाच्छिवस्य पूर्वावस्थातो वर्ण-
 नीयरजभावावस्थायां न्यूनत्वाधिक्ययोरवर्णना-
 च्चानुभयाभेदरूपकमाद्यं । तृतीयलोचनप्रहाणोक्ता-
 पूर्वावस्थातो नूनताप्रदर्शनान्नूननाभेदरूपकं द्वि-
 तीयं । नूनत्ववर्णनमपि अभेददार्ढ्यापादकत्वा
 चमत्कारिविषमदृष्टित्वपरित्यागेन जगद्रक्षकत्वेोक्ता
 शिवस्य पूर्वावस्थातोवर्णनीयरजभावाया मत्कर्ष-
 विभावनादधिकाभेदरूपकम् तृतीयम् । एवमुत्तरेषु
 ताद्रूप्यरूपकोदाहरणेष्वपि क्रमेणानुभयन्यूनानाधिक-

शब्दप्रयोग इति भावः । तच्चेति, रञ्जनञ्चेत्यर्थः । प्रसिद्धेति,
 कविसम्प्रदायप्रसिद्धोपमानाभेदेन लब्धात्मक मिथ्यर्थः । रूप-
 पदस्याभेदताद्रूप्याभयसाधारणत्वादिति भावः ; अभेदेन रूपेण
 चेति पाठे तु तच्चेत्यत्र च शब्दो हैत्वर्थकः, तेन पूर्वोक्तस्यैव समर्थन
 मिति न पोनरुक्ता तावद्विधान्तरोक्तेः पूर्वाक् उद्देशक्रमप्राति-
 लोम्येनेति निर्देशक्रमवैपरीत्येनेत्यर्थः । एतदेव विशदयति —
 येनेत्यादि, विशेषणेनेति हेतौ तृतीया पुरदग्धृत्वविशेषणहेतुक-
 शिवाभेदानुरञ्जनादित्यर्थः । ननु न्यूनत्ववर्णने भेदापकर्षयोः
 प्रतीतिः कथं चमत्कारित्वेन आह — अभेददार्ढ्यापादकत्वादिति,

भावा उन्नेयाः अनेनैव क्रमेणोदाहरणान्तराणि—

चन्द्रज्योत्स्नाविशदपुलिने सैकतेस्मिन् शरया ,
वादयूतं चिरतरमभूत्सिद्धयूनोः कयोश्चित् ॥

एकोवक्ति प्रथमनिहतं कैटभं कंसमन्यः ,

तत्त्वं सत्त्वं कथय भगवन् ! कोहतस्तत्त्वं पूर्वम् ॥

अत्र सत्वमित्यनेन य. कंसकैटभयोर्हन्ता गरुडध्वज
स्तत्तादात्म्यां वर्णनीयस्य राज्ञः प्रतिपाद्य तं प्रति
कंसकैटभयधयोः पौर्वापर्यप्रश्नव्याजेन तत्तादात्म्य
दार्ढ्यकरणात् पूर्वावस्थात उत्कर्षापकर्षयोरविभाव-
नाच्चानुभयाभेदरूपकम् ।

विशेषनिषेधस्य शेषाभ्यनुज्ञाफलकतया निषिद्धयतिरिक्तमकल
गुणशान्तिता प्रतीतावेकदेशविक्षतमनन्वयवद्वयतीति न्यायेनाभेद
निश्चयसम्पादकत्वादित्यर्थः । विभावनात् प्रकाशनात् । चन्द्रज्यो
त्स्नेति, राजानमिति कस्यचिद्वक्तिः —हं भगवन् ! चन्द्रज्योत्स्नावत्
विशदं श्वेतं पुलिनं यस्य तथा भूतेऽस्मिन् शरयाः शरयूनामक-
नताः सैकते सिकतामयदेशे कयोश्चिद्विद्वतरुणयोः चिरतरं अनि
चिरकालं वादरूपं द्यूतमभूत् । कोदृक्? तत्राह —एकः सिद्धयुवा
कैटभं दैत्यविशेषं प्रथमं निहितं वक्ति वदति । अन्यः कंसं प्रथमं
निहितं वक्ति, सः कंसकैटभयोर्निहन्ता त्वं तत्र तयोर्मध्ये पूर्वं को
हत इति तत्त्वं कथयेतान्वयः । यद्यपि मुनिप्रभृतावेव भगवन्नितरा-
मन्वणं वितम् न राजादौ तथापि राज्ञो भगवत्तादात्म्यवर्णना-
दनौचित्यं परिहरणीयं क्वचित्तु भवतीति पाठः । अत्र ज्योत्स्नापदे-
नैव चन्द्रिकालाभेपि चन्द्रपदं शारदपूर्णचन्द्रपरतया नापुष्टार्थं

वेधाद्वेधाभ्रमं चक्रे कान्तासु कनकेषु च ।

तासु तेष्वप्यनासक्तः साक्षाद्भर्गा नराकृतिः ॥

अत्र साक्षादिति विशेषणेन विरक्तस्य प्रसिद्धशिव-
तादात्म्यं मुपदिश्य नराकृतिरिति दिव्यमूर्त्तिवैकल्य
प्रतिपादनान्नूनाभेदरूपकम् ।

त्वय्यागते किमिति वेपत एष सिन्धुः ,

त्वं सेतुमन्यकृदतः किमसौ बिभेति ।

द्वीपान्तरेपि न हि तेऽस्त्यवयम्बदोद्य,

त्वां राजपुङ्गव ! निषेवत एव लक्ष्मीः ॥

अत्र त्वं सेतुमन्यकृदिति सेतोर्मन्यनस्य च कर्त्तृ-
पुरुषोत्तमेन सह वर्णनीयस्य तादात्म्यं मुक्त्वा तथापि
पुष्पमालेतत्र पुष्पपदमिवोत्कृष्टपुष्पपरतयेति बोध्यम् । वादयो-
ग्यतासूचनाय युनोरित्युक्तम् । अयं हीन्युदाहरणेऽभेदारोपहेतुभूतं
पुरदाहकत्वरूपं साधर्म्यमुपात्तम् इह तु जगद्रक्षकत्वादिकं तत्
गम्यमानमिति भेदः । वेधा इति, द्वेधा कान्ताधर्मिकत्वकनकधर्मि-
कत्वरूपविधाद्वययुक्तं भ्रमं बलवदनिष्ठाननुबन्धि सुखसाधनत्व-
भ्रमं सर्वेषामपि भ्रमाणां वेधसा निर्माणेपि प्राधान्यविवक्षयेत्य-
मभिधानम् । अयमास्त इत्युदाहरणे शम्भुसादृश्यं गम्यमानमिह-
त्वनासक्तिरूपं तदुपात्तमिति भेदः । त्वय्यागतइति राजानं प्रति
कवेरुक्तिः सेतुश्च मन्यसेति इन्दुः, मन्यनं मन्यः, अमृतमन्यनं
द्वीपान्तरेपीत्यपिना सुतरामेतद्द्वीपे नास्तीति सूच्यते अद्य
राजभावावस्थायां शम्भुर्विश्वमितात्र विश्वसंरक्षकत्वं सादृश्यं
मुपात्तम् इहतु नेति भेदः ॥

त्वदागमनं' सेतुबन्धाय मन्यनाय वेति समुद्रेण
न भेतव्यं द्वीपान्तराणामपि त्वदशम्बदत्वेन पूर्ववत्
द्वीपान्तरे जेतव्याभावात्प्राप्तलक्ष्मीकत्वेन मन्यन-
प्रसक्ताभावाच्चेति पूर्वावस्थातडत्कर्षविभावनादधि-
काभेदरूपकम् ॥

किं पद्मस्य रुचिं न हन्ति नयनानन्दं विधत्ते न किम्
दृष्टिर्वा भूषकेतनस्य कुरुते नालोकमात्रेण किम् ।

किं पद्मस्येति दयितां प्रति नायकीक्तिः । तत्र वक्त्ररूपे इन्द्रकार्य-
कारिणि सति अयमपरः प्रसिद्धः शीतांशुश्चन्द्रः यत् उज्जृम्भते
उदितो भवति तस्मात्ते वक्त्रेन्दुः पद्मस्य रुचिं कान्तिं किं न
हन्ति प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोपि प्रवर्तत इति न्यायात् प्रयो-
जनस्यान्यतः सम्भवे तदुज्जृम्भणस्यासङ्गतेरिति किं न हन्तीति
काका अपितु हन्तीवेति पर्यवसाने तदुज्जृम्भणं वृथेति प्रतीति-
पर्यवसानम् एवमग्रिमशक्ययोरपि । भूषोमकरः केतनं चिह्नमस्य
तथाभूतस्य समुद्रस्य कामस्य च आलोकनमालोकः प्रकाशश्च
तस्मात्त्रेण अमृतेन दर्पोभिमानः उज्जृम्भणहेतुः स्याच्चेत् ! अयुक्त-
मेतत्, यतः इहैव वक्त्रेन्दौ बिम्बाधरे तदप्यस्ये वेति समुचितपदा-
ध्याहारेण योजनीयं यच्छब्दस्योत्तरवाक्यगतत्वेन तच्छब्दाच्चेप-
क्षमत्वात् तदनुपादानेपि न्यूनपदत्वदोषः कार्यकारित्वमात्रेण
नेनाभेदव्यावृत्तिः । अस्या मुखेन्दुनेत्तात् किमिन्द्र नेति पुनरुपा-
दानमात्रं भेदविवक्षाज्ञापकम् इहत्वपरशब्दस्याप्युपादानमिति
विशेषः । अचतुर्वदन इति, बादरायणोभ्यासः, लाभे लोचनं यथेति

वक्त्रेन्दौ तव सत्यं यदपरः शीतांशुरुज्जु भते,
रूपेः स्यादमृते न चेदिह तदप्यस्तेव विम्बाधरे ॥

अत्रापः शीतांशुरित्यनेन वक्त्रेन्दोः प्रसिद्धचन्द्राङ्ग-
दमाविष्कृत्य तस्य च प्रसिद्धचन्द्रकार्यकारित्वमात्र-
प्रतिपादनेनोत्कर्षापक्षेयोरप्रदर्शनादनुभयं तादृश्य-
रूपकम् ।

अचतुर्वेदनं ब्रह्मा दिवाङ्मरपरोहरिः ।

अभाललोचनः शम्भुर्भगवान् वादरायणः ॥

व्यधिकरणत्वेऽपि गमकत्वाद्ब्रह्मोक्तिः । ननु हरावपरइति विशेष-
पणात् तदंशे एव तादृश्यरूपकं स्यात् । इतरांशित्वभेदरूपक-
मेवेत्याशङ्क्याह—

अत्रेति त्रिष्वपीति, एकवानेकारोपरूपायां रूपकमालाया-
मवैक्य्याय तात्पर्येणाहकत्रैकत्वस्थितभ्यामि साधारण्यमेवोचित-
मिति भावः । अथमेव च साध्वीतगादि पूर्वोदाहरणाद्विशेषः । न्यून-
रूपकस्य चमत्कारित्वं पूर्वमुक्तं ब्रह्मसम्मतगा दृढयति—इदमिति,
यदाहेतयानन्तरं स इति शेषः । एकगुणहानौ अभिहितायामिति
शेषः । गुणसाम्यदार्ढ्यं शेषगुणप्रयुक्तसाम्यायोगव्यवच्छेदः चतु-
र्वेदनत्वाद्येकगुणव्यतिरेकस्य प्रमाणान्तरसिद्धस्य पुनर्वचनं शेष-
गुणाभावपरिसङ्गार्थं पर्यवस्यतीति भावः । अत्र च रूपक-प्रभेद-
कत्वेनैव चमत्कारोपपत्तौ नालङ्कारान्तरत्वं न्यूनत्ववर्णनस्य युक्तं
सामग्रीकालौनकार्याभावस्य त्वलङ्कारान्तरासंभिन्नस्य तद्वक्ष्य-
माणं युक्तमित्यस्वरसो मतमित्यनेन सूचितः ।

अत्र हरावपर इति विशेषणात्त्रिवपि तादृष्यमात्र
विवक्षा विभाविता चतुर्वदनत्व इति वैकल्यञ्चोक्तं मिति
न्यूनतादृष्यरूपकम् इदं विशेषोक्तुदाहरण मिति
वाचनमतम् । यदाह—‘एक गुणहानौ गुणसाम्यदार्ढ्यं
विशेषोक्तिरिति ।

किमसुभिर्नपितैर्जड मन्यसे,

मयि निमज्जतु भीमसुताननः ।

मम किल श्रुतिमाह तदर्थिकां,

नलमुखेन्दुपरां विबुधः स्मरः ॥

किमसुभिरिति, जड इति, मुखंजलमयेति साधारणं चन्द्र-
सम्बोधनं, नपितैर्नष्टैरसुभिर्निमित्तभूतैर्भीमसुताया दमयता
मनः मयि निमज्जतु निलीयतामिति मन्यसे, किमिति संप्रहा-
सकाकुः, तेन मैवं मंस्था इत्यर्थः, अत्र हेतुमाह—किल निश्चितं
मम विबुधः पण्डितः स्मरः तदर्थिकांसः प्राणनिर्गमकालीनमनः-
प्रवेशः अर्थोयस्यास्तां श्रुतिं नलमुखेन्दुपरां मनःप्रवेशा-
धिकरणत्वेन नलमुखचन्द्रतात्पर्यवतीमाहेति अयङ्कलङ्घिन इतु-
दाहरणे दोषशून्यत्वप्रयुक्तं शाब्दमाधिक्यम् इह तु गुणविशेष-
प्रयुक्तं गम्यमानन्तदिति विशेषः । सावयवत्वनिरवयवत्वादित्या-
दिना समस्तवस्तुविषयत्वादिरूपैः तत्प्रभेदानां परम्परितत्वं-
रूपभेदान्तरस्य च परिग्रहः । तथाहि सावयवं निरवयवं
परम्परितत्वञ्चेति त्रिविधं रूपकं प्रत्येकं क्रमेण द्विविधं समस्त-
वस्तुविषयम् एकदेशविवर्त्ति च, केवलं माला च, श्लिष्टवचाकम्

अत्र दमयन्तीकृतचन्द्रोपालम्भे प्रसिद्धचन्द्रो न नि-
र्याणकालिकमनःप्रवेशश्रुतितात्पर्यविषयः किन्तु नल-
मुखचन्द्रएवेति ततोऽस्याधिक्यप्रतिपादनादधिकता
द्रूप्यरूपकम् । रूपकस्य सावयवत्व-निरवयवत्वादिभेद-
प्रपञ्चनन्तु चित्रमीमांसायां द्रष्टव्यम् ॥ २१ ॥ .

अस्तिष्टवाचकञ्चेति, स्तिष्टास्तिष्टभेदयोः केवलमालारूपत्वाभ्या-
मन्ताञ्चतुर्विधमिताष्टौ भेदाः तत्—

ज्योत्स्नाभस्मच्छुरणध्वलाभिभ्रती तारकास्थी-
न्यन्तर्धानव्यसनरसिकारात्रिकापालिकीयम् ।

द्वीपात् द्वीपं भ्रमति दधती चन्द्रमुद्रा कपाले-
न्यस्तं सिद्धाञ्जनपरिमलं लाञ्छनस्य च्छलेने इति ॥

पद्ये रात्रौ कापालिकीत्वारोपमा प्रधानतयावयविनोऽवय-
वरूपाणि ज्योत्स्नाभस्मेत्यादिरूपकाणीति सावयवत्वं समस्तस्य
वस्तुन आरोप्यमाणस्य शब्दविषयत्वं च द्रष्टव्यम् । प्रौढमोक्त-
करुचः पयोमुचास्त्रिदवः कुटजपुष्पवन्धवः विदुतां नभसि नाट्य
मण्डले कुर्वते स्म । कुसुमाञ्जलिश्रिय मित्यत्र प्रधानस्य नभसि
नाट्यमण्डलत्वारोपस्यावयवभूतं विद्युतां नर्तकीत्वरूपणार्थं न
शाब्दमित्येकदेशे विशेषेणशाब्दतया वर्तनादेकदेशविवर्तित्वं
कुरङ्गीवाङ्गानि स्तिमितयतिगीतध्वनिषु यत्सखीं कान्तोदन्तं
श्रुतमपि पुनः प्रश्नयति यत् अनिद्रं यच्चान्तः स्वपिति तदहो
वेद्याभिनवां प्रवृत्तेः स्याः सेतुं हृदि मनसिजः प्रेमलतिका मित्यत्र-
प्रेमलतिकामित्यमालारूपं निरवयवम् ।

सौन्दर्यस्य तरङ्गिणी तरुणिमोत्कर्षस्य हर्षोन्नमः,

कान्तेः कार्मणकर्मनर्मरहसा मुक्तासना वासभूः ।

विद्यावक्तृगिरां विधेरनवधिप्रावीण्यसाक्षात्क्रिया ,
 बाणाः पञ्च शिलीमुखस्य ललनाचूडामणिः सा प्रिया ॥
 इत्यत्र च मालारूपं निरवयवस्वोध्यम् एवम् अलौकिकमहालोक-
 प्रकाशितजगत्त्रयः स्तूयते देव ! सङ्गमुत्तारत्नं न कै भवानित्यत्र
 वेणुकुलयोः श्लिष्टेन वंशपदेन कुले वेणुत्वारीपपूर्वक एव राज्ञि
 सुत्तारत्नत्वारीप इति श्लिष्टवाचकं केवलपरम्परितरूपकं विद्व-
 न्मानसेत्यादावेतदेव मालारूपं चतुर्दशलोकवन्निकन्दइत्यत्रा-
 श्लिष्टवाचकं केवलपरम्परितं पर्यङ्को राजलक्ष्म्या इत्यादावालानं
 जयकुजरस्येत्यादौ चाश्लिष्टवाचकं मालापरम्परितञ्च द्रष्टव्यं
 विस्तरभया नृह प्रपञ्चते ॥ २१ ॥

॥ इत्यलङ्कारचन्द्रिकायां रूपकप्रकरणम् ॥

परिणामः क्रियार्थश्चेद्विषयी विषयात्मना ।

प्रसन्नेन दृग्गणेन वीक्षते मदिरैक्षणा ॥२२

यत्वागोप्यमाणो विषयी किञ्चित्कार्योपयोगित्वेन
निबध्यमानः स्वतस्तस्य तदुपयोगित्वासम्भवात्प्रकृता
त्मतापरिणतिमपेक्षते तत्र परिणामालङ्कारः ।

अत्रोदाहरणं प्रसन्नेनेति । अत्र हि अञ्जस्य वीक्ष-
णोपयोगित्वं निबध्यते नतु दृशः मयूरव्यंसकादि-
समासेन उत्तरपदार्थप्राधान्यात् न चोपमितसमासा-
श्रयणेन दृग्गणमिवेति पूर्वपदप्राधान्यमस्तीति वाच्यं
प्रसन्नेनेति सामान्यधर्मप्रयोगादुपमितं व्याघ्रादिभिः
सामान्याप्रयोग इति तदप्रयोग एवोपमितसमासानु-
शासनात् अञ्जस्य वीक्षणोपयोगित्वं न स्वात्मना स-
म्भवति अतस्तस्य प्रकृतदृगात्मता परिणत्यपेक्षणात्प-
रिणामालङ्कारः ॥

परिणामं लक्षयति—परिणाम इति, विषयिनिष्ठायाः
प्रकृतकार्योपयोगिताया अवच्छेदिकाविषयतात्मतापरिणतिः
परिणामः, सा च विषयतादात्म्याध्यवसायविषयता । एवञ्च
विषयाभेदसैव विषयिणि विवक्षणात् दृग्भिन्नेनाञ्जेनेति स्वार-
सिक एव बाधः, न तु रूपक इव दृङ्निष्ठाभेदप्रतियोगिनाञ्जे-
नेचनुयोगित्वमुख इति रूपकाद्भेदो बोध्यः ।

असमासेष्युदाहरति—तीर्त्वेति, मुरारिनाटकगतमेतत्पद्यम् ।
आत्मना तृतीयः सोतालक्षणसहित इति । यावत् असौ प्रक्रान्तो-
रामः भूतेशस्य शशोर्मौलिमालारूपाममरनदीङ्गं तोर्त्वा र म

यथा व —

तीर्त्वा भूतेशमौलिस्त्रजममरधुनीमात्मनासौ तृतीय-
स्तस्मै सौमित्रिमैत्रीमयमुपकृतवानान्तरं नाविकाय ।
व्यामग्राह्य स्तनीभिः श्वरयुवतिभिः कौतुकोदञ्चदक्षं
क्षुब्धदन्वीयमानः क्षणमचलमयोचित्रकूटं प्रतस्थे ॥

अत्रालोप्यमाणघातः सौमित्रिमैत्रीरूपतापत्या
गुह्योपकाररत्नक्षणकार्योपयोगी न स्वात्मना गुह्यस्य
रघुनाथप्रसादैकाधिक्येन वेतनाधिक्यत्वाभावा दिति
परिणामानङ्कारः ॥ २२ ॥

नाविकाय गुह्यसंज्ञाय निषादपतये सौमित्रिलक्षणाय मैत्री-
रूपमातरन्तरणमूयमुपकृतवान् उपकाररूपतया दत्तवान्, अर्थात्
नन्तरं चित्रकूटं प्रति प्रतस्थे प्रस्थितवान् । कोदृशः व्यामेन तिर्यक्
प्रसारितभुजद्वयान्तरालेन ग्राह्यो तावत्परिणाहौ स्तनीयासां
तथाभूताभिः श्वराणां व्याधानां युवतिभिः कौतुकेनाश्चक्षन्ति
विकसन्त्यक्षोणि यत्र क्रियायां तथा क्षुब्धाल्लेशात् अतएव क्षण-
मन्वीयमानो ऽनुगम्यमान इत्यर्थः ॥ २२ ॥

॥ इति परिणामप्रकरणम् ॥

— ०० —

॥ अष्टानङ्कारः समाप्तः ॥

बहुभिर्वहुधोल्लेखादेकस्योल्लेखवर्द्धयते । .

स्त्रीभिः कामोर्थिभिस्वर्द्रुः कालः शत्रुभिरैत्ति सः॥७
यत्र नानाविधधर्मयोग्येकं वस्तु तत्तद्धर्मयोगरूपनिर्मि-
त्तभेदेन अनेकेन गृहीत्वा अनेकधोल्लिख्यते तत्रोल्लेखः।
अनेकधोल्लेखने रुच्यर्थित्वभयादिकं यथार्हप्रयोजकं
रुचिरभिरिति : रुच्यर्थित्वं लिप्सा स्त्रीभिरित्याद्युदाहरणं
अथैक एव राजा सौन्दर्यवितरणपराक्रमशालीति
कृत्वा स्त्रीभिरर्पिभिः प्रत्यर्थिभिश्च रुच्यर्थित्वभयैः
कामकल्पतरुकालरूपो दृष्टः ॥

अथोल्लेखालङ्कारं लक्षयति — बहुभिरिति, एकस्य बहुधोल्लेखादि
त्यन्वयः। उल्लेखनं विप्रतीकरणमुल्लेखः, हेतो पञ्चमी, तथा चैवं
विप्रतीखाहेतो रुल्लेखइत्यने उल्लेख इति व्यवह्रियत इत्यर्थः,
व्यवहारं प्रति लक्षणस्य प्रयोजकत्वात्। स्त्रीभिरिति स्वर्द्रुः स्वर्ग-
सम्बन्धो द्रुमः कल्पतरुः कालो यमः स प्रकृतो राजा श्लोकं व्याचष्टे -
यत्रेति, नानाविधेति, सौन्दर्यदातृत्वशूरतृादिरूपेऽर्थः। तत्तद्धर्मंति
रुच्यर्थित्वभयादिरूपेऽर्थः। एतच्च स्वरूपकथनं न तु लक्षणान्तर्गतम्।
ननु द्वाभ्यां गृहीतृभ्यां निमित्तद्वयवशात् प्रकारद्वयेनोल्लेखेऽप्या-
भिरत आह ---अनेकेने यादि, तथाच लक्षणे बहुपदमनेकपरमिति
भावः। एवञ्च गृहीतृविषयादन्यतमानेकतृप्रयुक्तमेकस्योल्लिख्यमाना
नेकप्रकारत्वमुल्लेख इति लक्षणस्वीध्यम्। सौन्दर्यस्य तरङ्गिणीत्यादि
मालारूपकवारणायाद्यं विशेषणं, तत्र गृहीतृभेदप्रयुक्तं नानेक-
प्रकारत्वमिति नातिव्याप्तिः। वक्ष्यमाणोल्लेखप्रभेदसाधारण्यायान्य-
तमत्वप्रवेशः, तद्विवेचनं तद्वाख्यानावसरं करिष्यामः। अन्यतमा-

यथा वा -

गजत्रातेति वृद्धाभिः श्रीकान्त इति यौवतैः ।

यथास्थितश्च बालाभिर्दृष्टः शौरिः सकौतुकम् ॥

अत्र यस्तथाभीतं भक्तं गजन्तरया त्रायते स्मभौ
यमादि पुरुषोत्तम इति वृद्धाभिः संसारभीत्या तद्भ-
यार्थिनीभिः कृष्णोऽयं मथुरापुरं प्रविशन् दृष्टः यस्तथा
चञ्चलत्वेन प्रसिद्धा यः श्रियोपि कामोपचारवैश्यायेन
नित्यं वल्लभः सोऽयं दिव्ययुवेति युवति-समूहैः लोत्-
कण्ठैर्दृष्टः बालाभिस्तद्वाह्यगत रूपवेपथ्वलङ्कारदर्शन-
मात्र-लालसाभियथास्थितवेपादि-युक्तो दृष्ट इति वृद्ध-
धोल्लेखः । पूर्वः कामत्वाद्यारोपरूपकमङ्गीर्णः । अयं तु
शुद्ध इति भेदः ॥

नेकत्वप्रयुक्तम् एकस्योन्नत्यमानत्वमित्येतावदुक्तं । विद्याविक्रम-
सौन्दर्यतपसां निधिमागतं पश्यन्ति विबुधाः शूराः स्त्रियो वृद्धाश्च
आतुकादित्यत्रातिव्याप्तिरतोऽनेकप्रकारत्वमित्युक्तम् । न चोन्नत्य-
मानप्रकारत्वमित्येतावत् उक्तोदाहरणे प्रकारस्य कस्याप्यनुल्लेखा
देवानतिप्रसङ्गादिति वाच्यम् ! एवमपि—

नृत्यत्वद्वाजिराजिप्रसरखुरपुटप्रोद्धतेर्धूलिजालै-

रालोकालोकभूमीधरमतुलनिरालोकभावं प्रयाते ।

विश्रान्तिं कामयन्ते रजनिरिति धिया भूतले सर्वलोकाः

कोकाः क्रन्दन्ति शोकानलविकलतया किञ्च नन्दन्त्युल्काः ॥

इत्यत्र धूलिजालरूपस्य कस्य वस्तनोऽने कैर्लोककोकोलकैर्ग-

एकेन बहुधोल्लेखेऽप्यसौ विषयभेदतः ।

गुरुर्वचस्यर्जुनोऽयं कीर्तौ भीष्मः शरासने ॥

गृहीत-भेदाभावेऽपि विषयभेदाद्वहधोल्लेखनादसाव-
ल्लेखः उदाहरणं श्लेषसङ्कीर्णं वचोविषये महान्
पदुरित्यादिवत् बृहस्पतिरित्याद्यर्थान्तरस्यापि क्रोडी-
कारणान् ॥

तृभिर्वेकेनैव रजनि त्वेन प्रकारेणोल्लेखनादतिव्याप्तं वारणाय
प्रकारेणैकत्वापादानस्यावश्यकत्वात् ।

मिञ्जानैर्मञ्जरोति स्तनकलशयुगं चुम्बितं चञ्चरिकै-

स्तनासोल्लासलीलाः किसलयगनसा पाणयः कीरदृष्टाः ।

ततोपायालपन्थः पिङ्गनिनदधिया ताडिताः काकलोके

रित्यञ्जोलेन्द्रमिंह । त्वदरिभृगदृशां नाप्यरण्यं शरण्यम् ।

वृत्त्यनेकगतभ्रान्तिपरम्पराया मतिप्रसङ्गवारणार्थमेकसेतुप्रक-
मिति संक्षेपः । यथार्हमितिस्त्रीभिः कामत्वोल्लेखे तासां रुचि-
रनुरागः प्रयोजकः । अर्पिभिः कल्पतरुत्वोल्लेखे तेषां लिप्सा-
प्रयोजिका । शत्रुभि र्यमतोल्लेखे तेषां भयं प्रयोजक मित्येवं यथा
योग्यमित्यर्थः ।

उदाहरणान्तरमाह — यथावेति, श्रीकृष्णस्य मथुराप्रवेशवर्णनं
श्रीरिः श्रीकृष्णः वृद्धाभिर्जगत्तातेति दृष्टद्वयान्वयः । सकौतुकं
सोत्कण्ठमिति दर्शनक्रिया-विशेषणं सर्वत्र सम्बध्यते । श्लोकं
व्याचष्टे — यद्वति, तथा महायाहयहणेन सुवतिसमूहैः तरुणी-
समूहैः पूर्वमिति उदाहृतइति शेषः उल्लेखइत्यनुषज्यते आरो-
प्ररूपकसङ्कीर्णं इति पाठे आरोपस्वरूपं यद्रूपकन्तत्सङ्कीर्ण-

शुद्धो यथा --

अक्षशंकुचयोः क्षमं विलम्बेनैवपुन चक्षुषि विस्तृतं नितम्बं ।
अधरेरुणमाविरस्तुचित्तेकरुणशालिकपालिभागधये म्॥

इत्यर्थः, आरोपरूपरूपकेति पाठस्तु स्पष्टार्थ एव । उल्लेखप्रभेदान्तरमाह—एकेनेति, व्याचष्टे—गृह्णीत्विति, विषयभेदादिअनन्तरमेकस्येति शेषः । विषयपदमाश्रयसम्बन्धिनोरुपलक्षणम् अतएवलक्षणे गृह्णीत्वविषयादियादिपदेन ततमङ्ग्रहः कृतः तत्र विषयसप्तमीनिर्दिष्टाविषयइत्युच्यते, अधिकरणसप्तमीनिर्दिष्टत्वाश्रयप्रष्ट्यादिनिर्दिष्टः सम्बन्ध इति विवेकः । गुरुरित्यस्याथेकशतं महानिति गुरुर्महति वाच्यवदिति विश्वकोशात् । पटुरिति तु तत्पर्यवसिताथेकशतं पटुर्दक्षइत्यादीत्यादिना कीर्त्तिविषयेऽर्जुनो धवलइतिवत्पार्थइत्यर्थान्तरस्य धनुर्विषये भीष्मोभीषणइतिवत् गाङ्गेयइत्यर्थान्तरस्य च सङ्ग्रहः । भीष्मस्तु भीषणे रुद्रे गाङ्गेये च निशाचरइति विश्वः । क्रीडीकरणात् एकवृत्तगतफलद्वयन्यायन सङ्ग्रहात् ॥

अक्षशमिति, कपालिनी हरस्य भागधेयं भोग्यन्तत्वेनाध्यवसितं पार्श्वतीक्ष्णरूपं चित्ते आविरस्तु प्रकटीभवत्विति सम्बन्धः । किम्भूत ? कुचयोः कुचविषये अक्षश स्थूलम् । एवमग्रेपि । विलम्बो-
मध्यः विलम्बोमध्यलग्नयोरितिविश्वः, विपुलम् आयतम् अधरे
पथरोष्ठे अरुणमारक्तम् अरुणाधरमिति पाठस्तु प्रक्रमभङ्गाद-

युक्तः, चित्ते इति करुणाशालीत्यत्रापि स ध्यमणिन्यायेन सम्ब-
ध्यते एवम् -

तुषारास्तापमव्राते ताम्रमेषु च तापिनः ।

दृगन्तास्ताडकाशत्रोर्भूयासुर्ममभूतये ॥

इत्यादावधिकरणानेकत्वप्रयुक्तः --

यमः खलु महीभृतां हृतवह्नीमि तन्नीवृतां ।

सतां प्रति युधिष्ठिरोधनपतिर्धनाकाङ्क्षिणां

गृहं शरणमिच्छतां कुलिशकोटिभिर्निर्मितम् ।

त्वमेकइहभूतले बहुविधां विधाता कृतः ॥

इत्यादी सत्यन्विभेदप्रयुक्तश्रौतृखो द्रष्टव्यइति दिक् ॥ ७ ॥

॥ इत्यलङ्कारचन्द्रिकायामुक्ते स्वप्रकरणम् ॥

-- : ० : --

॥ इति सप्तमालङ्कारः ॥

स्यात्स्मृतिभ्रान्तिसन्देहैस्तदङ्कालङ्कृतित्रयम् ।

पङ्कजं पश्यतः कान्ता मुखं मे गाहते मनः ॥८॥

अयं प्रमत्तमधुपस्त्वन्मुखं वेत्ति पङ्कजम् ।

पङ्कज वा सुधांशुर्वेत्यस्माकं तु न निर्णयः ॥

स्मृतिभ्रान्तिसन्देहैः सादृश्यान्निबध्यमानैः स्मृतिमान्
भ्रान्तिमान् सन्देह इति स्मृत्यादिपदाङ्कितमलङ्कार-
त्रयं भवति । तच्चक्रमेणोदाहृतम् ॥

अथ ज्ञानप्राधान्यसाम्यात् स्मृतादीनलङ्कारान् लक्षयति
समादित-स्मृतिभ्रान्तिसन्देहैर्व्यवहर्तव्यतया हेतुभूतैस्तदङ्कं
तेषामङ्कस्तदङ्कः तदङ्कविद्यते अस्मिन् तथाभूतं मत्वर्थीया च
प्रतयात् अङ्कयिङ्कं संज्ञेति यावत् तेन तत्संज्ञासंज्ञितमित्यर्थः
अलङ्कृतित्रयं व्यवहारविषयः समादित योजना । एवं च स्मृतित्व
भ्रान्तित्व-सन्देहत्वानि त्रीणि लक्षणानि । तत्र स्मृतित्वं तावत्स्म-
रामीतानुभवसाक्षिको जातिविशेषः । भ्रान्तित्वं विशेषावृत्ति
प्रकारकज्ञानत्वं । सन्देहत्वं तु निश्चयभिन्नज्ञानत्वे सति सम्भा-
वनाभिन्नज्ञानत्वम् पारिभाषिकम् । स्मृतिभ्रान्त्यादि वारणाय
सतान्तम्, उत्प्रेक्षावारणाय सम्भावन भिन्नेति । चमत्कारित्वं
पुनरखिलालङ्कारसाधारणलक्षणत्रयेऽपि निवेशनीयं, तेन स
घटइति स्मृताविदं रजतमिति भ्रान्तावयं स्थाणुः पुरुषो-
वेति संग्रहेणातिप्रसङ्गइति ध्येयम् । गाहते आकलयति स्मरतीति
यावत् । सादृश्यान्निबध्यमानैरिति चमत्कारित्वोपलक्षकम् ।
न त्वेतस्यापि स्वातन्त्र्येण लक्षणे प्रवेशः सादृश्यमूलकानामपि
स्मृत्यादीनां चमत्कारित्वेऽलङ्कारताया अनिवार्यत्वात् चमत्-

यथा वा—दिव्यानामपि कृतविस्मयां पुरस्ता-

दम्भस्तः स्फुरदरविन्दचारुहस्ता न् ।

उद्गीत्य श्रियमिव काञ्चिदुत्तरन्ती

मस्मार्षीजलनिधिमन्यनस्य शौरिः ॥

पञ्चेव स्मृतिमदुदाहरणे सदृशस्यै । स्मृतिरत्र सदृश-
लक्ष्मीस्मृतिपूर्वकं तत्सम्बन्धिनो जलनिधिमन्यन-
स्यापि स्मृतिरिति भेदः ।

पलाशमुकुलभ्रान्त्या शुकतुण्डे पतत्यलिः ।

कारितैकजोवातुतत्तस्या अचमत्कारितुं तु तेनैव वारणमिति
व्यर्थं सादृशहेतुकतुविशेषणं । न चैतदेवापादीयतां न तु चमत्-
कारितुविशेषणमिति वाच्यम् । उदाहृतेषु सादृश्यमूलकस्मृत्यादि-
ष्वतिप्रसङ्गवारणार्थं तस्यावश्यकतुादिति मन्त्रेपः । दिव्यानामिति-
माधे जलश्रीङ्गावर्णनप्रस्तावे पश्यमिदं—शौरि श्रोत्रिणाः अम्भस्तः,
जलात् उत्तरन्तीं निर्गच्छतीं श्रियमिव श्रीसदृशीं काञ्चित्पु-
रस्तादग्रे उद्गीच्य जलनिधिमन्यनस्य अस्मार्षीत् स्मृतवान् ॥

अर्धागर्थेति कर्मणि षष्ठौ, किम्भूतां दिविभवा दिव्यास्तेषां देवा-
नामपि सौन्दर्यातिशयेन कृताश्चर्यां तथा स्फुरता अरविन्देन कम-
लेन चारुः रमणीयः हस्तो यस्यास्तथाभूतां तथा चैवंविध-नायिका-
सदृशलक्ष्मीस्मरणात्तत्सम्बन्धिजलनिधिमन्यनस्मरणमिति भावः ।

अत्र श्रियमिवेतु उपमायाः स्मृत्यङ्गता तयोरङ्गाङ्गित्वलक्षणः सङ्करः ।

पलाशेति, वक्रिमलैर्हितरूपसादृश्याद् भ्रान्तिः । अलिः भ्रमरः,
सापि शूकोपि भ्रान्तिनिबन्धन इति भ्रान्तिप्रयुक्तद्वयार्थः, जीव-

सोऽपि जम्बूफलम्भान्त्या तमलिं धर्तुमिच्छति ॥
अत्रान्योन्यविषयम्भान्तिनिबन्धनः पूर्वोदाहरणाद्वि-
शेषः ॥ ८ ॥

जीवनग्रहणो नम्रा गृहीत्वा पुनरुन्नताः ।
किं कनिष्ठाः किम् ज्येष्ठा घटीयन्त्रस्य दुर्जनाः ॥
पूर्वोदाहृतमन्देहः प्रसिद्धकीटिवः अयन्तु कल्पित-
काटिकः इति भेदः ॥ १० ॥

नेति जीवनं जलं प्राणसंयोगश्च अथवा जीवन्तेऽनेनेति जीवनं
धनं नम्रा अधोमुखाः विनीताश्च उन्नताः उर्ध्वमुखाः उद्धताश्च
घटीयन्त्रं एकरज्जुसम्बद्धघटमालारूपं भाषायां राहट्-इति
प्रसिद्धम् ॥

कनिष्ठेति , घटीयन्त्रसम्बन्धिनोज्येष्ठकनिष्ठयोः कोट्यार-
प्रसिद्धेरिति भावः ॥ ८--१० ॥

॥ इतरलङ्कारचन्द्रिकायां स्मृतिभ्रान्तिमन्देहप्रकरणानि ॥

—१०१—

इत्यष्टम-नवम-दशमालङ्काराः समाप्ताः

शुद्धापङ्कतिरन्यस्यारोपार्थधर्मनिहवः ।

नायं सुधांशुः किंतर्हि व्योमगङ्गा सरोरुहम् ॥११॥

वर्णनीये वस्तुनि तत्सदृशधर्मारोपफलकस्तदीय
धर्मनिहवः कविमतिविकासोत्प्रेक्षितधर्मान्तरस्यापि
निहवः शुद्धापङ्कतिः यथा चन्द्रे वियन्नदी पुण्डरीक-
त्वारोपफलकस्तदीयधर्मस्य चन्द्रत्वस्यापह्नवः ।

अथापह्नतिः—तत्र तावदभेदप्रतिपत्तिनिरूपिताङ्गाङ्गि-
तान्यतरवान्निषेधोपह्नतिरित्यत्रापङ्कतिसामान्यलक्षणं निषेधश्च
नञादिसत्त्वे वाच्यः, क्वचित्तु तदभावात् कैतवादिपदैः परमतत्त्वाप-
न्यासादिभिश्च व्यङ्ग्यः, तथा क्वचिद् भेदप्रतिपत्तिसमाधिकरणः,
क्वचित्तु तद्व्याधिकरणइति विवेकः । एवमभेदः क्वचिदारोप्यमाणः
क्वचित्तु स्वाभाविकः एवं तत्प्रतिपत्तिरपि क्वचित् वरञ्जनया प्राय-
शस्तु वाच्यवृत्तेति बोध्यम् । निषेधोऽपङ्कतिरित्यत्र तावदुक्तौ न
द्यूतमेतत् कितवक्कीडनं निश्चितैः शरैरिति प्रसिद्धनिषेधानुवाद-
रूपे प्रतिषेधालङ्कारेतिव्याप्तिरतोऽभेदप्रतिपत्तिनिरूपितेतयादि
विशेषणमुपात्तं तत्र हि युद्धप्रवृत्तं कितवंप्रति युद्धे द्यूतत्वाभावो
निर्ज्ञातोपि कीर्त्यमानोद्यून एव तव प्रगल्भ्यं नतु युद्धाभेदप्रति-
पत्त्यङ्गं तस्यास्तदुपन्यासं विनापि सिद्धत्वात् नाप्यङ्गीभूतः निर्ज्ञा-
तत्वेन तदुपायानपेक्षणादिति तद्वारणम् । अभेदप्रतिपत्ति-
निरूपिताङ्गित्वमात्रोक्तौ शुद्धापङ्कति-हेत्वपङ्कति-पर्यस्तापङ्कति-
कैतवापङ्कतिष्वव्याप्तिः । तत्र सर्वत्र नायं सुधांशुरित्यादेर्निषे-
धस्य व्योमगङ्गासरोरुहाद्यभेदप्रतिपत्त्यर्थत्वेन तदङ्गतयाङ्गित्वा-
भावात् अभेदप्रतिपत्तिनिरूपिताङ्गत्वमात्रोक्तौ च भ्रान्तापङ्क-

यथा वा—

अङ्गुष्ठेऽपि शशङ्किरे जलनिधेः पङ्कं परे मेनिरे ।
सारङ्गं कतिचिच्च संजगद्विरे भूच्छायमैच्छन्परे
इन्दौ यहलितेन्द्रनीलशकलश्यामं दरीदृश्यते ।

तिच्छेकापङ्क, त्वोरव्याप्तिः, तयोभ्रीन्तिशङ्कानिवारणरूपनिषे-
धस्य प्राधानेनाभेदप्रतिपत्त्यङ्गत्वाभावादतस्तदन्यतरवत्त्वनिवेशः ।
तदाहुः—सा म्यायापाङ्गवो यत्र सा विज्ञेयात्वपङ्क, तिः अपङ्क-
वाय सादृश्यं यस्मिन्नेषाप्यपङ्क, तिरिति सर्वं चैतत् तत्तदुदाहरण-
व्याख्यानावसरे व्यक्तीभविष्यतीति न प्रपञ्चितम् । एवं सामान्य-
लक्षणं मनसि निधाय शुद्धापङ्क, त्यादींस्तद्भेदान्वक्तुमुपक्रमते
—शुद्धापङ्क, तिरिति । लक्षणं व्याचष्टे = वर्णनीय इति, कवि-
मतेर्विकासः स्फूर्तिशालिता तथा चोपमेय उपमानारोपफलक
उपमेयधर्मत्वाभिमतनिषेधः शुद्धापङ्क, तिरिति लक्षणमितिभावः,
अत्र चानुक्त—निमित्तत्वं कैतवादिपदव्यङ्ग्यत्वं च निषेधविशेषणं
बोध्यं तेन हेत्वपङ्क, तौ कैतवापङ्क, तौ च नातिप्रसङ्गः कान्तः किं
न हि नूपुरइति च्छेकापङ्क, तौ उपमेयधर्मस्य कान्तस्य निषेध-
सत्त्वादतिप्रसङ्गवारणायाद्यं विशेषणं तत्र हि न कान्तत्व-
निषेधो नूपुरारोपार्थोऽपितु नूपुरारोपएव शङ्कितङ्कान्तत्वनिषे-
धार्थइति तद्व्यावृत्तिः पर्यस्तापङ्क, तिवारणायोपमेयधर्मैतुयुक्तं
तत्रोपमानधर्मस्यैव सुधांशुत्वादेर्निषेधइति नातिव्याप्तिरिति
सर्वं सुस्थम् । पुण्डरीकेति, पुण्डरीकं सिताम्भोजमित्यमरः
एवं च सरोरुहपदं विशेषणपरमिति भावः ।

अङ्गमिति, इन्दौ दलितस्य फुटितस्येन्द्रनीलमणेः शकलवत्-

तत् सान्द्रं निशि पीतमन्धतमसं कुक्षिस्थमाचक्ष्महे ॥
अत्रौत्प्रेक्षिकधर्माणामप्यपह्नवः परपक्षत्वोपन्यासा-
दर्थसिद्धः ॥

स एव युक्तिपूर्वश्चेदुच्यते हेत्वपङ्कतिः ।

नेन्दुः क्षीव्रो न निश्चर्कः सिन्धोरौर्वोयमुत्थितः ॥
अत्र चन्द्र एव तीव्रत्वनैगत्वयुक्तिभ्यां चन्द्रत्वसूयत्वा-
पह्नवो वडवानलत्वारोपार्थः ।

श्यामं यद्वरीदृश्यते तत् कोटिः कवयः अङ्गं कलङ्गं शशङ्किरे शङ्कि-
तवन्तः परेऽन्ये जलनिधेः पङ्कं मेनिरे कतिचित्पुनः सारङ्गं
सञ्जगदिरे अगुवन् परे इतरे भुवः भूमेष्वाया मूच्छायम् ऐच्छन्
विभाषासेनासुराच्छाद्येत्यादिना क्षीबत्वं वयन्तु सान्द्रं घनं निशि
रात्रौ पीतम् अतएव कुक्षिस्थमन्धतमसङ्गाढध्वान्तम् आचक्ष्महे
ब्रूमहे इत्यन्वयः । औत्प्रेक्षिकाः उत्प्रेक्षामात्रविषयाः कलङ्गादयः
अपि नास्याभाविकस्य भूच्छायत्वस्य समुच्चयः । अर्थसिद्धइति
नायं सूधांशुरित्यत्र नेति शन्तीपातत्वाच्छाब्दः इह तु पर-
मतत्त्वोत्कीर्तनेन स्वानभिमततु-सुचनादर्थगम्यइत्यर्थः । एकत्वाने
कापङ्कवरूपतयाप्यत्र वैचित्र्यस्वोध्यम् ।

हेत्वपङ्कतिमाह — स एवेति, शुद्धापङ्कव एवेत्यर्थः । युक्ति-
पूर्वइति योज्यते साध्यमनेनेति युक्तिर्हेतुः तत्पूर्वस्तत्सहित
इत्यर्थः, तथाच शुद्धापङ्कवलक्षणएवानुक्तनिमित्त इत्यस्य स्थाने
उक्तनिमित्त इत्युक्तौ हेत्वपङ्कतिलक्षणं सम्पद्यतइति भावः ।
नेन्दुरित्यादि — विरहाकुलोक्तिः, तीव्रो दारुणो यतः अतो नेन्दुः
निशि रात्रौ सत्वान्नार्कः और्वस्तु वडवानल इत्यमरः नैशत्वेति,

यथा वा — मन्यानभूमिधरमूलशिला सहस्र-
सङ्घट्टनव किं : स्फूर्तीन्दुमध्ये ।

छायाभूमेः शशकइत्यतिपामरौक्तिः

तेषां कथञ्चिदपि यत्र हि न प्रसक्तिः ॥

अत्र चन्द्रमध्ये मन्यनकालिकमन्दरशिलामङ्घट्टनवस्य
किणस्येय छायादीनां सम्भवो नास्तीति छायात्वाद्य-
पङ्क्तवः पामरवचनत्वेापन्यासेनाविज्ञतः ।

अन्यत्र तस्यारोपार्थः पर्यस्तापह्नुतिस्तु सः ।

नायं सुधांशुः किन्तर्हिमुधांशुः प्रेयसीमुखम् ॥

यत्र क्वचिद्वस्तुनि तदीयधर्मनिहवः अन्यत्र वर्गा-
नीये वस्तुनि तस्य धर्मस्यारोपायः पर्यस्तापह्नुतिः ।

निशि भवो नैशस्तत्त्वमित्यर्थः, अत्रापि चन्द्रत्व' स्वाभाविको धर्मः
सूर्य' त्वन्वौत्प्रेक्षक मिति बोध्यम् । मन्यानेति मन्यानी मन्यनदण्डः
स चासी भूमिधरः पर्वतो मन्दरस्तस्य मूलभारो यत् शिलासह-
स्रान्तेन सङ्घट्टनादेया व्रणस्तस्य किणश्चिह्नमिन्दुमध्ये स्फूर्ति
प्रकाशते छायाभूमेः मृगोहरिणः शशकः शशइतेषा अतिपा-
मराणां मूर्खतमानामुक्तिः, हि यस्मात्तेषां छायादीनां तत्र इन्दु-
मध्यभागे कथञ्चिदपि केनापि प्रकारेण प्रसक्तिर्नास्तीत्यवयः ।
वैशाखमन्यमन्यानमन्यानीमन्यदण्डकेइत्यमरः । नास्तीतीति,
इतिहेतोरित्यर्थः ॥

पर्यस्तापह्नुतिमाह — अन्यत्रेति, सः अपङ्क्तवः तथाच तदा-
रोपार्थस्तस्यापङ्क्तवइति लक्षणं निषेधस्य च न स्वाधिकरणे

यथा - चन्द्रे चन्द्रत्वनिह्नवो वर्णनीये मुखे तदारो-
पार्थः ।

यथा वा - हालाहलो नैव विषं विषं रमा

जनाः परं व्यत्ययमत्र मन्वते ।

निपीय जागर्ति सुखेन तं शिवः

स्पृशन्निमां मुह्यति निद्रया हरिः ॥

पूर्वोदाहरणो हेतूक्तिर्नास्ति अत्र तु सास्तीति विशेषः
ततश्च पूर्वापह्नुतिवदत्रापि द्वैविध्यमपि द्रष्टव्यम् ॥

प्रतियोग्यारोपार्थत्वसम्भवो न वा स्वाधिकरणे स्वारोप इत्यर्थ-
सिद्धमेवारोपसामान्याधिकरणत्व मन्यतेत्यनेनोक्तम् अतएव
पर्यस्तापह्नुतिरितुच्यते, पर्यस्ता आरोपविपरीता आरोपव्य-
धिकरणेति तदर्थत्वात् । न च चन्द्रे चन्द्रत्वनिषेधस्य कथं मुखे तदा-
रोपार्थत्वमिति वाच्यम् ! आरोपदार्ढ्यसम्पादकत्वेन निषेधस्य
तदर्थताया अनुभवसिद्धत्वात् अतएव दुष्टारोपरूपकमेवेदं नाप-
ह्नुतिरिति प्राचां सिद्धान्तस्तदनुसारेणैव च चित्रमीमांसायां प्रकृ-
तस्य निषेधेन यदन्यत्वप्रकल्पनमित्यपह्नुतिलक्षणमुक्तं इहत्व-
लङ्कार-रत्नाकराद्यनुसारेणायं प्रभेद उपदर्शितसामान्यलक्षणाभि-
प्रायेणापह्नुतित्वे नोक्तइति निरवयवम् ॥

हालाहलइति हालाहलोविषं नैव भवति किन्तु रमा लक्ष्मी-
विषं जनाः परं केवलमत्रास्मिन्विषये व्यत्ययं वैपरीत्यं मन्वते
अभ्युपगच्छन्ति । कुतस्तत्राह - यस्मात् शिवस्तं हालाहलं निपीय
सुखेन जागर्ति, हरिस्तु इमां रमां स्पृशन् सन् निद्रया मुह्यति स्मर-

भ्रान्तापह्नुति रन्यस्य शङ्कायां भ्रान्तिवारणो ।
तापं करोति सोत्कम्पं ज्वरः किं न सखि स्मरः॥
अत्र तापं करोतीति स्मरवृत्तान्ते कथिते तस्य ज्वरः
साधारण्यादजुबुध्या सख्या ज्वरः किमिति पृष्टेन
सखिस्मर इति तत्वोक्ताया भ्रान्तिवारणं कृतम् ॥

यथा वा—नागरिकः समधिकोन्नतिरिह

महिषः कोय मुभयतः पुच्छः ।

नहि नहि करिकलभोयं

शुण्डादण्डो यमस्य न तु पुच्छम् ॥

न्निति पाठे स्मरन्नपि मुह्यति किमु स्पृशन्नि ग्रथः । तथाच रमाया
विषरूपत्वे मोहजनकत्वं हेतुः हालाहलस्य तत्त्वापह्नुते च जाग-
रसुखप्रयोजकत्वमिति बोधः हालाहलो विषे इति विश्वः । अत-
स्पृशन्मुह्यतीति कार्यकारणयोः पौर्वापर्यविपर्ययरूपातिशयोक्तिर
लङ्कारः सा हेतूक्तिः । ततश्चेति हेतूक्तितदनुक्तिरूपभेदादित्यर्थः ।
पूर्वापह्नुतिवत् शुद्धापह्नुतिवत् द्वैविध्यं शुद्धपर्यस्तापह्नुतिः
हेतुपर्यस्तापह्नुतिरित्येवं द्विप्रकारत्वम् ॥

भ्रान्तापह्नुतिरिति, अन्यस्य प्रकृतस्य भ्रान्तिवारणे वायेते
अनेनेति वारणं तथा च भ्रान्तिवारके तत्तत्ख्याने सतीत्यर्थः । भ्र.न्तं
भ्रमः भावे क्तः भ्रान्त्यपह्नुतिरित्यर्थः । एवं च तत्तत्कथनहेतुक
भ्रान्तिविषयनिषेधो भ्रान्तापह्नुतिरिति लक्षणं बोधः । तस्य
तापकारित्वरूपस्मरवृत्तान्तस्य । नागरिकेति नगरे भवो नागरि-
कस्तं प्रति ग्रामीणस्य प्रश्नः, समधिका पञ्चन्तरेभ्यः उन्नतिरुच्चता
यस्यैवभूतउभयतः मुखपृष्ठभागयोः पुच्छं यस्यैवभूतस्य कोयं

इदं सम्भववद्भ्रान्तिपूर्विकायां भ्रान्तापञ्चतावुदा-
हरणम् ॥

कल्पितभ्रान्तिपूर्वा यथा -

जटा नेयं वेणीकृतकुचकलापो न गरलं

गले कस्तूरीयं शिरसि शशिलेखा न कुसुमम् ।

इयं भूतिर्नाङ्गे प्रियविरहजन्मा धवलिमा

पुरारातिभ्रान्त्या कुसुमशर ! किं मां प्रहरसि ॥

अत्र कल्पितभ्रान्तिजटा नेयमित्यादि निषेधमात्रो-
न्नेया पूर्ववत्प्रश्नाभावात् । दण्डीत्वत्र तत्वाख्यानोपमे-
त्यपमाभेदं मेने ।

महिषइति नहि-नहीतुत्तरं महिषइतानुषज्यते अयं करिकलभः
कारिशावकः कलभः करिशावकइति कोषात्कलभइतप्रतावतौ
वशिष्ठे करिपदमुत्कृष्टकरिबोधार्थम् । अयमसौ शुण्डादण्डा-
न तु पुच्छमिति पुच्छइति पाठोप्यर्द्धर्चादित्वात्साधुरेव अप्र-
युक्तत्वं तु तत्र परं विचार्यमिति पूर्वोदाहरणे सन्देहरूपभ्रान्ति-
विषयज्वरतृापङ्गवः ज्वरः किमिति पृश्नेन तद्विषयसन्देहाव-
गमात् इह तु महिषतृनिश्चयरूपभ्रान्तिविषयस्य महिषतृसेति
ततोभेदः । जटेति विरहिण्यादय मुक्तिः हे कुसुमशर ! पुराराते
हरस्य भ्रान्त्या मां किं कुतः प्रहरसि पीडय।स यतो नेयं जटा
किन्तु वेणीकृतः अवेणी वेणी सम्पद्यते तथा कृतः, कचानाङ्ग-
लापः तथा गले गरलं नैतदपितु इयं कस्तूरी एव शिरसि
नैषा शशिलेखा किन्तु कुसुमं तथा इयमङ्गे भूतिर्भस्म न भवति
परन्तु प्रियविरहाज्जन्म यस्यैवभूतो धवलिमा पाण्डिमेति

न पद्मं मुखमेवेदं न भृङ्गौ चक्षुषी इमे ।

इति विस्मृष्टमादृश्यात्तत्वाख्यानोपमा मता ॥ इति

छेकापङ्कतिरन्यस्य शङ्कातस्तथ्यनिवृत्तवे ।

प्रजल्पन्मात्पदे लज्जः का तः किं नहि नूपुरः ॥

कस्यचित् कञ्चित् प्रति रहस्योक्तावन्येन श्रुतायामुक्ते
स्तात्पर्यान्तरवर्णनेन तथ्यनिवृत्तये छेकापङ्कतिः ।

यथा - नायिकया नर्म सखीं प्रति प्रजल्पन्मात्पदे लज्ज
इति स्वनायकवृत्तान्ते निगद्यमाने तदाकण्य
कान्तः किमिति शङ्कितवतीमन्यां प्रति नूपुरइति
निवृत्तः ।

‘अवर्ज्या बहुव्रीहिर्व्यधिकरणो ज मादुत्तरपदइति वामनसुवाद्
व्यधिकरणोपि बहुव्रीहिर्न दुष्टः । कल्पितेति, कुसुमशरे उत्प्रे-
क्षितेत्यर्थः । निषेधमात्रोन्नेयेति’ निषेधस्य प्रसक्तिपूर्वकता-
दिति भावः । मेनेइतरस्वरसोद्भावनं तद्वीजं तूपमाबोधकमेव
वाटेरसत्वेपि तदुपगमे रूपकसमाप्युपमात्वं सगदिति स्पष्टमेव ।
छेकापङ्कतिरिति, छेकोविदग्धस्तत्कृता अपङ्कतिः छेका-
पङ्कतिरिति लक्ष्यनिर्देशः, वाच्यान्यथायोजनहेतुकः शङ्कित-
तात्विकवस्तुनिषेधइति लक्षणम् । अन्यस्य शङ्कातइत्यन्यशङ्काया
निवर्तनीयत्वेन हेतुतया व्यपदेशः सत्तापत्समातोतितात् अत्र च
शङ्कापङ्कतिवारणायाद्यं विशेषणम् । मम किलश्रुतिमाह तदर्घि-
कामित्यधिकताद्रूप्यरूपकवारणाय शङ्कितेति, न चानेनैव शङ्का-
पङ्कतिवारणाद्वाक्येत्यादिव्यर्थमिति वाच्यम् ।

सीत्कारं शिञ्चयति व्रणयत्यधरं तनोति रोमाञ्चम्
नागरिकः किं मिलितो नहि नहि सखि हैमनः पवनः
इदमर्थयोजनया तथ्यनिवृत्तवे उदाहरणम् ।

कस्य वा न भवेदोषः प्रियायाः सव्रणेऽधरे ।

समृद्धं पद्ममात्रासीर्वारितापि मयाधुनेति ॥

व्याजोक्तावतिप्रसङ्गवारकत्वेन तत्सार्थक्यात् । यद्वक्ष्यति छेका-
पङ्क्तुतेरस्या शायं विशेषो यत्तस्यां वचनस्यान्यथानयनेनापङ्क्तवः
अस्यामाकारस्य हेत्वन्तरवर्णनेन गोपनमिति तथ्यनिवृत्तवदिति
तात्विकनिषेधे इत्यर्थः । नूपुरो मञ्जीरः मञ्जीरो नूपुरोऽस्त्रिया
मित्यमरः । नर्मसखी क्रीडासखी, अत्र कान्तपरायाः प्रजल्पन्
मत्पदे लग्नइत्युक्ते नूपुरः तात्पर्यकत्ववर्णनेन कान्तत्वापङ्क्तवो
मुख्यः नूपुराभेदप्रतिपत्तिस्तु तदङ्गमिति बोध्यम् ॥

सीत्कारमिति, सीत्कारान्तदनुकारि मुखध्वनिं शिञ्चयति ।
अधरम् अधरोष्ठं व्रणयति व्रणोऽस्यास्तीति व्रणौ व्रणिनं करोतीत्यर्थे
तत्करोतीति णिच् तथा रोमाञ्चन्तनोति विस्तारयतीति वाक्य-
त्रयं नागरिकाभिप्रायेण प्रियसखीं प्रति कथाप्युक्तं तदाकर्ण्य
नागरिकः किम् मिलितइति शङ्कितवतीमन्यां प्रति तच्छङ्कानिवृ-
त्तये नहीत्यादिना हैमन्तिकपवनपरत्ववर्णनेन तात्विकस्य
नागरिकस्यापङ्क्तवः, सीत्कारशिञ्चादिकर्तृत्वस्य नागरिकइव
पवनेपि सत्त्वात् । तदाह—अर्थयोजनयेति, विवक्षिताविवक्षित-
साधारणस्यार्थस्याविवक्षितार्थसम्बन्धित्ववर्णनयेत्यर्थः । इदमित्यु-
दाहरणमिति च ज्यात्यभिप्रायेणैकवचनम् । हैमन्तशब्दात् तत्र भव-

शब्दयोजनया यथा—

पद्मे त्वन्नयने स्मरामि सततं भावोभवत्कुन्तले,
नीले मुह्यति किङ्करोमि महितैः क्रीतोऽस्मि ते विभ्रमैः।
इत्युत्स्वप्नवचो निशम्य स रुषा निर्भत्सितो राधया,
कृष्णस्तत्परमेव तद्व्यपदिशन् क्रीडाविटः पातु वः ॥
सर्वमिदं विषयान्तरयोजने उदाहरणम् ॥

इत्यर्थे सर्वत्र च तलोपक्षेत्यणि तलोपे च हैमनइति रूपसिद्धिः,
प्रजल्पन्नितुदाहणे एकस्य वाक्यस्यान्यथायोजन मिहत्वनेकेषा-
मिति भेदः। शब्दयोजनयेति, अर्थभेदेपि शब्दश्लेषमात्रेणेत्यर्थः। पद्मे-
इति, क्रीडायाविटोभोक्ताकृष्णो वो युष्मान् पातु रक्षत्विति सम्बन्धः।
क्रीदृशइति, उत्सृज्य वः स्वप्ने उद्गतमुत्स्वप्नं वचनमर्थात् कृष्णस्य
अनुभाष्य अनूद्य राधया निर्भत्सितः सन् तत् वचनं तत्परमेव
राधापरमेव व्यपदिशन् कथयन् इति किं हे पद्मे! रमे! त्वन्नयने
सततं स्मरामि, नीले भवत्याः कुन्तले केशपाशे मम भावोन्तः-
करणवृत्तिरूपः मुह्यति मोहं प्राप्नोति, ननु चित्तासङ्गोनिव र्थ-
तान्तत्वाह—किङ्करोमि अकिञ्चित्करोस्मि यतस्ते तव महितैः
पूजैः विभ्रमैर्विनासैः क्रीतोस्मि मूल्येन गृहीतोस्मीति ।
किङ्करोस्मीति क्वचित्पाठोयुक्ततरः तत्र चास्मीत्यहमर्थकमव्ययम्
अहं किङ्करो दासः क्रीतोस्मीत्यर्थः। राधापरत्वे तु हे राधि! इत्यर्थात्
सम्बोधनं पद्मरूपे त्वन्नयनेस्मरामीति विशेषः शेषं पूर्ववत्। अत्र-
रमासम्बोध्यकस्तन्नयनस्मरणरूपेण वाक्यार्थोऽपि तु त्वत्सम्बो-
ध्यकः पद्मरूपत्वन्नयनस्मरणरूपइत्यप्यपह्नवस्तत्परमेव तद्व्य-
पदिशन्नित्यनेन प्रकाशयते न चात्रार्थस्य रमारधासाधारणत्वमपि
तु पद्मेइति लिङ्गवचनस्तिष्ठशब्दयोजनैवेति । विषयान्तरेति,

विषयैक्येऽप्यवस्थाभेदेन योजने यथा —

वदन्ती जारदृत्तान्तं पत्यौ धूर्ता सखीधिया ।

पतिं बुध्वा सखि ततः प्रबुद्धास्त्रीत्यप्रयत् ॥

कैतवापह्नुतिर्व्यक्तौ व्याजादैर्निहृतैः पदैः ।

निर्यान्ति स्मरनाराचाः कान्तदृक्पातकैतवात् ॥

अत्रःसत्यत्वाभिधायिना कैतवपदेन नेमे कान्ता-
कटाक्षाः किन्तु स्मरनाराचाइत्यपह्नवः प्रतीयते ॥

रिक्तेषु वारिकयथा विपिनोदरेषु

मध्याह्नजृम्भितमहातपतापतप्ताः ।

विवक्षितविषयभिन्नेत्यर्थः । अवस्था जाग्रदवस्थादिरूपा वद-
न्तीति पत्योर्भर्तारि सखीधिया सखिभ्रमेण जारदृत्तान्तं स्वका-
मुकवार्त्तां वदन्ती धूर्ता काचित्पतिं बुध्वा सखीत्यादि वाक्यशेष
मप्रयत् पूरितवती ; सखीति पुनः सम्बोधनमप्रतार्यता-
सूचनाय ; ततः उक्तदृत्तान्तान्तरं प्रबुद्धा जागरणवती अत्र
नासी जाग्रदवस्थादृत्तान्तः किन्तु स्वापिकइत्यवस्थाभेदयोज-
नयापह्नवः सखीत्यादिवाक्यशेषेण प्रकाश्यते । कैतवापह्नुति
रिति लक्ष्यनिर्देशः ; व्याजादयैः पदैर्निहृतैर्व्यक्तौ सत्यां कैतवापह्नुति
रिति व्यवहर्तव्यमित्यर्थः । कैतवेनापह्नुतिरिति व्युत्पत्तेः व्याजा-
दैरित्यनेन मिषकपटच्छलच्छन्नकैतवादयो गृह्यन्ते । एवञ्च कैत-
वादिपदव्यङ्गापह्नुतित्वं लक्षणं बोध्यम् । नाराचा बाणाः दृक्-
पाता कटाक्षाः अपह्नवः निषेधः प्रतीयतइति असत्यत्वस्य

स्कन्धान्तरोक्षितदवाग्निशिखाच्छलेन

जिह्वां प्रसार्य तरवो जलमर्थयन्ते ॥ ११ ॥

विषयबाधाधीनत्वादिति भावः । रिक्तेष्विति, ग्रीष्मवर्णनं तरवो
वृक्षाः वारिणो जलस्य कथया वार्तयापि रिक्तेषु शून्येषु विपिन-
सगरण्यसोदरेषु मध्यप्रदेशेषु जलम् अर्थयन्ते प्रार्थयन्ते, कौटुशाः
मध्याह्ने जृम्भितः प्रवृद्धो यो महानातप उष्णतस्य तापस्तपनं
तेन तप्ताः सन्तप्ताः किं कृत्वा स्वाधान्तरात् प्रकाण्डाभ्यन्तरा-
दुत्थितो यो दवाग्निर्दावानलस्तस्याया शिखा ज्वाला तस्याः छलेन
जिह्वां प्रसार्येति अम्बो प्रकाण्डः स्कन्धः सगन्मूलाच्छाखाद्वि-
स्तरोरितमरः । अत्र नेयं दवाग्निशिखा अपितु जिह्वेति क्लृप्त-
पदात्प्रतीयते अत्र चानभिहित बाच्यतादोषनिरासाय कथयापि
वनोदरेविति पठनीयम् ॥ ११ ॥

॥ इत्यपह्नुति प्रकरणम् ॥ ११ ॥

—:०:—

॥ इत्येकादशलङ्कारः ॥

सम्भावना स्यादुत्प्रेक्षावस्तुहेतुफलात्मना
 उक्तानुक्तास्पदाद्यात्र सिद्धासिद्धास्पदे परे ।
 धूमस्तोमन्तमः शङ्केकोकी विरहशुष्मणां
 लिम्पतीव तमोङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभः ॥
 रक्तौतवाङ्गीमृदुलौ भुवि विक्षेपणाङ्गुवम्
 त्वन्मुखाभेच्छया नूनं पद्मे वैरायते मशी ।
 मध्यः किं कुचयोर्धृत्यै बद्धः कनकदामभिः
 प्रायोजं त्वत्पदेनैक्यं प्राप्तुन्तोये तपस्यति ॥

उत्प्रेक्षां लक्षयति—सम्भावनेति, अतोत्प्रेक्षेतानन्तरं सा
 च त्रिधेताध्याहार्यं तथाच सम्भावना उत्प्रेक्षापदवाचा स्यात्सा
 च वस्तुहेतुफलरूपेण त्रिधेयर्थः, वस्तुहेतुफलानां च सम्भावना-
 धर्मत्वं स्वविधेयकत्वसम्बन्धेन ; तेन वस्तुहेतुफलविधेयकत्वे-
 नेति पर्यवसितार्थः ; वस्तुत्वं च हेतुत्वेन फलत्वेन वा विव-
 क्षितं यत्तद्विन्नत्वं नातो वस्तुत्वस्य केवलान्वयितया विभाग-
 सङ्गतिः । उक्तेत्यादि, अत्र आसामुत्प्रेक्षाणां मध्ये आद्या
 वस्तुत्प्रेक्षा; उक्तञ्चानुक्तञ्चोक्तानुक्ते आस्पदे यस्या इति विग्रहः,
 आस्पदं चात्प्रेक्षायाधर्मिरूपो विषयः सिद्धासिद्धेत्यत्र विग्रहः
 पूर्ववत् । धूमेति, पतमःकोकीविरहशुष्मणां धूमस्तोमं शङ्के-
 इत्यन्वयः ; कोकस्य चक्रवाकस्य स्त्री कोकी तस्या विरहरूपाणां
 शुष्मणां अग्नीनां सम्बन्धिनं धूमसमूहमित्यर्थः । लिम्पतीवेति,
 अत्रतमइति नभइति च कर्तृपदं, रक्तावित्यादि दयितां प्रति-
 नायकस्योक्तिः तव मृदुलौ सुकुमारावङ्गीचरणौ ध्रुवं भुवि विक्षे-

अन्यधर्मसम्बन्धनिमित्तेन अन्यस्य अन्यतादा-
त्म्यसम्भावनमुत्प्रेक्षा । सा वस्तुहेतुफलात्मतागो व-
रत्वेन त्रिविधा । अत्र वस्तुनः कस्यचिद्वस्त्वन्तरतादा-
त्म्यसम्भावना प्रथमा स्वरूपोत्प्रेक्षेतुचरते । अहे-
पणाद्धेतोः रक्तवर्णाविति त्वम्, खेति पद्मगतायास्त्वम्, खकान्ते रि-
च्छया हेतुनेतरर्थः । वैरायतइति वैरङ्करोतीर्थे 'शब्दवैरकलहाभ्र-
कण्वमेघेभ्यः करणेइति' क्यङ् मध्यइति, मध्याभागः कुचयोर्धृतैर-
धरणार्थं कनकस्य दामभिः रज्जुभिरिति निगीर्याधायवसानरूपा-
तिशयोक्त्या वलीभिः बद्धः किमित्यर्थः । प्रायइति, अञ्जङ्कटं, प्रायः
बहुधात्वच्चरणेन सहैक्यं प्राप्तुं तोये जले तपस्यति तपश्चरतीत्यर्थः ।
'कर्मेणो रोमन्यतपोभ्यां वर्तिचरो' रितिक्यङ्, तपसः परस्मै-
पदं चेति परस्मैपदम् लक्षणं परिष्कुरुते । अन्यधर्मेति,
अन्यस्य विषयिणी यो धर्मस्तत्सम्बन्धरूपेण निमित्तेन अन्यस्य
अन्यविषयकमन्यस्य विषयिणः तादात्म्येन सम्भावन मि-
तरर्थः; अन्यसेति षष्ठ्यर्थो विषयताधर्मितारूपा; विषयिण
इति षष्ठ्यर्थस्तु विशेषणतारूपा विषयता, अन्यत्वेनोत्कीर्तनं
च सम्भावनाया आहार्यतासूचनाय, तथा च विषयिनिष्ठधर्म-
सम्बन्धप्रयुक्तं सम्भावनमुत्प्रेक्षेति पर्यवसितं तन्निष्ठधर्म-
सम्बन्धप्रयुक्तमाहार्यतत्सम्भावनमिति तु निष्कर्षः, इतरांशस्या
व्यावर्कतया स्वरूपकथनमात्रपरत्वात् मुख्यं चन्द्रं मन्ये इत्युत्प्रे-
क्षायां चन्द्रनिष्ठाह्लादकत्वादिधर्मसम्बन्धप्रयुक्तं मुखे चन्द्रसम्भा-
वनमाहार्यमस्तीति लक्षणसमन्वयः । बाधाद्यभावदशायां तु

तोर्हेतुभावनाफलस्य फलत्वेनोत्प्रेक्षाहेतूत्प्रेक्षा
फलोत्प्रेक्षेतुच्यते ॥

अत्र आद्या स्वरूपोत्प्रेक्षा उक्तविषयानुक्तविषया
जायमाना सुखादौ चन्द्रादिस भावना नीत्प्रेक्षेति तद्वारणाया-
हार्येति ; एतेन —

विरक्तसन्ध्यापरुषं पुरस्ताद्यथारजः पार्थिवमृज्जिह्वते ।

शङ्के हनूमत् कथि प्रगतिः पृथुद्वतो मा भरतः सनैव्यः ॥

इत्यत्र रजोभरतोद्गमनरूपमसौ पृथुद्वन्तु धर्मसम्बन्ध-
प्रयुक्तायां भरते तत् सम्भावनायामपि नातिव्याप्तिः तस्या अन-
वार्यत्वात्, “सम्भावनं यदीत्थं स्यादितूहोन्यस्य सिद्धयः,, इति
वक्ष्यमाणसम्भावनालङ्कारविषये यदि शेषो भवेद्वक्ता कथिताः
सुगुणास्तवेत्यादावतिव्यातिवारणाय प्रयुक्तान्तं ‘सर्वातिशायि
सौन्दर्यं शङ्के सतावतो सुखं अयेन सामृगशावाक्षो सा वित्री तरली
कर्तव्यादावतिप्रसङ्गवारणाय तन्निष्ठेति, सम्भाव्यमानवृत्तित्वं
धर्मविशेषणं तत्र सावित्री तरलीकारकत्वरूपोपमो सुखवृत्ति
र्न तु सम्भाव्यमानवृत्तिरिति नातिप्रसङ्ग इति दिक् । वस्तुहेतु-
फलात्मता वस्तुहेतुफलतादात्म्यम् । ननु सम्बन्धान्तरेणोत्प्रेक्षाया
असङ्ग इति चेन्न सर्वत्राभेदेनैवोत्प्रेक्षणमिति प्राचीनमतानु-
सारेणेत्यमभिधानात्, एतत्सूचनायैव लक्षणे अत्र च तादात्म्या-
पादानमिति ।

नन्वलङ्कारसर्वस्वकारादिभिः स्वरूपोत्प्रेक्षेति व्यवहृता-
यास्तुरीयाया अपि सत्वात् त्रिविवेतुक्तमित्याशङ्क्याह — अत्रेति,
आसां मध्ये या प्रथमा वस्तुत्प्रेक्षा सैव स्वरूपोत्प्रेक्षेतुच्यते

चेति द्विविधा । परह तु फलोत्प्रेक्षे सिद्धविषयाऽसिद्ध-
विषयाचेति प्रत्येकं द्विविधम् । एवं षष्णामुत्प्रेक्षाणां
धूमस्तोमेत्यादीनि क्रमेणोदाहरणानि । रजनीमुखे
सर्वत्र विसृत्वरसा तमसो नैत्यदृष्टिप्रतिरोधकत्वादि-
धर्मसम्बन्धेन गम्यमानेन निमित्तेन सद्यः प्रियविघटित-
सर्वदेशस्थितकोकाङ्गनाहृदुपगतप्रज्वलिष्यद्विरहानल-
धूमस्तोमतादात्मासम्भावना स्वरूपोत्प्रेक्षा । तम-
सो विषयस्योपादानादुक्तविषया तमोव्यापनस्य नभः-
प्रभृतिभूयन्तसकलवस्तुमान्द्रुमलिनीकरणेन नि-
मित्तेन तमःकर्तृकत्वेपनतादात्म्योत्प्रेक्षा नभः-
कर्तृकाञ्जनवर्षणतादात्म्योत्प्रेक्षा चानुक्तविषया
स्वरूपोत्प्रेक्षा । उभयत्रापि विषयभूततमोव्यापनस्य

इत्यर्थः । विसृत्वरस्येति, प्रसरणशीलस्येत्यर्थः । तमस इति,
सम्भावनेत्यनेनान्वेति षष्ठ्यर्थो विषयता तमोविषयेत्यर्थः ।
प्रतिरोधकत्वादीत्यादिपदात् प्रसरणशीलत्वस्य संग्रहः, प्रियैः
पतिभिर्विवटिता वियुक्ताः । व्यापनस्येति षष्ठ्यन्तस्य पूर्ववदुत्प्रे-
क्षापदेनान्वयः; एवमग्रे तनस्य तमस इत्यस्यापि अनुपादानादिति
विषयिवाचकाभ्यां लिम्पतिवर्षतिभ्यां मन्येनानुपादानादित्यर्थः ।
यथाश्रुते ताभ्यामेव साध्यवसानलक्षणयोपादानादसङ्गतेः । उक्त-
विषयमेवेति, सकृदुच्चारिताभ्यां लिम्पति-वर्षतिभ्यां शक्त्या लेपन-
वर्षणयोः साध्यवसानलक्षणाया च साधारणधर्मपुरस्कारेण व्याप-
नस्य चोपस्थापनस्य युगपद्वृत्तिद्वयविरोधेनासम्भवादित्याशयः ।

अनुपादानात् ॥ नन्वत्र तमसो व्यापनेन निमित्तेन
लेपनकर्तृतादात्म्योत्प्रेक्षा नमसो भूपर्यन्तङ्गाढनी-
लिमव्याप्तत्वेन निमित्तेनाञ्जनवर्षणकर्तृतादात्म्यो-
त्प्रेक्षा चेति उत्प्रेक्षाद्वय मुक्तविषयमेवास्तु? मैवं,
लिम्पति वर्षतीत्याख्यातयोः कर्तृवाचकत्वेपि 'भाव-
प्रधानमाख्यात,, मिति स्मृतेर्धात्वर्थक्रियायाएव प्राधा-
न्येन तदुपसर्जनत्वेनान्वितस्य कर्तृरुत्प्रेक्षणीयतया
अन्यत्रान्वयासम्भवात् ॥

अतएवाख्योपमाया सुपमानतयान्वयोपि दण्डिना
निराकृतः "कर्त्ता यद्युपमानं स्यात् न्यग्भूतोसौ
क्रिया पदे । स्वक्रियासाधनव्यग्रो नालमन्यद्व्यपेक्षितु-
मिति केचित्तु तमेनमसोविषययोस्तत्कर्तृकलेपनवर्ष-
णस्वरूपमोत्प्रेक्षेत्याहुः । तन्मते स्वरूपोत्प्रेक्षायां
धर्मुत्प्रेक्षा धर्मोत्प्रेक्षा चेत्येवं द्वैविध्यम् द्रष्ट-
व्यम् । चरणयोः स्वतः मिद्धे रक्तिमनि वस्तुतो विक्षे-
पणम् न हेतुरिति अहेतोस्तस्य हेतुत्वेन सम्भावना

स्मृतेः निरुक्तस्मृतेः । उत्प्रेक्षणीयतया उत्प्रेक्षाविषयतया,
अन्यत्र उत्प्रेक्षायां; अन्यत्र सम्भवादिति, निराकाङ्क्षादिति भावः ।
अतएव, आख्यातार्थस्य कर्तुः क्रियोपसर्जनत्वेनान्यत्रासम्भवा-
देव ; क्वचिदतएवेत्युत्तरम् । अयमेव व्याख्यानग्रन्थः समाद-
लिखितो दृश्यते । न्यग्भूतेति, गुणभूत इत्यर्थः । स्वक्रियेति, क्रियां
प्रति साधनत्वेनान्वित इत्यर्थः । व्यपेक्षितुं नालं न समर्थः, तथाच

हेतूत्प्रेक्षा, विक्षेपणस्य विषयस्य सत्वात्सिद्धविषया ।
चन्द्रपद्मविरोधे स्वाभाविके नायिकावदनकान्तिप्रे-
क्षा न हेतुरिति तत्र तद्धेतुत्वमम्भावना हेतूत्प्रेक्षा ।
वस्तुतस्तदिच्छाया अभावादसिद्धविषया मध्यः । स्वय-
मेव कुचौ धरति न तु कनकदामवन्धत्वेनाध्यवसि-
ताया बलित्वयशालिताया बलादिति मध्यकर्तृककुच-

निराकाङ्क्षत्वादुपमानत्वेनान्वयो न सम्भवतीति भावः । एतेन
तमसि लेपनकर्तृत्वं सुत्प्रेक्ष्य मिल्यलङ्कारमत मपास्तम्-
तस्यापि कर्तृविशेषणत्वात् विशिष्टविवेकेन लेपनस्यैवोत्-
प्रेक्ष्यत्वाच्च । एवञ्च प्रधानभूतलेपनक्रिया गोचरा भावनैव निगीर्ण-
व्यापनविषयेति सिद्धम् । न च युगपद्भृत्तिद्वयविरोधः शङ्काः !
तदनभ्युपगमात् । केचिदिति मतइति चास्वरसोद्भावनं ; तद्वीजन्तु
तमोनभसोः कर्तृत्वेन विषयत्वेन च वारद्वयमन्वयलेशः ; तथा
धर्मुत्प्रेक्षा सा धर्मप्रयुक्ता ; धर्मेत्प्रेक्षा तु तत्सहचरितधर्म-
सम्बन्धप्रयुक्तेति लक्षणानुगमः । न च तन्निष्ठतत्समानाधिकर-
णान्यतरत्वेन धर्मनिवेशान्नानुगमइति वाच्यम् ! सर्वत्र सा-
दृश्यनिमित्ताया एवोत्प्रेक्षायाः सम्भवेनान्यतरत्वादनिवेश
प्रयुक्तगौरवस्यानुपादेयत्वादिति । हेतुत्वेनेति, हेतुरूपतयेत्यर्थः ।
हेतुत्वसम्भावना हेतुरूपतासम्भावना, फलत्वेन फलरूपा, एव-
मग्रेषु बोध्यम् ।

अथोदाहृतादुत्प्रेक्षासु बोधः प्रकारः प्रदर्श्यते—तत्र, धूम-
स्तोममित्यादौ कोकाङ्गनाविरहानलसम्बन्धि धूमस्तोमाभिन्नतमो

धृते स्तत्फलत्वेनोत्प्रेक्षा सिद्धविषया फलोत्प्रेक्षा
जलजस्य जलावस्थिते रुदवासतपस्त्वेनाव्यवसितायाः।
कामिनीचरणसायुज्यप्राप्तिर्न फलमिति तस्या गगन-
कुसुमायमानायास्तपःफलत्वेनोत्प्रेक्षणात् असिद्ध-
विषया फलोत्प्रेक्षा अनेनैव क्रमेणोदाहरणा-
न्तराणि ।

विषया सम्भावनेति बोधः ; नामार्थयोरभेदान्वयात् । एवं मुखम्
चन्द्रं मन्य इत्यादावपि । नूनं मुखं चन्द्रइत्यादौ तु चन्द्रप्रकारक-
सम्भावनाविषयो मुखमिति बोधः । मुखविषयाचन्द्रप्रकारिका च
सम्भावना तादात्म्यसंसर्गिकैव तथानुभावात् चमत्कारप्रयोजकस्य
संसर्गान्तरस्याभावाच्च । न चैवं चन्द्रत्वप्रकारिका तस्य चन्द्रोप-
सर्जनत्वात् । एवं ध्रुवेवादिग्रन्थसमभिव्याहरेपि बोध्यम् । लिम्प-
तीवेत्यनुक्तविषयोत्प्रेक्षोदाहरणे तु लिम्पतिना साध्यवसान-
लक्षणया लेपनव्यापनोभयसाधारणेन सान्द्रमलिनीकारक-
त्वादिना रूपेणोपस्थापिते तमोव्यापने लेपनसम्भावनान्वयात्
सान्द्रमलिनीकारकं तमःकर्तृकाङ्गकर्म लेपनप्रकारकसम्भा-
वनाविषय इति बोधः । व्यञ्जनयोपस्थिते व्यापने तादृशसम्भा-
वनान्वय इति प्रदीपकतः । एवं वर्षतीत्यादावपि बोध्यम् । विक्षे-
पणात् ध्रुवमित्यादिहेतूत्प्रेक्षोदाहरणे हेतुः पञ्चम्यर्थः, तत्र चा-
भेदेन प्रकृत्यर्थान्वयः ; हेतोश्च स्वप्रयोज्याश्रयत्वसम्बन्धेन, रक्ततृ-
विशिष्टे तस्य प्रकारतासम्बन्धेन, सम्भावनायां तस्याश्च विषय-
तया चरणयोरन्वयः । तथाच भूम्यधिकरणकविक्षेपणाभिन्न-
हेतुकरक्तप्रकारकसम्भावनाविषयावङ्गी इति बोधः । न च

तादात्म्यसम्बन्धेन हेतुविधेयकत्वाभावान्नेयं हेतूत्प्रेक्षा स्यात्,
किन्तु तादात्म्येन, तथाविधरक्तस्वरूपोत्प्रेक्षैवेति वाच्यम् !
विवक्षितविवेकेन विक्षेपणे हेतुभेदस्योत्प्रेक्षणीयतया विक्षे-
पणम् प्रति विशेष्यभूतस्यापि हेतोर्विधेयत्वोपगमात् मुखचन्द्र-
इत्यादिरूपकइवानुयोगितुमुखस्याभेदस्य विक्षेपणसंसर्गताभ्युप-
गमेन च विक्षेपणे हेतुभेदभानसम्भवात् । हेतुविशिष्टस्वरू-
पोत्प्रेक्षाया मुखतः प्रतीतावपि विवक्षावशेन हेतूत्प्रेक्षातु
नैव व्यपदेशः ; तथा 'दध्ना जुहोतीत्यत्र मुखतो दधिविशिष्टहोम-
प्रतीतावपि विवक्षितविवेकेन होमे दधिविधित्वव्यपदेश इति
बोध्यम् । न च स्वयोज्याश्रयतुसम्बन्धेन वा हेतुरूपधर्मेत्-
प्रेक्षैव रक्तादौ स्वीक्रियताम् कृतमीदृशकल्पनाक्लेशेनेति वाच्यम् !
धर्मेत्प्रेक्षाङ्गीकारे दूषणस्य प्रागेवावेदितत्वात् । अतएव 'हर्षा-
ल्लग्ना मन्ये ललिततनु ते पादयोः पद्मलक्ष्मीरिति हेतूत्प्रेक्षा-
मुदाहृतवतः प्रकाशकतोपि तत्र हर्षहेतुकलगनतादात्म्यसम्भा-
वनमेव स्वाभाविके लगनेऽभिमतम् ; अस्मदुक्तरीत्या तु लक्ष्मीरूपे
विषये यथोक्तहर्षहेतुकलगनतादात्म्यसम्भावनमुचितम्, लग्नस्य
धर्मुरपसर्जनतु न सम्भावनायामन्वयायोगादिति ध्येयम् ।
एवन्त्वन्मुखाभिच्छेद्येत्यसिद्धविषयहेतूत्प्रेक्षायामपि बोध्यम् । वि-
षयसिद्धतासिद्धताभ्यां बोधे विशेषाभावात् मध्यः किमि-
त्यादिफलोत्प्रेक्षास्थले फलं चतुर्थ्यर्थः, तत्र चाभेदेन प्रक-
त्यर्थान्वयः पूर्ववत्, फलस्य च प्रयोजकतुसंसर्गेण बद्धतु तद्
द्वारकेण तेनैव बद्धे वान्वयस्तत्तादात्म्यसंसर्गकसम्भावनाया मध्ये
विषयतया । एवञ्च कुचधरणाभिन्नफलककनकदामकरणकबद्धता
श्रयसम्भावनाविषयो मध्या इति बोधः । एवं प्रायोजमित्यादा-

बालेन्दुवक्त्राण्यविकासभावाद्
 वभुः पलाशान्यतिलोहितानि ।
 सद्यो वसन्तेन समागतानाम्
 नखक्षतानीव वनस्थलीनाम् ॥

अत्र पलाशकुसुमानां वक्रत्वलोहितत्वेन सम्बन्धेन निमित्तेन सद्यः कृतनखक्षततादात्म्यसम्भावना उक्तविषया स्वरूपोत्प्रेक्षा । पूर्वेदारणे निमित्तभूतधर्मसम्बन्धो गम्यः, इह तूपात्त इति मेदः । नन्विदंशब्दस्य सादृश्यपरत्वेन प्रसिद्धतरत्वादुपमैवास्तु लिम्पतीवेत्युदाहरणे लेपनकर्तृरुपमानत्वाहंस्थ क्रियोपसर्जनत्ववदिह नखक्षतानामन्योपसर्जनत्वस्योपमाबाधकस्याभावात् ।

उच्यते—उपमाया यत्र क्वचित् स्थितैरपि नखक्षतैः सह वक्तुं शक्यतया वसन्तनायकममागतवनस्थलीसम्बन्धित्वस्याविशेषणस्यानपेक्षितत्वादिह तदुपादानं पलाशकुसुमानां नखक्षततादात्म्यसम्भावनायामिव शब्दमवस्थापयति तथात्व एव तद्विशेषणवपि 'फलन्तुमुनोऽर्थ इति पूर्ववदेव बोधः । फलोत्प्रेक्षातुं चोपदर्शितरीत्योपपादनीयमिति बहुवक्तव्येपि विस्तरभयादुपरस्यते ।

बालेन्दुवक्त्राणीति न विद्यते विकासो येषान्तान्यविकामानि तेषां भावात् विकासरहिततुष्टेः, बालेन्दुवत् द्वितीया चन्द्रवत् वक्त्राणि, तथातिशयेन लोहितानि आरक्तानि पलाशानि

साफलात् अस्ति च सम्भावनाया मिवशब्दः
दूरे तिष्ठन् देवदत्त इवाभातीति ।

पिनष्टीव तरङ्गाग्रैः समुद्रः फेनचन्दनम् ।

तदादायकरैरिन्दुलिम्पतीव दिगङ्गनाः ॥

अत्र तरङ्गाग्रैः फेनचन्दनस्य प्रेरणं पेषणा-
तयोत्प्रेक्ष्यते समुद्रादुत्थितस्य प्रथमं समुद्रपूरे
प्रसृतानां कराणां दिक्षु व्यापनञ्च समुद्रोपान्त-
फेनचन्दनकृतलेपनत्वेनोत्प्रेक्ष्यते । उभयत्र क्रमेण
समुद्रप्रान्तगतफेनचन्दनपूज्जोभवनं दिशां धवली-
करणञ्च निमित्तमिति फेनचन्दनप्रेरणाकिरण-
व्यापनयोविषययोरनुपादानादनुक्तविषये स्वरूपोत्-
प्रेक्षे । येषां तूपात्तयोः समुद्रचन्द्रयोरेव तत्-

पलाशकुसुमानि वसन्तेन नायकेन समागमम् प्राप्तानां वनस्थ-
लीनामङ्गनानां सद्यस्तत्कालसम्भूतानि नखक्षतानीव बभूवुः
शशुभिरइत्यन्वयः । पूर्व्वेति, धूमस्तोममित्यत्रेत्यर्थः ननु लोके
सम्भावनायामिवशब्दो न दृष्ट इत्यत आह—अस्तिचेति ।

पिनष्टीवेति, समुद्रस्तरङ्गाणामग्रभागैः फेनरूपं चन्दनम्
पिनष्टीव इन्द्रस्तफेनचन्दनमादाय करैः किरणैर्द्विक्रूपा
अङ्गनाः लिम्पतीव अनुलिम्पतीवेत्यर्थः । समुद्रोपान्तेति, समुद्र-
स्योपान्ते तटे यत् फेनचन्दनम् तत्कृतम् यत्तासान्दिशां लेपनम्
तत्तुनेत्यर्थः । उभयत्र उभयोरुत्प्रेक्षयोः ; येषां अलङ्कारसर्वस्व
कारादीनाम् ।

कर्तृकपेषणलेपनरूपधर्मेत्प्रेक्षेति मतम् । तेषां
मते पूर्वोद्हरणे धर्मिणि धर्म्यन्तरतादात्म्येत्प्रेक्षा
इह तु धर्मिणि धर्मसंसर्गात्प्रेक्षेति भेदोव-
गन्ताव्यः ।

रात्रौ रवेर्दिवाचेन्दोरभावादिव सः प्रभुः ।

भूमौ प्रतापयशसो सृष्टवान्सततोदिते ॥

रात्रौ रवेर्दिवा चन्द्रस्याभावः सन्नपि प्रतापयशसोः
सर्गेन हेतुरिति तस्य तद्वेतुत्वसम्भावना सिद्धविषया
हेतूत्प्रेक्षा ।

विवस्वतानायिषतेव मिश्राः

सूर्योसहस्रेण समं जनानाम् ।

गावोपि नेत्रापरनामधेया-

स्तेनेदमान्धं खलु नान्धकारेः ॥

रात्राविति, स प्रक्रान्तः प्रभुर्भूपतिर्भूमौ रात्रौ रवे-
रभावाद्धेतोरिव दिवा चेन्दोरभावाद्धेतोरिव सततम् निरन्तर-
मुद्दिने प्रतापयशसो सृष्टवान्निर्मितवानित्यर्थः ; रक्तावित्युदा-
हरणे भावरूपो हेतुरिहतृभावरूप इति भेदः ।

विवस्वतीति, विवस्वता सूर्येण स्वस्य गोसहस्रेण किरणसहस्रेण
सन्मिश्राः मिश्रिताः जनानां नेत्रापरनामधेया गावोपि अनायिष-
तेव नीता इव = यथा गोपालेन परकोयाभिर्गोभिर्मिश्राः स्वीया
गावो नीयन्ते तथा गोपदवाच्यतृसाजाल्येन मिश्रिताः विव-
स्वतापि नीता इत्यर्थः ; खलु सम्भावनायां, तेन नयनेन हेतुना,

अत्र विवस्वता कृतं स्वकिरणैः रुह जनलोचनानां
नयनमसदेव रात्रावाभ्यां प्रति हेतुत्वेनोत्प्रेक्ष्यत
इति असिद्धविषया हेतूत्प्रेक्षा ।

पूरं विधुर्वर्द्धयितुं पयोधेः

शङ्के यमेणाङ्गमणिं कियन्ति ।

पयांसि दोग्धि प्रियविऽयोगे,

सशोककोकी नयने कियन्ति ॥

अत्र चन्द्रेण कृतं समुद्रस्य वृंहणां सदेव, तदा तेन

इदमाभ्यां न त्वन्धकारैरित्यन्वयः, 'गौः सर्गे च बलीवर्दे रश्मौ च
कुनिशे पुमान् । स्त्री सौरभेयी दृक् बाणदिग्वाग्भूष्यसु, भूम्नि चेति
मेदिनी । अत्र चानायिषनेति विषयोत्प्रेक्षणपूर्वकस्तस्य हेतुत्वे
नोत्प्रेक्षणमिति पूर्वस्माद्भेदः । एवं पूर्वत्र इच्छयेति गुणरूपो
हेतुरिहतु क्रियारूप इत्यपि द्रष्टव्यम् अत्र चोत्प्रेक्षाद्वयसत्त्वेऽपि
हेतूत्प्रेक्षायाः प्राधान्यात्तत्त्वेनैव व्यपदेशो न तु स्वरूपोत्प्रेक्षा-
त्त्वेन तस्या अङ्गत्वात्, एवमन्यत्रापि बोध्यम् ।

पूरमिति अयं विधुश्चन्द्रः पयोधेः पूरम्बर्द्धयितुम् एणाङ्ग-
मणिं चन्द्रकान्तं कियन्ति लोकोक्ता अपरिमितानि पयांसि
दोग्धीति शङ्के, तथा प्रियैः पतिभिर्विप्रयोगे वियोगे सति स-
शोकानाङ्गोकाङ्गनानां नयने कर्मभूते कियन्ति पयांसि दोग्धीति
शङ्के इत्यन्वयः । दुर्हेर्द्विकर्मकत्वादेणाङ्गमणिमिति द्वितीया, एवं
नयने इत्यत्रापि । मध्यः किमित्यत्रैकस्य बहवस्य फलत्वेन कुच-
धृतेरुत्प्रेक्षणमिह तु द्रावणस्त्रावणयोर्द्वयोः फलत्वेन पूरबर्द्ध-
नस्य तदिति भेदः । वृंहणम्यर्द्धनं, तदा बर्द्धनकाले, तेन चन्द्रेण ।

कृतस्य चन्द्रकान्तद्रावणस्य कोकाङ्गनाबाष्पस्त्रावणस्य
च फलत्वेनोत्प्रेक्ष्यत इति सिद्धविषया फलोत्प्रेक्षा ॥

रथस्थितानां परिवर्त्तनाय

पुरातनानामिव वाहनानाम् ।

उत्पत्तिभूमौ तुरगोत्तमानां

दिशि प्रतस्थे रविरुत्तरस्याम् ॥

अत्रोत्तरायणस्याश्वपरिवर्त्तनमसदेव फलत्वे-
नोत्प्रेक्ष्यत इति असिद्धविषया फलोत्प्रेक्षा ॥

एताएवोत्प्रेक्षा ।

मन्ये शङ्के ध्रुवं प्रायो नूनमित्येवमादिभिः ।

उत्प्रेक्षा व्यज्यते शब्दैरिवशब्दोपि तादृशः ॥

इत्युत्प्रेक्षाव्यञ्जकत्वेन पगणितानां शब्दानां प्रयोगे
वाच्याः । तेषामप्रयोगे गम्योत्प्रेक्षाया यथा—

रथस्थितानामिति, रविः रथे स्थितानां नियुक्तानां पुरातनानां
वाहनानाम् अश्वानां परिवर्त्तनायेव तुरगोत्तमानाम् उत्पत्ति-
भूमावुत्तरस्यान्दिशि प्रतस्थ इत्यन्वयः । प्रायोजमित्यत्र शक्यस्य
गुणस्य फलत्वेनोत्प्रेक्षणमिह तु परिवर्त्तनक्रियाया इति भेदः ।

नन्व लङ्कारसर्वस्वकारादिभिरन्येषामपि जात्यादिभेदाना-
मुक्तत्वात् कुतस्तं न प्रदर्शिता इत्याशङ्क्याह—एताएवेति, उक्त-
भेदा एवेत्यर्थः । उत्प्रेक्षा इत्यनन्तरं चमत्कारविशेषप्रयोजिका
इति शेषः । तथाच जात्यादिभेदानां चमत्कारविशेषानाधाय-
कत्वादप्रदर्शनमिति भावः । इत्युत्प्रेक्षेति, इत्यनेनोत्प्रेक्षाबोध-

त्वत्कीर्त्तिर्भ्रमणश्रान्ता विवेश स्वर्गनिष्कगाम् ॥१२॥

कत्वे नेत्यर्थः । त्वत्कीर्त्तिरिति अत्रानुपात्तस्वर्गगमनविषया
स्वर्गज्ञाप्रवेशतादात्म्योत्प्रेक्षा, विशेषणीभूतभ्रमणश्रान्तत्वरूप-
हेतूत्प्रेक्षा वा प्रतीयत इति बोध्यम् ॥

इति श्रीमत् तत्सदुपाख्यवैद्यनाथकृतायामलङ्कारचन्द्रिकायां
श्रीमत्कुवलयानन्दीयटीकायामुत्प्रेक्षाप्रकरणम् ॥

॥ इत्युत्प्रेक्षानाम द्वादशलङ्कारः ॥ १२ ॥

पश्य नीलोत्पलद्वन्द्वान्निःसरन्ति श्विताः शराः ॥ १३

अतिशयोक्तिं लक्षयति — रूपकान्तिशयोक्तिरिति, ग्रहणम्
उपस्थापनम् । विषयिरूपतयेति, विषयिणीरूपमस्य तस्य भाव-
स्तता तदेत्यर्थः । रूपञ्चाभेदताद्रूप्यान्यतरत् तस्मिन् सतीति,
सप्तमोऽसमर्थतमिरिद्यभिप्रायेण । अत्रञ्चानुपात्तविषयविश्लेषका-
हार्यनिश्चयविषयोभूतं विषयभेदताद्रूप्यान्यतरद्रूपकान्तिशयोक्ति-
रिति लक्षणव्याख्यम् । अत्र रूपकवारणायानुपात्तेति, अथमेव
च रूपकादस्यां विशेषोऽतिशय इत्युच्यते । भ्रान्तिवारणायानु-
पात्तेति । उत्प्रेक्षावारणाय निश्चयेति ।

नीलोत्पलेति, अत्र नीलोत्पलपदासाध्यवसानलक्षणया
शक्यलक्ष्योभयानुगतकान्तिविशेषादिपुरस्कारेणापस्थिते कामिनौ-
नयने शक्त्युपस्थितस्य नीलोत्पलत्वविशिष्टस्याभिदमंसर्गेणान्वयः ।
शक्त्युपस्थितयोः कृतोऽस्माधनयोरिव शक्तिलक्षणाभ्यामुपस्थि-
तयोरप्येकपदार्थयोग्तात्पर्यवशेनान्वयाङ्गीकारे बाधकाभावात् ।
एवञ्च नीलोत्पलाभिन्नकान्तिविशेषवद्गुणद्वयमिति बोधादिग्रमः ।

वापी कापि स्फुरति गगने तत्परं सूक्ष्मपद्या
सोपानालीमधिगतवती काञ्च रौमैन्द्रनी नो ।
अग्रशैली सुकृतिसुगमौ चन्दनच्छन्नदेशौ,
तत्त्वानां सुलभममृतं सन्निधानात्सुधांशोः ॥

अत्र वाप्यादिगब्दैर्नाभिप्रभतया निर्गोलाः,
अत्रातिशयोक्तौ रूपकविशेषणं रूपके दर्शितानां,
विधानामिहापि सम्भवोक्तीत्यतिदेशेन प्रदर्शनाथं
तेनात्राप्यभेदातिगयोक्तिस्तादृष्यातिशयोक्तिरिति द्वै-
विध्यं द्रष्टव्यम् । तत्राप्यधिकन्यूनताविभागश्चेति
सर्वमनुसन्धेयम् ।

भेदातिशयोक्तिरित्युच्यते । नचेवं सति रूपकादवैलक्षण्यमिति
वाच्यम् ! रूपके विषयिभेदव्याप्यस्य विषयतावच्छेदकस्य
भानेन वैलक्षण्यस्य स्फुटत्वात् । यदा त्वभेदभानेन तात्पर्यं किन्तु
भेदभाने, तदा कान्तिविशेषादिरूपतादृष्यस्यैव बाधात्तादृष्याति-
शयोक्तिर्वर्त्यते इति बोध्यम् ।

वापीति, मध्यभागमारभ्यसुखपर्यन्तं नायिकाङ्गवर्णनमिदं
गगने सूक्ष्मतया तद्वद्दृश्ये मध्ये कापि अनिर्वचनीयशोभा
वापी तद्वद्गङ्गा नोभिः स्फुरति शोभते तत्परन्तदूर्ध्वभागे ऐन्द्र-
नीली इन्द्रनीलघटिता सूक्ष्मपद्या सरणिस्तद्वत् श्यामा रोमावली,
स्फुरतोत्पलपत्रज्यते । किम्भूता ? काञ्चननिर्मितां सोपानपक्तिं
तत्सदृशीं त्रिवलीमधिगतवती प्राप्तवती ; तथा अग्रतदूर्ध्वदेशे-
शैली तद्वत्तुङ्गविशाली कुचो स्फुरत इति विभक्तिपरिणामेन
सम्बध्यते । कीदृशी ? सुकृतिनां पुण्यकृतां सुगमौ सुलभगमनौ

यथा वा—सुधावद्ग्रसै रूपवनचक्रै रनुसृताम् ।
किरन् ज्योत्स्नामच्छां लवलिफलपाकप्रणयिनीम् ॥

सुलभौ च पुनः कीदृशौ ? चन्दनतरुभिश्चन्दनपङ्केन चाच्छन्ना
व्याप्तो देशो ययोस्तथाभूतौ ; तत्र चानान्तदाश्लिष्टानाञ्च सुधांशो-
स्तद्वदाह्लादकस्य मुखस्य सन्निधानादमृतं तद्वदास्वाद्यमधर-
माधुर्यं सुलभमित्यन्वयः । विधानाभेदानाम् इतीत्यस्य प्रदर्श-
नार्थमित्यनेनान्वयः । अतिदेशेनेति, सादृश्येनेत्यर्थः । मुख्यरूपका-
भेदस्यातिशयोक्तावभावाद्रूपकपदं रूपकसदृशपरं, षण्मास-
मग्निहोत्रं जुह्वतीत्यत्राग्निहोत्रपदवद्वर्मातिदेशकमित्याशयः ।
आधिक्यन्यूनतैत्यत्रानुभयोक्ते रक्तेोदाहरणेषु प्रसिद्धतरत्वादनु-
पादानं बोध्यम् । यत्त्वत्र कैश्चिदुक्तं विषयिवाचकपदस्य विषये
साध्यवसानलक्षणायाः शक्यतावच्छेदकमात्रप्रकारकलक्ष्यवि-
शेष्यकबोधत्वं कार्यतावच्छेदकम् । एवञ्च निगरणे सर्वत्र-
विषयतावच्छेदकधर्मरूपेणैव विषयस्य भानन्न विषय्यभिन्नत्वे-
नेति स्थितेऽभेदातिशयोक्तिस्ताद्रूप्यातिशयोक्तिरिति द्वैविध्यम-
युक्तमिति तत्प्रौढिविलसितम् । शक्यतावच्छेदकस्य लक्ष्ये पूर्वम-
प्रतीतत्वेन तद्विशिष्टतया लक्षणाया असम्भवात् यद्वर्माविशिष्टे
शक्यसम्बन्धग्रहस्तद्धर्मप्रकारकलक्ष्योपस्थितेः समानप्रकारक-
शब्दबोधे हेतुत्वात् लक्षणापरिहार्याया अनुपपत्तिस्तदवस्थ-
त्वाच्च ; एवमपि तात्पर्यवशात्तादृशबोधाङ्गीकारे तद्वशादेव
शक्याभेदप्रकारकबोधेऽपि बाधकाभावान्मात्रपदेन विषयताव-
च्छेदकस्यैव व्यावर्तनादिति दिक् ।

सुधावद्देति, विद्वशालभञ्जिकाख्यायां नाटिकायां स्फटिक-

उपप्राकाराग्रं प्रहिणु नयने तर्कय मनः-

गनाकाशे कोयङ्गलितहरिणः शीतकिरणः ॥

इत्यत्र कोयमित्युक्ता प्रसिद्धवन्द्राङ्गेदस्तत उत्क-
पेभ्यः गर्भितः । एवमन्यत्राप्युहनीयम् ।

प्राकारशिखरगतां मृगाङ्गावलीमालोकयतीराज्ञो विदूषकं
प्रत्युक्तिरियम् । प्राकाराग्रसमीपे नयने प्रहिणु प्रेरय, मनाक्
दृष्टत्तर्कय अनाकाशे अनन्तरीक्षे कोयं शीतकिरणश्चन्द्र इति । मुखे
चन्द्रगताङ्गादकारित्वरूपताद्रूप्याध्यवसानम् । कीदृशः ? गलित-
श्रुतो हरिणो यस्मात्तथाभूतः, तेन निष्कलङ्कतगोत्कर्षाभिव्यक्तिः
पुनः कीदृक् ? सुधायां बद्धः ग्रासस्तदभिलाषो यैस्तैरुपवनसम्बन्धि-
भिश्चकोरैरनुसृतां लवल्याः फलपाकस्य प्रणयिनीं सदृशीम् अच्छां
स्वच्छां ज्योत्स्नान्तत्वेनाध्यवसितां कान्तिं प्रभां किरन्, प्रसा-
रयन्नित्यर्थः ; लवली लताविशेषो 'हरफारेवडोति भाषा'-प्रसिद्धः,
प्राकारो वरणः शाल इत्यमरः । समाबद्धग्रासेरिति क्वचित् पाठ-
स्तत्राप्युक्तएवार्थः । नवलवलीति पाठे नवश्चासौ लवलिपाक-
श्चेत्यन्वयो बोध्यः । नन्विहाभेदविवक्षैव किं नस्यादत आह--
अत्रेति, कोयमित्यनेनानिर्ज्ञातत्वप्रकाशनात् प्रसिद्धस्य निर्ज्ञा-
तत्वात् तद्वैलक्षण्यावगतिरिति भावः । गर्भितः गलितेत्यादि-
विशेषणव्यङ्ग्यत्वेनाभिप्रेतः, अन्यत्राप्येति ।

अनुच्छिष्टोदेवैरपरिदलितो राहुदशनैः

कलङ्गेनाश्लिष्टो न खलु परिभूतोदिनकृता ।

कुहूभिर्नीलुप्तो न च युवति वत्क्रेण विजितः

कलानाथः कोयं कनकलतिकायामुदयते ॥

यद्यपञ्जतिगर्भत्वं सैव सापञ्चवा मता ।

त्वत्सूक्तिषु मुधा राजन् ! भ्रान्ताः पश्यन्ति तां विधौ ॥

अत्र त्वत्सूक्तिमाधुर्यमेवावृतमित्यतिशयोक्तिः ।

चन्द्रमण्डलस्थमवृतं न भवतीत्यपञ्जतिगर्भा ॥

यथा वा —

मुक्ताविद्रुममन्तरामधुरसः पुष्पं परं धूर्वहं

प्रालेयद्युतिमण्डले खलु तयोरेकासिकानार्यवे ।

तच्चोदञ्चति शङ्खमूर्ध्नि न पुनः पूर्वाचलाभ्यन्तरे

तानीमानि विकल्पयन्ति तदूमे येषां न सा दृक्पथे ॥

इत्यादावित्यर्थः । अथवान्यत्रापि न्यूनतायामपीत्यर्थः । 'कोयं भूमिगतश्चन्द्र इत्यादावदिष्यत्वरूपन्यूनता प्रकाशनमूहनीयमिति भावः । ननूक्तोदाहरणेष्वयमिति विषयस्योपादानात्कथमतिशयोक्तिरिति चेत् ? अत्राहुः—इदन्त्वस्य विषयिविशेषणत्वेन विवक्षायामतिशयोक्तिरेव, यदा तु विषयविशेषणत्वविवक्षा तदारूपकमिति व्यवस्था ; अतएव प्रकाशकृतादशमे रूपकातिशयोक्तागदिसन्देहसङ्करे 'नयनानन्ददायीन्दोर्विम्बमेतत्प्रसौद-
तीत्युदाहृतमिति । एनां विभजते—यद्यपनहुतीति, अपङ्गुति-
गर्भत्वं पर्यस्तापङ्गुतिगर्भत्वम्, सैव रूपकातिशयोक्तिरेव तथाच
सापङ्गवत्व-निरपवङ्गत्वभेदेन द्विविधातिशयोक्तिरिति भावः ।

मुक्तेति, तान्यनुभवैकवेद्यानि इमानि वस्तूनि ते इमे जनाः
विकल्पयन्ति सदसद्वेति विकल्पविषयाणि कुर्वन्ति, येषां जनानां
सा प्रकान्ता सुन्दरी दृक्पथे लोचनमार्गे नास्तीत्यन्वयः । तादृश-
सुन्दरीदर्शनशालिनस्तु विकल्पयन्तीति भावः । तानि कानि

अत्राधररसएव मधुरस इत्याद्यतिशयोक्तिः पुष्प-
रसो मधुरसो न भवतीत्यपह्नुतिगर्भी । अलङ्कार-
सर्वलक्षता स्वरूपोत्प्रेक्षायां सापन्हवत्वमुदाहृतम् —

गतासु तीरन्निमिघट्टनेन
ससम्भ्रमं पौरविलासिनीषु ।
यत्रोल्लसत्फेनततिच्छलेन
मुक्तादृहामेव विभाति शिप्रा ॥

ततस्त्वियानत्र भेदः—एतत्तु शब्दापन्हुतिगर्भं यत्र
फेनततित्वमपन्हुतं तत्रैवादृहासत्त्वोत्प्रेक्षणादिह तु
पर्यस्तापन्हुतिगर्भत्व मिन्दुमण्डलादावपह्नुतस्यामृ-
वस्तूनि ? तत्राह—मुक्ता मौक्तिकं विद्रुमं प्रवालञ्चान्तरा अनयोर्मध्ये-
मधुरसः 'अन्तरान्तरेण युक्ते' इति द्वितीया । पुष्पं परं केवलं धूर्वहं
भारवाहकं न तु मधुरसयुक्तं, तयोर्मुक्ताविद्रुमयोः, खलु निश्चितं,
प्रालेयदुयतिमण्डले चन्द्रमण्डले, एकासिका एकस्मिन्नासिका
अवस्थितिः एकाधिकरणमित्यर्थः । न त्वर्णवे समुद्रे तच्च चन्द्रमण्डलं
च शङ्खस्य मूर्ध्नि मस्तके उदञ्चति उदयं प्राप्नोति न पुनः पूर्वा-
चलस्योदयगिरेरभ्यन्तरे उदञ्चति ; अत्र मुक्ताविद्रुममधुरस-
प्रालेयदुयतिमण्डलशङ्खशब्दैः क्रमेण दन्ताधरतन्माधूर्यमुखकण्ठा
निगोर्णाः । पूर्वोदाहरणे भ्रान्तत्वोक्ता स्पष्टोपप्लवः, इह तु परं
धूर्वहमितुक्ता गूढ इति भेदः । 'प्रालेयं मिहिकाचे यमरः ।

गतास्त्विति, पुरे भवाः पौर्यस्तासु विलासिनीषु तिमोनां सङ्घट्टनेन
ससम्भ्रमं सभयन्तीरं प्रति गतासु सतीषु यत्र नगर्यां शिप्रा नदी
उल्लसन्तीनां फेनततीनाञ्छलेन मुक्तः कृतः अदृहासः उद्धतहास्यं

तादेः सूक्तादिषु निवेशनात् । इदञ्च पर्यस्तापह्नुति-
गर्भत्वमुत्प्रेक्षायामपि सम्भवति ॥

तत्र स्वरूपोत्प्रेक्षायां यथा—

जानेऽतिरागादिदमेव विम्बं
विम्बस्य च व्यक्तानितोऽधरत्वम् ।
द्वयोर्विशेषावगमाक्षमाणां
नान्नि भ्रमोभूदनयोर्जनानाम् ॥

अत्र प्रसिद्धफले विम्बतामपह्नुत्यातिरागेण
निमित्तेन दमयन्त्यधरे तदुत्प्रेक्षा पर्यस्तापह्नुतिगर्भा,
हेतूत्प्रेक्षायान्तर्गर्भत्वं प्राक्लिखिते हेतूत्प्रेक्षोदा-
हरणे एव दृश्यते, तत्र चान्धकारेष्वान्धहेतुत्वम-
पह्नुत्यान्यत्र तन्निवेशितम् ।

यथा तथा भूतेव विभातीत्यन्वयः । इन्द्रमण्डलादावित्यादिपदात्
पुष्परसादिपरिग्रहः । सूक्तादिष्विति, सूक्तिमाधुर्यादिष्वित्यर्थः ;
आदिना अधरमाधुर्यपरिग्रहः । निवेशनात् अभेदाध्यवसानात् ।

जानेइति, दमयन्तीं वर्णयतो नलस्योक्तिः । अतिशयिता-
द्रागाक्षोहित्यादिदमधरस्वरूपमेव विम्बमिति जाने, न तु विम्ब-
फलमितेयकारार्थः । विम्बस्य विम्बफलस्यातोष्मादोष्ठादधरत्वं
निकृष्टत्वं स्फुटं कथं तर्हि विपरीतालोके प्रसिद्धिस्तत्राह—
द्वयोरनयोर्विशेषस्य तारतम्यस्यावगमे बोधेऽक्षमाणामसमर्थानां
जनानां नान्नि भ्रमो विपर्यासः, अभूदिति, अन्यत्रेति, सूर्य-
कतके चेन्नापरपर्याय इत्यर्थः निवेशितम् उपप्रेक्षितम् ।

फलोत्प्रेक्षायां यथा—

रवितप्तो गजः पद्मान्तर्गृह्यान् बाधितुं ध्रुवम् ।

सरो विशति न स्नातुं गजस्नानं हि निष्फलम् ॥

अत्र गजस्य सरः प्रवेशं प्रति फले स्नाने फलत्वम-
पह्नृत्य पद्मबाधने तन्निवेशितम् । अलमनया प्रसक्तानु-
प्रसक्ताया प्रकृतमनुसरामः ॥

भेदकातिशयोक्तिस्तु तस्यैवान्यत्ववर्णनम् ।

अन्यदेवास्य गाम्भीर्यमन्यद्वैर्यं महीपतेः ॥

अत्र लोकप्रसिद्धगाम्भीर्याद्यभेदेऽपि भेदो वर्णितः ॥

रवोति, रविणो सन्तप्तो गजः तस्य रवेर्गृह्यान् पद्मान् बन्धूनि ति
यावत् । ध्रुवं प्रायो बाधितुं सरः प्रविशति न तु स्नातुं स्नानार्थं
हि यस्माद्गजस्य स्नानं निष्फलं निःप्रयोजनमित्यन्वयः । प्रसक्तानु-
प्रसक्तेरिति, अतिशयोक्तेः सापङ्गवत्वकथनप्रसङ्गादलङ्कारसर्व-
स्वकृदुक्तं स्वरूपोत्प्रेक्षायां शुद्धापङ्गुतिगर्भत्वं दर्शितं, तदनु
प्रसक्ताया च त्रिविधास्वप्युत्प्रेक्षासु पर्यस्तापङ्गुतिगर्भत्वमित्यर्थः ।
भेदकेति, तस्यैव तज्जातीयस्यैव अन्यत्ववर्णनं तज्जातीयभिन्नत्वेन
वर्णनम् तच्चाहार्यं बोध्यम् । एवमप्येति, तेन भ्रान्ती नाति-
व्याप्तिः ; इदञ्च लोकोत्तरत्वप्रतिपत्त्यर्थम् । अन्यदेवेति, अस्य
महीपतेर्गाम्भीर्यम् अन्यदेव प्रसिद्धगाम्भीर्यभिन्नमेवेत्यर्थः । अन्येय-
मिति, रूपं सौन्दर्यं ; वैद्ग्ध्यं चातुर्यं धीरणी परिपाटी ; एषा
नलिनपत्राक्षी ; विधेः साधारणी सृष्टिः नैवेत्यन्वयः । अत्रोत्तरार्धं
नञ्भङ्गाऽन्यत्ववर्णनं विशेषः ।

यथा वा—

अन्येयं रूपसम्पत्तिरन्या वैदग्ध्यधोरणी ।
नैपा नलिनपत्राक्षी सृष्टिः साधारणी विधः ॥
सम्बन्धातिशयोक्तिः स्याद्योगे योगकल्पनं
सौधाग्राणि पुरस्याऽस्य स्पृशन्ति विधुमण्डलम् ।

यथा वा --

कतिपयदिवसैः क्षयं प्रयायात्
कनकगिरिः कृतवासरावसानः ।
इति मुदमुपयाति चक्रवाकी
वितरगुशालिनि वीरकूटदेवे ॥

सम्बन्धेति, अयोगे असम्बन्धे योगकल्पनं सम्बन्धवर्णनं
सम्बन्धशब्दभेदभिन्नत्वे सत्यन्यत्वाद्यनिरूपितो ग्राह्यः, तेन रूपका-
तिशयोक्त्यादिप्रभेदेषु नातिव्याप्तिः । सौधेति, 'सौधो स्त्री राज-
सदन मित्यमरः । नन्वत्रैव 'स्पृशन्तीवेन्द्रमण्डलमितीवपदप्रयोगे
उत्प्रेक्षाप्रतीतस्तदप्रयोगे गम्योत्प्रेक्षात्वमुचितम् । इवादिसत्त्वे
या वाच्योत्प्रेक्षा सैवेवाद्यभावे गम्योत्प्रेक्षेति नियमात्, अन्यथा
'त्वत्कीर्तिर्भ्रमणभ्रान्तेत्यादि पूर्वोदाहृतं पदोऽपि गम्योत्प्रेक्षा न
सादृशेषाभावादिति ? चेत्—मैवम् ; उपदर्शितनियमस्याल-
ङ्कारान्तराविषयएवाभ्युपगमात् ; अन्यथा नूनं मुखं चन्द्र इ-
त्यादौ नूनमित्यप्रयोगे गम्योत्प्रेक्षापत्तेः ; एवं च प्रकृते सम्बन्धे
सम्बन्धवर्णनम् ।

रूपकातिशयोक्त्यालङ्कारविषये न गम्योत्प्रेक्षावसरः । त्वत्-
कीर्तिर्गिरिदाहरणे तु भ्रमणभ्रान्तत्वरूपहृत्वं शोभ्योत्प्रेक्षाभि-

अत्र चक्रवाक्याः सूर्यास्तसमयकारकमहामेरुक्षय-
सम्भावनाप्रयुक्तमन्तोषासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धो वर्णितः ।

योगेऽप्ययोगोऽसम्बन्धातिशयोक्तिरित्येते ।

त्वयि दातरि राजेन्द्र ! खर्दुमान्नाद्रियामहे ॥

अत्र खर्दुमेष्वादरसम्बन्धेऽपि तदसम्बन्धो वर्णित
इति असम्बन्धातिशयोक्तिः ॥

यथा वा—

अनयोरनवद्याङ्गिस्तनयो जृम्भमाणयोः ।

अवकाशो न पर्याप्तस्तव बाहुलतान्तरे ॥

प्रेता, न तु स्वर्गङ्गाप्रवेशांशइति सर्वमवदातम् । असन्दिग्धमुदा-
हरणान्तरमाह—यथावेति, कतिपयेति, वीररुद्रदेवाख्ये नृपे
वितरणशालिनि दानशालिनि सति चक्रवाको इति सुदं सन्तोष-
मुपयाति प्राप्नोति इति क्रिं कृतम्, वासरस्यावसानं नाशो येन
सः, कनकगिरिः सुमेरुः, कतिपयैरल्पैर्दिवसैः क्षयं प्रयायादिति
सम्भावनाहां लिङ् ।

योगेपीति, योगे सत्यप्ययोगवर्णनमित्यर्थः । स्वर्गस्था द्रुमाः
कल्पवृक्षादयः खर्दुमेष्विति विषयसप्तमी खर्दुमविषये य आदर-
स्तस्य सम्बन्धेऽपि अर्थादर्थिषु यद्वा अर्थिषु खर्दुमविषयादर-
सम्बन्धाभावप्रतीती तत्समानवित्तिवेद्यतया खर्दुमेष्वादर-
विषयत्वाभावावगमाद्यथाश्रुतमेव साधु । अनयोरिति, अनव-
द्यानि निर्दुष्टान्यङ्गानि यस्यास्तथाभूतेइति सम्बोधनं, जृम्भमान
योर्वर्द्धमानयोरनयोस्तनयोस्तव बाहुलतयोरन्तरे मध्ये पर्याप्तः
अवकाशो नास्तीत्यन्वयः ; अत्र बाहुलतयोरन्तरे स्तनपर्याप्ता-

अक्रमातिशयोक्तिः स्यात्सहत्वे हेतुकार्थयोः ।

आलिङ्गन्ति समं देव ! ज्यां शराश्च पराश्च ते ॥

अत्र मौर्व्यां यदा शरसन्धानं तदानोमेव शत्रवः ।

क्षितौ पतन्तीति हेतु कार्थयोः सहत्वं वर्णितम् ॥

यथा वा —

मुञ्चति मुञ्चति कोशं —

भजति च भजति प्रकम्पमरिवर्गः ।

हस्मीरवीरखड्गे त्यजति त्यजति क्षमामाशु ॥

अत्र खड्गस्य कोशत्यागादिकाल एव रिपूणा-
न्धनगृहत्यागादिर्वर्णितः ।

चपलातिशयोक्तिस्तु कार्थ्ये हेतुप्रसक्तिजे ।

यास्यामीत्यदिते तन्वा बलयोऽभद्रमिका ॥

वकाशसम्बन्धेऽपि तदसम्बन्ध उक्तः । अक्रमेति, क्रमः पौर्वापर्यं
तदभावोऽक्रमस्तद्रूपस्यातिशयस्योक्तिरित्यर्थः । सहत्वे समकालत्वे
आलिङ्गन्ति समं युगपज्जां मौर्वीं पृथ्वीं च पराः शत्रवः ॥

मुञ्चतीति, हस्मीरसंज्ञकस्य वीरस्य खड्गेकोशं पिधानं
मुञ्चति सति अरीणां वर्गः समूहोपि कोशं भाण्डारं मुञ्चति तथा
खड्गेकोशं पिधानं मुञ्चति सति अरीणां वर्गः समूहोपि कोशं
भाण्डारं मुञ्चति, तथा खड्गेप्रकम्पमुल्लासनं भजति सति सः
प्रकृष्टं कम्पं भजति एवं खड्गे क्षमाह्वानं त्यजति सति क्षमां
पृथ्वीं त्यजतीत्यर्थः । 'कोशो स्त्री कुड्मले खड्गे पिधाने अर्थोऽपदि-
व्ययोरित्यमरः । अत्र शब्द प्रत्ययभङ्ग्या यौगपद्यवर्णनं विशेषः ।

अत्र नायकप्रवासप्रसक्तिमात्रेण योपितोतिकाशयं
कार्यमुखेन दर्शितम् । यथा वा —

आदातुं सकृदौचित्येऽपि कुसुमे हस्ताग्रमालोहितम् ।
लाक्षारञ्जनवार्तयापि सहसा रक्तललं पादयोः ॥

अङ्गानामनुलेपनस्मरणमप्यत्यन्तखेदावहम् ।

हन्ताधीरदृशः किमन्यदलकामोदोपि भागयते ॥

धनगृहेति, धनमख्यगृहेत्यर्थः । चपलेति, हेतोः प्रसक्तिर्ज्ञानं
तज्जन्ये कार्ये सतीत्यर्थः । यास्यामीति, उदिते उक्ते प्रियेणेति
शेषः । तन्वा ऊर्मिका अङ्गुलीयकखलयः कङ्कणमभवदित्यर्थः ।
'ऊर्मिकां त्वङ्गुलीये स्याद्वत्तमङ्गतरङ्गयोरिति विग्रहः । कार्यमुखे-
नेति, अङ्गुलीयकस्य कङ्कणपदप्राप्तिरूपकार्यवर्णनद्वारेणेत्यर्थः ॥

आदातुमिति, सहजसौकुमार्यवत्याः विरहदशायां तदति-
शयवर्णनमिदम् । हन्तेति खेदे, आदातुं, गृहीतुं सकृदेकवार-
मपि, कुसुमे औचित्ये सति अधीरदृशः हस्ताग्रमालोहितं भवतीति
शेषः ; अपिना किमु गृहीते इति गम्यते लाक्षया यत् रञ्जनं
तद्वार्तयापि सहसा अकस्मात् पादयोस्तलं रक्तं भवति किमु रञ्ज-
नेनेति पूर्ववत् ; एवमङ्गानां चन्दनादिना यदनुलेपनं तत्स्म-
रणमपि अत्यन्तखेदकरं किमुतानुलेपनं किमन्यत् वाच्यमिति
शेषः ; अलकानामगरुधूपाद्यामोदोपि भागयते भागश्चाचरती-
त्यर्थः, कर्तरि क्यङ् अत्रादानादि रूपहेतुप्रसक्तिमात्रेण हस्त-
ग्रलोहित्यादिरूपकार्योत्पत्तेः साक्षादेव वर्णनं न तु कार्यमुखे-
नेति पूर्वस्माद्भेदः हेतुकार्ययोरिव ॥ हेतुप्रसक्तिकार्ययोरपि सम-
कालत्वं सम्भवतीति सूचयितुं उदाहरणान्तरमाह —

यामि न यामीति वे वदति पुरस्तत्क्षणेन तन्वङ्गाः ।
गलितानि पुरो बलयान्यपराणि तथैव दलितानि ॥

अत्यन्तातिशयोक्तिस्तु पौर्वापर्यव्यतिक्रमे ।

अग्रे मानो गतः पश्चादनुनीता प्रियेण सा ॥

यथा वा—

कवीन्द्राणामासन् प्रथमतरमेवाङ्गणभुव-
ञ्चलद्भृङ्गासङ्गाकुलकरिमदामोदमधुराः ।

यामीति, धवे दयिते यामि न यामीति वदति सति तत्क्षणेन
तत्कालमेव तन्वङ्गाः पुरोवलयानि अग्रिमकङ्कणानि पुरः प्रथमं
गलितानि, अपराण्यपि तथैव तत्कालमेव दलितानि भग्नानी-
न्वयः ; 'पुरोग्रे प्रथमे च स्यादिति विश्वः । अत्र वदति गलितानीति
शब्दप्रत्ययेन समकालतावगतिः । अत्यन्तेति, अत्र हेतुकार्ययोरि-
त्यनुवर्तते । तत्पौर्वापर्येति क्वचित्पाठः साधुरेव । व्यतिक्रमो अत्र-
वैपरीत्यम्, अग्रे प्रथमं अनुनीता समाहिता कवीन्द्राणामिति कवि-
श्रेष्ठानामङ्गणसम्बन्धिन्यो भूमयः प्रथमतरमेव प्रथममेव ; चलतां
चपलानां भृङ्गाणां भ्रमराणामासङ्गेनाकुलानां करिणां मद-
जलस्यामोदेन परिमलेन मधुरा रमणीया आसन् अभवन्, पश्चा-
दनन्तरन्तेषां कवीनामुपरि रुद्रसंज्ञकस्य नृपतेः अमी दृश्यमानाः
कटाक्षाः पतिताः कौटुशाः ? क्षीरमुदकं यस्य तथाभूतस्य क्षीरा-
णवस्य प्रसरन्तीनामुर्वीचीनां वृहत्तरङ्गाणां सहचरास्तत्तद्दृशा
इत्यर्थः । 'उदकस्योदः संज्ञाया मितुरदादेशः । अत्र यथोक्तकटाक्ष-
रूपकार्यमुखेन नृपतिप्रसादरूपहेतुकथनं पूर्वस्माद्विशेषः ।
एताः अव्यवहितोक्ताः अथोक्तेषु प्रभेदेषु अनुगतप्रवृत्तिनिमित्ता-

अमी पश्चात्तेषामुपरि पतिता रुद्रन्धपतेः

कटाक्षाः क्षीरोदप्रसरदुक्ष्वौचौसहचराः ॥

एतास्तिस्त्रेऽप्यतिशयोक्तयः कार्य्यशैघ्राप्रत्याश-
नार्थाः ॥ १३ ॥

भावात्कथमतिशयोक्तिपदप्रयोग इति ? चेत्—अत्राहुः—तासु-
प्रभेदानन्तरमत्वमेव सर्वानुगतमतिशयोक्तिपदप्रयोगं तन्निमित्तम्,
तदेव च सामान्यलक्षणमिति, नव्यास्तु निगोर्वाध्वरमानमेवा-
तिशयोक्तिः प्रभेदान्तरं त्वनुगतरूपाभावादलङ्कारान्तरमेव ।
न चान्यत्वादिप्रभेदेषु अन्यत्वादिभिरभेदादीनां विगरणं संभव-
तीति वाच्यम् ! अन्यत्वादिभिरभिन्नवस्तुप्रतीतिरेव चमत्कारित्वे-
नानुभवसिद्धतया अन्यत्वादिभिरभेदप्रतीत्यङ्गीकारेऽनुभवासङ्गतः ।
अन्यतमत्वन्तु नालङ्कारविभाजकोपाधितां भजते, चमत्कारा-
प्रयोजकत्वादिति वदन्ति ।

वस्तुतस्तु रूपकभिन्नत्वे सति चमत्कृतिजनकाहार्यारोप-
निश्चयविषयत्वमेवातिशयोक्तिसामान्यलक्षणम् । रूपककारणाय
सत्यत्वं, आतिशयारण्यमाहार्येति, उत्प्रेक्षानिरासाय निश्चयेति,
रूपकातिशयोक्तावभेदस्य द्वितीयप्रभेदेऽन्यत्वस्य तृतीये सम्ब-
न्धस्य चतुर्थे असम्बन्धस्य पञ्चमे सहत्वस्य षष्ठे हेतुप्रसक्तिजन्य-
त्वस्य सप्तमे पूर्वापरत्वयोश्च तथाविधारोपविषयत्वसत्त्वासर्वत्र
लक्षणसमन्वयः ॥ नचैवंविधारोपस्य रूपकस्वभावोक्तिभिर्वैषु
प्रायशः सर्वालङ्कारेषु सत्त्वादिति प्रसङ्ग इति वाच्यम् ! इष्टापत्तेः
अलङ्कारान्तराणां चमत्कारे प्रधानतया तदङ्गत्वे नावस्थिताया
अतिशयोक्तेरप्राधान्येन व्यपदेशानर्हत्वात् 'प्राधान्येन व्यपदेशा

भवन्तीति, न्यायात् अलङ्कारान्तराणामेव प्रधानत्वेन व्यपदेशार्ह-
त्वात् । अतएव काव्यप्रकाशकृता विशेषालङ्कारप्रसङ्गेऽभिहितं
—‘सर्वत्रैवंविधे विषयेऽतिशयोक्तिरेव प्राणत्वेनावतिष्ठते तां
विना प्रायेणालङ्कारत्वाभावात् । अतएवाक्तम्—

सैषा सर्वत्रैवक्रोक्तिरनयार्थो विभाव्यते ।

यत्नेऽस्याङ्गविभिः कार्यः कोऽलङ्कारोऽनया विनैति ॥

दण्डिनाप्युक्तम्—

अलङ्कारान्तराणामप्येकमाहुः परायणम् ।

वागीशसहिता मुक्तिमिमामतिशयाह्वयामिति ॥ १३ ॥

इति श्रीमत्तत्सदुपाख्यवैद्यनाथकृतायामलङ्कारचन्द्रिकायां

श्रीमद्रङ्गराजाध्वरीन्द्रसूनुश्रीमदप्य ईदीक्षितकृत-

कुवलयानन्दटीकायामतिशयोक्तिप्रकरणं

सम्पूर्णम्

॥ इत्यतिशयोक्तिनाम चयोदशालङ्कारः ॥

वर्णानामितरेषां वा धर्मैक्यं तुल्ययोगिता ।
सङ्कुचन्ति सरोजानि खैरिणीवदनानि च ॥
त्वदङ्गमार्दवे दृष्टे कस्य चित्ते न भासते ।
मालती शशम्बुल्लेखा कदलीनां कठोरता ॥

तुल्ययोगितां लक्षयति—वर्णानामिति, वर्ण्यतु न प्रस्तु-
तानामित्यर्थः, इतरेषाम् अप्रस्तुतानाम्, एतच्चोभयमपि साव-
धारणं वर्णानामेव इतरेषामेव वेत्यर्थः, बहुवचनमनेकार्थकं
इयोर्धर्मैक्यस्यापि संग्राह्यत्वात् । धर्मैक्यं धर्मस्य ऐक्यम् एकत्वम्
एको धर्म इति यावत्, स च चमत्कारकारी बोध्यः एवञ्चा-
नेकप्रस्तुतमात्रसम्बद्धैकचमत्कारिधर्मानेकाप्रस्तुतमात्र-सम्बद्धैक-
धर्मान्यतरत्वं लक्षणं बोध्यम् । ‘मुखं विकसितस्मितमित्यादावति-
प्रसङ्गवारणायानेकेति, अत्र च मुखप्रेक्षितादिरूपानेकवर्ण्य-
सम्बन्धानैको धर्म इति तन्निरासः । दीपकवारणाय मात्रेति,
प्रस्तुताप्रस्तुत प्रभेदसाधारणायान्यतरत्वनिवेशः ।

तृदङ्गेति, प्रियां प्रतिदयितोक्तिः । तवाङ्गस्य मार्दवे सौकुमार्यं
दृष्टे सति कस्य चित्ते मालयादीनां कठोरता न भासते, अपि तु
सर्वस्यैवेत्यर्थः, शशम्बिभर्तीति शशम्बुच्छदस्तस्य लेखा कला । गुण-
क्रियारूपेति, एतच्च तथाविधधर्मस्य प्रायशो गुणक्रियारूपत्व-
मित्यभिप्रेत्योक्तं, न तु लक्षणे तेन रूपेण धर्मस्य निवेशः, गौर-
वात् प्रयोजनाभावाच्च, यत्तु कैश्चिदेतद्गुणदूषणलालसैर्धर्मस्य
गुणक्रियारूपत्वेन लक्षणे निवेश इत्याशयमारोप्याभिहितं
तदेतदापाततः—‘भासति त्वयि हे राजन् ! अखण्डावनिमण्डलम् ।
न मनागपि निश्चिन्ते मण्डले षट्सि रयोः ॥’-इत्यत्राभावरूप धर्म-

प्रस्तुतानामप्रस्तुतानां वा गुणक्रियारूपैकधर्मो-
न्वयस्तुल्ययोगिता । सङ्कुचन्तीति प्रस्तुततुल्ययोगि-
ताया उदाहरणम् । तत्र प्रस्तुतचन्द्रोदयकार्यतया
वर्णनीयानां सरोजानां प्रकाशभीरुस्वैरिणीवद-
नानाञ्च सङ्कोचरूपैकक्रियान्वयो दर्शितः । उत्तर-
श्लोके नादिकामौकुमार्यवर्णने प्रस्तुते अप्रस्तुतानां
आलस्यादीनां कठोरतारूपैकगुणान्वयः ।

यथा वा —

सञ्जातपत्रप्रकरण्वितानि

समुद्बधन्ति स्फुटपाटलत्वम् ।

स्वैरान्वयादिति । तदिदमापाततोऽपि न मनोरमं तथाहि—
शासतीति तदुदाहृतयथे निश्चिन्तेनेति निश्चिन्तभेदः यत्र मित्र-
मण्डलधर्मेतयोपात्तः, स च गुणस्वरूपएव चिन्ताभाववद्भेदस्य
चिन्तानतिरिक्तत्वात्, अन्यथा चिन्ताभावाभावस्याप्यतिरिक्तत्वा-
पत्तेः, अथ तत्रापि वैपरीत्यादिष्टापत्तिमात्रम्यमे ? भवतु एवं तु यत्तु
भगन् ! एवमप्यभावस्य वयं गुणवहिर्भावः ? जातिक्रियाद्रव्याति-
रिक्तस्यैव चतुष्टयोपपत्तयानां पृथक्त्वरितिवद्विवेक्याकरणैस्तदनु-
संगिभिश्चालङ्कारिकैर्गुणत्वाङ्गीकारात् ; अतएव जातिगुणयो-
र्विरोधे प्रकाशकद्विरुदाहृतं 'गिरयाप्यनुव्रतियुज इति, तथा
विद्यानाथेनापि 'अमदः सार्वभौमीपीति । वस्तुतस्तु लक्षणे न तेन
रूपेण धर्मस्य निवेशाऽभिप्रेत इत्यावेदितमते न काप्यनुपपत्ति-
रिति । स्वैरिणी स्वेन ईरितुं शीलमस्यास्तादृशी अभिचारिणीति
यावत्, 'स्यादौरेरिणारिति वृद्धिः 'स्वैरिणीयांसुता च स्यादिद्य-

विकस्वराण्यर्ककराभिमर्शाद्-
दिनानि पद्मानि च वृद्धिमीयुः ॥
नागेन्द्रहस्तास्त्वचि कर्कशत्वा-
देकान्तशैत्यात् कदलीविशेषाः ।
लब्ध्वापि लोके परिणाहिरूपं
जातास्तदूर्ध्वरूपमानवाह्याः ॥

भरः । सञ्जातेति, दिनानि पद्मानि च वृद्धिमीयुः प्रापुः, कीदृ-
शानि ? सञ्जातैः पत्राणां प्रकारैः समूहरन्वितानि, पूर्वपत्राणां
वसन्तेन विगलनात् तथा स्फुटा विकसिताः पाटला वृक्षविशेषा
येषु तानि तेषां भावस्तत्त्वं, समुद्भवन्तीति श्रवन्तं दधानानी-
त्यर्थः । पद्मपत्रे तु स्फुटानि विकसितानि च तानि पाटलानि
पाटलवर्णानि तेषां भावस्तत्त्वमित्यादि पूर्ववत् ; एवमर्कस्य
करैः किरणैरभिमर्शनादिकस्वरणि भासुराणि दिनानि पद्मानि
तु विकासशालीनि ॥

नागेन्द्रेति, नागेन्द्राणां गजश्रेष्ठानां हस्ताः शुण्डाः कदली-
विशेषाश्च परिणाहे विशालता तच्छालि रूपं स्वरूपं लब्ध्वापि
यथाक्रमं त्वचि कर्कशत्वात् कठोरत्वादेकान्तेन नियमेन शैत्याच्च
हेतोर्लोके तस्याः पार्वत्याः ऊर्ध्वोः उपमानाद्वाह्याः उपमानत्व-
रहिता जाता इत्यन्वयः । तदीयत्वेनेति, तत्कालिकत्वेनेत्यर्थः ।
ग्रीष्मकालिकवस्तुवर्णनस्यैव ग्रीष्मवर्णनरूपत्वादिति भावः ।
एकक्रियेति, वृद्धिप्राप्तिरूपैकक्रियान्वय इत्यर्थः ; एकगुणेति,
उपमानवाह्यत्वरूपैकगुणेत्यर्थः ; हिताहिते इति, हिताहितविषये
इत्यर्थः ; वृत्तितौल्यमिति, वृत्तिवर्तनं व्यवहरणमिति यावत्तस्य

अत्र गोष्पवर्णने तदीयत्वेन प्रस्तुतानां पद्माना-
ञ्चैकक्रियान्वयः । ऊरुवर्णने अप्रस्तुतानां करिक-
राणां कदलीविशेषाणाञ्चैकगुणान्वयः ।

हिताहिते वृत्तितौल्यमपरा तुल्ययोगिता ।

प्रदीयते पराभूतिर्मित्रशात्रवयोस्त्वया ॥

अत्र हिताहितयोर्मित्रशात्रवयोरुत्कृष्टभूतिदा-
नस्य पराभूतिदानस्य च श्लेषेणाभेदाध्यवसायाद्वृत्ति-
तौल्यम् ।

यथा वा—

यश्च निम्बं परशुना यश्चैनं मधुसर्पिषा ।

यश्चैनं गन्धमाल्याद्यैः सर्वस्य कटुरेव सः ॥

अत्र वृश्चति सिञ्चत्यर्चति इत्यध्याहारेण वाक्यानि
पूरणीयानि । पूर्वोदाहरणं स्तुति पयवसायि, इदन्तु
निन्दापर्यवसायीति भेदः ।

तौल्यं साम्यम्, अपरा पूर्वोक्तविलक्षणा ; प्रदीयत इति, परा उत्-
कृष्टा भूतिः सम्पत्तिरेव पराभूतिः पराभवः, शत्रूणां समूहः
शात्रवं 'तस्य समूहे' इत्यण् ।

पराभवदानस्येति, शत्रुसम्बन्धिपराभवसम्पादनस्येत्यर्थः
पराभवस्य मुख्यदानासम्भवात् अतएव सम्पादनत्वासम्भवात् ;
मित्रशात्रवयोरिति, सम्बन्धसामान्ये षष्ठी; श्लेषेण पराभूतिश्लेषेण ।
यथावेति । अत्र च शब्दा अप्यर्था विरोधद्योतकाः । अत्रेति, योऽपि
निम्बं परशुना छिनत्ति, योऽप्येनं मधुयुक्तेन सर्पिषा आज्येन
सिञ्चति, योऽप्येनं गन्धमाल्याद्यै रर्चति-इति क्रमेणेत्यर्थः । उक्तपूर्वा-

रस्य तुल्ययोगितापदवाच्यत्वे वृद्धसम्पत्तिं दर्शयति—इयमिति, तथाच वृद्धव्यवहारान्वानार्थस्तुल्ययोगिताशब्द इति भावः । अत्र केचिदाहुः—नेयं तुल्ययोगिता पूर्वोक्ततुल्ययोगितातोभेदमर्हति 'वर्णानामितरेषां वेत्यादिपूर्वोक्तलक्षणाक्रान्तत्वात् एकानुपूर्वि-बोधितवस्तु, कर्मकदानमात्रत्वस्य परम्परया तादृशशब्दस्य वा धर्मस्यैक्यात्, यच्च निम्बमित्यत्रापि कटुत्वविशिष्टनिम्बस्यैव परम्परयाच्छेदकसेचकपूजकधर्मत्वसम्भवादिति तदेतत्पेशलम् ; तथाहि—यत्तानेकान्वयित्वेन ज्ञातो धर्मस्तेषामौपम्यगमकत्वेन चमत्कृतिजनकस्तत्र पूर्वोक्तप्रकारः यच्च तु हिताहितोभय-विषयकशुभाशुभरूपैकव्यवहारस्य व्यवहर्तृगतस्ततिनिन्दान्य-तरद्योतकतया चमत्कृतिजनकत्वं तत्रापर इति भेदात् न ह्यत्र पराभूतिशब्दस्य तदर्थकर्मदानस्य वा परम्परया शत्रुमित्रगत-त्वेन भानम् अपि तु श्लेषबलादेकत्वेनाध्यवसितस्य तादृशदानस्य राजगतत्वेनैवेति कथं पूर्वोक्तलक्षणाक्रान्ततृम् । एतेन यच्च निम्ब-मित्यत्र कटुत्वविशिष्टनिम्बस्यैव परम्परया छेदकसेचकपूजक-धर्मत्वमिति निरस्तम् ; वस्तुगत्या तद्धर्मत्वस्यालङ्कारतासम्पाद-कत्वाभावात् । अन्यथा सङ्कुचन्ति सरोजानीत्येतावतैव तुल्य-योगितालङ्कारपत्तेः किन्त्वेनेकगतत्वेन ज्ञायमानधर्मत्वस्यैव तुल्ययोगिता, प्रयोजकत्वमिति तदभावे तदन्तर्गतिकथनमस-मञ्जसमेव । अथाप्युक्तोदाहरणयास्तथा भानमस्तीत्याग्रहस्तथापि न पूर्वोक्तलक्षणस्यात्र सम्भवः, 'धर्मोऽर्थ इव पूर्णश्रीस्त्वयि राजन् ! विराजते'-इति प्रकृतयोरुपमायामतिव्याप्तिवारणार्थमनेकानुगत-धर्मत्व-पर्याप्तविषयिता-सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताकचमत्कृति-जनकताश्रयज्ञानविषयधर्मत्वमिति विवक्षायास्तत्रावश्यकत्वात्,

इयं सरस्वतीकण्ठाभरणोक्ता तुल्ययोगिता—

गुणोत्कृष्टैः समीकृत्य वचोन्या तुल्ययोगिता ।

लोकपालो यमः पाशो श्रीदः शक्रो भवानपि ॥

अत्र वर्णनीयो राजा शक्रादिभिर्लोकपालत्वेन
समीकृतः ।

यथा वा—

सङ्गतानि स्रगाक्षीणां तडिद्विलसितान्यपि ।

क्षणद्वयं न तिष्ठन्ति घनारब्धान्यपि स्वयम् ॥

पूर्वत्र स्तुतिरिह तु निन्दा इयं काव्यादर्शे दर्शिता ।

इमां तुल्ययोगितां सिद्धिरिति केचिद्व्यवजह्रुः ।

पृक्तं च हितत्वाहिततूदेर्विषयस्याधिकस्यानुपवेशादिति विभा-
वनीयम् ॥

गुणोत्कृष्टैरिति, गुणैरुत्कृष्टाः श्रेष्ठास्तैरित्यर्थः ; समीकृत्य
साम्यं विवक्षित्वा ; वच इति, वचनं वचः प्रतिपादनमिति यावत्
अर्थान्ताधारणधर्मस्य ; अन्येति, धर्मस्य वर्णवर्णगततूदुक्त-
विलक्षणेत्यर्थः ; पाशोऽस्यास्तीति पाशो 'वरुणः पाशोत्यमरः । श्रीदः
कुबेरः, शक्र इन्द्रः, लोकपालपदञ्चेन्द्रादिषु रुद्धं राज्ञि तु योग-
मात्रेण प्रयुक्तम् । सङ्गतानीति, सङ्गतानि सङ्गमाः तडितां विद्युतां
विलसितानि घनं निविडं यथा स्यात् तथा आरब्धानीति,
सङ्गमपक्षे घनैर्मघैरारब्धानीति च तडिद्विलसितपक्षेऽर्थः काव्या-
दर्शे एतन्नामकदण्डिकतन्त्रे दर्शिता तुल्ययोगितापदवाच्यत्वेन
निर्दिष्टा केचित् आलङ्कारिकाः व्यवजह्रुः व्यवहृतवन्तः ॥

यदाह जयदेवः—

सिद्धिः ख्यातेषु चेन्नाम कीर्त्यते तुल्यतोक्तये ।
युवामेव हि विख्यातौ त्वं बलैर्जनधिर्जलैः ॥
इति मतान्तरेष्वत्र वक्ष्यमाणां दीपकमेव ॥१४॥

ख्यातेषु गुणत्वेन प्रसिद्धेषु । युवामेवेति, इह—भूलोके, बलैः
सैन्यैः अत्र च सैन्यजलयोः प्रसरणशीलत्वादिसादृश्याद्विम्बप्रति-
बिम्बभावेनाभेदमाश्रित्य धर्मैक्यं बोध्यम् । मतान्तरेष्विति, बहु-
वचनेन बहुसम्मततया दण्डुक्ततुल्ययोगितायामस्वरसो ध्वन्यते
स च दीपकतुल्ययोगितयोर्भेदकथनावसरे व्यक्तीभविष्यतीति
सङ्क्षेपः ॥ १४ ॥

इति श्रीमत्तत्सदुपाख्यवैद्यनाथकृतायामलङ्कारचन्द्रि-
काख्यायां कुवलयानन्दटीकायां तुल्ययोगिता-

प्रकरणम् ।

—००—

इति तुल्ययोगितानाम् चतुर्दशलङ्कारः ॥

वदन्ति वर्णावर्णानां धर्मैक्यं दीपकं बुधाः ।
 मदेन भाति कलभः प्रतापेन महीपतिः॥
 प्रस्तुताप्रस्तुतानामेकधर्मान्वयो दीपकम्,
 यथा—महीपालकलभयोः प्रस्तुताप्रस्तुतयो भान-
 क्रियान्वयः ।

यथा वा—

मणिः शाण्डीढः समरविजयी हेतिदलितो
 मदक्षी गोनागः शरदि सरितः श्यानपुलिनाः ।
 कलाशेषश्चन्द्रः सुरतमृदितां बालवनिता
 तनिम्ना शोभन्ते गलितविभवाश्चार्थिषु नृपाः ॥

दीपकं लक्षयति—वदन्तीति, वर्णावर्णान्वितैकचमत्कारि-
 धर्मो दीपकमित्यर्थः । उपमादिवारणायात्रापि पूर्ववत्तत्त्व-
 परिष्कारो बोध्यः । कलभः करिशावकः । भानक्रियेति, क्रिया-
 रूपैकधर्मान्वय इत्यर्थः । अत्रापि क्रियाविशेषणीभूतयोर्मदप्रता-
 पयोर्विम्बप्रतिबिम्बभावो बोध्यः ।

यथावेति, शाणेन निकषपाषाणेनोल्लीढ उल्लिखितो मणिः, तथा
 हेतिभिरायुधैर्निहतः कृतक्षतः । समरे संग्रामे विजयशैलो योडा
 मदेन क्षीणो नागो हस्ती । शरत्काले—श्यानानि शुष्कानि पुलि-
 नानि = जलनिर्मुक्ततटानि यासां ताः । सरितो नद्यः । कलामात्रा-
 वशिष्टश्चन्द्रः सुरते मृदिता चुम्बनालिङ्गनाद्युपमर्द्दम्लायिताङ्गी
 बाला नवयौवना वनितास्त्री एवमर्थिषु याचकेषु गलितः संक्रान्तो
 विभवः स समृद्धिर्येषां ते नृपाश्च, तनिम्ना तनेः कशस्य भाव-
 स्तनिमा कार्श्यं तेन शोभन्त इत्यन्वयः । “शाणस्तु निकषः

अत्र प्रस्तुतानां नृपाणामप्रस्तुतानां मर्यादीनां च शोभैकधर्मान्वयः, प्रस्तुतैकनिष्ठः समानोधर्मः प्रसङ्गादन्यत्रोपकरोति प्रासादार्थं मारोपितो दीप इव रय्यायामिति दीपसाग्यादीपकं सञ्ज्ञायां चेति द्वयर्थे कन्प्रत्ययः ।

यद्यपि, सुवर्णपुष्पां पृथिवीं चिन्वन्ति पुरुषास्त्वयः ।

शूरश्च कृतविद्यश्च यश्च जानाति सेवितुम् ॥

—इत्यत्र प्रस्तुतानामप्रस्तुतानां युगपद्वर्मान्वयः तथापि कष” इत्यमरः । शोभैकेति, शोभारूपैकधर्मत्वर्थः । पूर्वादाहरणे आदिदीपकम् इद्वत्त्वन्तदीपकमिति भेदः । प्रस्तुताप्रस्तुतसाधारणधर्मस्य दीपकपदवाच्यतायां बीजमाह—प्रस्तुतैकेत्यादि, प्रस्तुतैकनिष्ठः प्रस्तुतैकपरः प्रस्तुतान्वयविवक्षयाभिहित इति यावत् । रय्यायामिवेत्यनन्तरमुपकरोतीत्यनुषज्यते । इतीति चाध्याहार्यम्, इति दीपकसादृश्यात् समानो धर्मो दीपकमुच्यते इति शेषः ; यत्र धर्मस्य पूर्वं प्रस्तुतेऽन्वयः पश्चादन्यत्र यथोक्तोदाहरणयोस्तत्रैवेतरत्र प्रसङ्गोपकारित्वमित्याशयेन शङ्कते—यदपीति ; सुवर्णेति, सुवर्णमेव पुष्पं यस्या इति विग्रहः ; त्वयः, गुणत्रयान्यतमयुक्ताः शूरश्चेत्यादिप्रत्येकं चकारो नैरपेक्ष्यद्योतकः ; कृतविद्यः प्रख्यातविद्यः ; एतच्च प्रासङ्गिकं पद्यं यदा यत्प्रसङ्गे पठ्यते तदा तस्य प्रस्तुतत्वमितरयोस्त्वप्रस्तुतत्वमिति बोध्यम् । युगपदिति, त्रयश्चिन्वन्तीति, त्रिष्वपि युगपदन्वय इत्यर्थः । चिन्वन्तीति, बहुवचनान्तस्य प्रस्तुतमात्रेणैकवचनान्तेन पूर्वमन्वयायोगादिति भावः । समाधत्ते—तथापीति, प्रासङ्गिकत्वं प्रस-

प्रासङ्गिकत्वं न हीयते; वस्तुगत्या प्रस्तुतोद्देशेन प्रस्तुतस्यैव वर्णनस्याप्रस्तुतेऽन्वयात् ॥

न हि दीपस्य रय्याप्रासादयोर्युगपदुपकारत्वेन जामातृत्वं अपितस्य सूपस्यातिथिभ्यः प्रथमपरिवेषणेन च प्रासङ्गिकत्वं हीयते, तुल्ययोगितायां त्वेकं प्रस्तुतमन्यदप्रस्तुतमिति विशेषाग्रहात्सर्वोद्देशेनैव धर्मान्वयइति विशेषः ॥

दीपकारित्वं ; न हीयत इति तथाच धर्मस्य पश्चादन्वयो न तत्र प्रयोजक इति भावः । किन्तुहि प्रयोजकं तत्राह—वस्तुगत्येति, प्रस्तुतोद्देशेन प्रस्तुतोद्देशकान्वयबोधेच्छया प्रवृत्तस्यैव पदाभिहितस्यैव वर्णनस्य कर्मव्युत्पत्त्या तद्विषयधर्मस्य तथाच चमत्काराय प्रस्तुताप्रस्तुतान्वितस्वार्थं बोधयत्वित्तीच्छयोच्चरितपदाभिहितधर्मस्योभयचान्वयेऽप्युद्देश्यताख्येच्छाविषयता प्रस्तुत एव, न त्वप्रस्तुते किन्तु विशेषणताख्यविषयतैवेति तथाविधोद्देश्यताविरह एव प्रासङ्गिकत्वे बीजमित्याशयः । एतदेवोपपादयति—नहीति, प्रासङ्गिकत्वमिति, दीपसूपयोरप्यातिथिविषयेऽसङ्गोपकारित्वमिच्छार्थः ; तथाच त्वन्नते तस्य प्रासङ्गिकत्वं न स्यादिति भावः । इदमुपलक्षणं जामातृविषये प्रासङ्गिकत्वापत्तिरपि बोध्या । एतदेव तुल्ययोगितातोभेदकमित्याह—तुल्ययोगितायान्विति ।

ननुद्देश्यत्वानुद्देश्यत्वयोश्चमत्काराप्रयोजकत्वान्नालङ्कारभेदप्रयोजकत्वं युक्तमित्यस्वरसादाह—अयच्चेति, अयं वक्ष्यमाणः, अनयोः दीपकतुल्ययोगितयोः ; अत्र दीपके ; उप-

अयं चानयो रवरोविशेषः—उभयोरनयोरुपमालङ्कारस्य गम्यत्वाविशेषेप्यत्राप्रस्तुतमुपमानं प्रस्तुतमुपमेयमिति व्यवस्थित उपमानोपमेयभावस्तत्र तु विशेषाग्रहोदादैच्छिकः स इति ॥१५॥

मानोपमेयभावइत्यनन्तरङ्गस्य इति शेषः । तत्र तुल्ययोगितायां विशेषाग्रहणात् प्रस्तुताप्रस्तुतत्वरूपव्यवस्थापकाभावात् ऐच्छिकः अव्यवस्थितः सः उपमानोपमेयभावः । नव्यान्तु नैतावतापि तुल्ययोगिताऽतो दीपकस्य पृथग्भाव उचितः, धर्मस्य सकृद्वृत्तित्वमूलाया विच्छिन्नेरविशेषात् ; अन्यथा तुल्ययोगितायामपि धर्मिणां केवलप्रकृतत्वस्य केवलाप्रकृतत्वस्य च विशेषस्य सत्त्वादलङ्कारद्वैतापत्तेः ; तस्मात् तुल्ययोगिताया एव त्रैविध्यमुचितमित्याहुः ॥ १५ ॥

इत्यलङ्कारचन्द्रिकायां दीपकप्रकरणम् ॥

— :: —

॥ इति दीपकं नाम पञ्चदशलङ्कारः ॥

त्रिविधं दीपकावृत्तौ भवेदावृत्तिदीपकम् ।
 वर्षत्यम्बुदमालेयं वर्षत्येषा च शर्वरी ॥
 उन्मीलन्ति कदम्बानि स्फुटन्ति कुटजोद्गमाः ।
 माद्यन्ति चातकान्तृप्ता माद्यन्ति च शिखाबलाः ॥
 दीपकस्यानेके प्रकारार्थतया दीपस्थानीयस्य पद-
 स्यार्थस्योभयोर्वा वृत्तौ त्रिविधमावृत्तिदीपकं क्रमेणाधे-
 त्वयेणोदाहरणानि दर्शितानि ॥

यथा वा —

उत्कण्ठयति मेघानां मालावर्गं कलापिनाम् ।
 यूनां चोत्कण्ठयत्यद्य मानसं मकरध्वजः ॥

त्रिविधमिति, दीपकस्यावृत्तौ आवृत्तिदीपकं भवेत् तच्च
 त्रिविधमिच्छः । वर्षतीति, शर्वरी रात्रिः वर्षं वत्सरइवाचरती-
 त्यर्थः ; कदम्बानि कदम्बकुसुमानि, उन्मीलन्ति विकसन्ति, कुट-
 जोद्गमाः कुटजकलिकाः, स्फुटन्ति विकसन्ति, तृप्ता चातका माद्यन्ति
 मत्ता भवन्ति, शिखाबला मयूराश्च माद्यन्तीत्यन्वयः । त्रैविध्य-
 मुपपादयन्नेव व्याचष्टे—दीपकस्येति, क्रमेणेति, आदेशऽर्द्धं वर्ष-
 तीति शब्दावृत्तिः, अलङ्कारसम्पादकत्वाच्च न कथितपदत्वं
 दोषः ; द्वितीये विकासरूपस्यार्थस्यावृत्तिः, उन्मीलन्ति स्फुट-
 न्तीति शब्दभेदेन तस्यैव बोधनात्, तृतीये तु द्वयोरावृत्तिः
 स्फुटैवेति ; उत्कण्ठयन्तीति मेघानां माला पङ्क्तिः कलापिनां
 मयूराणां वर्गं समूहम् उत्कण्ठयति उर्ध्वं कण्ठो यस्य तादृशं
 करोति तथा मकरध्वजः कामः यूनान्तरुणानां मानसमुत्कण्ठ-
 यत्युत्सुकं करोतीत्यर्थभेदेऽपि शब्दावृत्तिः ।

शमयति जलधरधारा चातकयनां तृषं चिरोपनतां ।
क्षपयति च बधूलोचनजलधाराकामिनां प्रवासरुचिम् ॥
वदनेन निर्जितं तव निलीयते चन्द्रबिम्बमम्बुधरे ।
अरविन्दमपि च सुन्दरि ! निलीयते पाथसां पूरे ॥

एवं चावृत्तीनां प्रस्तुताप्रस्तुतोभयविषयत्वाभावेऽपि
दीपकच्छायापत्तिमात्रेण दीपकव्यपदेशः ॥१६॥

शमयतीति, जलधरस्य मेघस्य धारा पंक्तिश्चातकतरुणानां
चिरकालमुपनतां प्राप्तां तृषं पिपासां शमयति बधूलोचनयो-
जलधारा अश्रुपंक्तिश्च कामिनां प्रवासेच्छां क्षपयतीत्येक एव
नाशरूपार्थः शब्दभेदेनोक्त इत्यर्थावृत्तिः । वदनेनेति, पाथसाञ्ज-
लानाम्; अत्र निलीयते शब्दस्य तदर्थस्य तिरोधानस्य चावृत्तिः ।
ननु प्रस्तुतार्थसकृदुपात्तस्य प्रसङ्गादप्रस्तुतोपकारित्वे दीपक-
मित्युक्तं न चावृत्तौ तत्सम्भवतीति कथमावृत्तिदीपकमुक्त-
मित्याशङ्क्याह—एवञ्चेति, दीपस्थानीयशब्दार्थयोरवृत्तौ चेत्यर्थः ।
प्रस्तुताप्रस्तुतेति, अम्बुदमालादीनां विरहोद्दीपकतया केवल
प्रस्तुतत्वात् चन्द्रबिम्बारविन्दयोश्च केवलाप्रस्तुतत्वादिति
भावः । दीपकच्छायेति, दीपकसादृश्येऽर्थः; तच्च प्रस्तुताप्रस्तु-
तोपकारयोग्यत्वं वर्धतीत्यादौ शेषवशेनास्तीति भावः । मात्र-
पदेन दीपकात् पृथगेवायमलङ्कारो न तु तत्प्रभेद इति
सूचितम्; अतएव दण्डिना—‘अर्थावृत्तिः पदावृत्तिरुभयावृत्तिरि-
त्यपि । दीपकस्थानमेवेष्टमलङ्कारतयं यथा’ इत्युक्त्वा विकसन्ती या-
द्युदाहृतं दीपकस्थानं स्थानापन्नं सदृशमिति यावत् ॥ १६ ॥

इत्थलङ्कारचन्द्रिकायाम् आवृत्तिदीपकप्रकरणम् ।

॥ इत्यावृत्तिदीपकं नाम षोडशलङ्कारः ॥

वाक्ययोरेकसामान्ये प्रति वस्तूपमा मता ।

तापेन भ्राजते सूर्यः शूरश्चापेन राजते ॥

यतोपमानोपमेयवाक्ययोरेकः समानो धर्मः पृथक्
निर्दिश्यते सा प्रतिवस्तूपमा प्रतिवस्तु प्रतिवाक्यार्थं
मुपमासमानधर्मोऽस्यामिति व्युत्पत्तेः, यथाचैव भ्राजते
राजत इत्येक एव धर्म उपमानोपमेयवाक्ययोः पृथ-
ग्भिन्नपादाभ्यां निर्दिष्टः ।

यथा वा—

स्थिरा शैली गुणवतां खलबुद्ध्या न बाध्यते ।

रत्नदीपस्य हि शिखा वात्ययापि न नाश्यते ॥

सकृद्धर्मोक्तिप्रसङ्गादसकृद्धर्मोक्तिगम्यवाक्यार्थसादृश्यकं प्रति-
वस्तूपमालङ्कारं लक्षयति—वाक्ययोरिति, द्विवचनमनेकाभि-
प्रायं मालानुरोधादिति बोध्यम् । एकसामान्ये एकस्मिन् समान-
धर्मे सति। सूरः सूर्यः। लक्षणं व्याचष्टे—यत्रेति, उपमानोपमेयेति
भावप्रधानम् उपमानोपमेयभावपरयोरित्यर्थः ; पृथगिति,
भिन्नशब्देनेत्यर्थः । अयमेव च वस्तु प्रतिवस्तुभाव इत्युच्यते ।

स्थिरेति, शैलीसद्वृत्तं रत्नमेव दीपो रत्नदीपः; अत्र पूर्वार्द्धमुप-
मेयवाक्यं, उत्तरार्द्धमुपमानवाक्यं, उभयत्र च नाशभावरूपः
समानधर्मः शब्दभेदेनोपात्तः ; सामान्याभावमात्रबोधकस्यापि
बाधतेरत्र नाशरूपविशेषपरत्वात् अयमेव च पूर्वोदाहरणाद्भेदः ।

यथा वा —

तवामृतस्यन्दिनि पादपङ्कजे
निवेशितात्मा कथमन्यदिच्छति ।
स्थितेऽरविन्दे मकरन्दनिर्भरे
मधुव्रतो नेचुरसं समीक्षते ॥

अत्र यद्यपि उपमेयवाक्ये अनिच्छा, उपमान-
वाक्ये अवीक्षेति धर्मभेदः प्रतिभाति तत्रापि वीक्षण-
मात्रस्यावर्जनीयस्य प्रतिषेधानर्हत्वात् इच्छापूर्वक-
वीक्षाप्रतिषेधोऽयं अनिच्छापर्यवसिसित एवेति

तवेति, ईश्वरं प्रति भक्त्युक्तिः—अमृतपुस्तवणशीले तवपाद-
पङ्कजे निवेशित आत्मा=अन्तःकरणं येन तादृशो भक्तः अन्यद-
मृतातिरिक्तं फलं कथमिच्छति, न कथमपीत्यर्थः । अमृतं चात्र
ब्रह्मानन्दरूपं, हि निश्चितं, मधुव्रतो भ्रमरः, मकरन्देन रसेन,
निर्भरे व्याप्तेऽरविन्दे स्थिते सति इचुरसं न वीक्षत इत्युपमान-
वाक्यम् । अवर्जनीयस्येति, अनिष्टेऽपि स्वतामग्रीवशाज्जायमान-
स्येत्यर्थः । इच्छापूर्वकेति, तथाच वीक्षनेरिच्छापूर्वकवीक्षणे
लक्षणेति भावः । अनिच्छापर्यवसित इति, सविशेषणे हीति न्याया-
दिति भावः । उन्मीलन्ति कदम्बानीति पूर्वोदाहृततायामर्थावृत्ता-
वतिश्याप्तिमाशङ्क्याह—अर्थावृत्तिरित्यादि, शब्दावृत्तौ तु धर्म-
स्यैकेनैव शब्देनावृत्त्या बोधना न भिन्नशब्दबोधत्वमिति नाति

धमक्यमनुसन्धेयम् । अर्थावृत्तिदीपकं प्रस्तुतानाम-
प्रस्तुतानां वा, प्रतिवस्तूपमा तु प्रस्तुताप्रस्तुताना-
मिति विशेषः । अवृत्तिदीपकं वैधर्म्येण न सम्भवति,
प्रतिवस्तूपमा तु वैधर्म्येण दृश्यते ॥

व्याप्तिरतोऽर्थावृत्तिपर्यन्तानुधावनम् । एषः भिन्नशब्दबोध्यैक-
धर्मगम्यं प्रस्तुताप्रस्तुतवाक्यार्थसादृश्यं प्रतिवस्तूपमेति लक्षणं
बोध्यं । दृष्टान्तालङ्कारेऽतिव्याप्तिवारणाय भिन्नशब्दबोध्येति । तत्र
तु विज्वप्रतिबिम्बभावाएव धर्मगम्यं सादृश्यमिति नातिव्याप्तिः ।
'दिवि भाति यथा भानुस्तथा त्व' भ्राजसे भुवि' इत्यादि वाक्या-
र्थोपमायामतिव्याप्तिवारणाय गम्यमिति । अर्थावृत्तिवारणाय
प्रस्तुताप्रस्तुतेति ।

‘आननं मृगशावाच्या वीक्ष्य लोलालकावृतं ।

अमद्भ्रमरसङ्घौर्णं स्मरामि सरसीरुहम्’ ॥

इति स्मरणालङ्कारेऽतिव्याप्तिवारणाय वाक्यार्थेति, । अत्र
हि दिवि भातीति वाक्यार्थोपमायां गगनाधिकरणकशोभाश्रय-
भानुसदृशो भूम्यधिकरणकशोभाश्रयस्त्वमिति प्रतीतिवन्न स्मर्य-
माणतादृशसरोरुहसदृशं तथाविधमाननमिति प्रतीतिः येन
वाक्यार्थगतोपमा गम्या स्यात् किन्तु स्मरणासम्पृक्तातादृशसरो-
रुहसदृशं तादृशमाननमिति पदार्थगतोपमैवेति तद्वारणमिति
दिक् ॥ प्रस्तुताप्रस्तुतत्वयोश्चमत्कृतिविशेषाप्रयोजकतया नाल-
ङ्कारभेदप्रयोजकत्वमित्यस्मरसादाह— अयञ्चेति, वक्ष्यमाण इत्यर्थः ॥

यथा वा -

विद्वानेव हि जानाति विद्वज्जनपरिश्रमम् ।

न हि बन्धा विजानाति गुर्वी' प्रसवेदनाम् ॥

यदि सन्ति गुणाः पुंसां विकसन्त्येव ते स्वयम् ।

न हि कस्तूरिकामोदः शपथेन विभाव्यते ॥ १७ ॥

विद्वानेवेति, यदान्वययोगव्यवच्छेदार्थेनैवकारिणाविद्वान् जानातीति पूर्ववाक्यार्थं स्तस्य च नहि बन्धेत्युत्तरवाक्यार्थः साधर्म्येव तथापि रूपवत्येवाकाश इत्यादि प्रयोगवारणाय भावान्वयस्याप्यावश्यकतया विद्वान् जानातीति वाक्यार्थस्यापि प्रतीते स्तदभिप्रायेण वैधर्म्यादाहरणत्वं बोध्यं ॥ ननु वैधर्म्येणोपमेति व्याहतं तस्याः साधर्म्यरूपत्वादिति चेत्? सत्यं वैधर्म्येणोपन्यस्ते न न हि बन्धेति वाक्यार्थेनाक्षिप्तस्य अपितु प्रसवित्रेणैव जानातीति वाक्यार्थस्योपमानत्वेन विवक्षणात् सुखतो वैधर्म्यप्रतीतावपि साधर्म्ये एव पर्यवसानान्न दोषः। वैधर्म्येणेत्यस्य च वैधर्म्यद्वार इत्यर्थः । यदि सन्तीति, एवकारो भिन्नक्रमः, स्वयमेव विकसन्ति प्रकाशन्त इत्यर्थः । अत्रापि गुणाः स्वयं प्रकाशन्त इति भावान्वयविधर्मा कस्तूरिकामोदः शपथेन न ज्ञायत इति वाक्यार्थस्तदाक्षिप्तेन किन्तु स्वयमेव प्रकाशत इति वाक्यार्थेन चोपम्यं गम्यमिति पूर्ववद्वैधर्म्यादाहरणत्वसङ्गतिः ।

यत्त्वत्र कैश्चिदुक्तं—“विद्वानेवेति पद्यं भवतु नाम कथञ्चिद्वैधर्म्यादाहरणं ! यदि सन्तीति तु न युक्तं, वैधर्म्यादाहरणं हि

प्रस्तुतधर्मेविशेषोपाख्यार्थदाढ्याय । स्वाक्षिप्तस्वयतिरेकसमान-
जातीयस्य धर्मान्तराख्यप्रकृतार्थस्य कथनं यथा—

‘वंशभवो गुणवानपि सङ्गविशेषेण पूज्यते पुरुषः ।

न हि तुम्बीफलविकलो वीणादण्डः प्रयाति महिमानम्’ इत्यादौ॥

अत्र हि सङ्गविशेषेण पूज्यते इति प्रस्तुतार्थाक्षिप्तस्य
सङ्गविशेषेण विना न पूज्यत इति स्वयतिरेकस्य सजातीयो
न हि तुम्बीफलविकल इत्याद्यप्रकृतार्थो निबद्ध इति वैधर्म्यो-
दाहरणत्वं । यदि सन्तीत्यत्र तु स्वयं प्रकाशन्ते न परेणेत्यस्य
प्रस्तुतस्यैव सजातीयोऽप्रकृतार्थः शपथेन न विभायते किन्तु
स्वयमेवेति प्रकृतार्थानुरूपतयैव पर्यवसानादिति”

तत्रेदं वक्तव्यं—वंशभव इत्यादि भवदुदाहृतपद्मेऽपि कथं
वैधर्म्योदाहरणत्वं ? नहीत्यादेस्तुम्बीफलविकलो महिमानं न
प्रयात्यपितु तदुक्त इति प्रकृतार्थानुरूपतयैव पर्यवसानादिति ।
किं बहुना—सर्वत्रैव वैधर्म्योदाहरणे साधर्म्यं पर्यवसानं विना
नोपमानिर्वाह इति तदुच्छेदप्रसङ्गः । अथापातप्रतिपन्नेना
प्रकृतवाक्यार्थेन वैधर्म्योदाहरणत्वं ? तर्हि प्रकृतेऽपि तद-
स्तीति तुल्यं । यदपि प्रस्तुतेत्यादिवैधर्म्योदाहरणत्वनिर्वचनं
तदयुक्तं, “भटाः परेषां विश्वराकृतामगुर्धत्तवातेस्थिरतां हि
पांसव” इति वैधर्म्यदृष्टान्ताव्यापनात्; न ह्यत्र प्रस्तुतवाक्यार्थः
स्वयतिरेकमाक्षिपति किन्त्वप्रकृतवाक्यार्थ एवेति दिक् ॥

इथलङ्कारचन्द्रिकायां प्रतिवस्तूपमालङ्कारप्रकरणम् ॥१७॥

इति प्रतिवस्तूपमा नाम सप्तदशालङ्कारः ॥

चेद्विम्बप्रतिबिम्बत्व' दृष्टान्तस्तदनङ्कुतिः ।
 त्वमेव कीर्तिमान् राजन् विधुरेव हि कान्तिमान् ॥
 यत्रोपमानोपमेयवाक्ययोर्भिन्नावेव धर्मौ विम्ब-
 प्रतिबिम्बभावेन निर्दिष्टौ तत्र दृष्टान्तः । त्वमेव
 कीर्तिमानित्यत्र कीर्तिकान्त्योर्विम्बप्रतिबिम्बभावः ।

यथा वा—

कामं नृपाः सन्ति सहस्रशोऽन्ये

राजन्वतीमाज्जरनेन भूमिम् ।

नक्षत्रताराग्रहसङ्कुलापि

ज्योतिष्मती चन्द्रमसैव रात्रिः ॥

दृष्टान्तालङ्कारं लक्षणं इति—चेदिति, वाक्ययोरित्यनुवर्तते, धर्म-
 योरित्यध्याहार्यं । तदिति, तदेत्यर्थकम् । अर्थतो व्याचष्टे—यत्रेति
 यत्र=काव्ये, तथा चोपमानोपमेयवाक्यार्थवटकधर्मयोर्विम्बप्रति-
 बिम्बभावो दृष्टान्त इति लक्षणं ॥ काममिति, अनेन प्रकृतराज-
 विशेषेण राजन्वतीं=शोभनराजवतीं “राजन्वान् सौराज्ये” इति
 निपातः । नक्षत्राण्यश्विन्यादीनि सप्तविंशतिः । तारास्तदितराः,
 गोबलीवर्दन्यायात् । ग्रहा भौमादयः । सङ्कुला व्याप्ता । ज्योतिष्मतीति
 प्राशस्त्ये मतुम, अत्र राजन्वती ज्योतिष्मतीत्यनयोर्विम्बप्रतिबिम्ब-
 भावः । पूर्वोदाहरणे कीर्तिकान्त्योर्विम्बप्रतिबिम्बभावप्रयोजकं
 मनोहारित्वरूपं सादृश्यमर्थम् इह तु राजज्योतिषोः प्राशस्त्य-
 रूपं तच्छब्दमिति भेदः ।

यथा वा —

देवीं वाच मुपासते हि बहवः सारन्तु सारस्वतं
जानीते नितरामसौ गुरुकुलक्लिष्टो मुरारिः कविः
अबिधर्लङ्घित एव वानरभटैः किन्त्वस्य गम्भीरता-
मापातालनिमग्नपीवरतनुर्जानाति मन्याचलः ॥

नन्वत्रोपमानोपमेयवाक्ययोर्ज्ञानमेक एव धर्म इति
प्रतिवस्तूपमायुक्ता ? मैवं अचेतने मन्याचले ज्ञानस्य
बाधितत्वेन तत्र जानातीत्यनेन सागराधस्तलावधि-

देवीमिति, देवीं वाचं = सरस्वतीं, बहव उपासते। हि = सेवन्त
एव हि, हिशब्दस्यैवकारार्थत्वात्। तु = परं, सरस्वतीसम्बन्धि-
सारम्। असौ = प्रसिद्धः। गुरुकुले क्लिष्टः = अध्ययनश्रमवान्। मुरा-
रिनामा कवि नितरा मतिशयेन जानीते। अत्र दृष्टान्तमाह—
वानररूपैर्भटैर्योऽभिरब्धिलङ्घित एव किन्तु अस्याब्धेर्गम्भीरतां
आपातालपर्यन्तनिमग्ना पीवरा स्थूला तनुर्यस्यैवं विधोमन्याचलः
मन्दराद्विरेव जानातीति दृष्टान्तोदाहरणत्वासङ्गतिमाशङ्कते—
नन्विति, वाक्ययोरिति सप्तमी एकधर्म इत्यनन्तरं शब्दभेदेन
निर्दिष्ट इति शेषः। सागरस्याधस्तनो योऽवधिरिति गम्भीरता-
पदार्थकथनं संस्पर्शस्तु लक्षणया जानात्यर्थ इति बोध्यम्।
तथाच धर्मभेदान्न प्रतिवस्तूपमा किन्तु सारस्वतसारज्ञा-
नसागराधस्तलावधिसंस्पर्शयोर्विम्बप्रतिबिम्बभावाद्वृष्टान्तालङ्कार
एवेत्याशयः। वर्षत्यम्बुदमालेयं वर्षयेषा च शर्वरीतिवत्पदा-
वृत्तिदीपकं स्यादित्याशङ्क्य समाधत्ते—अचेति पूर्ववत् अर्था-

संस्पर्शमात्रस्य विवक्षितत्वात् । अत्रोदाहरणे पदावृत्ति-
दीपकाद्विशेषः— पूर्ववत् प्रस्तुताप्रस्तुतविषयत्वकृतो
द्रष्टव्यः । वैधर्म्येणाप्ययं दृश्यते—

कृतञ्च गर्वाभिमुखं मनस्त्वया

किमन्यदेव' निहताश्च नोद्विषः ।

तमांसि तिष्ठन्ति हि तावदंशुमान्

न यावदायात्युदयाद्रिमौलिताम् ॥१८॥

वृत्तिप्रतिवस्तूपमयोरिव प्रस्तुताप्रस्तुतेति दृष्टान्तः प्रस्तुता-
प्रस्तुतविषयः पदावृत्तिस्तू तदन्यतरमात्रविषयेत्यर्थः । यद्यप्य-
त्रात्मनेपद-परस्मैपदभेदेन पदभेदान्न पदावृत्तिशङ्कोचिता तथापि
पाठपरिवर्तनेन पदाभेदेऽपि न पदावृत्तेरयं विषय इति
बोधयितुमेतदुक्तम् । अयं दृष्टान्तः—कृतञ्चेति, नृपं प्रति मन्त्रिण
उक्तिः,—हे राजन् ! त्वया मनोगर्वस्याभिमुखं न तु गर्वितं
कृतञ्च किमन्यदपेक्षितमिति शेषः । एव' शस्त्रप्रयोगादिकं विना
नोऽस्माकं द्विषः शत्रवो निहिताश्च न तु निहनिष्यन्ते । अंशुमान्
सूर्यो यावदुदयाद्रिमौलितां शिरोलङ्कारतां नायाति तावदेव
तमांसि तिष्ठन्ति तस्मिंस्तु तथाभूतेन तिष्ठन्तीति दृष्टान्तः । अत्र
मनोगर्वाभिमुखीकणवैरिहननयोरंशुमदुदयाचलमस्तकानागमन-
तमःस्थित्योश्च यथाक्रमं वैधर्म्येण बिम्बप्रतिबिम्बभावः ॥

इत्यलङ्कारचन्द्रिकायां दृष्टान्तालङ्कारप्रकरणम् ॥१८॥

॥ इति दृष्टान्तोनाम अष्टादशलङ्कारः ॥

वाक्यार्थयोः सदृशयोरैकारोपो निदर्शना ।
 यद्दातुः सौम्यता मेयं पूर्णेन्दोरकलङ्कता ॥
 अत्र दातृपुरुषसौम्यत्वस्योपमेयवाक्यार्थस्य पूर्णे-
 न्दोरकलङ्कस्यापमानवाक्यार्थस्य यत्तद्भगामैकारोपः ।

यथा वा—

अरण्यरुदितं कृतं श्वशरीरमुद्धतितं
 स्थलेऽजमवरोपितं सुचिरमुखरे वर्षितं ।
 श्वपुच्छमवनामितं बधिरकर्णजापः कृतो
 धृतोऽन्धमुखदर्पणो यदबुधोजनः सेवितः ॥

निदर्शनां लक्षयति,—वाक्यार्थयोरिति, सदृशदाक्यार्थसम्बन्धी
 य ऐकारोपः = उपमेयवाक्यार्थे उपमानवाक्यार्थाभेदारीप
 इति यावत् । यद्दातुरिति, दातुः सौम्यतेति यत्, इति सामान्ये
 न पुंसकं मेयमिति विधेयाभिप्रायकं स्त्रीलिङ्गं । यत्तद्भगामिति,
 यद्यपि मुखं चन्द्र इतिवत् दातुः सौम्यता पूर्णेन्दोरकलङ्कतेत्ये-
 तावताप्यैकारोपः सम्भवति तथापि यत्तद्भगां शौघं स्फुटतया
 तदवगमात्तदुपन्यासः ।

अरण्येति, अबुधो मुखो जनः सेवितो यदिदतिगुणीभूतसेवन-
 क्रियापरामर्शः । उत्तरवाक्यगतेन यच्छब्देन तच्छब्दाक्षेपात् तत्
 अरण्यरुदितं कृतमित्याद्यन्वयः । यदुद्धतनं = यवगोधूमादिचूर्णेन-
 मलापकर्षणं; स्थले निर्जलप्रदेशे; अजं जलजम्; जखरे अङ्कुरा-
 योग्यक्षारभूमागे; शुनः पुच्छं = श्वपुच्छम्; अवनामितम् ऋजुता-
 सम्पादनाय नम्रीकृतं; बधिरस्य कर्णे—जप एव = जापः, प्रलाप
 इत्यर्थः; अन्धस्य मुखे तत्तन्मुखं दर्पणो धृत इत्येवं निरर्थकत्वेन

अत्राबुधजनसेवाया अरण्यरोदनादीनां यत्त-
ङ्गामैकारोपः ।

पदार्थवृत्तिमप्येकं वदन्यन्यानिदर्शनाम् ।

त्वन्ने च युगलं धत्ते लीलां नीलाम्बुजन्मनोः ॥

अत्र नेत्रयुगले नीलाम्बुजगतलीलापदार्थारोपो
निदर्शना ।

यथा वा —

वियोगे गौडनारीणां यो गण्डतलपाण्डिमा ।

अदृश्यत स खर्जूरोमञ्जरीगर्भरेणुषु ॥

पूर्वस्मिन्नुदाहरणे उपमेये उपमानधर्मारोपः,

इह तूपमाने उपमेयधर्मारोप इति भेदः । उभयत्रा-

सदृशानामनेकेषां वाक्यार्थानामबुधजनसेवनरूपप्रकृतवाक्यार्थे
ऐकारोपः पूर्वत्र त्वेकस्यैवैकारोप इति विशेषः ।

निदर्शनान्तरमाह—पदार्थेति, पदार्थवृत्तिं पदार्थसम्बन्धिनीम् ;
एके आलङ्कारिकाः, अन्यां पूर्वोक्तविलक्षणां । त्वन्नेचेति,
लीलां शोभां ; नीलाम्बुजन्मनोः नीलोत्पलयोः । वियोग इति,
गौडदेशगतानां नारीणां वियोगे = स्वकान्तवियोगकाले, यो गण्ड-
तले पाण्डिमा = पाण्डुवर्णा भवति, सः खर्जूरीणां लतानां
मञ्जरीगर्भस्थेषु रेणुषु अदृश्यत दृष्ट इत्यन्वयः । उपमाने
यथोक्तेरेणुरूपे, उपमेये उपमानधर्मारोप एव पदार्थनिदर्श-
नायाः प्राचीनैरुदाहरणात् कथमियं पदार्थनिदर्शनाच्यते ? इति
शङ्कायामाह—उभयत्रेति, उपमेये उपमानधर्मारोपे, उपमाने
उपमेयधर्मारोपे चेत्यर्थः । तथाचोपम्यपर्यवसायित्वस्यैव पदार्थ-

अन्यधर्मस्यान्यत्वासम्भवेन तत्सदृशधर्माक्षेपादौपम्ये पर्यवसानं तुल्यम् । इयं पदार्थवृत्तिनिदर्शना ललितोपमेति जयदेवेन व्याहृता ।

यद्यपि वियोगे गौड़नारीणामिति श्लोकः प्राचीनैर्वाक्यार्थवृत्तिनिदर्शनायामुदाहृतः तथापि विशिष्टयोर्धर्मयोरैक्यारोपो वाक्यार्थवृत्तिनिदर्शना उपमानोपमेययोरन्यतरस्मिन्नन्यतरधर्मारोपः पदार्थवृत्तिनिदर्शनेति व्यवस्थामाश्रित्यास्माभिरिहोदाहृतः ।

निदर्शनाजीवत्वे नारोपविषयस्योपमेयत्वेन निवेशे प्रयोजनाभावादिहापि सा युक्तैवेति भावः ॥

नन्वेवं सति वाक्यार्थनिदर्शनालक्षणस्यात्रातिव्याप्तिरित्याशङ्क्याशयवानाह—यद्यपीति, वियोगकालीनगौड़नारीगण्डतलपाण्डिन्नः खर्जूरीमञ्जरीगर्भरेणुदृष्टपाण्डिन्नश्च यत्तद्व्यामैक्यारोपसत्वादिति भावः । अर्थविशेषविवक्षयातिव्याप्तिं परिहरन्नेव स्वाभिमतनिदर्शनाद्वयविषयविभागं दर्शयति—तथापीति, विशिष्टयोः विम्बप्रतिविम्बभावापन्नधर्मविशिष्टयोः ; एवञ्च वाक्यार्थशब्दे मैतादृशार्थविवक्षणादियोग इत्याद्युदाहरणे नातिव्याप्तिरिति भावः । उपमानेत्यादि, एतच्च स्वरूपकथनं नन्वेवं रूपेण लक्षणे निवेशः ताद्रूप्यरूपकातिव्याप्तिवारणायोपमाकल्पकत्वस्यारोपविशेषणस्यावश्यकत्वेन उपमाकल्पकस्तत्तद्धर्मारोप इत्येतावत एव लक्षणस्य निर्दुष्टत्वात् तदुक्तम्—‘अभवन्वस्तुसम्बन्ध उपमापरिकल्पकः’ इति, ताद्रूप्यरूपकेतु ताद्रूप्यावच्छिन्नाभेद एव विवक्षितो न पुनरुपमेति तद्वारणम् ॥

एवञ्च—त्वयि सति शिव दातव्यं स्मदभ्यर्थिताना-
मितरमनुसरन्तो दर्शयन्तोर्थिमुद्रां ।
चरमचरणपातैर्दुर्ग्रहं दोग्धुकामाः
करभमनुसरामः कामधेनौ स्थितायाम् ॥

दोर्भ्यामब्धिं तित्तीर्षन्तस्तुष्टुवृक्ते गुणार्णवमित्यादिषु
वाक्यभेदाभावेऽपि वाक्यार्थवृत्तिरेव निदर्शनाविशिष्टयो-
रैकारोपसङ्गावात् वाक्यार्थयोः सदृशयोरिति लक्षणा-
वाक्ये वाक्यार्थशब्देन बिम्बप्रतिबिम्बभावापन्नवस्तु वि-

ननु त्वयि सतीत्याद्युदाहरणे कापि निदर्शना न स्यात्
अन्यधर्मस्यान्यत्रारोपात् एकवाक्यत्वेन वाक्यार्थभेदाभावाच्च
पदार्थवाक्यार्थनिदर्शनयोरसम्भवादित्याशङ्क्याह,—एवञ्चेति, उक्त-
व्यवस्थाश्रयणे चेत्यर्थः । विशिष्टयोरिति, बिम्बप्रतिबिम्बभावापन्न-
वस्तुविशिष्टयोरित्यर्थः । तत्र तावत्पूर्वपद्ये भोः शिव ! अस्मदभ्य-
र्थितानां दातरि त्वयि सति इतरं क्षुद्रं प्रभुं अनुसरन्तोर्थिनां
मुद्रां चिह्नं दर्शयन्तो वयं कामधेनो स्थितायां दोग्धुकामाश्चर-
मयोः पाश्चात्ययोश्चरणयोः पातैर्दुर्ग्रहं दुःखेन ग्राह्यं करभमुष्ट्र-
शिशुमनुसराम इत्यर्थके सकलकामदमहेश्वरकालीनक्षुद्रधनि-
कानुसरणकर्तुः कामधेनुस्थितिकालीनतथाविधकरभानुसरण-
कर्तृश्वैकारोपः तत्रोपमानकोटिविशेषणयोः कामधेनुकर-
भयोरुपमेयकोटिविशेषणयोश्च महेश्वरक्षुद्रधनिकयोर्यथाक्रमं
बिम्बप्रतिबिम्बभावो बोध्यः । एवमनुसरणयोरपि । एवन्दोर्भ्या-
मित्यत्रापि अग्निगुणसमूहयोर्बिम्बप्रतिबिम्बभावो बोध्यः ।
नन्वियं व्यवस्था मूलविरुद्धेत्याशङ्क्याह—वाक्यार्थयोरिति,

शिष्टस्वरूपयोः प्रस्तुताप्रस्तुतधर्मयोर्विवक्षितत्वादिति
एवञ्च—राजसेवामनुप्याणामसिधारावलेहनं ।

पञ्चानन परिष्वङ्गाव्यालीवदनचुम्बनम् ॥

इत्यत्र प्रस्तुताप्रस्तुतवृत्ता नयोरैकैकपदोपात्तत्वेऽपि
वाक्यार्थवृत्तिनिदर्शनाया न क्षतिः तयोर्विम्बप्रतिबिम्ब-
भावापन्नवस्तुविशिष्टव्यवहाररूपत्वात् ।

अतएव निदर्शनाया रूपकाद्भेदः रूपके ह्यविशि-
ष्टयोरेव मुखचन्द्रादिकयोरैकारोपः ।

ननु वाक्यार्थशब्दस्यावान्तरवाक्यार्थसाधारणानेकपदार्थपरत्वे-
नैवोक्तोदाहरणसंग्रहसम्भवादेवं विधगुरुतरार्थपरत्वं न युक्त-
मित्यत आह—एवञ्चेति, एवंविधार्थविवक्षणे चेत्यर्थः । अव-
लेहनं जिह्वावषट्कनं, पञ्चाननः सिंहस्तस्य परिष्वङ्ग आलिङ्गनं,
व्याली भुजङ्गी, अशक्यत्वं बलवदनिष्टजनकत्वञ्च साधारणा धर्मः
प्रस्तुतवृत्तान्तो राजसेवानिदर्शनायाः तत्त्वक्षणस्य न क्षतिः—
नाभ्यासिः, तयोः प्रस्तुताप्रस्तुतवृत्तान्तयोः असिधारादिभिः समं
राज्ञो बिम्बप्रतिबिम्बभावात्तद्विशिष्टयोश्चैकारोपादिति भावः ।

एवन्तर्हि सदृशयोरैकारोप इत्येव लक्षणमस्त्वित्याशङ्क्याह—
अतएवेति, एतादृशविशेषणविवक्षणान्वेत्यर्थः । भेदो व्या-
वृत्तिः तथाच तदभावे रूपकेति प्रसङ्गः स्यादिति भावः । कथ-
मनेन तद्वारणं ? तत्राह—रूपके हीति अविशिष्टयोः बिम्ब-
प्रतिबिम्बभावापन्नवस्तुविशिष्टयोः बिम्बप्रतिबिम्बभावापन्नेत्यस्य
व्यावृत्तिं दर्शयति—अङ्घ्रिदण्ड इत्यादि, बलेर्देत्यविशेषस्य निग्रहे
बन्धने कर्त्तव्ये उर्ध्वमुत्क्षिप्त्वा हरेरङ्घ्रिदण्डो वा युष्माकं मुदे

अङ्घ्रिदण्डो हरेरूर्ध्वमुत्तिष्ठतो बलिनिग्रहे ।

विधिविष्टरपद्मस्य नालदण्डो मुदेऽस्तु नः ॥

इति विशिष्टरूपकोदाहरणोऽपि न बिम्बप्रति-
बिम्बभावापन्नवस्तुविशिष्टरूपता विधिविष्टरकमल-
स्तिष्ठत्वरूपसाधारणधर्मवत्तासम्पादनार्थमेव तद्वि-
शेषणोपादानात् ।

यद्वातुः सौम्यतेत्यादि निदर्शनोदाहरणेषु दातृ-
पूर्णेन्द्रादीनामानन्दकरत्वादिनेवात्र विशेषणयोर्बिम्ब-
प्रतिबिम्बभावाभावात् यत्र तु विषयविषयिविशेषाणां
परस्परसादृश्येन बिम्बप्रतिबिम्बभावोऽस्ति ।

ज्योत्स्ना भस्मच्छरणधवलाविभ्रती तारकास्थी-
न्यन्तर्धामव्यसनरसिकारात्रिकापालिकीयम् ।

द्वीपाद्वीपं भ्रमति दधती चन्द्रमुद्रां कपाले

न्यस्तं सिद्धाञ्जनपरिमलं लाञ्छनस्य च्छलेन ॥

अस्त्विति सम्बन्धः । कीदृशः? विधैर्ब्रह्मणीविष्टर आसनं तद्रूपस्य
पद्मस्य नालदण्ड इत्यर्थः । विशिष्टरूपकेति, ऊर्ध्वोत्तिष्ठत्वविशि-
ष्टाङ्घ्रिदण्डविधिविष्टरपद्मसम्बन्धित्वविशिष्टनालदण्डसम्बन्धिरूप-
केत्यर्थः । विशेषणेति, ऊर्ध्वोत्तिष्ठत्वरूपोपमेयविशेषणविधि-
विष्टरपद्मसम्बन्धित्वरूपोपमानविशेषणयोरित्यर्थः ।

एवकारसूचितबिम्बप्रतिबिम्बभावव्यतिरेकं स्फुटयति—
यद्वातुरिति, अभावादिति, सादृश्याभावादिति भावः । रूपकावि-
शेषेऽतिव्याप्तिमाशङ्क्य परिहरति—यत्र त्वित्यादिना, यत्र त्वित्यस्य

इति सावयवरूपकोदाहरणे तत्रापि विषयविषयिणो-
स्तद्विशेषणानाञ्च प्रत्येकमैकारोपः न तु ज्योत्स्ना-
दिविशिष्टरात्रिरूपविषयस्य भस्मादिविशिष्टकापा-
लिकीरूपविषयि-ञ्च विशिष्टरूपेणैकारोपोऽस्तीति
तस्माद्राजसेवामनुष्याणामित्यादावपि वाक्यार्थवृत्ति

इति सावयवरूपकोदाहरणे इत्यग्रे तनेनान्वयः । विषयविषयिवि-
शेषणानाम्—आरोपविषयारोप्यमाणसम्बन्धिनां विशेषणानाम् ।
ज्योत्स्नेति, इयं रात्रिरेव कापालिकी योगिनी द्वीपाद्विपान्तरं
भ्रमतीत्यन्वयः । एतत् प्रधानरूपकम्, एतदङ्गभूतान्यपराणि
विशेषणेः प्रतिप्राच्यन्ते यथा—ज्योत्स्नारूपेण भस्मनाछुरणमङ्गलेप-
स्तेन धवला तारकारूपाण्यस्थीनि बिभ्रती अन्तर्धानस्य व्यसने
कौतुके रसिका चन्द्ररूपे मुद्रा कपाले न्यस्तं लाञ्छनस्य क्लेन
सिद्धाञ्जनस्य परिमलं चूर्णं दधती धारयन्ती दौचाकालगृहीतोप-
करणेषु मुद्रापपदनाम्ना पाखण्डानां व्यवहार इति चण्डीदासः ।
मुद्रापरिमलशब्दौ प्रशंसार्थावित्यन्ये, मुद्राचिह्नं तद्रूपे कपाल
इति वार्थः । विषयविषयिणोः रात्रिकापालिकयोः तद्विशेषणानां
तत्सम्बन्धिनां ज्योत्स्नाभस्मादीनां यथाश्रुते रात्रिकापालिकीति
समासस्योत्तरपदार्थप्रधानतया ज्योत्स्नादीनां रात्रिविशेषणत्वा-
भावादसङ्गतेः । प्रत्येकमेवेति, शुद्धस्वरूपेणैवेत्यर्थः । नन्विति,
उक्तयुक्ता विशेषणत्वाभावादिति भावः । वस्तुतो भस्मादेः कापा-
लिकीं प्रत्यपि न विशेषणत्वमपि तु तत्कोटिनिविष्टत्वमेवेत्यपि
बोध्यम् ; वाक्यार्थशब्दस्य विस्वप्रतिविस्वभावापन्नवस्तु विशिष्टार्थ-
परत्वमङ्गीकृत्य राजसेवेत्युदाहरणे वाक्यार्थवृत्तिनिदर्शनात्-

निदर्शनैव युक्ता ; मतान्तरे त्विह पदार्थदृष्ट्यैव निदर्शनया भाव्यमिति ॥

अपरां बोधनं प्राहुः क्रिययाऽसत्सदर्थयोः ।

नश्येद्राजविरोधीति क्षीणं चन्द्रोदये तमः ॥

मुक्तमुपसंहरति—तस्मादिति, उक्तलक्षणस्य व्यवस्थितत्वादित्यर्थः । मतान्तरेत्विति, सदृशयोर्वाक्यार्थयोरैकारोप इति, यथाश्रुतलक्षणाङ्गीकर्तृमते इत्यर्थः । इह राजसेवेत्युदाहरणे ; पदार्थदृष्ट्यैवेति, उपमाकल्पएकपदार्थे अपरपदार्थतद्वर्मान्यतरारोप इति तल्लक्षणस्य तदभिमतत्वादिति भावः ॥

निदर्शनान्तरमाह—अपरामिति, पूर्वविलक्षणमित्यर्थः । निदर्शनमित्यनुषज्यते । क्रिययाऽसत्सदर्थयोर्बोधनमपरान्निदर्शनां प्राहुरिति सम्बन्धः । सदसदर्थयोरिति वक्तव्येऽपि कृन्दोऽनुरोधादित्यमभिधानं 'समुद्राभ्राव' इत्यादि सौत्रनिर्देशेन पूर्वनिपातविधेरनित्यत्वज्ञापनात् । लक्षणं चावष्टे—कस्यचिदिति, अत्रासतः सतो वेति विभागकथनं न तु लक्षणान्तर्गतम् उदासीनार्थबोधने चमत्कारित्वाभावेनैवानतिप्रसङ्गात् ; स्वक्रियया सहकारिभूतया क्रियाविशिष्टस्य वस्तुनः सम्बन्धिनः अर्थस्य बोधनं बोधानुकूलो व्यापारो यन्निबध्यते वर्ण्यते सा निदर्शनेति लक्षणम् ।

अथ—निवातपद्मोदरसोदराभ्यां विलोचनाभ्यामवलोकयन्ती ।

न केवलं यूनि मनो भवेऽपि व्यनक्ति कं चित्तपसः प्रभावम् ॥

—इत्यादावतिव्याप्तिः, अवलोकनक्रियाविशिष्टया कामिन्या तपः-प्रभावबोधनस्य वर्णनादिति चेत् ? न, क्रिययेत्यनेन दृष्टान्तविधया

उदयन्नेव सवता पद्मेष्वर्पयति श्रियम् ।

विभावयन् समृद्धीनां फलं सुहृदनुग्रहः ॥

कस्यचित्किञ्चित्क्रियाविशिष्टस्य स्वक्रियया परान्
प्रत्यमतः सतो वार्थस्य बोधनं यन्निबध्यते तदपरां
निदर्शनामाहुः । असदर्थबोधने उत्तरार्द्धमुदाहरणं,
तत्र नश्येदिति बोधयदिति वक्तव्ये बोधयदित्यस्य
गम्यमानत्वादप्रयोगः ततश्च राज्ञा चन्द्रेण सह विरुध्य
स्वयं नाशक्रियया विशिष्टं तमः स्वकीयनाशक्रियया
दृष्टान्तभूतया अन्योऽप्येवं राजा विरुद्धश्चेत् नश्येदित्य-
निष्टपर्यवसायिनमर्थं बोधयदेव नष्टमिति निबन्ध-
नात् असदर्थेनिदर्शना । तथा उत्तरश्लोके सविता स्वी-
दयसमय एव पद्मेषु, लक्ष्मीमादधानः स्वकीयया
पद्मलक्ष्मीमाधानक्रियया परान् प्रति समृद्धीनां फलं

बोधनस्य विवक्षितत्वात् ; उक्तोदाहरणे च लिङ्गविधया बोध-
कत्वेन तदभावात् ; इत्यञ्च दृष्टान्ततया क्रियाविशिष्टस्यार्थ-
बोधकत्वं वर्ण्यमानं निदर्शनेति पर्यवसितम् । नश्येदित्यत्र बोध-
नस्यावर्णनात् कथमुदाहरणत्वमत आह—तत्रेति, उदाहरण-
इत्यर्थः । लक्ष्ये लक्षणं सङ्गमयति—ततश्चेति, बोधनस्य
गम्यमानत्वाच्चेत्यर्थः । दृष्टान्तभूतयेति, दृष्टान्ते भूतया विद्य-
मानयेत्यर्थः, दृष्टान्तो भूतः सञ्जातो ययेति वा । एवं तमे-
वत् चन्द्रस्यापि राजत्वं, 'सोमो वै ब्राह्मणानां राजेयादिश्रुति

सुहृदनुग्रह एवेति श्रेयस्कारमर्थं बोधयन्निबद्ध इति
सदर्थनिदर्शना ॥

यथा वा—

उन्नतं पदमवाप्य योलघुर्हेलयैव स पतेदिति ब्रुवन् ।
शैलशेखरगतः पृषद्गणश्चाकृमाकृतधुतः पतत्यधः ॥

अत्र गिरिशेखरगतो वृष्टिविन्दुगणो मन्दमारुत-
मात्रेणापि कम्पितः पतन् लघोरुन्नतप्राप्तिः पतनहेतु-
रित्यसदर्थं बोधयन्निबद्ध इत्यसदर्थनिदर्शना ।

चूडामणिपदे धत्ते यो देवं रविमागतं ।

सतां कार्यातिथेयीति बोधयन् गृहमेधिनः ॥

प्रसिद्धम् अनिष्टपर्यवसायिनमर्थं नाशरूपानिष्टसाधनं राज
विरुद्धत्वरूपमर्थम् ॥

उन्नतमिति, यो लघुरल्पबुद्धिरल्पपरिमाणश्च सः उन्नतं
पदम् उत्कर्षम् उच्चस्थानञ्चावाप्य हेलयैव पतेदिति ब्रुवन् कथ-
यन् शैलशेखरगतोगिरिमस्तकवर्त्ती पृषद्गणः जलविन्दुसमूह-
चारुणामन्देनापि मारुतेन धुतः कम्पितः अधः पतति—उत्कर्षा-
ङ्गीयते, अधो देशे च पततीत्यर्थः । भ्रुवमिति पाठे बोधनस्य पूर्व-
वद्गम्यमानत्वादप्रयोगः, 'दृषत्कण' इति पाठे पाषाणकण इत्यर्थः ।

चूडेति, उदयाचल आगतं देवं रविं चूडामणेः पदे स्थाने
मस्तके धत्ते धारयति, किं कुर्वन् ? गृहमेधिनः गृहस्थान्
सतामातिथेयी कार्येति बोधयन् । आतिथेयी आतिथ्यम् ॥

अत्र समागतं रविं शिरसा सम्भावयन्नुदयाचलः
 स्वनिष्ठया रविधारणक्रियया समागतानां सतामेवं
 गृहमेधिभिरातिथ्यं कार्यमिति सदर्थं बोधयन्निबद्ध-
 इति सदर्थनिदर्शना । अत्र केचित् वाक्यार्थवृत्तिपदार्थ-
 वृत्ति-निदर्शनाद्वयमसम्भवद्वस्तु-सम्बन्धनिबन्धनमिति ;
 तृतीया तु सम्भवद्वस्तुसम्बन्धनिबन्धनेति च व्यवहरन्ति ।

तथाहि—

आद्यनिदर्शनायां वाक्यार्थयोरक्यमसम्भक्तयोः
 साम्ये पर्यवस्यति । द्वितीयनिदर्शनायामपि अन्यधर्मो-
 ऽन्यत्वासम्भवं धर्मिणोः साम्ये पर्यवस्यति । तृतीयनिदर्-
 शनायान्तु स्वक्रियया परान्प्रति सदसदर्थबोधनं सम्भ-
 वदेव समतां गर्भीकरोति । बोधयन् गृहमेधिनद्वत्यादौ
 हि कारीषोग्निरध्यापयतीति वत्समर्थाचरणे णिचः
 प्रयोगः ; ततश्च यथा कारीषोग्निः शीतापनयनेन वटू-
 अत्र—उक्तनिदर्शनात्रयविषये ; केचिदित्यस्येति व्यवहरन्ती
 त्यनेनान्वयः ॥

धर्मिणोरिति, धर्मयोः साम्यमात्रेण चमत्कारानिष्पत्ते
 स्तत्कृतबिम्बप्रतिबिम्बभावेन धर्मिणोः साम्यावगतिरिति भावः ।
 गर्भीकरोतीति, स्वविशेषणत्वेन स्वीकरोतीत्यर्थः । दृष्टान्ततया
 बोधनस्यैव तत्र विवक्षितत्वात्—एतदेवोपपादयति,—बोधयन्नि-

नध्ययनसमर्थान् करोति एवं वर्ण्यमानः पर्वतः स्वय-
मुपमानभावेन गृहमेधिनः उक्तबोधनसमर्थान् कर्तुं
क्षमते । यथायं पर्वतसमागतं रविं शिरसा सम्भावयति
एवं गृह मेधी समागतं सन्तमुचितपूजया सम्भावये-
दिति अतः सम्भति बोधनसम्बन्ध इति ॥ १६ ॥

त्यादिना । करीषं शुष्कगोमयं, तस्यायं—कारीषः, समर्थाचरणे
समर्थकरणे सामर्थ्योत्पादन इति बावत् । भावप्राधान्यात् उपमान
भावेन दृष्टान्तत्वेन एवं प्रदर्शिते निदर्शनात्रयोनिदर्शनापदप्रवृ-
त्तिनिमित्तस्यैकस्याभावान्नानार्थ एव निदर्शनाशब्द इति बोध्यम् ॥

इत्यलङ्कारचन्द्रिकायां निदर्शनाप्रकरणम् ॥ १६ ॥

॥ इति निदर्शनानामो नविंशत्यलङ्कारः ॥

व्यतिरेको विशेषश्चेदुपमानोपमेययोः ।

शलाह्वोन्नताः सन्तः किन्तु प्रकृतिकोमलाः ॥

अयमुपमेयाधिक्यपर्यवसायी व्यतिरेकः ।

यथा वा—

पल्लवतः कल्पतरोरेषविशेषः करस्य ते वीर !

भूषयति कर्णमेकः परस्तु कर्णं तिरस्कुरुते ॥

तन्यूनत्वपर्यवसायी यथा—

रक्तस्त्वं नवपल्लवै रहमपि स्नाध्यैः प्रियाया गुणै-

स्त्वामायान्ति शिलीमुखाः स्मरधनुर्मुक्तास्तथा मामपि ।

कान्तापादतलाहतिस्तव मुदे तद्वन्ममाप्रावयोः

सर्वं तुल्यमशोक ! केवलमहं धात्रा सशोकः कृतः ॥

व्यतिरेकं लक्षयति,—व्यतिरेक इति, विशेषोवैलक्षण्यं उपमे-
यस्याधिक्यं उत्कर्षः । पल्लवतइति पञ्चम्यर्थे तसिल्, कल्पतरोः
पल्लवतः पल्लवादेश वक्ष्यमाणस्ते तव करस्य विशेष इति सम्बन्धः ।
एकः पल्लवः परोहस्तः कर्णं राधेयं तिरस्कुरुते दानातिशब्देनेति
भावः । अत्रोपमेयस्य करस्योत्कर्षः, पूर्वोदाहरणे उन्नतत्वेनोपम्यं
शब्दं इहतु रक्तवत्कोमलत्वादिप्रयुक्तं तद्वन्ममिति भेदः । तन्नू-
नत्वेति, उपमेयन्यूनत्वेत्यर्थः । रक्तस्त्वमिति, अशोकवृक्षं प्रति
विरहिणः कस्यचिदुक्तिः—हे अशोक ! आवयोः सर्वं तुल्यं समानं
अहं केवलं धात्रा विधात्रा सशोकः शोकसहितः कृतः; त्वं तु
शोकरहितइत्यशोकपदश्लेषादवगम्यते किं तत् सर्वं समानं? तत्राह
रक्तइत्यादि, त्वं नूतनैः पल्लवैः रक्तः रक्तवर्णः अहमपि प्रियायाः
स्नाधनीयै गुणैः सौन्दर्यादिभिः रक्तोऽनुरक्तः, अर्थात् प्रियायां हे

अनुभयपर्यवसायी । यथा—

दृढतरनिबद्धमुष्टेः कोशनिषण्णस्य सहजमलिनस्य ।

कृपणस्य कृपाणस्य च केवलमाकारतो भेदः ॥ २० ॥

सखे ! त्वां प्रति शिलीमुखा भ्रमरा आयान्ति, मां प्रत्यपि स्मरेण धनुषा मुक्ताः प्रेरिताः शिलीमुखाः बाणा आयान्ति, एवं कान्तायाः पादतलस्याघातो यथा तव मुदे सन्तोषाय तद्वत्तथा ममापि सन्तोषायेत्यर्थः । कामिनीपादधातेनाशोकस्य पुष्पोद्गम इति कविप्रसिद्धिः । अतोपमेयस्य सशोकत्वेनापकर्षः । अनुभवपर्यवसायी—उपमेयोत्कर्षापकर्षन्यतरपर्यवसानरहितः ॥

दृढतरेति, कृपणस्य कृपाणस्य खङ्गस्य च आकारतः दौर्घाद् वर्णात् आकृतेश्च केवलं भेदोवैलक्षण्यं प्रकारान्तरेण तु साम्यमेवेत्यर्थः कथं? तत्राह—दृढतरं निबद्धो मुष्टिर्येनेति कृपणपक्षे धनव्ययवैमुखेन मुष्टिमोचनाभावात् खङ्गपक्षे तु दृढतरं निबद्धः सम्बन्धो मुष्टिर्मुष्टिग्राह्यभागो यस्येत्यर्थः; कोशोभाण्डारगृहं तत्र निषण्ण उपविष्टः कृपणः, कोशोपिधानकेनिषण्णः स्थितइति खङ्गपक्षे; सहजमलिनः स्वभावमलिनः मलिनवेषत्वात् कृपणः; खङ्गस्तु कृष्णवर्णत्वादिति एवञ्च किञ्चिद्वर्णप्रयुक्तसाम्यवत्तयाप्रतीयमानयोः किञ्चिद्वर्णप्रयुक्तवैलक्षण्यं व्यतिरेकशरीरं वैलक्षण्यस्तु क्वचिदुपमेयस्योत्कर्षे क्वचिच्च तदपकर्षे पर्यवसन्नं क्वचित्तु तदन्यतरपर्यवसानविरहेपि स्ववैचित्र्यविश्रान्तमात्रमिति बोध्यम् एतेन चरमभेदद्वयतदुदाहरणदूषणं कस्यचिदापातरमणीयमिव भासमानं प्रयुक्तं वेदितव्यं अत्यन्तासारतया तु नागुवादमहतीत्युपरम्यते ।

इत्यलङ्कारचन्द्रिकायां व्यतिरेकप्रकरणम् ॥ २० ॥

सहोक्तिः सहभावश्चेद्भासते जनरञ्जनः
दिगन्तमगमत्तस्य कीर्त्तिः प्रत्यर्थिभिः सह ॥

यथा वा—

छाया संश्रयते तलं विटपिनां श्रान्तेव पान्थैः समं ।
मूलं याति सरोजलस्य जड़ता ग्लानेव मीनैः सह ॥
आचामत्यहिमांशुदीधितिरपस्तप्तेव लोकैः समम् ।
निद्रागर्भगृहं सहप्रविशति क्लान्तेव कान्ताजनैः ॥

सहोक्तिरिति लक्ष्यनिर्देशः, सहभावइत्यादि लक्षणं; सहभावः
साहित्यं जनरञ्जनः सहृदयजनाह्लादकः एवञ्चमत्कृतिजनकं
साहित्यं सहोक्तिरिति लक्षणं । दिगन्तमिति, तस्य रात्रः
कीर्त्तिः प्रत्यर्थिभिः शत्रुभिः सह दिगन्तमगमदित्यन्वयः ।
अत्र च तृतीयाया निरूपितत्वार्थकतया प्रत्यर्थिनिरूपितसाहि-
त्यवती कीर्त्तिगमनाश्रयइति बोधे एकधर्मान्वयित्वरूपसाहित्य-
बलात्प्रत्यर्थिनामपि गमनान्वयप्रतीतिः । तदुक्तं— “सा सहोक्तिः
सहार्थस्य बलादेकं द्विवाचकम्” इति ।

छायेति । ग्रीष्मर्तौ मध्याह्नवर्णनमिदं । छाया पान्थैरध्वगैः समं
सार्धं विटपिनां तरूणां तलं मूलप्रदेशं संश्रयते, कुत ? इत्या-
काङ्क्षायामुत्प्रेक्षते श्रान्तेवेति, श्रमश्चात्रातपातिशयकृतोबोध्यः;
एव मग्रेपि, जड़ता शीतलता ग्लानेव सरोजलस्य मूल मधोदेशं

जनरञ्जनद्रुत्युक्तेरनेन सार्द्धं विरहाम्बुराशेरित्यादौ-
न सहोक्तिरलङ्कारः ॥ २१ ॥

मीनैर्मत्स्यैः सह याति गच्छति ग्लानिर्बलापचयः तथा अहिमा
उष्णा अंशवः करा यस्यैवभूतस्य रवे दीधीतिस्तप्तैव सन्तप्तैव
सती लोकैः समं अपः जलानि आचामति पिबति, दौधितिः
स्त्रियामित्यमरः । निद्रा क्लान्तैव सती कान्ताजनैः सह गर्भगृहं
अभ्यन्तरगृहं प्रविशति तत्रैव तदुद्भवात् क्लान्तिस्त्रिजीहानिः
सौकुमार्यातिशयेन तत्सौलभ्यात् कान्तोपादानं । इत्यादाविति,
इन्दुः स्वयं वरे रघुवंशे अनेन सार्द्धं विरहाम्बुराशेस्तीरेषु ताली-
वनमर्मरेषु द्वीपान्तरानीतलवङ्गपुष्पैरपाकृतस्वेदलवामरुद्धिरिति
पद्यं अत्र सहोक्तिरचमत्कारित्वान्नालङ्काररूपेत्यर्थः ।

इत्यलङ्कारचन्द्रिकायां सहोक्तिप्रकरणं ॥ २१ ॥

— :: —

इति सहोक्तिर्नाम एकविंशत्यलङ्कारः ॥

विनोक्तिश्चेद्विना किञ्चित्प्रस्तुतं हीनमुच्यते ।

विद्या हृद्यापि सावद्या विना विनयसम्पदम् ॥

यथा वा—

यश्च रामं न पश्येत्तु यंचरामो न पश्यति ।

निन्दितः स भवेत्लोके स्वात्माप्येनं विगर्हते ॥

अत्र च रामदर्शनेन विना हीनत्वं विनाशब्द-
मन्तरेणैव दर्शितम्

तच्चेत्किञ्चिद्विना रम्यं विनोक्तिः सापि कथ्यते ।

विना खलैर्विभात्येषा राजेन्द्र ! भवतः सभा ॥

विनोक्तिरिति, किञ्चिद्विना प्रस्तुतं वर्ण्यं हीनं दुष्टमुच्यते
चेत्तदाविनोक्तिर्नामालङ्कारइत्यर्थः । विद्येति, विनयसम्पत्तिं विना
या विद्या सा हृद्या मनोहरापि दुष्टेत्यन्वयः । अत्र प्रस्तुताया
विद्याया विनयं विना दुष्टत्वमुक्तम् । यच्चेति, यः पुरुषः स्वात्मा
स्वान्तःकरणं विगर्हते निन्दति । रामदर्शनं विनेति, रामकर्तृकं
रामकर्तृकंच दर्शनं विनेत्यर्थः; तथाच विनोक्तिरित्यर्थग्रहणं नतु
शब्दग्रहणमिति भावः ॥

प्रकरान्तरमाह,—तच्चेदिति, तत्प्रस्तुतं किञ्चिद्विना रम्यञ्चेत्सापि
विनोक्तिः कथ्यतइत्यन्वयः; इत्यञ्च किञ्चिद्व्यतिरेकेण प्रस्तुतस्य
रम्यत्वारम्यत्वान्यतरवर्णनं विनोक्तिरिति प्रकारद्वयसाधारणं
सामान्यलक्षणं बोध्यं । यस्तु हृद्योविनार्थसम्बन्ध एव विनोक्तिः,
हृद्यत्वञ्च विना कृतस्य वस्तुनो रमणीयत्वारमणीयत्वाभ्यां भवती-
त्यर्वाचीनैरुक्तं तदयुक्तं, कारणं विना कार्योत्पत्तिकथनरूपे

यथा वा—

आविर्भूते शशिनि तमसा मुच्यमानेव रात्रि—
 नैशस्यार्चिर्हृतभुज इव छिन्नभूयिष्ठधूमा ।
 मोहेनान्तर्वरतनुरियं लक्ष्यते मुक्तकल्पा
 गङ्गारोधः पतनकलुषा गृह्णतीव प्रसादम् ॥
 अत्र तमःप्रभृतीन् विना निशादीनां रम्यत्वं
 विना शब्दमन्तरेण दर्शितम् ॥

विभावनालङ्कारेऽतिव्याप्तेर्वारणाय विनार्थसम्बन्धप्रयुक्तप्रस्तुतगत-
 रमणीयत्वादेरपि लक्षणे निवेशस्यावश्यकत्वादिति ॥

आविर्भूतइति, मानवतीविषये नायकपरामर्शोऽयम् । इयं
 वरतनुरन्तः अन्तःकरणे मोहेन मानावेशेन मुक्तकल्पा ईषन्नून-
 मुक्ता, लक्ष्यते केवलपूर्वं रोधसस्तटस्थ पतनेन कलुषा अनन्तरं
 कालुष्यापगमात् प्रसादं नैर्मल्यं गृह्णती आश्रयन्ती गङ्गेव; तथा
 शशिनि चन्द्रे आविर्भूते उदिते सति तमसा मुच्यमाना रात्रिरिव
 एवं छिन्नोदः भूयिष्ठो धूमो यस्या एवभूतानि शिवस्य हृतभुजः
 वक्त्रे रचिः शिखेवेति । दर्शितमिति, अर्थतोबोधितमित्यर्थः ॥

इयलङ्कारचन्द्रिकायां विनोक्तिप्रकरणम् ॥ २२

— :: —

॥ इति विनोक्तिनाम द्वाविंशत्यलङ्कारः ॥

समासोक्तिः परिस्फूर्तिः प्रस्तुतेऽप्रस्तुतस्य चेत् ।
 अयमैन्द्रीमुखं पश्य रक्तञ्चुम्बति चन्द्रमाः ॥
 यत्र प्रस्तुतवृत्तान्ते वर्ण्यमाने विशेषणसाम्यबला
 दप्रस्तुतवृत्तान्तस्यापि परिस्फूर्तिस्तत्र समासोक्ति
 रलङ्कारः ॥

समासेन संचेपेण प्रस्तुताप्रस्तुतवृत्तान्तयोर्वच-

समासोक्तिं लक्षयति—समासोक्तिरिति, प्रस्तुते वर्ण्यमाने अप्र-
 स्तुतस्य अप्रस्तुतवृत्तान्तस्य परिस्फूर्तिश्चेत्तदा समासोक्तिरित्यन्वयः ॥
 अयमिति, इन्द्रस्यैन्द्री प्राचीमुखमादिभागः वदनञ्च रक्तो रक्त-
 वर्णः अनुरक्तश्च चुम्बनं सम्बन्धः वक्त्रसंयोगविशेषश्च यथाश्रुत-
 लक्षणस्य वक्ष्यमाणे —

असावुदयमारूढः कान्तिमान् रक्तमण्डलः ।

राजा हरति सर्वस्य हृदयं मृदुलः करैः ॥

इत्यादिप्रकृताप्रकृतश्लेषेऽतिव्याप्तेराह—विशेषणसाम्यबला-
 दिति, विशेषणमात्रसाम्यबलादित्यर्थः एवञ्च विशेषणमात्र-
 साम्यगम्याप्रस्तुतवृत्तान्तत्वं लक्षणं बोध्यम् । उदाहृतश्लेषे चा-
 प्रकृतनृपवृत्तान्तस्य विशेष्यवाचिना श्लिष्टेन राजपदेनाप्यवगमा-
 द्वातिव्याप्तिः ।

संज्ञाप्रवृत्तिनिमित्तमवयवार्थं दर्शयति—समासेनेति, वच-
 नात् प्रतिपादनात् । लक्षे लक्षणं गमयति—अत्रेति, प्रारम्भः
 आदिभागः साधारण्यात् श्लिष्टत्वात् । यद्यपि चुम्बतीत्यत्र न
 श्लेषस्तथाप्यर्थद्वयबोधकत्वमात्रेण तस्य साधारण्योक्तिः । उप-
 स्मृतादिति साधारण्यादित्यस्य विशेषणम् ; तत्र चन्द्रमःशब्दगतेन

नात् उहाहरणमयमैन्द्रीति अत्र हि चन्द्रस्य प्राची-
प्रारम्भलक्षणमुखसम्बन्धलक्षणे उदये वर्ण्यमाने
मुखशब्दस्य प्रारम्भवदनसाधारण्यात् रक्तशब्दस्या-
रुणकामुकसाधारण्यात् चुम्बतीत्यस्य प्रस्तुतार्थ-
सम्बन्धमात्रपरस्य शक्यार्थान्तरसाधारण्याच्च चन्द्रमः
शब्दगतपुल्लिङ्गेन ऐन्द्रीशब्दगतस्त्रीलिङ्गेन तत्-
प्रतिपाद्येन्द्रसम्बन्धित्वेन चोपस्कृतादप्रस्तुतपरवनि-
तासक्तपुरुषवृत्तान्तः प्रतीयते ।

यथा वा—

व्यावल्गत्कुचभारमाकुलकचं व्यालोलहारावलि,
प्रेङ्खत्कुण्डलशोभि गरुडयुगलं प्रखेदिवक्त्राम्बुजम् ।

पुल्लिङ्गेन नायकत्वाभिव्यक्त्या उपस्कारः । ऐन्द्रीति, स्वरूपपरं
तद्गतेन स्त्रीलिङ्गेन तदर्थस्य नायिकां त्वाभिव्यक्ता ऐन्द्रीशब्द-
प्रतिपाद्येनैन्द्रसम्बन्धित्वेन च परकीयत्वाभिव्यक्त्यति बोध्यम् ।
वृत्तान्तः व्यवहारो मुखचुम्बनरूपः ॥

व्यावल्गदिति, नायिकानुरक्तस्य कस्यचित्क्रीडालम्बनं कन्दुकं
प्रत्युक्तिरियं हे कन्दुक ! सुभगया सुन्दर्या एतया नायिकया
रसात् प्रीतिविशेषात् सादरमादरसहितं यथास्यात्तथा यत्
यस्मात् संसेव्यसे तत्तस्मात् कृती धन्योसीत्यन्वयः । कथमित्याकां-
क्षायां संसेवनक्रियां विशिनष्टि—व्यावल्गदित्यादिना, व्यावल्गत्
विशेषत आ समन्ताञ्चलन् कुचभारो यत्र तथा आकुलाः क्रीडावेशे-
नेतस्ततः पर्यन्ताः कचाः केशा यत्र एवं व्यालोला दालायिता
हारावलिर्यत्र तथा प्रेङ्खद्गतां चञ्चलाभ्यां कुण्डलाभ्यां शोभायुक्तं गरुड-

शश्वद्वत्तकरप्रहारमधिकश्वासंरसादेतया,
यस्मात्कन्दुक ! सादरं सुभगया संसेव्यसे तत्कृती ॥

अत्र कन्दुकवृत्तान्ते वण्यमाने व्यावल्गत्कुच-
भारमित्यादिक्रियाविशेषणसाम्यात् विपरीतरता-
सक्तनायिकावृत्तान्तः प्रतीयते । पूर्वत्र विशेषणानि
श्लिष्टानि इह साधारणानीति भेदः सारूप्यादपि
समासोक्तिर्दृश्यते ॥

यथा वा --

पुरा यत्र स्रोतःपुलिनमधुना तत्र सरिताम्
विपर्यासं यातो घनविरलभावः क्षितिरुहाम् ।
बहोर्दृष्टं कालादपरमिव मन्ये वनमिदम्
निवेशः शैलानां तदिदमिति बुद्धिं दृढयति ॥

युगलं यत्र एवं प्रखेदयुक्तं वक्ताम्बुजं यत्र शश्वन्निरन्तरं दत्तः
करेण प्रहारो यत्र तथाअधिकः श्वासो यत्र तथेति वृत्तान्तः
विपरीतरतरूपः । अत्रापि कन्दुकशब्दगतपुल्लिङ्गेन नायकत्वाभि-
व्यक्तिर्बोद्ध्या । श्लिष्टानीति, श्लेषमूलकाभेदाध्यवसायविषयाणीत्यर्थः ।
साधारणानीति, श्लेषं विनैव प्रकृताप्रकृतवृत्तान्तयोरनुगता-
नीत्यर्थः ; तथा च लक्षणे साम्यशब्देन श्लेषकृतं स्वारसिकं च
साम्यं विवक्षितमिति भावः । सारूप्यात् सादृश्यात् । पुरेति,
उत्तरचरिते सीतात्यागानन्तरं कदाचिद्वनं प्रति गतस्य भजवती
रामचन्द्रस्येयमुक्तिः—पुरा वनवासकाले सरितां नदीनां स्रोतः
प्रवाहो यत्र प्रदेशे आसीत्तत्राधुना पुलिनं अस्तीति शेषः ;

अत्र वनवर्णने प्रस्तुते तत्सारूप्यात्कुटुम्बिषु धन-
सन्तानादिसमृद्धासमृद्धिविपर्यासं प्राप्तस्य तत्समाश्र-
यस्य ग्रामनगरादेर्वृत्तान्तः प्रतीयते । अत्र च प्रस्तुता-
प्रस्तुतसाधारणविशेषणबलात् सारूप्यबलाद्वाऽप्रस्तुत-
वृत्तान्तस्य प्रत्यायनं तत्प्रस्तुते विशेष्ये तत्समारोपार्थं
सर्वथैव प्रस्तुतानन्वयिनः कविसंरम्भगोचरत्वायो-

तथा क्षितिरुहां तरूणां घनविरलभावः विपर्यासं वैपरोत्यं
यातः प्राप्तः सान्द्राणां विरलता विरलानां शाखापल्लवादिवृद्ध्या-
सान्द्रताजातेत्यर्थः ; तथा च बहोर्भूयसः कालादनन्तरं दृष्टमिदं
वनमपरमन्यदिव मन्ये परन्तु शैलानां पर्वतानां निवेशः विन्यास-
विशेषः तदेवेदं वनमिति बुद्धिं प्रत्यभिज्ञारूपां दृढयति दृढी-
करोतीत्यर्थः । तत्सारूप्यादिति, वनसादृश्यादित्यर्थः ग्रामादौ
किं वनसादृश्यमित्याकांक्षायां तद्वर्गविशेषणमाह—कुटुम्बि-
ष्वित्यादि, कुटुम्बिषु कुटुम्बिगतो यो धनसमृद्धासमृद्धोर्विपर्यास-
स्तं प्राप्तस्येत्यर्थः, तत्समासाश्रयस्य तादृशकुटुम्बिसमाश्रयस्य;
तथा च समृद्धासमृद्धिविपर्यासवदाश्रयत्वं सादृश्यमिति भावः ।
किमस्य सादृश्यस्योत्थापकमिति चेत्—घनविरलेति, विपर्यास-
मिति च, ताभ्यामुक्तसादृश्यगर्भीकरणात् एतेनैषा सादृश्यगर्भ-
विशेषणोपस्थापितसादृश्यमूला समासोक्तिरिति मूलग्रन्थानवबोध-
स्तद्विरोधश्चेति दूषणमलग्नकं वेदितव्यम् । अथात्राप्रस्तुतवृत्ता-
न्तस्य विशेषणसाम्यगम्यत्वाभावादुक्तलक्षणस्याव्याप्तिरिति चेन्न
विशेषणसाम्यगम्यसादृश्यगम्यत्वेऽपि विशेषणसाम्यगम्यत्वानपा-
यात् प्राधान्यात् परं सारूप्यस्य गमकत्वोपदर्शनं सारूप्यादिति

गात् । ततश्च समासोक्तावप्रस्तुतव्यवहारसमारोपश्चा-
रुता हेतुः न तु रूपकइव प्रस्तुते अप्रस्तुतरूपसमारो-
पोऽस्ति मुखचन्द्रइत्यत्र मुखे चन्द्रत्वारोपहेतुचन्द्रपद-
समभिव्याहारवद्रक्तशुम्बति चन्द्रमा इत्यादि समासो-
क्त्युदाहरणे चन्द्रादौ जारत्वाद्यारोपहेतोस्तद्वाचक-
पदसमभिव्याहारस्याभावात् ॥

ग्रन्थेन; एवमग्रे पि विशेषणमाभ्यासादृश्यावेति विकल्पोक्तिरित्यपि
प्राधान्याभिप्रायेणैवेति निरवदाम् । एवमलङ्कारं निरूप्य तद्धोध-
प्रकारमुपदर्शयितुं भूमिकामारचयति—अत्र चेति, अत्र एषु
उदाहरणेषु । अप्रस्तुतवृत्तान्तस्येति, अप्रकृतजारादिसम्बन्धिन-
शुम्बनादिव्यवहारस्येत्यर्थः । विशेष्ये चन्द्रादौ सर्वथा आरो-
पानारोपान्यतरविधया प्रस्तुतानन्वयिनः प्रकृतान्वयशून्यस्य ;
यद्वा सर्वथैवेत्यस्य कवीत्यादिनान्वयः । कविसंरम्भेति स्वप्रती-
त्यद्देश्यकशब्दसन्दर्भरूपकविव्यापारेत्यर्थः ॥

अप्रस्तुतवृत्तान्तस्य शुम्बनादेरिवाप्रस्तुतस्य जारादेरपि चन्द्रादौ
समारोपइति मतं निराकरोति—नत्विति, अप्रस्तुतरूपेति,
अप्रस्तुतस्वरूपेत्यर्थः ; कुतस्तत्राह,—मुखमित्यादि तादात्म्येन
चन्द्रारोपे तादात्म्यस्यापि संसर्गविधया आरोपविषयत्वात्तस्य
च चन्द्रत्वारोपेत्युक्तिः न तु प्रकारतया चन्द्रत्वारोप उक्तइति
भ्रमितव्यम् चन्द्रइति शब्देन चन्द्रविशेषणत्वेनोपस्थितस्य मुखे
विशेषणतयारोपास भवात् एवं जारत्वेत्यत्रापि बोध्यम् । तद्वाच-
केति, जारवाचकेत्यर्थः । ननु जारादिपदसमभिव्याहाराभावात्
श्रौतारोपासम्भवेप्यर्थो जाराद्यारोपोऽस्तु न हि तत्रापि तादृश-

निरीक्ष्य विद्युन्नयनैः पयोदो-
मुखं निशायामभिसारिकायाः ।
धारानिपातैः सह किन्तु वान्त-
श्चन्द्रोयमित्यार्ततरं ररासे ॥

इत्येकदेशविवर्तिरूपकोदाहरणद्वय प्रस्तुते अप्र-
स्तुतरूपसमारोपगमकस्याप्यभावात् । तत्र हि विद्युन्न-
यनैरित्यत्र निरीक्षणानुगुण्यादुत्तरपदार्थप्रधानरूप-
मयूरव्यंसकादि-समास-व्यवस्थितादुत्तरपदार्थभूतनय-
नान्वयानुरोधात् पयोदे अनुक्तमपि द्रष्टृरूपत्वरूपणं
गम्यमपगम्यते । न चेह तथानिरीक्षणवत् त्वय्या-
गते किमिति वेपत एष सिन्धुरिति श्लोके सेतुश्रुत्वादि
समभिध्याहारो हेतुः रूपकध्वनेरुच्छेदापत्तेरित्याशङ्क्याह —
निरीक्ष्येति, पयोदो मेघो विद्युत्स्वरूपैर्नयनैर्निशायाम मुखं
वीक्ष्य धारानिपातैः सह वान्तः किन्त्वयं चन्द्र इति मत्वा आर्त-
तरं यथास्यात्तथा ररासे आक्रन्दनं कुरवानित्यर्थः । उदाहरण-
द्वयेति व्यतिरेकदृष्टान्तः अत्र यथा गमकमस्ति तादृशस्य समासो-
क्तादाहरणे अभावादित्यर्थः, तथाचार्यारोप्य नाशङ्क्य इति भावः ।
ननु विद्युन्नयनैरित्यत्र किमप्रस्तुतारोपगमकं यदभावात्समा-
सोक्तौ तदभावद्वयनोगमकं दर्शयितुमाह—तत्रेति, अनुगुण्यात्
आनुकूल्यात् उपमितसमासस्य पूर्वपदार्थप्रदानतया नयनस-
दशविद्यत्करणकत्वस्य निरोक्षणेऽसम्भवात् प्रतिकूलत्वमिति
भावः अनुक्तमपि अश्रौतमपि ; रूपणम् आरोपः ॥

नचेहेति, इह समासोक्तादाहरणे तथा निरीक्षणवत् नयन-

वन्नाप्रस्तुतासाधारणवृत्तान्तउपात्तोस्ति नापि स्निष्ट-
साधारणादिविशेषणसमर्पितयोः प्रस्तुताप्रस्तुतवृत्ता-
न्तयोरप्रस्तुतवृत्तान्तस्य विद्युन्नयनवत्प्राधान्यमस्ति,
येन तदनुरोधात् त्वं सेतुमन्यकदित्यत्रैव प्रस्तुतेऽनुक्त-
मप्यप्रस्तुतरूपसमारोपमभ्युपगच्छेम ।

तस्माद्विशेषणसमर्पिता प्रस्तुतव्यवहार समा-
रोपमात्रमिह चारुता हेतुः । यद्यपि प्रस्तुताप्र-
स्तुतवृत्तान्तयोरिह स्निष्टसाधारणविशेषणसमर्पितयो-
र्मिन्नपदोपात्तविशेषणयोरिव विशेष्येणैव साक्षात्
करणकनिरीक्षणवत्सेतुकत्वादीत्यादिना मन्यनकारित्वपरिग्रहः ।
नन्विहापि परनायिकामुखचुम्बनरूपस्याप्रस्तुतवृत्तान्तस्याप्रस्तु-
तासाधारणधर्मत्वादप्रस्तुतारोपगमकत्वं स्यादित्याशङ्क्य परिहरति-
नापीति, साधारणादीत्यादिना सादृश्यगर्भविशेषणसंग्रहः । वृत्ता-
न्तयोरिति, निर्धारणे षष्ठी वृत्तान्तयोर्मध्ये इत्यर्थः विद्युन्नयनव-
दिति प्रस्तुताप्रस्तुतयोर्विद्युन्नयनयोर्मध्ये यथा नयनस्य उत्तर-
पदार्थप्रधानसमासात् प्राधान्यं तथा नास्तीत्यर्थः । सेतुमन्यकदिति
पाठः सेतुमन्यकदोतित्वपपाठः । कथञ्चिदर्थतोऽनुवादत्वेन व्या-
ख्येयः उपसंहरति — तस्मादिति, मात्रपदेनाप्रस्तुतारोपव्यव-
च्छेदः विद्युन्नयनवत्समासकृतश्रोतप्राधान्याभावेऽपि विशेषण-
सामर्थ्यावगतस्याप्रस्तुतवृत्तान्तस्यार्थतः प्राधान्यमस्तीति शङ्कते—
यद्यपीति, नन्वप्रस्तुतवृत्तान्ताभिन्नत्वेनावगतस्य प्रस्तुतवृत्ता-
न्तस्य प्रस्तुतविशेष्येणान्वयात्कथमप्रस्तुतवृत्तान्तस्य प्राधान्यमिति
शङ्कानिरासायाह—विशेष्येणैवेति, ननु तद्विशेषणीभूतप्रस्तुत-

अन्वयादस्ति समप्रधान्यं तथाप्यप्रस्तुतवृत्तान्तान्वयानुरोधान्न प्रस्तुते अप्रस्तुतरूपसमारोपोऽङ्गीकार्यः ।

तथाहि—

यथा—प्रस्तुतविशेष्येऽप्रस्तुतवृत्तान्तस्यायोग्यता तथैवाप्रस्तुतेपि जारादौ नास्ति प्रस्तुतवृत्तान्तस्यान्वययोग्यता, एवञ्च समप्रधानयोः प्रस्तुताप्रस्तुतवृत्तान्तयोरन्यतरस्यावश्यमारोपेभ्युपगन्तव्ये श्रुत एव प्रस्तुतेऽप्रस्तुतस्यारोपश्चाकृता हेतुरिति युक्तिम् । नन्वेवं सति विशेषण साध्यादप्रस्तुतस्य गम्यत्वं समाप्तिः । विशेषणानां साध्येन यत्र प्रस्तुतवर्तिनाम्

वृत्तान्तेनेत्रैवकारार्थः समाधत्ते— तथापीति, अवसायः— नात्र श्लिष्टादिविशेषणैः समर्पितः परनायिकामुखचुम्बनादिरूपोऽप्रस्तुतवृत्तान्तः प्रागेव कदापि व्युत्पत्त्या प्रस्तुतगतत्वेन भासते यद्वलादप्रस्तुतजारादारोपावगतिः स्यात् ! अपि तु ताटस्थेनावगते तस्मिन् प्रस्तुतासम्बद्धस्य कविसंरम्भगोचरत्वायोगात्प्रस्तुतसमारोपितत्वेन पथ्यवसानमिति ॥

नन्वेवं तर्हि प्रस्तुतवृत्तान्तस्याप्यप्रस्तुतवृत्तान्ताश्रये धर्मिण्यन्वयोऽस्तु, असम्बद्धाभिधानप्रसङ्गपरिहारस्य तुल्यत्वादित्याशङ्काह— तथाहोत्यादि । एवञ्च योग्यतारूपविनिगमकविरहे च मास्तु तर्हि कस्याप्यन्वयस्तत्राह—अवश्यमिति, अन्यथाऽसम्बद्धाभिधानप्रसङ्गापत्तेरिति भावः । किं तर्हि विनिगमकं ? तत्राह—श्रुतएवेति, तथाच श्रुतप्रस्तुतार्थोपस्कारकतया चमत्कारहेतुत्वमेव विनिगमकमिति भावः । अप्रस्तुतस्य अप्रस्तुतवृत्तान्तस्य । नन्वेवमिति,

अप्रस्तुतस्य गम्यत्वं सा समासोक्तिरिह त इत्यादीनि प्राचीनानां समासोक्तिलक्षणानि न सङ्गच्छेरन् । प्रस्तुते स्निष्टसाधारणादिविशेषणसमर्पितानुरागपूर्वकवदनचुम्बनाद्यप्रस्तुतवृत्तान्तसमारोपमात्रस्य चारुता हेतुत्वाभ्युपगमेन विशेषणसाम्यकृतकामुकाद्यप्रस्तुतधर्मिव्यञ्जनानपेक्षणादिति चेत्, उच्यते—स्वरूपतोऽप्रस्तुतवृत्तान्तस्यारोपो न चारुताहेतुः किन्त्वप्रस्तुतकामुकादिसम्बन्धित्वेनावगम्यमानस्य तस्यारोपः तथाभूतस्यैव रमानुगुणत्वात् न च तावदवगमने विशेषणपदानां सामर्थ्यमस्ति अतः श्लेषादिमहिम्ना विशेषणपदैः स्वरूपतः समर्पितेन वदनचुम्बनादिना

एवमप्रस्तुतसमारोपानङ्गीकारेविशेषणानामित्यादिविद्यानाथोक्तं लक्षणं प्रस्तुतवर्तिनां विशेषणानां साम्येनेत्यन्वयः प्रस्तुते समारोपार्थम् । अप्रस्तुतधर्मिव्यञ्जनानपेक्षायामपि समारोप्यमाणवृत्तान्तविशेषणत्वार्थं तदपेक्षणात् लक्षणासङ्गतिरित्याह—स्वरूपत इत्यादि, स्वरूपतः अप्रस्तुतसम्बन्धित्वेनाज्ञायमानस्य । नन्वपेक्षासत्त्वेपि विशेषणसाम्यस्य तद्व्यञ्जनासामर्थ्याल्लक्षणासङ्गतितादवस्थामित्याशङ्क्य साक्षादसामर्थ्येपि वृत्तान्ताभिव्यक्तिद्वारा तत्सम्भवान्न दोष इत्याह—नचेत्यादि, तदीयत्वानुसन्धानं कामुकसम्बन्धित्वानुसन्धानं ; तत्र मुखचुम्बनादौ । अनुसन्धानं तद्वदिति पाठः=अनुसन्धानवदिति पाठे यथेयस्यासङ्गतेः । अतएव अप्रस्तुतव्यञ्जनस्यापेक्षणादेव । नन्वप्रस्तुतधर्मिव्यञ्जनान-

तत्सम्बन्धिनि कामुकादावभिध्यक्ते पुनस्तदीयत्वानु-
सन्धानं तत्र भवति यथा स्वरूपतो दृष्टेन राजाश्वा-
दिना तत्सम्बन्धिनि राजादौ स्मारिते पुनरश्वादौ
तदीयत्वानुसन्धानमिति विशेषणसामेन वाचोप-
स्कारकसमाप्रस्तुत व्यञ्जनस्यास्तपेक्षा ।

अतएव श्लिष्टविशेषणायामिव साधारणं विशेष-
णायामप्यप्रस्तुतव्यवहारसमारोपइत्येव प्राचीनानां
प्रवादः । कन्दुके व्यावलात्कुचभारत्वादिविशिष्टवनि-
तासेव्यत्वस्य कामुकसम्बन्धित्वेनैव समारोपणीयत्वात्
स्वरूपतः कन्दुकेपि तस्य सत्वेनासमारोपणीयत्वात् ।

किञ्च सारूप्यनिवन्धनत्वेनोदाहृतायां समासो-
क्ताव प्रस्तुतवृत्तान्तस्यागृह्यार्थस्याप्रस्तुतवृत्तान्तरूपेणैव

पेक्षणे ईदृशः प्रवादः कुतो न युक्तस्तत्राह—कन्दुक इति,
विशिष्टेत्यस्य सेव्यत्वेनान्वयः । सम्बन्धित्वेनैवेत्येवकारोक्तमेवार्थं
सोपपत्तिकमाह—स्वरूपतइति, अप्रस्तुतकामुकसम्बन्धित्वानालि-
ङ्गितरूपेणेत्यर्थः । तथाचारोपासम्भवात्तादृशप्रवादानुपपत्तिरिति
भावः । श्लिष्टविशेषणायामयमैद्रीत्यादौ मुखचुम्बनादेः स्वरूपतो
प्यारोपस्यैव सत्वात्साधारणविशेषणायामुपष्टम्भकत्वेन प्रवादोप-
न्यासः । ननु तत्रापि तादृशवनितासेव्यत्वस्य तादृशवनिताकृत-
विपरीतरतपात्रत्वरूपस्याप्रस्तुतवृत्तान्तरूपस्य स्वरूपतोप्यारोप-

गम्यतया तेन रूपेण तत्र समारोपसिद्धेः । अन्यत्रापि
तथैव युक्तमिति युक्तमेव प्राचीनानां लक्षणमिति
विभावनीयम् ॥ २३ ॥

स्यैव सम्भवान्न तादृशप्रवादानुपपत्तिरत आह—किञ्चेति युक्त-
मिति, तत्सामान्यादितरेषु तथात्वमिति न्यायादिति भावः ।
लक्षणमिति, जातावेकवचनं; तदेवमुक्तरीत्याऽयमैन्द्रीमुखं
पश्य रक्तचुम्बति चन्द्रमादृत्यत्र शक्तिव्यञ्जनाभ्यां प्राचीप्रारम्भ-
सम्बन्धाग्रयश्चन्द्रोजारसम्बन्धिसानुरागपरनायिकामुखचुम्बनाग्रय
इति बोधः अप्रस्तुतवृत्तान्ताभिन्नत्वेनाध्यवसितस्य प्रस्तुत-
वृत्तान्तस्य तादात्म्येनाप्रस्तुतारोपविषये प्रस्तुतधर्मिण्यन्वय
इति मते तु सानुरागपरनायिकामुखचुम्बनाभिन्नप्राचीप्रारम्भ-
संयोगाग्रयोजाराभिन्नश्चन्द्र इति बोधः । एवमुदाहरणान्तरेऽप्य-
नेनैव प्रकारेण बोधप्रकारा ऊहनूयाः ॥ २३ ॥

॥ इत्यलङ्कारचन्द्रिकायां समासोक्तिप्रकरणम् ॥

॥ इति समासोक्तिनाम त्रयोविंशत्यलङ्कारः ॥

अलङ्कारः परिकरः साभिप्राये विशेषणे ।

सुधांशुकलितोत्तंसस्तापं हरतु वः शिवः ॥ २४ ॥

अत्र सुधांशुकलितोत्तंस इति विशेषणं तापहरण-
सामर्थ्याभिप्रायगर्भम् ॥

यथा वा—

•तव प्रसादात् कुसुमायुधोऽपि
सहायमेकं मधुमेव लब्ध्वा ।

गुणौभूतव्यङ्ग्यप्रभेदभूतसमासोक्तालङ्कारप्रसङ्गात्तत्प्रभेदं परि-
करालङ्कारं लक्षयति—अलङ्कारइति, अलङ्कारत्वोत्कीर्तनञ्च
दोषाभावेनैव गतार्थत्वमिति, शङ्कानिरासार्थं तत्प्रपञ्चनञ्चाग्रे-
करिष्यते । साभिप्राये प्रकृतार्थोपपादकार्थविषयकाभिप्रायपूर्वकं
तथाभूतार्थव्यञ्जकइति यावत् । इत्यञ्च प्रकृतार्थोपपादकार्थव्यञ्जक-
विशेषणत्वं लक्षणं बोध्यं । ध्वनावतिव्याप्तिवारणाय प्रकृतार्थोप-
पादकेति, हेत्वलङ्कारवारणाय बोधकत्वं विहाय व्यञ्जकत्व-
निवेशः, वक्ष्यमाणपरिकराङ्करालङ्कारवारणाय विशेषणेति, तत्र
तु विशेष्यं तथेति नातिप्रसङ्गः । सुधांश्विति, शुधांशुना कलितः
कृतउत्तंसः शेखरो येन स इति हरविशेषणं, उत्तंसः कर्णपूरे
स्यात् शेखरेचावतंसवदिति, विश्वः सामर्थ्याभिप्रायं सामर्थ्य-
व्यञ्जकम् ॥

तवेति, इन्द्रं प्रति कामस्योक्तिः—तव प्रसादात् कुसुमायुधोऽप्यहं
मधुं वसन्तमेवैकं मुख्यं सहायं लब्ध्वा पिनाको धनुर्विशेषः पाणौ
यस्य तादृशस्यापि हरस्य धैर्यच्युतिं धैर्यस्खलनं कुर्याम् ! अन्ये
धन्विनो धनुर्धरा मम पुरः के? अगणनीया इत्यर्थः । कुसुमायुध-

कुर्या'हरस्यापिपिनाकपाशे-

धैर्येच्यति के मम धन्विनोऽन्ये ॥

अत्र पिनाकपाशेरिति हरविशेषणं कुसमायुध
इत्यर्थलभ्याहमग्रविशेषणं च सारासारायुधत्वाभिप्राय-
गर्भम् ॥

यथा वा—

सर्वा शुचिनिधानस्य कृतघ्नस्य विनाशिनः ।

शरीरकस्यापि कृते मूढाः पापानि कुर्वते ॥

अत्र शरीरविशेषणानि तस्य हेयत्वेनासंरक्ष-
णीयत्वाभिप्रायगर्भाणि ॥

व्यास्यन्नैकतया स्थितं श्रुतिगणं

जन्मी नवल्लीकतो-

इति विशेषणश्चेत्यन्वयः। अर्थलभ्येति, कुर्यामित्युत्तमपुरुषाक्षिप्ते-
त्यर्थः। अभिप्रायगर्भम् अभिप्रायपूर्वकम् । अतएवावयवार्थमात्र-
विश्रान्तत्वाद्धरपदेन न पौनरुक्त्यमपि । सर्वेति, सर्वेषामशुचौभां
रक्तपूयरेतोविण्मुत्रादीनां निधानस्य स्थानभूतस्य कृतघ्नस्य
उत्तमान्नपानादिकृतोपकारनाशकस्य । शरीरकस्येति, निन्दायां
क प्रत्ययः, कृते तदर्थं, तत्संरक्षणार्थमिति यावत् । विशेषणानि
पूर्वाङ्गीकृतानि तस्य शरीरस्य ॥

व्यास्यमिति, राजानं प्रति कवेरुक्तिः—हे देव ! राजन् !
त्वद्गुणानां वृन्दस्य समूहस्य वर्णनं कर्तुमहं कथं शक्नुयां शक्तो
भवेयमित्यन्वयः । कुतस्तत्राह—यतोहम् एकरूपतया स्थितं देव-
समूहं न व्यास्यं अनेकशाखारूपेण न विस्तारितवान् ; तथाच
तत्कर्त्ता व्यासो न भवामीति, व्यज्यते । एवमग्रेऽपि । वल्लीकतो

नाभौ नाभवमच्युतस्य सुमहद्

भाष्यं च नाभाषिषम् ।

चित्रार्थां न वृहत्कथा मचकथं

सुत्राणि नासं गुरुः

देव! त्वङ्गुणवृन्दवर्णं न महं

कर्तुं कथं शक्नुयाम् ॥

अत्र अतिगणं न व्याख्यमित्यादीनि विशेषणानि स्वस्मिन् व्यासाद्य साधारणकार्यकर्तृत्वनिषेधमुखेन नाहं व्यासइत्याद्यभिप्रायगर्भाणि ; तत्राद्ययोरुदाहरणयोरेकैकं विशेषणं समनन्तरयोः प्रत्येकं बहूनि विशेषणानि, तत्रापि प्रथमोदाहरणं सर्वाणि विशेषणान्येकाभिप्रायगर्भाणि पदार्थरूपाणि च द्वितीयोदाहरणे भिन्नाभिप्रायगर्भाणि वाक्यार्थरूपाणि चेति भेदः । एतेषु व्यङ्ग्यार्थसङ्गावेऽपि

वाल्मीकात् जन्मास्यास्तीति जन्मी न भवामीति, शेषः ; तथाच नाहं वाल्मीकिरिति । अच्युतस्य नाभौ नाभवन् नोत्पन्नइत्यनेन नाहं चतुर्मुखइति । सुमहद्भाष्यं महाभाष्यं च नाभाषिषं न भाषितवानित्यनेन नाहं सहस्रजिह्वः शेषइति । चित्रा विचित्र; अर्थीयस्यास्तां वृहत्कथां न अचकथं कथितवानित्यनेन नाहं तद्वक्ता शिवो गुणाढ्योवेति । सुत्राणि इन्द्रे गुरुरूपदेशको नासमित्यनेन नाहं वाक्पतिरिति च व्यज्यते । उक्तेषूदाहरणेषु वैलक्षण्यं दर्शयति—तत्रेत्यादिना, एकैकम् एकस्य विशेष्यस्य एकमेव

न ध्वनिव्यपदेशः; शिवस्य तापहरणे, मन्मथस्य कैमुतिकन्यायेन सर्वधन्विधैर्यभञ्जकत्वे, शरीरसंरक्षणार्थं पापमाचरतां मूढत्वे, स्वस्य वर्णनीयराजगुणकथनाशक्तत्वे च वाच्यएवोपस्कारकत्वात् ।

अतएव व्यङ्ग्यस्य वाच्य परिकरत्वात्परिकर इति नामास्यालङ्कारस्य। केचित्तु निष्प्रयोजनविशेषणोपादाने अपुष्टार्थत्वदोषस्योक्तत्वात् सप्रयोजनत्वं विशेषणस्य दोषाभावमात्रं न कश्चिदलङ्कारः, एकनिष्ठसमनन्तरयो अनन्तरोक्तयोः, प्रत्येकम् एकं विशेष्यं प्रति, तत्रापि तयोर्मध्येपि, एकाभिप्रायगर्भाणि एकार्थाभिप्रायपूर्वकाणि; वाक्यार्थेति न व्याख्यमित्यादि निषेधवाक्यार्थषट्कस्योक्तरीत्या हेतुत्वेनान्तिमवाक्यार्थे विशेषणत्वादिति भावः । तेषु उक्तोदाहरणेषु, ध्वनिव्यपदेशः ध्वनिव्यवहारः । तत्र हेतुमाह—तापहरणेत्यादिना. तापहरणे इत्यादि सप्तस्यन्तचतुष्टयस्य वाच्यइत्यनेन सामानाधिकरण्येनान्वयः । उपस्कारकत्वादिति, तथा चापराङ्गरूपगुणोभूतव्यङ्ग्यभेदत्वान्न ध्वनिव्यवहारइति भावः ।

नन्वेवमपि यथाश्रुतलक्षणस्य निःशेषच्यतेत्यादिध्वनावतिव्याप्तिरिच्यतआह— अतएवेति . वाच्योपस्कारकत्वादेवेत्यर्थः । परिकरत्वात् अङ्गत्वात् तथाच परिकरपदमहिम्ना प्रकृतार्थापपादकत्वस्य व्यङ्ग्यविशेषणस्य लाभान्नातिव्याप्तिरिति भावः । अपुष्टार्थेति भावप्रधानम् । उक्तत्वादिति, अर्थोऽपुष्टः कष्टो व्याहतपुनरुक्तदुःक्रमयाम्या इत्यादिनाऽऽलङ्कारिकैरुक्तत्वादित्यर्थः कथन्तर्हि तैरेवास्यालङ्कारत्वेन कथनमतआह— एकनिष्ठेति,

तादृशानेकविशेषणोपन्यासे परं वैचित्र्यविशेषात्परि-
कर इति अलङ्कारमध्ये परिगणित इत्याहुः । वस्तुत-
स्त्वनैकविशेषणोपन्यास एव परिकर इति न नियमः,
श्लेषयत्रकादिष्वपुष्टार्थदोषाभावेन तत्रैकस्यापि विशे-
षणस्य साभिप्रायस्य विन्यासे विच्छित्तिविशेषसद-
भावात्परिकरोपपत्तेः ॥

यथा—

अस्तियजेत निजां यदि देवता
रुभयस्तश्च्यवते जुषतेऽर्घ्यं ।
क्षितिभृतैव सदैवतका वयं
वनवतानवता किमहिद्रुहाः ॥

तादृशेति, साभिप्रायेत्यर्थः । दोषाभावेनेति, अपुष्टार्थत्वस्य दोषत्वा-
भावेनेत्यर्थः । उद्गतालङ्कारसम्पत्त्या सहृदयवैमुख्यरूपदूषकता-
बीजाभावादिति भावः । विच्छित्तिश्चमत्कृतिः । परिकरत्वोप-
पत्तेः परिकरस्यालङ्कारत्वोपपत्तेः तत्र दोषस्याप्रसक्त्या-
विच्छित्तिविशेषस्य तदभावप्रयुक्तत्वासम्भवात् तत्प्रयोजकमल-
ङ्कारत्वमावश्यकमिति भावः ।

यमकस्य ते उदाहरति—यथेति, निजां देवतामतिक्रम्य यदि
यजेत अर्थाद्देवतान्तरं पूजयेत् तदा उभयतः लोकद्वयात् च्यवते-
अश्रयति, अर्घं पापमपि जुषते सेवते प्राप्नोतीति यावत् । का
निजा देवता ? तत्राह—वयं वनवता प्रशस्तवनयुक्तेन क्षितिभृता
गोवर्द्धनगिरिणैव सदैवतकाः दैवतसहिताः स एवास्माकं दैवत-

अत्र हि पुरुहूतपूजोद्युक्तान्नन्दादीन् प्रति मंग-
वतः कृष्णस्य वाक्ये गोवर्द्धनगिरिरेव चास्माकं
रक्षकत्वेन दैवतमिति स एव पूजनीयः न त्वर-
क्षकः पुरुहूत इत्येवं परे वनवतेति गोवर्द्धनगिरे-
र्विशेषणं काननवत्वान्निर्भरादिमत्वाच्च पुष्पमूल-
फलवृक्षादिभिरारण्यकानामस्माकमस्मद्वनानां गवां
चाद्यमव रक्षक इत्यभिप्रायगर्भम्, एवं सत्वसाभि-
प्रा कावशेषणविन्यासस्यापि विच्छित्तिविशेषवशा-
दस्य साभिप्रायस्यालङ्कारत्वसिद्धौ अन्यत्रापि सुधां-
शुकलितोत्तंस इत्यादौ तस्यात्मलाभी न निवार्यते
•अपि च एकपादार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कार

मित्यर्थः ; अनवता अरक्षकेण अहिद्रुहा इन्द्रेण किं प्रयोजन-
मिति शेषः । अहिर्हवासुरः; अहिर्हवासुरे सर्पे इति विश्वः ।

नन्वेवं सति तत्रैवालङ्कारता स्यात्तु सुधांशुकलितोत्तंस
इत्यादावत आह—एवमिति, विच्छित्तिविशेषेति, दोषाभाव-
प्रयुक्ताविच्छित्तिव्यावृत्तेत्यर्थः । ननु यमकादावपि तादृशवि-
च्छित्तिविशेषे मानाभावः विच्छित्तिसामान्यं तु पर्युदस्तदोषा-
भावेनापुनपन्नम् आपत्कालपर्युदस्तस्य मृच्छी च हीनतादोषस्या-
भावेनेव तदानीमपि मृच्छी च कर्तुरतिशयाधानमिति नाल-
ङ्कारत्वसिद्धिरित्यत आह—अपिचेति,

इति सर्वसम्मतं तद्वदैकस्यापि विशेषणस्य साभिप्राय-
स्यालङ्कारत्वं युक्तमेव ॥ २४ ॥

“ भक्तोद्धूलनभद्रमस्तु भवते रुद्राक्षमाले ! शुभं
हासो यानपरम्यरे गिरिसुताकान्तालयालङ्कृते ।
अद्याराधनतोषितेन विभुना युस्मत्सपर्यासुखा-
लोकोच्छेदिनि मोक्षनामनि महामोहे निलीयामहे ॥”

इत्यादौ मोक्षस्य महामोहत्वे सुखालोकच्छेदिनित्येक-
पदार्थो हेतुरिति काव्यलिङ्गमलङ्कारत्वेन यथा स्वीकृतं न तु
निर्हेतुत्वदोषाभावमात्रतया विच्छित्तिविशेषस्यानुभवसिद्धित्वा-
त्तथेहापीति भावः ॥ २४ ॥

॥ इत्यलङ्कारचन्द्रिकायां परिकरप्रकरणम् ॥

॥ इति परिकरो नाम चतुर्विंशत्यलङ्कारः ॥ २४ ॥

साभिप्राये विशेष्ये तु भवेत्परिकराङ्कुरः ।
 चतुर्णां पुरुषार्थीनां दाता देवश्चतुर्भुजः ॥
 अत्र चतुर्भुज इति विशेष्यं पुरुषार्थचतुष्टयदान-
 सामर्थ्याभिप्रायगर्भं ॥

यथा वा—

फणीन्द्रस्ते गुणान्वक्तुं लिखितुं हैहयाधिपः ।
 द्रष्टुमाखण्डलः शक्तः काहमेव क्व ते गुणाः ॥
 फणीन्द्र इत्यादिविशेष्यपदानि सहस्रवदनाद्य-
 भिप्रायगर्भाणि ॥

साभिप्राय इति, अत्र विशेषणपदस्थाने विशेष्येति प्रक्षिप्य
 पूर्ववत्तत्त्वं बोध्यम् तच्च परिकरे अतिव्याप्तिवारणार्थं लक्ष्णे
 लक्षणं सङ्गमयति—अत्रेति, यद्यपि देवान्तरव्यावर्तकतया चतुर्भुज
 इति विशेषणं तथापि नृपादिसाधारणदेवपदशक्तेर्विष्णौ
 नियमनेन विशेष्यप्रतीत्यौपयिकतया विशेष्यपदमभिमतं बोध्यम् ।
 असन्दिग्धमुदाहरति—फणीन्द्र इति, राजानं प्रति कवेरुक्तिः ;
 तत्र गुणान् वक्तुं फणीन्द्रः शेषः समर्थ इत्यध्याहार्यं, एवमग्रेपि ।
 हैहयाधिपः कार्तवीर्यः आखण्डल इन्द्रः उभयत्र गुणानित्यनुषज्यते
 एषः मर्त्यधर्मः अहं क्व, ते गुणाः केति, कश्चिदौ महदन्तरं
 सूचयतः सहस्रमुखत्वादित्यादिना सहस्रबाहुत्वसहस्रनयनत्वयोः
 संग्रहः अत्रानेकेषां विशेष्यपदानां तत्तदभिप्रायगर्भत्वं विशेषः ॥२५॥

इति परिकराङ्कुरप्रकरणम् ॥

इति परिकराङ्कुरो नाम पञ्चविंशत्यलङ्कारः ॥ २५ ॥

नानार्थसंश्रयः श्लेषो वर्ण्यावर्ण्यभयाश्रितः ।

सर्वदोमाधवः पायात्स यो गङ्गामदीधरत् ॥

अञ्जेन त्वन्मुखं वृत्त्यं हरिणाहितसक्तिना ।

उच्चरद्गुरिकीलालः शुशुभे वाहिनीपतिः ॥

अनेकार्थशब्दविन्यासः श्लेषः—स च त्रिविधः, प्रकृता-
नेकविषयः, अप्रकृतानेकविषयः, प्रकृताप्रकृतानेकविष-
यश्च ; सर्वदेत्यादिक्रमेणोदाहरणानि । तत्र सर्वदो-
माधव इति स्तोतव्यत्वेन प्रकृतयोर्हरिहरयोः कीर्तनं
प्रकृतश्लेषः । अञ्जं कमलं अञ्जस्वन्द्रस्तयोरुपमान-
मात्रत्वेनाप्रकृतयोः कीर्तनमित्यप्रकृतश्लेषः । वाहिनी-
पतिः सेनापतिः समुद्रश्च तत्र समितौ शस्त्रप्रहारो-
त्पतद्रुधिरस्य सेनापतेरेव वर्णनं प्रकृतमिति प्रकृता-
प्रकृतश्लेषः ॥

श्लेषं लक्षयति—नानार्थेति, नानार्थस्य शब्दस्य संश्रयो
योजनं श्लेष इति लक्षणं । वर्ण्येत्यादिविभागः, वर्ण्यञ्चावर्ण्यञ्च
वर्ण्यवर्ण्योभयश्च एतत्त्रयाश्रितस्तद्विषय इत्यर्थः । सर्वेति, सर्वदः
स माधवः पायात् यः अङ्गं गोवर्द्धनपर्वतं गां पृथ्वीञ्च वराहाव-
तारे धृतवर्धनिति विष्णुपक्षे । हरपक्षे तु स उमाधवः सर्वदा
पायात् यो गङ्गां धृतवानित्यर्थः ; हरिणिन मृगेणाङ्गरूपतया
आहिता कृतासक्तिः संयोगश्चेति चन्द्रपक्षे हरिणा सूर्येणेति
कमलपक्षे उच्चरत् शस्त्रपातैरुद्विष्टकीलालं रुधिरं यस्य
स वाहिनीपतिः सेनापतिः तथा वाहिनीनां पतिः समुद्रश्चेति
पक्षे कीलालं जलं समितौ संग्रामे ॥

यथा वा—

त्वातः काकोदरोयेन द्रोघापि करुणात्मना ।

पूतनामारणाख्यातः स मेऽस्तु शरणां प्रभुः ॥

नीतानामाकुलीभाव' लुब्धैर्भूरिशिलीमुखैः ।

सदृशे वनवृद्धानां कमलानां त्वदीक्षणे ॥

असावुदयमारुढः कान्तिमान् रक्तमण्डलः ।

राजा हरति लोकस्य हृदयं मृदुलैः करैः ॥

तत्वाद्ये स्तोतव्यत्वेन प्रकृतयोः रामकृष्णयोः श्लेषः,
द्वितीये उपमानत्वेनाप्रकृतयोः पद्महरिणयोः श्लेषः,
तृतीये राजा हरति लोकसेति चन्द्रवर्णनप्रस्तावे
प्रकृतस्य प्रत्यगोदितचन्द्रस्याप्रकृतस्य नवाभिषिक्तस्य

त्रात इति, येन करुणायुक्तान्तःकरणेन द्रोहकर्त्तापि
अदरो भयशून्यः काकस्त्रातो रक्षितः न तु हतः स पवित्र-
नामा रणे ख्यातः विभूरामो मे शरणमस्त्वित्यर्थः । कृष्णपक्षे तु
काकोदरः कालियसर्पः पूतनाया राक्षस्या मारणेन ख्यात
इति शेषः ; नीतानामिति, दयितां प्रति नायकीक्तिः—तव
ईक्षणे नेत्रे कमलानां पद्मानां हरिणानां च सदृशे स्त इत्य-
न्वयः । कीदृशानां वने जले अरण्ये च वृद्धिं प्राप्तानां, तथा
लुब्धैर्लोभशीलैर्भूरिभिः शिलीमुखैः भ्रमरैराकुलीभाव' व्यासतां
नीतानामिति पक्षपक्षे । हरिणपक्षे तु लुब्धैर्व्याधैः कर्तृभिर्भूरि-
शिलीमुखैर्वाणैः करणभूतैराकुलीभावश्चपलतां नीतानामित्यर्थः ।
मृगप्रभेदे कमलइति विश्वः । असाविति, उदयं—शैलं अभिवृद्धिं,
रक्तं—रक्तवर्णं अनुरक्तञ्च, मण्डलं—विम्बं देशञ्च, राजा-चन्द्रोमृपञ्च,

नृपतेः श्लेषः । यदत्र प्रकृताप्रकृतश्लेषोदाहरणे शब्द-
शक्तिमूलध्वनिमिच्छन्ति प्राञ्चः तत्प्रकृताप्रकृताभि-
धानमूलकस्योपमादेरलङ्कारस्य व्यङ्गत्वाभिप्रायं नत्व-
प्रकृतार्थस्यैव व्यङ्गत्वाभिप्रायं अप्रकृतार्थस्यापि शक्ताया
प्रतिपाद्यस्याभिधेयत्वावश्यंभावेन व्यक्तनपेक्षणात् ।
यद्यपि प्रकृतार्थं प्रकरणाबलाभ्भाटिति बुद्धिस्थे सत्येव
पञ्चान्नृपतितद्ग्राह्यधनादिवाचिनां राजकरादिपदा-
नामन्योन्यसन्निधानबलात्तत्तद्विषयशक्तान्तरोन्मेष-
पूर्वकमप्रस्तुतार्थः स्फुरेत् नचैतावता तस्य व्यङ्गत्वं
शक्ताया प्रतिपाद्यमाने सर्वथैव व्यक्तानपेक्षणात्पर्य-
वसिते प्रकृतार्थाभिधाने पञ्चात्स्फुरति चेत्—कामं,
गूढश्लेषौभवतु; अस्तिचान्यत्रापि गूढश्लेषः ॥

मृदुलैरभिनवैः अल्पैश्च, करैः—किरणैः प्राह्यधनैश्च । प्रत्यगोदितेति,
अभिनवोदितेत्यर्थः ॥

ननु प्रकरणेनाभिधाया नियमनादप्रकृतार्थस्य व्यङ्गत्वमेवेति
कथं श्लेषः ? इत्याशङ्क्याह—यदिति, अलङ्कारस्येति, नचैवं शब्द-
शक्तिमूलवस्तुध्वनेरुच्छेद इति वाच्यं शनिरशनिश्च तमुच्चैर्निहन्ति
कुप्यसि नरेन्द्र यस्मै त्वं यत्र प्रसौदसि पुनः सभातुगदारोनुदा-
रयेत्यत्र शनिविरुद्धरूपे प्रस्तुतेऽशनिशब्देनाभिधया प्रतीयमानेपि
तन्मूलकस्य विरुद्धावपि त्वदनुवर्तनार्थमेकं कार्यं कुरुत इति
वस्तुध्वनिरशनिशब्दव्यक्तिमूलस्य सम्भवात् अलङ्कारस्येत्यस्योप-
लक्षणात् अन्योन्यसन्निधानबलात् परस्परार्थं सम्बध्यर्थवाचक-

अयमतिजरठाः प्रकामगुर्वी-
 रलघुविबल्विपयोधरोपरुद्धाः ।
 सततमसुमतामगम्यरूपाः
 परिणतदिक्करिकास्तटी विभर्त्ति ॥
 मन्दमग्निमधुर्यमोपला-
 दर्शितश्चयथुचामभवत्तमः ।
 दृष्टयस्तिमिरजं सिषे विरे
 दोषमोषधिपतेरसन्निधौ ॥

अत्र हि समासोक्तुदाहरणयोः प्राकरणिकेऽर्थे
 प्रकरणवशात् भटिति बुद्धिस्थे विशेषणमाभ्यादप्रक-
 शब्दसमभिव्याहाररूपशब्दान्तरसन्निधिवलात् तथाचाप्रकृतेपरभि-
 धानियामकमस्तीति भावः ; एतावता पूर्वापरभावमात्रेण तस्य
 अप्रकृतार्थस्य गूढश्चेति, गूढत्वञ्चाप्रकृतत्वेन द्वितीयार्थस्य
 शीघ्रमप्रत्ययात् । अयमिति, माघे रैवतकगिरिवर्णनं—अयं
 गिरिस्तटी विभर्तीत्यन्वयः, किम्भूताः ? अतिजरठाः अत्यन्तं
 कठिनाः प्रकामगुर्वीः अतिमहत्तयः अलघुभिर्विलम्बमानैर्मघै-
 र्व्याप्ताः निरन्तरं प्राणिनामगम्यरूपाः परिणता तिर्यक्दन्तपरा-
 रिणः दिग्गजायासु ताः । वृद्धवेश्यपक्षे तु जरठाः जीर्णाः पयो-
 धराः कुचाः अगम्याः सङ्गमायोग्याः परिणते प्रकटे दिक्करिके
 यासान्ता इत्यर्थः; दिक्वर्तुलं दशनक्षतं, करिका नखक्षतं । दिक्-
 दष्टं वर्तुलाकारं करिकामखरेखिकेति यादवः ॥

मन्दमिति, ओषधीनां पत्युश्चन्द्रस्यासन्निधौ सति अर्थमोपलाः
 सूर्यकान्त्यामन्दीभूतमग्निं धृतवन्तः तमः दर्शितः श्वयथुः पुष्टत्व

तोपि वृद्धवेष्यावृत्तान्तादिः प्रतीयते, तत्र समासोक्ति-
रभङ्गश्लेष इति सर्वेषामभिमतमेव एवमन्यत्रापि गूढ-
श्लेषे ध्वनिबुद्धिर्न कार्या ॥

यथा वा—

रम्या इति प्राप्तवतीः पताका

रागं विविक्ता इति वर्द्धयन्तीः ।

यस्यामसेवन्त नमद्वलीकाः

समं वधूभिर्वलभीर्युवानः ॥

अत्र द्वितीयान्तविशेषणसमर्पितार्थान्तराणां न
शब्दसामर्थ्येन वधूभिरन्वयः विभक्तिभेदात् न च
विभक्तिभेदेऽपि तदन्वयाच्चेपकं साधर्म्यमिह निबद्ध-
मस्ति यतः—

येन तथाऽभवत्, दृष्टयस्तिमिरजं दोषं आन्ध्यं सिधेविरे; पक्षान्तरे
ओषधिपतिर्वैद्यः एवं मन्दान्धत्वगोथतिमिराणि रोगविशेषाः
वृत्तान्तादिरित्यादिपदाद्रोगिवैद्यवृत्तान्तः परिगृह्यते । अभङ्गश्लेष
इति, तथा च श्लेषस्थले व्यञ्जनाविरहादप्रकृते तत्स्वीकारे
श्लेषव्यवहारः सर्वेषामनुपपन्नः स्यादिति भावः । रम्या इति, माघ
एव द्वारकावर्णनं, यस्यां द्वारकायां युवानो वधूभिः सम्बलभीः
प्राप्तादोपरितनगृहाणि असेवन्त सेवितवन्तः । किम्भूताः? रम्या ।
इति हेतोः, पताका वैजयन्तीः प्राप्तवतीः, विविक्ता विजना, इति
हेतोः, रागं रतिं वर्द्धयन्ती, नमन्ति वलीकानि च्छादनपटलप्रान्ता
यासां ताः । वधूपक्षे—पताकाः सौभाग्यानि ; पताका वैज-

एतस्मिन्नधिकपयः श्रियं वहन्त्य.

संचोभं पवनभुवा जवेन नीताः ।

वाल्मीकेररहितरामलक्ष्मणानां

साधर्म्यं दधति गिरां महासरस्यः ॥

इत्यत्रेवाक्षिप्तश्लेषोभवेत् । सममित्येतत्, क्रिया-
विशेषणं सहार्थत्वेनापुनपन्नं वधूषु स्निष्टविशेषणा-
र्थान्वयात् प्राक्द्रागप्रतीतं साम्यं नालम्बते, तस्मादर्थ-
यन्त्यां स्यात् सौभाग्यनाटकाङ्गयोरिति मेदिनी । रागमनुरागं,
विविक्ताः सतीत्वेन पवित्राः नमत्रिवलीकाश्चेति नचेति यत
इत्यस्य इत्यत्रेवाक्षिप्तः श्लेषोभवेदित्यग्रेतनेनान्वयः ॥

एतस्मिन्निति, तत्रैव रैवतकगिरिवर्णनं—एतस्मिन् गिरौ महत्यः
सरस्यः वाल्मीकेर्मुनेर्गिरां साधर्म्यं सादृश्यं दधति धारयन्ति
किं भूतानां गिरां ? अरहितौ सम्बद्धौ रामलक्ष्मणौ यासु तथा-
भूतानां । सरसीपक्षे—अरहिताः संयुक्ता रामाः पतयोयासान्तथा-
भूता लक्ष्मणाः सारसवनिता यासु ता इति; किं भूताः सरस्यः ?
अधिकां जलशोभां वहन्ताः पवन सम्भूतेन वेगेन संचोभन्तरङ्गा-
कुलत्वन्नीताः प्रापिताः वाल्मीकिगिरस्तु अधिकाः कपयोयासु ताः
पवनभुवा हनूमता वेगेन निजेन संचोभमुद्भटत्वं प्रापिता
इति । नन्वत्रापि सममित्यस्य तुल्यार्थत्वात्साधर्म्यनिबन्धोऽस्तीति
कुतोऽन श्लेषाक्षेपस्तत्राह—सममिति, द्राक्शौघं साम्यार्थं साम्यार्थ-
कात्वं तथा चानुपपत्त्यभावा तन्मूलक आक्षेपो न सम्भवतीति
भावः । कथन्तर्हि तदवगमस्तत्राह—अर्थसौन्दर्येति, विशेषणानां
वधूभिरन्वये चमत्कृतेरनुसन्धानात्तदन्वयतात्पर्यग्रह इति भावः ।

सौन्दर्यबलादेव तदन्वयानुसन्धानमिति गूढश्लेषः
तदनु तद्वलादेव समशब्दस्य साधर्म्यार्थकल्पनमिति
वाच्यस्यैवोपमालङ्कारस्याङ्गमयमित्यलं प्रपञ्चेन,
तस्मात्सिद्धं श्लेषत्रैविध्यम् । एवञ्च श्लेषः प्रकारा-
न्तरेणापि द्विविधः सम्पन्नः, उदाहारसागतेषु अल-
कीलालवाहिनीपत्यादिशब्देषु परस्परविलक्षणं पद-
भङ्गमनपेक्ष्यानेकार्थक्रोडीकारादभङ्गः । सर्वदोषाधवः
योगङ्गां हरिणाहितसक्तिनेत्यादि शब्देषु परस्पर-
विलक्षणं पदभङ्गमपेक्ष्य नानार्थक्रोडीकारात् सभङ्गः
श्लेष इति तत्र सभङ्गश्लेषः शब्दालङ्कारः, अभङ्गश्लेष-

तदनु = श्लेषानुसन्धानानन्तरं, तद्वलात् श्लेषबलात् । साधर्म्यार्थेति,
साधर्म्यरूपार्थस्येत्यर्थः । अर्थसाम्याभावेऽपि सकलकलं पुरमे-
तज्जातं सम्प्रति सुधांशुबिम्बमिवेत्यादिवच्छब्दसाम्यस्य सम्भवा-
दिति भावः । एवकारेण व्यङ्ग्यत्वव्यवच्छेदः ; तत्र तयोर्मध्ये ।
शब्देति, जतुकाष्ठन्यायेन शब्दयोरेव श्लिष्टत्वादिति भावः ।
अर्थेति, शब्दाभेदादेकवृत्तगतफलद्वयन्यायेनार्थयोरेव श्लिष्टत्वा-
दिति भावः । केचित् = अलङ्कारसर्वस्वकारादयः । उभयमपीति,
सभङ्गाभङ्गश्लेषद्वयमपीत्यर्थः । शब्दस्य परिहृत्यसहत्वेनान्वय-
व्यतिरेकाभ्यां तद्वतज्ञावधारणादिति भावः । अन्ये = मन्मटभट्टाः
मन्वभिप्रायस्यार्थालङ्कारमध्यकथनादवगतस्यापि विशेषतः कथन-
मन्तरेण कथमुपपत्तिरित्याशङ्क्याह—एतदिति, यद्यप्युत्प्रेक्षा-
यन्यानन्तरं चिन्मयीमांसा न कापि दृश्यते तथाप्ययमाशय उन्नी-

स्वर्थालङ्कार इति । केचित् उभयमपि शब्दालङ्कार
इत्यने । उभयमप्यर्थालङ्कार इति स्वाभिप्रायः ।
एतद्विवेचनन्तु चित्रमीमांसायां द्रष्टव्यम् ॥ २६ ॥

यते—चमत्कारेऽर्थमुखप्रेक्षित्वादर्थालङ्कारत्वमिति अनुप्रयासयम-
कादेस्तु न चमत्कारेऽर्थमुखप्रेक्षित्वमिति न तेषामर्थालङ्कारत्व-
मपि तु शब्दवेचित्रात् शब्दालङ्कारत्वमेवेति ॥ २६ ॥

॥ इत्यलङ्कारचन्द्रिकायां श्लेषप्रकरणम् ॥

—:०:—

॥ इति श्लेषोनाम षड्विंशत्यलङ्कारः ॥ २६ ॥

अप्रस्तुतप्रशंसा स्यात् सा यत्र प्रस्तुताश्रया ।

एकः कृती शकुन्तेषु योऽन्यं शक्रान्न याचते ॥

यत्राप्रस्तुतवृत्तान्तवर्णनं प्रस्तुतवृत्तान्तावगति-
पर्यवसायि तत्राप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः । अप्रस्तुतवृत्तान्त-
वर्णनेन प्रस्तुतावगतिश्च प्रस्तुताप्रस्तुतयोः सम्बन्धे
सति भवति—सम्बन्धश्च सारूप्यं सामान्यविशेषभावः
कार्यकारणभावो वा सम्भवति ; तत्र सामान्यविशेष-
भावे सामान्याद्विशेषस्य विशेषाद्वा सामान्यस्यावगतौ
द्वैविध्यं, कार्यकारणभावेऽपि कार्यकारणस्य कार-
णाद्वा कार्यस्यावगतौ द्वैविध्यं; सारूप्यात्तु एकोभेद-
इत्यस्याः पञ्च प्रकाराः यदाहुः—

“ कार्ये निमित्ते सामान्ये विशेषे प्रस्तुते सति ।

तदन्यस्य वचस्तुल्ये तुल्यस्येति च पञ्चधा” इति

तत्र सारूप्यनिबन्धनाऽप्रस्तुतप्रशंसोदाहारणं ।
एकः कृतीति, अत्राप्रस्तुतचातकस्य प्रशंसा प्रशंस-
नीयत्वेन प्रस्तुते तत्सरूपे क्षुद्रेभ्यो याचनान्निवृत्ते
मानिनि पर्यवस्यति ॥

अप्रस्तुतेति, सा = अप्रस्तुतप्रशंसा । प्रस्तुताश्रया = प्रस्तुत-
माश्रयः प्राधान्येन तात्पर्यविषयो यस्यास्तथाभूता ; प्रस्तुतपर-
मप्रस्तुतवर्णनमप्रस्तुतप्रशंसेत्यर्थः

एक इति, कृती कुशलः, शकुन्तेषु पक्षिषु मध्ये यथातकः
शक्रादिन्द्रादन्यं न याचत इत्यर्थः । कार्ये इति, कार्ये प्रस्तुते

यथा वा—

आवद्धकृत्विमसटाजटिलांसभित्ति-

रारोपितो मृगपतेः पदवीं यदि श्वा ॥

मत्तेभकुम्भतटपाटनलम्पटस्य

नादं करिष्यति कथं हरिणाधिपस्य ॥

अत्र शुनकस्य निन्दा निन्दनीयत्वेन प्रस्तुते
तत्सरूपे कृत्विमवेषव्यवहारादिमात्रेणाविद्वत्ताभिनय-
वति वैधेये पर्यवस्यति ।

सति, तदन्यस्य कारणस्य, वचः प्रतिपादनं, निमित्ते कारणे
प्रस्तुते सति तदन्यस्य कार्यस्य, एवं सामान्ये प्रस्तुते सति
तदन्यस्य विशेषस्य, विशेषे प्रस्तुते सति तदन्यस्य सामान्यस्य,
तुल्ये प्रस्तुते सति तदन्यस्य तत्सदृशस्येत्यर्थः । अन्यशब्दस्य प्रति-
सम्बन्धिपरत्वात् तत्सरूपे तत्सदृशे ॥

आवद्धेति, आवद्धा याः कृत्विमाः सटाः स्कन्धलोमानि
तैर्जटिला व्याप्ता अंसभित्तिः स्कन्धदेशो यस्यैवम्भूतः श्वा
शुनकः मृगपतेः सिंहस्य पदवीं स्थानं यद्यारोपितः तादृश-
सटायुक्तत्वेन सिंहसाम्यं प्रापित इत्यर्थः । तथापि मत्ताना-
मिभानां गजानां कुम्भतटस्य पाटने विदारणे लम्पटस्य
व्यसनिनो हरिणानामधिपस्य नादं सिंहनादं कथं करिष्यती-
त्यर्थः ; अभिनयवति अनुकुर्वतीति सम्यक्तं, वैधेये मूर्खे
मूर्खवैधेयबालिश इत्यमरः ।

यथा वा—

अन्तश्छिद्राणि भूयांसि कण्टकाः वह्नो वह्निः ।

कथं कमलनालस्य माभूवन् भङ्गुरागुणाः ॥

अत्र कमलनालवृत्तान्तकीर्तनं तत्स्वरूपे वह्निः
खलेषु जाग्रत्सुभ्रातृपुत्रादिभिरन्तः कलहं कुर्वाणो
पुरुषे पर्यवस्यति ॥

एवञ्च लक्षणलक्षणयोः प्रशंसा शब्दः स्तुति-
निन्दा-स्वरूपाख्यानसाधारणकीर्तनमावपरोद्दृष्टव्यः ।
सामान्यनिबन्धना यथा—

विधाय वैरं सामर्षं नरोऽरौ य उदासते ।

प्रक्षिप्योदर्चिषं कक्षे शेरते तेऽभिमाकृतम् ॥

अत्र प्रागेव सामर्षशिशुपाले रुक्मिणीहरणाद्वैरं
दृढीकृतवता कृष्णेन तस्मिन्नुदासितुमयुक्तमिति वक्त-
व्येऽर्थे प्रस्तुते तत्प्रत्यायनार्थं सामान्यमभिहितम् ।

अन्तरिति, छिद्राणि रन्ध्राणि दोषस्थानानि च कण्टकाः
शूकाः खलाय भङ्गुराः भङ्गशीलाः गुणाः सौभाग्यादयः तन्त-
वश्च ; अत्र स्तुतिनिन्दादासीनस्वरूपाख्यानमिति श्लिष्टविशेष-
णत्वमिति च भेदः ।

एवञ्चेति, उक्तोदाहरणेषु प्रस्तुतपरस्याप्रस्तुतवर्णनस्य
विरूपत्वे सतीत्यर्थः । विधायेति, ये नराः मनुष्याः सक्रोधेऽरौ
शत्रौ वैरं विधायोदासीना भवन्ति तं कक्षे तृणे उदर्चिषमग्निं
निक्षिप्य अभिमाकृतं पवनाभिमुखं शेरते निद्रां कुर्वन्तीत्यर्थः ।

यथा वा—

सौहार्दं स्वर्णरेखाणां सुभाषितभिदाजुषां ।

परलोमिति कोप्यस्ति परीक्षा निकषोपलः ॥

अत्र यदित्वं प्रत्यक्षमिव परोक्षेपि मम हितमाच-
रसि तदा त्वमुत्तमः सूहृदिति विशेषे वक्तव्यत्वेन
प्रस्तुते सामान्यमभिहितं ।

विशेषनिबन्धना यथा—

अङ्गाधिरोपितमृगश्चन्द्रमा मृगलाञ्छनः ।

केसरी निष्ठुरक्षिप्तमृगयूथो मृगाधिपः ॥

अत्र कृष्णं प्रति बलभद्रवाक्ये मार्हवदूषणपरे
पूर्वप्रस्तावानुसारेण क्रूर एव ख्यातिभाग्भवति न
तु मृदुरिति सामानेय वक्तव्ये तत्प्रत्यायनार्थम-
प्रस्तुतो विशेषोऽभिहितः एवं दृष्टकथादिषु सामा-
न्यतः कञ्चिदर्थं प्रस्तुत्य तद्विवरणार्थमप्रस्तुतकथा-
विशेषोदाहरणेष्वियमेवाप्रस्तुतप्रशंसा द्रष्टव्या कारण-
निबन्धना ।

सौहार्देति, सौहार्दानि मैत्राण्येव स्वर्णरेखा इति रूपकं तासां
परीक्षणे निकषोपलः परोक्षमिति संज्ञितः कोप्यस्तीत्यन्वयः ।

अङ्गेति, मृगलाञ्छन इत्युच्यत इति शेषः । निष्ठुरं क्षिप्तानि
निरस्तानि मृगयथानि येन तादृशः केसरी सिंहो मृगाधिपः

यथा—

हृतसारमिवेन्दुमण्डलं दमयन्तीवदनाय वेधसा ।
 कृतमध्यविलम्बि लोक्वते धृतगम्भीरखनीखनीलिमः॥
 अत्राप्राकरणिकेन्दुमण्डलगतयोत्प्रेक्षमाणेन दम-
 यन्तीवदननिर्माणार्थं सारांगहरणेन तत्कार्यरूपं
 वर्णनीयतया प्रस्तुतं दमयन्तीवदनगतलोकोत्तरं
 सौन्दर्यं प्रतीयते ।

यथा वा— [मदीयवरदराजस्तवे]

आश्रित्य नूनममृतदुःखतयः पदं ते
 देहक्षयोपनतदिव्यपदाभिमुख्याः ।
 लावण्यपुण्यनिचयं सुहृदि त्वदास्ये
 विन्यस्य यान्ति मिहिरं प्रतिमासभिन्नाः ॥

अत्राप्राकरणिकचन्द्रकर्तृकतयोत्प्रेक्षमाणेन
 लावण्यपुण्यनिचयविन्यासेन कारणेन तत्कार्यमन-
 न्तकोटिचन्द्रलावण्यशालित्वं अनन्यमुखसाधारणं

इत्युच्यत इति च शेषः । धृतेति, धृतो गम्भीरायां खन्यां गतं-
 खस्थाकाशस्य नीलिमा येनेति मण्डलविशेषणम् ।

आश्रित्येति, हे देव ! प्रतिमासभिन्ना अमृतदुःखतयश्चन्द्रास्ते
 विष्णोः पदमाकाशमेव पदं चरणमाश्रित्य देहस्य क्षये उपनतं
 सम्पन्नं दिव्यपदस्याभिमुखत्वं एषामेवभूताः सन्तस्त्वदास्य-
 रूपे सुहृदि मिते नूनं लावण्यस्य स्वरूपस्य पुण्यस्य निचयं
 विन्यस्य मिहिरं सूर्यं प्रति यान्तीत्यन्वयः ।

भगवन्मुखे वर्णनीयतया प्रस्तुतं प्रतीयते, तथाहि —
 चन्द्रस्तावन्मन्त्रलिङ्गाद्बुद्धिज्ञयाभ्या मभेदेपि भेदाध्य-
 वसायांदा प्रतिभासं भिन्नत्वेन वर्णितः तेनातीताञ्चन्द्रा
 अनन्तकोटय इति लब्धं, कालस्यानादित्वात्सर्वेषाञ्च
 तेषामाकाशसमाश्रयणं श्लेषमहिम्ना भगवच्चरण-
 समाश्रयत्वेनाध्यवसितं, भगवच्चरणं प्रपन्नानाञ्च देह-
 ज्ञयोपस्थितौ परमपदप्राप्ताभिमुख्यं तदानीमेव स्वसु-
 हृद्गर्गे स्वकीयसुकृतस्तोमनिवेशनं ततः सूर्यमण्डल-
 प्राप्तिश्चेत्ये तत्सर्वं श्रुतिसिद्धमिति तदनरोधेन
 तेषां देहज्ञयकालस्याभावास्यारूपस्योपस्थितौ सूर्य-
 मण्डलप्राप्तेः प्राक् प्रत्यक्षसिद्धं पुण्यत्वेन निरूपितस्य
 लावण्यस्य प्रहाराणं निमित्तोक्तत्वं तस्य चन्द्रसादृश्य-
 स्वरूपोपचरिततत्सौहार्दवेति भगवन्मुखे न्यसन्मुत्-
 प्रेक्षितं । यद्यपि सुहृद्वज्जत्वे तावदल्पपुण्यसंक्रमो
 भवति तथापि अत्र सुहृदित्येकवचनेन भगवन्मुख-

मन्त्रलिङ्गादिति, नवीनवो भवति जायमान इत्यादि मन्त्र
 सामर्थ्यादित्यर्थः । मन्त्रस्य मानान्तरसिद्धार्थानुवादकत्वादाह—
 वृद्धीति । श्रुतीति, तत्सूक्ततदुष्कृते विधूनुते तस्य प्रिया ज्ञातयः
 सूक्ततमुपयन्ति अप्रिया दुष्कृतमिति कौषीतकी श्रुतिः स यावत्
 क्षिप्येन्ननस्तावदादिभ्यं गच्छतीति स वायुमागच्छति स
 तत्र विजिहिते यथा रथचक्रस्य स्वन्तेन स जड्वि आक्रमते स
 आदित्यमागच्छतीति च श्रुती स आदित्यमागच्छतीत्यनन्तरं

मेव चन्द्रस्य सुहृद्भूतं न मुखान्तराणि चन्द्रमादृश्य-
गन्धस्यास्पदानीति भगवन्मुखस्यैतरमुखेभ्यो व्यति-
रेकोऽपि व्यञ्जितः, ततश्च तस्मिन्नेव सर्वेषां स्व स्वयाव-
ल्लावण्यविन्यसनोत्प्रेक्षसेन प्राग्दर्शितः प्रस्तुतोऽर्थः
स्पष्टमेव प्रतीयते । यद्यपि श्रुतौ सूर्यमण्डलप्राप्तन-
न्तरभाविविरजानदीक्रमणान्तरमेव सुहृत्सुकृत-
संक्रमणं श्रूयते तथापि शारीरकशास्त्रे तस्यार्थवशात्
प्राग्भावः स्थापित इति तदनुसारेण विन्यस्य मिहिरं
प्रतियान्तीत्युक्तम् ।

कार्यनिबन्धना यथा—

नाथ ! त्वदंघ्रिनखधावनतोयलग्ना-

स्तत्कातिलेशकणिकाजलधिं प्रविष्टाः ।

स आगच्छति विरजां नदी तां मनसैवात्येति तत्सूक्ष्मतदुष्कृते
विधूनुत इति श्रुतौ । शारीरकेति, शरीरे भवः शारीरः स एव
शारीरक आभा तत्प्रतिपादकेत्यर्थः । अर्थवशात् प्रयोजनवशात्
पूर्वं पापादित्यागाभावेऽर्चिरादिमार्गप्राप्तिपूर्वकब्रह्मप्राप्तेरसम्भ-
वेन पाठक्रमस्य अर्थक्रमेण बाधादिति भावः । स्थापित इति,
सापरायेतर्तव्याभावात्तथा ह्यन्य इति, तार्तीयाधिकरणे सिद्धा-
न्तित इत्यर्थः ॥

नाथेति, हे नाथ ! विष्णो ! त्वच्चरणनखप्रक्षालनजले गङ्गारूपे
लग्नाः तेषां नखानां कान्तिलेशकणिकाः समुद्रं प्राप्ताः ता एव च
कणिकास्तस्य जलधेमंथनेन सान्द्रतां प्राप्ता नूनं समुद्रसम्बन्धि-

ता एव तस्य मथनं नवनीभवन्त्यो

नूनं समुद्रनवनीतपदं प्रपन्नाः ॥

भगवत्पादाब्जुज्ज्वलनरूपायां दिव्यस त्थ-
लक्तरसादिवल्लभानां तथा सह समुद्रं प्रविष्टानां
तन्मखकान्तिलेशकणिकानां परिणामतया सम्भाव्य-
माने समुद्रनवनीतपदवाच्येन चन्द्रेण कार्येण तन्मख-
कान्त्युत्कर्षः प्रतीयते ।

यथा वा—

असग्राश्चेद्गतिसौकुमार्यमधुना हंसस्य गैर्वरलं
संलापो यदि धायतां परभृतैर्वाचंयमत्वव्रतं ।

अङ्गानामकठोरता यदि दृषत्प्रायैव सा मालती

कान्तिश्चेत् कमला किमत्र बहुना काषायमालम्बताम् ॥

अत्र नायिकागतिसौकुमार्यादिषु वर्णनीयत्वेन

नवनीतस्य चन्द्रस्य पदं प्राप्ताः चन्द्ररूपेण परिणता इत्यर्थः, तथा
तद्वारेण तदित्यनन्तरं हेतुरिति शेषः । तद्धेतुं नखकान्त्युत्कर्ष-
इत्यर्थः । अस्याश्चेदिति असगाः कामिन्या गतिसौकुमार्यं दृष्टं
चेदिताध्याहारेणान्वयः, एवं संलापोभाषणं यदि श्रुतस्तदा-
परभृतैः कौकिलैर्वाचं यच्छतीति तथा तस्य भावो मौनमेव
व्रतं साध्यताम् अकठोरतां मार्दवं यदि दृश्यते तदा सा प्रसिद्धा
मालती दृषत्प्रायैव पाषाणतुल्यैव लक्ष्यत इति कान्तिर्दृष्टाचेत्तदा
कमला लक्ष्मीः काषायं वस्त्रमालम्बतामाश्रयतु किमत्र बहुनोक्ते-
नेतान्वयः । गतादिषु गतिसौन्दर्यादिषु सम्भाव्यमानानि उत्-

प्रस्तुतेषु हंसादिगतगर्वशान्त्यादिरूपाणि औचित्येन सम्भाव्यमानानि कार्याणि अभिहितानि । एतानि च पूर्वोदाहरण इव न वस्तुकार्याणि किन्तु तन्निरीक्षणकार्याणि ॥

लज्जा तिरश्चां यदि चेतसि स्या-

दमंशयं पर्वतराजपुत्र्याः ।

तं केशपाशं प्रसमीक्ष्य कुर्यु-

र्वालप्रियत्वं शिथिलञ्च मर्य्य ॥ इति

उदाहरणान्तरे तथैव स्पष्टम् । अङ्गानामकठोर-
तेति तृतीयपादे तु वर्णनीयाङ्गसौकुमार्यातिशय-
निरीक्षणकार्यत्वमपि नार्थाक्षेप्यमालतीकठोरत्वे विव-

प्रेक्षमाणानि । पूर्वोदाहरणाद्वैलक्षण्यमाह—एतानीति कार्या-
णीत्यर्थः ।

लज्जेति, तिरश्चां पश्वादीनां चेतसि यदि लज्जास्यात्तदा-
चमर्यः गोमृगाः पर्वतराजपुत्र्यास्तं तथा रमणीयं केशपाशं
प्रसमीक्ष्य बालाः केशाः प्रिया यासान्तास्तथा तत्वं शिथिलं कुर्यु-
रित्यन्वयः । तथैव निरोक्षणकार्यत्वमेव । अर्थाक्षेप्येति, दृषत्-
प्रायत्वरूपार्थाक्षिप्तित्यर्थः । इदमपि अप्रस्तुतबुद्धेः कार्यत्वमपि
अपिना प्रस्तुतबुद्धेः कारणत्वं प्रागुक्तं समुच्चीयते । त्वदङ्गमार्दवे-
दृष्टे कस्य चित्ते न भासते, मालतीशशभृजेखा कदलीनां कठोर-
तेति—तुल्ययोगितायां प्रागुदाहृतं ॥ ननु कार्यरूपेणाप्रस्तुतेना-
र्थेन यत्र प्रस्तुतं तत्कारणमवगम्यते सा कार्यनिबन्धना अप्र-

क्षितं प्रतिप्रयोगिविशेषापेक्षकठोरत्वस्य तदकार्य-
त्वात् किन्तु तद्बुद्धेरेव, इदमपि त्वदङ्गमार्दवे दृष्ट
इत्याद्युदाहरणान्तरे तथैव स्पष्टम् ।

अयं कार्यत्व इव बुद्धेः कार्यत्वेऽपि कार्यनिबन्ध-
नत्वं न हीयत इति एतादृशान्यपि कार्यनिबन्धना
प्रस्तुतप्रशंसायामुदाहृतानि प्राचीनैः । वस्तुतस्तु,
तदतिरेकेऽपि न दोषः, न ह्यप्रस्तुतप्रशंसायां प्रस्तुता-
प्रस्तुतयोः पञ्चविध एव सम्बन्ध इति नियन्तुं शक्यते,
सम्बन्धान्तरेष्वपि तद्दर्शनात् ।

स्तुतप्रशंसोच्यते नचोदाहृतेषु तत्सम्भवः मालतीकठोरत्वादेर-
प्रस्तुतस्यार्थस्याकार्यतायास्त्वयैव दर्शित्वात् ।

एवं प्रस्तुतस्य कामिनीगतिनिष्ठसौन्दर्यातिशयादेर्निरो-
क्षणस्यैव कारणत्वेन स्वरूपतस्तस्याकारणत्वादित्यत आह—
अर्थस्येति, अयमाशयः—अर्थस्याप्रस्तुतत्वे सुतरां तद्बुद्धेरप्रस्तुत-
त्वात्कार्यत्वाच्च न तावदप्रस्तुतकार्यत्वांशसम्भवः, अर्थत्वस्य
प्रयोजनाभावेन लक्षणे अनिवेशादव्यावर्तकत्वाच्च । नापि प्रस्तुतस्य
कारणत्वांशस्यासम्भवः, स्वरूपतस्तस्या हेतुत्वेऽपि ज्ञातस्य हेतुत्वा-
दिति । ननु गतिसौन्दर्यादेर्ज्ञानमेव हेतुर्न तु ज्ञायमानं गतिसौन्द-
र्यादि, तदभावेऽपि ज्ञानमात्रात्काकीरुत्यत्तेरित्यस्वरसादाह—
वस्तुतस्त्विति, तदतिरेके तस्याः प्राचीनोदाहृताप्रस्तुतप्रशंसाया
अतिरेके प्रकारपञ्चकाधिक्ये ॥

यथा—तापत्रयौषधवरस्य तव स्मितस्य
निश्वासमन्दमारुतानिबुसीकृतस्य ।
एते कडङ्करचया इव विप्रकीर्णा-
जैवाटकस्य किरणा जगति भ्रमन्ति ॥

अत्र ह्यप्रस्तुतानां चन्द्रकिरणानां भगवन्मन्द-
स्मितरूपद्विष्यौषधधान्यविशेषकडङ्करचयत्वंोत्प्रेक्षणेन
भगवन्मन्दस्मितस्य तत्सारतारूपः कोप्य, तर्षः प्रती-
यते, न च धान्यकडङ्करचययोः कार्यकारणभावादि-
सम्बन्धोऽस्ति अतः सहोत्पत्त्यादिकमपि सम्बन्धान्तर-
माश्रयणीयमेव । एवमुपानोपमेयावाश्रित्य तत्र कवि-
कल्पितकार्यकारणभावनिवन्धने अप्रस्तुतप्रशंसे दर्शिते;
ततोऽन्यत्रापि दृश्यते ।

यथा—कालिन्दि ! ब्रूहि कुम्भोद्भवजलधिरहं
नाम गृह्णासि कस्मात् ।

तापेति, हे हरे ! तव निश्वासरूपमन्दमारुतेन निबुसीकृतस्य
बुसरहितीकृतस्य स्मितरूपस्य आध्यात्मिकादितापत्रयौषधस्येष्ठस्य
विप्रकीर्णाः कडङ्करचया बससमूहा इवैते जैवाटकस्य चन्द्रस्य
किरणा जगति भ्रमन्तीत्यन्वयः । तत्सारतारूपः किरणसारतारूपः ।
एवमिति, हृतसारमितुदाहरणे चन्द्रवदने उममानोपमेयपदा-
र्यावाश्रित्य चन्द्रसारांशहरणस्य सतः कविप्रौढीक्तिकल्पितं कार-
णत्वं एवमन्येष्वपि द्रष्टव्यम् ॥

कालिन्दीति, नर्मदायाः समुद्रस्य च संवादोऽयं—तत्र यमुना

शत्रोर्मे नर्मदाहं त्वमपि वदसि मे

नाम कस्मात् सपत्न्याः ॥

मालिन्यन्तर्हि कस्मादनुभवसि मिलत्-

कज्जलैर्मालवीनां ।

नेचाम्भोभिः किमासां समजनि कुपितः

कुन्तलक्षोणिपालः ॥

अत्र किमासां समजनीति मालवीनां तथा रोद-
नस्य निमित्ते पृष्टे तत्प्रियमरणरूपनिमित्तमनाख्याय
कुपितः कुन्तलक्षोणिपाल इति तत्कारणमभिहित-
मिति कारणनिबन्धना । मालवान् प्रति प्रस्थितेन
कुन्तलेश्वरेण किं तेनाशिता ? इति पृष्टे तद्वधान-
न्तरभाविजलधिनर्मदाप्रश्नोत्तररूपं कार्यमभिहित-
मिति अत्रैव कार्यनिबन्धनापि । पूर्वस्यां प्रश्नः शाब्दः
अस्यामार्थ इति भेदः ॥ २७ ॥

भ्रान्त्या समुद्रेण कालिन्दीतुल्ये कोपात्साकूतं नर्मदाया उत्तरं
हे कुम्भोद्भव अगस्त्यमुने ब्रूहीति, ततः पुनः समुद्रस्य प्रतिवचनं
अहं जलधिर्भवामि मम शत्रोर्नाम कस्माद्देतोर्गृह्णासीति, सापुन-
राह—नर्मदाहमित्यादि, ततः समुद्रः पुनराह—तर्हि कुतो
मालिन्यमनुभवसीति, सा पुनराह—मलत्कज्जलैर्मालवदेशाङ्ग-
नानां नेत्राश्रुभिरिति, ततः किमासां जातमिति समुद्रस्य प्रश्नः,
कुन्तलदेशाधिपः कुपित इति नर्मदाया उत्तरमिति ॥ २७ ॥

इत्यलङ्कारचन्द्रिकायामप्रसूतप्रशंसाप्रकरणम् ॥

इत्यप्रसूतप्रशंसा नाम सप्तविंशत्यलङ्कारः ॥ २७ ॥

प्रस्तुतेन प्रस्तुतस्य द्योतने प्रस्तुतारङ्कुरः ।

किं भृङ्ग ! सत्यां मालत्यां केतव्या कण्टकेद्वया ॥

यत्र प्रस्तुते वर्ण्यमानेनाभिमतमन्यत्प्रस्तुतं द्यो-
त्यते तत्र प्रस्तुतारङ्कुरालङ्कारः । उत्तरार्द्धे नृदाहरणम्,
इह प्रियतमेन साकमद्यान प्रिहरती कादित् भृङ्गं
प्रत्यवाह । त वाच्यायमा प्रस्तुतत्वं । जवानामन्त्रणीया
मन्त्रणेन वाच्यामस्मवादप्रस्तुतमेव वाच्यमिह स्वरूप-
प्रस्तुतावगतये निर्दिष्टमिति वाच्यं, सौगंध्यादिना
भृङ्गादावप्यामन्त्रणस्य लोके दर्शनात् ।

यथा—

कस्त्वं भोः कथयामि दैवहतकं मां विद्धि शाखोटकं
वैराग्यादिव वञ्चि साधु विदितं कस्मादिदं कथ्यते ।

प्रस्तुतेनेति, प्रधानभूतप्रस्तुतान्तराभिव्यञ्जकं प्रस्तुतवर्णनं
प्रस्तुतारङ्कुरालङ्कारः । प्रस्तुतस्याभिव्यञ्जकत्वादङ्कुरइवाङ्कुर इति
व्युत्पत्तेः । किमिति, हे भ्रमर ! मालत्यां प्रियमानायां कण्टके-
द्वया कण्टकव्याप्तया केतव्या किं प्रयोजनमिति प्रस्तुतेन भ्रमर-
वृत्तान्तेन मयि मनोहारिण्यां सत्यां किमुद्देशकारिण्या परवनि-
तयेति नायकवृत्तान्तः प्राधान्येन प्रस्तुतोऽभिव्यज्यते । कथमिह
भृङ्गवृत्तान्तस्य प्रस्तुतत्वं ? तत्राह -- इहेति, तथापि भृङ्गसंशोध्य-
कत्वात्तद्वृत्तान्तोऽपि प्रस्तुत इति भावः । अनामन्त्रणीयामन्त्र-
णेन सम्बोध्यत्वायोग्यसम्बोधनेन । वाच्यासम्भवात्--भृङ्गसम्बो-
ध्यकवाच्यार्थासम्भवात् ।

कस्त्वमिति, शाखोटकतकं प्रति कस्यचित्पथिकस्य प्रश्नोक्तिः ।

वामेनात्र वटस्तमध्वगजनः सर्वात्मना सेवते ।

न छायापि परोपकारकरिणी मार्गस्थितस्यापि मे ॥

इत्यत्र चेतनाचेतनप्रश्नोत्तरवृत्तिर्योगामन्त्रणस्या-
त्यन्तमसम्भावितत्वाभावात् एवं प्रस्तुतेन वाच्यार्थेन
भृङ्गोपालस्मरूपेण वत्क्रयाः कुलवध्वाः सौन्द-
र्याभिमानशालिन्याः क्रूरजनपरिहृत्तिदुःप्रधर्षायां
परवनितायां विटसर्वस्वापहरणसंकल्पदुरासदयां

कथयामीत्याद्युत्तरम् । वैराग्यादिव वदसीति पुनः प्रश्नः; साधुविदि-
तमिति शास्त्रोक्तस्योत्तरं । कस्मादिदं वैराग्यमिति पुनः प्रश्नः;
कथ्यत इति पुनरुत्तरं प्रतिज्ञाय शास्त्रोक्त आह—वामभागेनो-
पलक्षितोच वटोस्ति तं पान्यो जनः सर्वात्मना समित्पत्रच्छाया-
दिभिः सेवते आश्रयति, मम पुनमार्गस्थितस्यापि न छायापि
परोपकारसम्पादिकेति, भूताधारत्वादिति भावः । वामेनेति,
मार्गेति च श्लिष्टम् अत्यन्तम् आरोपेणापि, परवनितायामिति,
वेश्यायामिति च विषयसमसो तद्विषय इत्यर्थः; विटानां सर्वस्व-
स्यापहरणे यः सङ्कल्पस्तेन दुःप्रापेति वेश्याविशेषणम् । अन्येति, हे
भृङ्ग ! अन्यासूपमदंक्षमासु सुमनसां पुष्पाणां लतासु तावत् यावत्
नवमल्लिकायाः कलिका सञ्जातरजस्का भवति, लोलं वपलं मनो
विनोदय, लोलमिति क्रियाविशेषणं वा, नवमल्लिकाया लता-
विशेषस्य बालामभिनवां असञ्जातरजस्कां कलिकामकाले व्यर्थं
किमिति कदर्थयसि पीडयसीत्यन्वयः । रजः पुष्परजः, स्त्रीणां
रूतश्च । शृण्वतीति, एतद्वचनं शृण्वति सतीत्यर्थः ॥

वैश्यायां वा कण्टकसङ्कुलकेतकीकल्पायां प्रवर्तमानं
प्रियतमं प्रत्युपालम्भोद्योत्यते ॥

यथा वा —

अन्यासु तावदुपमर्दसहासु भृङ्ग-
लोलं विनोदय मनः सुमनोलतासु ।
बालामजातरजसङ्कुलिकामकाले
व्यर्थं कदर्शयसि किं नवमल्लिकायाः ॥

अचाप्यद्यानमध्ये चरन्तं भृङ्गं प्रत्युपालम्भ
इति वाच्यार्थस्यापि प्रस्तुतत्वम्, इदञ्च प्रौढाङ्गनासु
सतीषु बालिकां रतये क्लेशयति कामिनि शृण्वति
कस्याश्चिद्विदग्धाया वचनमिति तं प्रत्युपालम्भोद्यो-
त्यते ॥

यथा वा —

कोशद्वन्द्वमियं दधाति नलिनी कादम्बचञ्चूक्षतं
धत्ते चूतलता नवं किसलयं पुंस्कोकिलाखादितम् ।
इत्याकर्ण्य मिथः सखीजनवचः सा दीर्घिकायास्तटे
चैलान्तेन तिरोदधे स्तनतटं बिम्बाधरं पाणिना ॥

कोशेति, इयं नलिनी कमलिनी कोशद्वन्द्वं मुकुलयुगलं
कादम्बस्य हंसस्य चञ्चूक्षतं क्षतक्षतं दधाति धत्ते, तथेयं चूतस्या-
म्बस्य लता नूतनं पल्लवं पुंरूपैः कोकिलैराखादितं चर्वितं धत्ते
इति दीर्घिकाया वाप्यास्तटे मिथः परस्परं सखीजनस्य वचः
आकर्ण्य सा प्रस्तुता नाधिकत कमलमुकुलाभ्रपल्लवव्याजेनैता

अचेयमिति नलिनीव्यक्तिविशेषमिद्दिशेन दीर्घि-
काया स्तटे इत्यनेन च वाच्यार्थस्य प्रस्तुतत्वं स्पष्टं,
प्रस्तुतान्तरद्योतनञ्चोत्तरार्द्धे स्वयमेव कविनाविष्कृ-
तम् । अत्राद्योदाहरणयोरन्यापदेशध्वनिमाह लोच-
नकरः । अप्रस्तुतप्रशंसायां वाच्यार्थोऽप्रस्तुतत्वादवर्ण-
नीय इति तत्राभिधायामपर्यवसितायां तेन प्रस्तुतार्थ-
व्यक्तिलङ्कारः, इह तु वाच्यस्य प्रस्तुतत्वेन तत्राभिधायाम-
पर्यवसितायामर्थसौन्दर्यबलेनाभिमतार्थव्यक्तिध्वनिरे-
वेति । वस्तुतस्त्वयमप्यलङ्कार एव न ध्वनिरिति व्यव-
स्थापितं चित्रमीमांसायाम् । तृतीयोदाहरणस्यत्व-
लङ्कारत्वे कस्यापि न विवादः उक्तं हि ध्वनिलता—

“शब्दार्थशक्त्या क्षिप्तोऽपि व्यङ्ग्योऽर्थः कविना पुनः ।
यत्राविष्कृत्यते खेत्तुः सान्यैवालङ्कृतिर्ध्वनेः” ॥
इति एतान्यपि साक्ष्यनिबन्धनान्युदाहरणानि

मदीयस्तनाधरक्षतवृत्तान्तं कथयन्तीति ज्ञात्वा चैलस्य वल्लस्या-
न्तेन प्रान्तेन स्तनतटं तिरोदधे विम्बरूपमधरं पाणिना तिरो-
दधे आच्छादितवतीत्यन्वयः । अन्यापदेशेति, अन्यस्यापदेशो मिषं
यत्र तादृशमित्यर्थः । तदीयमेव ग्रन्थं दर्शयति—अप्रस्तुते यादि ।
व्यवस्थापितमिति, प्रस्तुतत्वेऽपि मुख्यतया तात्पर्याभावादत्राप्यभि-
धापर्यसानाभावादिति भावः । सान्यैवेति, सा अलङ्कृतिर्ध्वनेः
रूपाशादन्यैवेत्यर्थः; प्रस्तुतत्वलभनेन प्रस्तुतत्वप्राप्त्या ।

सम्बन्धान्तरनिबन्धनान्यपि कथञ्चिद्वाच्यव्यङ्ग्ययोः
प्रस्तुतत्वनिबन्धनेनोदाहरणीयानि दिङ्मात्रमुदा-
ह्रीयते—

रात्रिः शिवा काचन सन्निधत्ते
विलोचने जाग्रतमप्रमत्ते ।
समानधर्मा युवयोः सकाशे
सखा भविष्यत्यचिरेण कश्चित् ॥

अत्र शिवसारूप्यमिव तदेकदेशतया तद्वाच्यं
ललाटलोचनमपि शिवरात्रिमाहात्म्यप्रयुक्तत्वेन वर्ण-
नीयमिति तन्मुखेन कृतं शिवसारूप्यं गम्यम् ।

यथा वा—

वहन्ती सिन्दूरं प्रबलकवरीभारतिमिर-
त्विषां वृन्दैर्वन्दीकृतमिव नवीनार्ककिरणं ।

रात्रिरिति, हे विलोचने ! शिवा कल्याणरूपा काचन अनिर्वचनीय-
प्रभावा रात्रिः शिवरात्रिरित्यर्थः; सन्निधत्ते सन्निहिता भवति; अतः
युवाम् अप्रमत्ते जाग्रतं जाग्रद्रूपे भवतम्; कुतस्तत्राह—युवयोः
सकाशे समीपे अचिरेण समानधर्मा सदृशः सखा कश्चिद्विष्यति
तृतीयं लोचनं भाले भविष्यतीत्यर्थः । तदेकदेशतयेति, शिवरात्रि-
माहात्म्यप्रयुक्तत्वे हेतुः, तच्च वर्ण्यत्वे तद्वाच्यम् उदाहृतकाव्यवाच्यम्
एवञ्चेकदेश्येकदेशभावसम्बन्धनिबन्धनत्वमत्र दर्शितम् । वहन्तीति,
भगवत्याः सीमन्तवर्णनमिदम्—अयि शिवे ! तव सीमन्तसरणिः नः

तनो तु क्षेमं नस्तव वदनसौन्दर्यलहरी

परीवाहस्रोतः सरणिरिव सीमन्तसरणिः ॥

अत्र वर्णनीयत्वेन प्रस्तुतायाः सीमन्तसरणेर्वदन-
सौन्दर्यं परीवाहत्वोत्प्रेक्षणेन परिपूर्णतटाकवत्परी-
वाहकारणीभूतास्यस्थाने अमान्ती वदनसौन्दर्य-
समृद्धिः प्रतीयते सापि वर्णनीयत्वेन प्रस्तुतैव ॥

यथा वा—

अङ्गासङ्गिमृणालकाण्डमयते भृङ्गावलीनां रुचं
नासामौक्तिकमिन्द्रनीलसरणिं श्वासानिलाद्गाहते ।
यं हिमवाल्क्यपि कुचयोर्धत्ते क्षणं दीपतां
तप्तायःपतिताम्बुवत्करतले धाराम्बु संलीयते ॥

क्षेमं तनोत्वित्यन्वयः। कीदृशी? सिन्दुरं वहन्ती; किमिव? प्रबलानां
केशपाशरूपान्धकारदीप्तीनां समूहैर्वन्दीकृतं बालार्ककिरणमिव।
सरणिः केव ? त्वद्वदनसौन्दर्यलहरीणां परीवाहरूपास्रोतसः
सरणिरिवेति परीवाहोजलनिर्गममार्गः। जलोच्छासाः परीवाहा
इत्यमरः॥ अङ्गेति, विरहसन्तापवर्णनम्। अङ्गसम्बन्धं मृणालकाण्डं
भृङ्गेभ्यो विशेषरहितां तत्समां रुचं कान्तिमयते प्राप्नोति, तापाश-
येन मलिनीभावात्; नासामौक्तिकं श्वासानिला दत्त्युष्णाद्देतो-
रिन्द्रनीलमणेः पदवीं तत्साम्यं गाहते प्राप्नोति तथा कुचयोर्दत्ता
निहितेयं हिमवाल्क्य कर्पूरं क्षणं दीपरूपतां धत्ते, एवं
करतले धारारूपेण सिक्तं जलं तप्तायःपिण्डपतितजलवत्सं-
लीयते तापातिशयात् शेषं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

अत्र नादिकाया विरहासहत्वातिशयप्रकटनाय
संतापवत्कार्याणि मृणालमालिन्यादेन्यपि वर्णनीय
त्वेन विवक्षितानीति तन्मूखेन सन्तापोऽवगम्यः । यत्र
कार्यमुखेन कारणाभ्यावगतिरपि श्लोके निबद्धा न तत्रा-
यमलङ्कारः कित्वनमानमेव ॥

यथा—

परिक्लानं पीनस्तनजघनसङ्गादुभयत-

स्तनोर्मध्यस्यान्तः परिमिलनमप्राप्यहरितं ।

इदं व्यस्तन्यासं प्रशियिलभुजाक्षेपवलनैः

कशाङ्गाः सन्तापं वदति नलिनीपत्रशयनम् ॥२८

उदाहरणद्वयेपि कार्यनिबन्धनत्वं व्यक्तं । न तत्रायमिति द्वयो-
रपि वाच्यत्वादितिभावः । अयमितुग्रपलक्षम् अप्रस्तुतप्रशंसापि
नेति बोध्यम् ; किं कृतमस्ति तत्र चमत्कारोऽत आह—किंत्विति,
परीति, रत्नावल्यां स्वविरहातुरायाः सागरिकायाः शयनमुप-
गतस्य राज्ञ इयमुक्तिः—इदं विसिनीपत्ररचितं शयनं कशाङ्गाः
सन्तापं वदत्यनुमापयति; किंभूतं ? पीनस्तनजघनसङ्गादुभ-
यत उर्ध्वाधोभागयोः परिक्लानं, तनोः कण्ठस्य मध्यस्य परिमि-
लनं सङ्घर्षमप्राप्य अन्तर्मध्यभागे हरितवर्णम् एवं प्रकर्षेण
शियिलयोर्भुजयोरक्षेपैश्चलनोश्च व्यस्तः विषमीकृतो न्यासो
रचना यस्य तादृशमिति ॥ २८ ॥

॥ इत्यलङ्कारचन्द्रिकायां प्रस्तुताङ्कुरप्रकरणम् ॥

॥ इति प्रस्तुताङ्कुरो नामाष्टाविंशत्यलङ्कारः ॥ २८ ॥

पर्यायोक्तानु गम्यस्य वचो भङ्गान्तराश्रयम् ।
 नमस्तस्मै कृतौ येन मधा राज्ञवधूकुचौ ॥
 यदेवगम्यं विवक्षितं तस्यैव भङ्गान्तरेण विवक्षित-
 रूपादपि चारुतरेण केन चिद्रूपान्तरेणाभिधानं
 पर्यायोक्तम् । उत्तरार्द्धमुदाहरणम्, अत्र भगवान्वासु-
 देवः स्वासाधारणरूपेण गम्यः राज्ञवधूकुचवैयर्थ्य-
 कारकत्वेन रूपान्तरेण स एवाभिहितः ॥

ननु प्रस्तुतकार्याभिधानमुखेन कारणस्य गम्यत्वमपि प्रस्तुता
 द्भुरविषयश्चेत् किन्तर्हि पर्यायोक्तमित्याकांक्षायामाह—पर्या-
 योक्तमिति । वचःप्रतिपादनं भङ्गान्तराश्रयं भङ्गान्तरप्रकारकं
 लक्षणं परिष्कुरुते—यदेवेति, तथाच विवक्षितस्वाकाराति-
 रिक्तेन चारुतरेण रूपेण व्यङ्गस्याभिधानं पर्यायोक्तमिति-
 लक्षणं—पर्यायेण भङ्गान्तरेणोक्तमभिहितं व्यङ्ग्यं यत्नेति व्युत्पत्तेः ।
 लक्षणे स्वपरं व्यङ्ग्यपरं । न च व्यङ्ग्यस्यैव वाच्यत्वं निष्फलं विरु-
 द्धञ्चेतिवाच्यं? प्रकारभिदात्, तदुक्तं 'यदेवोच्यते तदेव व्यङ्ग्यं यथा
 तु व्यङ्ग्यं न तथोच्यते'-इति; चारुतरेणेति विशेषणत् 'नमोराहु-
 शिरश्छेदकारिणे दुःखहारिणे' इत्यत्र न पर्यायोक्तप्रसङ्गः ;
 स्वासाधारणरूपेण वासुदेवत्वेन । यत्तु, राहुशिरश्छेदकारित्व-
 रूपव्यङ्ग्यमादायैव पर्यायोक्तं वक्तुमर्हं न तु विशेषणसामर्थ्यलभ्यं
 वासुदेवत्वमादायेति तदयुक्तम् राहुशिरश्छेदकारित्वस्य वाच्य-
 सिद्धाङ्गत्वेन तेनापि विवक्षितं व्यङ्ग्यम् प्रधानभूतं वासु-
 देवत्वं तदादायैव तत्कथनोचित्यात् । राहुस्त्रीकुचनैष्कल्य-

लोकं पश्यति यस्याङ्घ्रिः स यस्याङ्घ्रिं न पश्यति ।
ताभ्यामप्यपरिच्छेद्या विद्या विश्वगुरोस्तव ॥
अत्र गौतमः पतञ्जलिश्च स्वासाधारणरूपाभ्यां गमगौ
रूपान्तराभ्यामभिहितौ ॥

यथा वा—

निवेद्यतां हन्त समापयन्तौ
शिरीषकोशमृदिमाभिमानम् ।
पादौ कियद्दूरमिमौ प्रयासे
निधित्सते तुच्छदयं मनस्तु ॥

अत्र कियद्दूरं जिगमिषेति गम्य एवार्थौ रूपा-
न्तरेणाभिहितः ॥

यथा वा—देवं वन्दे जलधिगरधिं देवतासार्वभौमम्
व्यासप्रष्ठा भुवनविदिता यस्य वाहाधिवाहाः ।

कारिणे हरये नम—इत्यत्र तु राहुशिरश्छेदकारित्वमेव विवक्षितं
व्यङ्गमिति युक्तं, तदादाय पर्यायोक्तमिति विभावनीयम् ॥

लोकमिति, यस्याक्षपादस्याङ्घ्रिः लोकं न पश्यति उरगत्वात्
ताभ्याम् अक्षपादपतञ्जलिभ्यां अपरिच्छेद्या अनाकलनीया ॥

निवेद्यतामिति, नलं प्रति दमग्रन्था उक्तिः—तव तुच्छदयं
मनः कर्तुं, शिरीषकलिकामृदुत्वाभिमानमपनयन्ती इमौ पादौ
कियद्दूरपर्यन्तं प्रयासे निधातुमिच्छति ? हन्त खेदे, एतन्निवे-
द्यतां कथ्यतामित्यर्थः ॥

देवमिति, देवतासार्वभौमं सकलदेवताऽधीश्वरं देवं

भूषापेटी भुवनमधरं पुष्करं पुष्पवाटी-

शाटीपालाः शतमुखमुखाश्चन्दनद्रुमनोभूः ॥

अत्र यस्य वेदावाहा भुजङ्गमा भूषणानीत्यादितद्-
वाक्यार्थव्यवस्थितौ वेदत्वाद्यारेकाण गम्या एव, वेदा-
दयो व्यासप्रमुखविनेयत्वाद्याकारेणाभिहिताः परन्तु
देवतासार्वभौमत्वस्फुटीकरणाय विशेषणविशेष्यभाव-
व्यत्यामेन प्रतिपादिताः ।

वन्दे कीदृशं जलधिरेव शरधिस्तूणं यस्य तथाभूतं त्रिपुर-
संहारे शरधीकृतस्य विष्णोर्विभ्रान्तिस्थानत्वात्, तथा भुवनेषु
विदिताः ख्याताः व्यासः प्रष्टोऽग्रो येषां ते व्यासप्रमुखा वसि-
ष्ठाद्याः, यस्य वाहानां वाहनानां देवानाम् अधिवाहाः वाह-
नाधिकृता भवन्ति 'पुरोगायेसरप्रष्ठाग्रतः सरपुरःसरा' इत्यमरः;
एवमधरं भुवनं पातालं भूषणपेटिका सर्पभूषणत्वात्, पुष्करमाकाशं;
पुष्पवाटिका पुष्पस्थानीयचन्द्रोद्गमाधारत्वात्, शतमुखः इन्द्रस्तत्-
प्रमुखा अग्न्यादयः दिक्पालाः शाटीपालनाधिकृताः दिगम्बरत्वेन
दिशामेव शाटीरूपत्वात्, मनोभूश्चन्दनतरुः चन्दनस्थानीये भस्म-
सम्बन्धित्वात्, भस्मना शिवेनाङ्गानामनुलेपनस्य पुराणेषु प्रसिद्धेः ॥

अत्र लक्षणं सङ्गमयति—अत्रेति, व्यवस्थितौ विवक्षायां सत्यां
अवगम्याः व्यङ्ग्याः । विनेयत्वेति, शिक्षणीयत्वेत्यर्थः; आदिना-
पातालगुप्तत्वादिपरिग्रहः । अभिहिता इति, वाहाद्यधिकृतत्वादिना
व्यासादिप्रतिपत्तौ समानवित्तिवेद्यत्वेन व्यासादिविनेयत्वादेरपि
तेष्ववगमादिति भावः । साक्षादेव व्यासादिविनेयत्वाद्याकारेण
किमिति न निर्दिष्टा?—इत्याशङ्क्याह, परन्त्विति, यद्यप्युक्तविशेष-

अत्रालङ्कारसर्वस्वकृतापि पर्यायोक्तस्य सम्प्र-
दायागतमिदमेव लक्षणमङ्गीकृतम् — गम्यस्यापि
भङ्गान्तरेणाभिधानं पर्यायोक्तमिति ।

“चक्राभिघातप्रसभाच्चयैव चकार यो राहुबधूजनस्य।
आलिङ्गनोद्दामविलासवन्धं रतोत्सवं चुम्बनमात्रशेषं”
—इति प्राचीनन्तदुदाहरणत्वमन्यथा योजितम्। राहु
बधूगतेन विशिष्टेन रतोत्सवेन राहुशिरश्छेदः
कारणरूपोगम्यत इति—एवञ्च ‘गम्यस्यैवाभिधान’—
इति लक्षणस्यानुपपत्तिमाशङ्क्याह ‘यद्गमं तस्यै-
वाभिधानायोगात्कार्यादिद्वारेणैवाभिधानं लक्षणे
विवक्षितं’—इति लक्षणं क्लृप्तगत्या योजितम् ।

विशेषणभावेऽपि देवतासार्वभौमत्वमवगम्यते, तथापि स्फुटप्रति-
पत्त्यर्थं तद्वैपरीत्यं कृतमित्यर्थः ॥

चक्रेति, यो देवः सुदर्शनचक्रस्याभिधाते या प्रसभं आज्ञा
तयैव राहुबधूजनस्य सुरतोत्सवं आलिङ्गनस्य उद्दामा उद्घटा
ये विलासास्तैर्बन्धं रहितं चुम्बनमात्रावशेषं चकारित्यन्वयः ॥

विशिष्टेन उक्तविशेषणविशिष्टेन । एवञ्च ईदृशोदाहरणयोजने च ।
अनुपपत्तिमिति, गम्यस्य राहुशिरश्छेदस्य भङ्गान्तरेणानभिधा-
नादव्याप्तिमाशङ्क्यत्यर्थः । अभिधानायोगादिति, अयमाशयः—
अत्र हि राहुशिरश्छेदकारीति वासुदेव इति वा व्यङ्ग्यं राहुबधू-
जनसम्बन्धितादृशरतोत्सवकारित्वेन प्रकारान्तरेणाभिधीयत—
इति न वक्तुं शक्यं, धर्मिणोवासुदेवस्य प्रक्रान्तत्वेन यच्छब्दा-
भिहितत्वेन च व्यङ्ग्यत्वायोगात्, व्यङ्ग्यस्य च राहुशिरश्छेदकारित्वस्य

लोचनकृता पर्यायोक्तं—‘यदनेन प्रकारेणाभिधीयत,
—इतीदमेव लक्षणमङ्गीकृत्य तदुदाहरणे च—कार्येण
शब्दाभिहितेन कारणं व्यङ्गं प्रदर्श्य, तत्र लक्षणं लक्ष्य-
नाम च क्लिष्टगत्या योजितं । वाच्यादनेन प्रकारेण
व्यङ्गे नोपलक्षितं सद्यदभिधीयते तत्पर्यायेण प्रका-
रान्तरेण व्यङ्गेनोपलक्षितमुक्तमिति—सर्वोयं क्लेशः
किमर्थ—इति न विद्मः । प्रदर्शितानि हि गमस्यैव रूपा-
न्तरेणाभिधाने बहून्युदाहरणानि, ‘चक्राभिघात-
प्रसभास्त्यैव’—इति प्राचीनोदाहरणमपि स्वरूपेण
गमस्य भगवतो रूपान्तरेणाभिधानसत्वात् सुयो-
जनमेव ।

वासुदेवत्वस्य वा धर्मस्य प्रकारान्तरेणानभिधानात्, तस्मात्
पर्यायेण कार्यादिद्वारेणोक्तं गम्यमानिष्ठं वेति लक्षणार्थ इति ।
अभिधानं आक्षेपो व्यञ्जनं वा ॥

पर्यायोक्तमिति, कचित्पर्यायोक्त—इति पाठस्त्वयुक्तः, व्यङ्गेनो-
पलक्षितमुक्तमिति व्याख्यानग्रन्थविरोधात् । न विद्म इति, यच्छ-
ब्दाभिहितस्यापि भगवतो वासुदेवत्वादिना रूपान्तरेण व्यङ्गतया
यथाश्रुते बाधकाभावादिति भावः ; न चाभिधाविषये कथं
व्यञ्जनेति वाच्यं, वासुदेवत्वादिना प्रतीयमाने भगवत्त्वमभिधा-
विषयत्वासम्भवात्, तस्याः स्वावच्छेदकधर्मैव बोधकत्वात्,
अतएवोक्तं ‘शक्यादन्तेन रूपेण ज्ञाते भवति लक्षणेति’ इह तु
लक्षणाहेत्वभावाद्व्यञ्जनोपगम्यत इति ॥

यत्तु तत्र राज्ञिशिरश्छेदावगमनं तत्र प्रागुक्त-
रीत्या प्रस्तुताङ्कुर एव । प्रस्तुतेन च राहोः शिरोमात्रा-
वशेषेणालिङ्गनबन्धात्वाद्यापादानरूपे वाच्ये भग-
वतो रूपान्तरे उपपादिते तेन भगवतः स्वरूपेणा-
वगमनं पर्यायोक्तस्य विषयः ॥

ननु प्रस्तुतेन तादृशरतोत्सवरूपेण कार्येण प्रस्तुतस्यैव राहु-
शिरश्छेदरूपकारणस्य प्रतीतौ चमत्कृतिविशेषस्तस्या अलङ्का-
रत्वं गमयति, तच्च लोच्यमानमप्रस्तुतप्रशंसाया असम्भवादुक्त-
रीत्या पर्यायोक्तरूपतयैव स्वीकर्तव्यमित्याशङ्गाह—यत्त्विति,
अलङ्काराणामियत्तानियमाभावेन प्रस्तुताङ्कुरस्याप्यलङ्कारान्तर-
त्वादेवंविधशब्दस्वारस्यभङ्गेन प्राचीनलक्षणव्याख्यानमयुक्तमिति
भावः । संचेपतोदर्शितमपि पर्यायोक्तविषयं विशदयति—प्रस्तु-
तेनेत्यादिना; यत्तु भगवद्रूपेणावगमनं विशेषणमर्थ्यादालम्ब्यत्वेना-
सुन्दरं पर्यायोक्तस्य विषय—इति तदविचारितरमणीयं, न हि
पर्यायोक्ते व्यङ्ग्यसौन्दर्यकृतोविच्छित्तिविशेषः किन्तु भङ्गान्तराभि-
धानकृतएव, व्यङ्ग्यन्तु भङ्गान्तराभिधानतो सुन्दरमेव प्रायशो दृश्यते,
यथा इहागन्तव्यमिति विवक्षिते व्यङ्गे, अयं देशोऽलङ्कारणीयः
सफलतामुपनेतव्य—इत्यादौ, अतस्तदसुन्दरत्वोद्भावनमकिञ्चित्-
करमेव; अलङ्कारसर्वस्वकारग्रन्थविरोधोद्भावनन्तु तच्छिक्ताकारिणं
प्रति न शोभते, उपजीव्यत्वोद्भावनमपि ग्रन्थस्याकिञ्चित्करमेव ।
युक्तिविरोध—इति परोतकर्षासहिष्णुत्वमात्रमुद्भावयितुरवगमय-
तीत्यलं विस्तरेण ॥

पर्यायोक्तं तदप्याहुर्द्वयाजेनेष्टसाधनम्
यामि चूतलतां द्रष्टुं युवाभ्यामास्यतामिह ॥

अत्र नायिकां नायकेन सङ्गमय्य चूतलतादर्शन-
व्याजेन निर्गच्छन्त्या सख्या तत्स्वाच्छन्द्यसम्पादन-
रूपेष्टसाधनं पर्यायोक्तम् ॥

यथा वा—

देहि मत्कन्दुकं राधे परिधाननिगूहितम् ।
इति विस्वसयन्नीवीं तस्याः कृष्णोमुदेऽस्तु नः ॥
पूर्वत्र परेष्टसाधनमत्र कन्दुकयोधनार्थं नीवी-
विस्वस नव्याजेन स्वेष्टसाधनमिति भेदः ॥ २६ ॥

प्रकारान्तरेण पर्यायोक्तं लक्षयति — पर्यायोक्तमिति, रमणी-
येन व्याजेन मिषेण स्वयं परस्य वा द्रष्टव्यं यत्साधनं सम्पादनं
तदपि पर्यायोक्तं, पर्यायेण व्याजरूपेणोक्तं यत्नेति व्युत्पत्तेः ।

सम्पादनेति, सम्पादनरूपं यदिष्टं तत्साधनं तत्करण-
मित्यर्थः ।

देहीति, परिधानेन अधरवक्त्रेण निगूहितमाच्छादित-
मित्यर्थः, एवञ्च प्रकारद्वयसाधारणं तदन्यतरत्वं सामान्य-
लक्षणम्बोधम् ॥ २६ ॥

इत्यलङ्कारचन्द्रिकायां पर्यायोक्तप्रकरणम् ॥

॥ इति पर्यायोक्तनामो नचिंगदलङ्कारः ॥ २६ ॥

उक्तिर्व्याजस्तुतिनिन्दास्तुतिभ्यां स्तुतिनिन्दयोः ।

कः स्वर्धुनि विवेकस्ते पापिनो नयसे दिवम् ॥

साधु दूति ! पुनः साधु कर्तव्यं किमतः परम् ।

यन्मदर्थं विलूनासि दन्तैरपि नखैरपि ॥

निन्दायास्तुतेः स्तुत्यादिनिन्दाया वा अवगमनं व्याजस्तुतिः । कः स्वर्धुनीत्युदाहरणे विवेको नास्त्यति निन्दाव्याजेन गङ्गासुकृतिवदेव महापातकादिशतवतोऽपि स्वर्गं नयतीति व्याजरूपया निन्दया तत्प्रभावातिशयस्तुतिः, साधुदूतीत्युदाहरणे मदर्थं महाक्लेशमनुभूतवत्यसौति व्याजरूपया स्तुत्या मदर्थं न गतासि किन्तु रन्तुमेव गतासि, धिक् त्वां दूतिकाधर्मविरुद्धकारिणीमिति निन्दावगमनते ।

उक्तिरिति, अत्र निन्दास्तुतिभ्यामिति स्तुतिनिन्दयोरिति चेतरेतरो न विवक्षितः, तथाच निन्दास्तुतेः स्तुत्या च निन्दायाः स्तुत्या स्तुतिश्चोक्तिरभिव्यक्तिः व्याजस्तुतिरित्यर्थः । प्रथमे व्याजेन स्तुतिरिति चरमयोर्व्याजरूपा स्तुतिरिति च व्युत्पत्तेः, अतएव व्याजस्तुतिपदार्थानुगमाभावान्निन्दया निन्दाभिव्यक्तिर्व्याजनिन्दास्यमलङ्कारान्तरं— इत्यग्रे वक्ष्यते ; एवमाद्ये प्रकारद्वये स्तुतिनिन्दयोः समानविषयत्वभिन्नविषयत्वाभ्यां प्रथमेकद्वैविध्यं—इति चत्वारो भेदाः ; अन्यस्तु भिन्नविषयस्तुतिक एकएवेति पञ्चभेदाः ; लक्षणन्तु—व्याजनिन्दाभिन्नत्वे सति स्तुतिनिन्दान्यतरपर्यवसायि स्तुतिनिन्दान्यतरत्वं सर्वानुगतं बोध्यम् ॥

यथा वा—

कस्ते शौर्यमदो योद्धुं त्वय्येकं सप्तिमास्थिते ।

सप्त-सप्तिसमारूढा भवन्ति परिपन्थिनः ॥

अर्द्धं दानववैरिणा गिरिजयाप्यर्द्धं शिवस्याहृतं ।

देवेत्यं जगतीतले स्मरहाराभावे समुन्मीलति ॥

गङ्गासागरमम्बरं शशिकला नागाधिपः क्ष्मातलं ।

सर्वज्ञत्वमधीश्वरत्वमगमत्त्वां माञ्च भिक्षाटनम् ॥

अत्राद्योदाहरणे सप्तसप्तिपदगतश्लेषमूलनिन्दा-
व्याजेन स्तुतिर्व्यज्यते, द्वितीयोदाहरणे सर्वज्ञः सर्वेश्व-
रोऽसीतिराज्ञः स्तुत्या वराजरूपया मदीयवैदुष्यादि-

कस्ते इति, नृपं प्रति कवेरुक्तिः—त्वयि योद्धुमेकं सप्तिं अश्वं-
आस्थिते आरूढे सति परिपन्थिनः शत्रवः सप्ताश्वसमारूढा
भवन्तीत्यन्वयः । सप्तसप्तयोऽश्वा अस्येति सूर्यः, सप्त च ते सप्तयः
अश्वाः तत्समारूढा—इति द्वितीयोऽर्थो निन्दाद्योतकः, त्वया संमुखा
हताः सूर्यमण्डलं भित्वा दिवमुपगता—इति स्तुतौ पर्यवसानम् ॥

अर्द्धमिति, शिवस्य देहार्द्धं दानवानां वैरिणा हरिणा आहृतं
हरिहरात्मकस्येकस्य विग्रहस्य प्रसिद्धे, एवं गिरिजयाप्यवशिष्टा-
र्धमाहृतं, हे देव! राजन्! इत्यमुक्तप्रकारेण जगतीतले स्मरहारा-
भावे समुन्मीलति प्रकाशमाने सति गङ्गासागरं प्रत्यगमदित्याद्य-
न्वयः । नागाधिपः शेषः क्ष्मातलं पातालं त्वामिति पूर्वान्वितम् ॥

वैदुष्यादिति, विद्वतादीत्यर्थः । आदिना तपःशीलादिपरि-
ग्रहः । नचात्र राजवर्णनप्रस्तावे कथं स्तुतेर्व्याजरूपत्व—इति

दारिद्र्यादि सर्वं जानन्नपि बद्धप्रदानेन रक्षितुं
शक्नोति मर्त्यं किमपि न ददासीति निन्दा वाज्यते;
सर्वमिदं निन्दास्तुत्योरेकविषयत्वे उदाहरणं । भिन्न-
विषयत्वे निन्दया स्तुत्याभिर्व्यक्तिः, यथा—

कस्तं वानर ! रामराजभवने लेखार्थसंवाहको-
यातः कुत्र पुरा गतः स हनुमान्निर्दग्धलङ्कापुरः ।
बद्धोराक्षससूनुनेति कपिभिः सन्ताडितस्तर्जितः
स व्रीडात्तपराभवोवनमृगः कुवेति न ज्ञायते ॥

अत्र हनुमन्निन्दका इतरवानरस्तुत्यभिव्यक्तिः
स्तुत्या निन्दाभिव्यक्तिः, यथा—

यद्वक्तुं मुञ्जरीक्षसे न धनिनां ब्रूषे न चाटून् मृषा
नैषां गर्ववचः शृणोषि न च तान् प्रत्याशया धावसि
वाच्यं ? स्तुतिपर्यवसानविवक्षायां स्वकीयभिच्छाटनोद्धाटनस्या-
सङ्गतत्वेन स्तुतेरुक्तनिन्दारूपोपास्यपर्यवसानस्यानुभवसिद्ध-
स्याविरुद्धत्वात् ॥

कस्तमिति, अङ्गदं प्रति कस्यचिद्राक्षसस्य प्रश्नः । रामरूपस्य
राक्षोभवने लेखार्थस्य सन्देशस्य वाहकोऽस्मीत्युत्तरम्, पुरा पूर्वमा-
गतः । निर्दग्धलङ्कापुरः स हनुमान् कुत्र यात—इति पुनः पूर्वस्य
प्रश्नः । बद्ध—इत्याद्युत्तरार्धमङ्गदस्योत्तरं । राक्षसस्य रावणस्य
सूनुना बद्ध—इति—हेतोः कपिभिर्वानरैः सम्यक् ताडितस्तर्जितः
स वनमृगः हनुमान् व्रीडया लज्जया आत्तः प्राप्तः पराभवो
येन तादृशः कुत्र यात—इति न ज्ञायत—इत्यन्वयः ॥

यदिति, हे कुरङ्ग ! यद्—यस्माद् धनिनां मुखं मुहुर्मुहु-
र्वारंवारं नेक्षसे न पश्यसि, मृषा मिथ्या चाटून् प्रियशब्दान्

काले बालहृणानि खादसि परं निद्रासि निद्रागमे
तन्मे ब्रूहि कुरङ्ग ! कुत्र भवता किन्नाम तप्तुं तपः ॥

अत्र हरिणस्तुत्या राजनिर्विण्णस्यात्मनो निन्दा-
भिव्यज्यते, अयमप्रस्तुतप्रशंसाविषय—इति अलङ्कार-
सर्वस्वकारः—तेन हि सारूप्यनिबन्धनाप्रस्तुतप्रशंसा-
दाहरणान्तरं वैधर्म्येणापि दृश्यते,

यथा—

धन्याः खलु वने वाताः काल्हाराः सुखशीतलाः ।
राममिन्दोवरश्यामं ये स्पृशन्त्यनिवारिताः ॥

अत्र वाता धन्या—इति अप्रस्तुतार्थादहमधन्या
—इति वैधर्म्येण प्रस्तुतार्थः प्रतीयत—इति व्युत्पा-
दितं । इयमेवाप्रस्तुतप्रशंसा न कार्यकारणनिबन्ध-
नेति दण्डी,

न वदसि—यदिति सर्वत्र सम्बध्यते—एषां धनिनां गर्वयुक्तं
वचनं न शृणोषि, तान् धनिकान् प्रति आशया धनाशया
न धावसि, परं केवलं काले क्षुधासमये खादसि भक्षयसि,
निद्राया आगमे च निद्रां प्राप्नोषि, तच्च स्मात्—कुत्र तीर्थं—किं
नाम तपः—तप्तुं; तद ब्रूहीत्यन्वयः ॥

निर्विण्णस्य—खिन्नस्य । तेन हीत्यस्य—इति व्युत्पादितमि-
त्येतन्मेनान्वयः ॥

कल्हारं जलपुष्पविशेषः, तत्सम्बन्धिनः—काल्हाराः,
सुखयन्तीति सुखाः—सुखाश्च ते शीतलाश्चेत्यर्थः ॥

यदाह—

अप्रस्तुतप्रशंसा स्यादप्रकाण्डेतु या स्तुतिः ।

सुखं जीवन्ति हरिणा वनेष्वपरसेविनः ॥

अर्थैरयत्नसुलभैर्जलैर्दर्भाङ्कुरादिभिः ।

सेयमप्रस्तुतैवात्र मृगवृत्तिः प्रशस्यते ॥

राजानुवर्तनक्लेशनिर्विस्मयेन मनञ्जिना—इति ।

वस्तुतस्त्वत्र व्याजस्तुतिरित्येव युक्तं, स्तुत्या निन्दा-
भिव्यक्तिरित्यप्रस्तुतप्रशंसातोवैचित्र्यविशेषसङ्गावात्,
अन्यथा प्रसिद्धव्याजस्तुत्युदाहरणेष्वप्यप्रस्तुताभ्यां
निन्दास्तुतिभ्यां प्रस्तुते स्तुतिनिन्दे गम्येते—इत्येतावता
व्याजस्तुतिमात्रमप्रस्तुतप्रशंसा स्यात्, एवञ्चानया
प्रक्रियया यत्रान्यगतस्तुतिविवक्षयान्यस्तुतिः क्रियते
तत्रापि व्याजस्तुतिरेव, अन्यस्तुतिर्व्याजेन तदन्य-
स्तुतिरित्यर्थानुगमसङ्गावात् ।

अप्रकाण्डे—अप्रस्तावे; तथाचाप्रस्तुता चासौ प्रशंसा चेति
व्युत्पत्तिरिति भावः । न परसेविनः—अपरसेविनः; प्रशस्यते—
स्तूयते ॥

मतद्वयेष्वस्वरसबीजं दर्शयति,—वस्तुतस्त्विति। अभिव्यक्ति-
रिति, योऽप्रस्तुतप्रशंसातोवैचित्र्यस्य विषय आलम्बनभूतोविशेष
—इत्यन्वयः, अन्यथा ततोवैचित्र्येऽपि तदन्तर्भावाङ्गीकारः । एव-
ञ्चेति, अन्यगतस्तुतिनिन्दाभ्यामन्यगतनिन्दास्तुत्यभिव्यक्तयोर्व्याज-
स्तुतित्वसिद्धौ चेत्यर्थः । प्रक्रियया—प्रकारेण ॥

यथा—

शिखरिणि क्व नु नाम कियच्चिरं

किमभिधानमसावकरोत्तपः ।

तरुणि ! येन तवाधरपाटलं

ददाति बिम्बफलं शुकशावकः ॥

अत्र शुकशावकस्तुत्या नायिकाधरसौभाग्यातिशय-
स्तुतिर्विज्यते ॥ ३० ॥

शिखरिणीति, नायिकां प्रति नायकस्योक्तिः—हे तरुणि ! असौ
शुकबालकः, नाम वितर्के, क्व नु कस्मिन्, शिखरिणि पर्वते, कियत्-
कालं चिरं, किमभिधानं किं नामकं, तप्तः अकरोत् येन हेतुना
तवाधरवत्पाटलं रक्तवर्णं बिम्बफलं ददातीत्यन्वयः ॥ ३० ॥

इत्यलङ्कारचन्द्रिकायां व्याजस्तुतिप्रकरणम् ॥

॥ इति व्याजस्तुतिर्नाम त्रिंशदलङ्कारः ॥ ३० ॥

निन्दाया निन्दया व्रक्तिवर्जाजनिन्देति गीयते ।

विधे ! सनिन्दोयस्ते प्रागेकमेवाहरच्छिरः ॥

अत्र हरनिन्दया विषमविपाकं संसारं प्रवर्तयतो-
विधेरभिव्रज्जा निन्दा—व्राजनिन्दा ।

यथा वा—

विधिरेव विशेषगर्हणीयः करट ! त्वं रट कस्तवापराधः ।

सहकारतरौचकार यस्ते सह वासं सरलेन कोकिलेन

अन्यस्तुत्यान्यस्तुत्यभिव्रक्तिरिति पञ्चमप्रकार-
व्राजस्तुतिप्रतीवन्दीभूतेयं व्राजनिन्दा ।

व्याजनिन्दां लक्षयति,—निन्दाया—इति, यत्रान्यनिन्द-
याऽन्यस्यनिन्दाया अभिव्यक्तिः पर्यवस्यति सा व्याजनिन्दा—
इतरनिन्दाव्याजेन निन्देतिव्युत्पत्तेः । विधे—इति, हे विधे !
ब्रह्मन् ! प्राक् पूर्वं ते तवैकमेव शिरो यः अहरत् अच्छिनत् स
एवार्थात् हरोनिन्द्य—इत्यन्वयः ॥

निन्दयेत्यभिव्यङ्ग्येनेनान्वितं, निन्दयाभिव्यङ्गा विधेर्निन्दा
व्याजनिन्देत्यन्वयः । विषमविपाकं दारुणपरिणामं ॥

विधिरेवेति, विशेषतोऽगर्हणीयः, हे करट ! काक ! त्वं
रट रटनं कुरु, योऽसौ विधिः आम्नवृक्षे सरलेन सौम्येन कोकि-
लेन सह वासं तव चकारेत्यन्वयः ॥

ननु केनाप्यालङ्कारिकेणानुक्ताया व्याजनिन्दायाः कथम-
लङ्कारत्वेनाङ्गीकरणमित्याशङ्क्याह,—प्रतिवन्दीति, तुल्यशुक्ताया
प्रतिवन्दीस्थानीयेत्यर्थः, तथा च स्तुतिवन्निन्दायामप्रस्तुतप्रशं-
सातोवैचित्र्यविशेषात्तदनन्तर्भावे व्याजस्तुती चार्थानुगमाभावा-
दनन्तर्भावे पृथगलङ्कारताया औचित्यापातत्वात्प्राचीनैरनुक्तापि
स्वीकर्तुमुचितेत्याशयः ॥

ननु यत्रान्यस्तुत्यान्यस्तुतेरन्यनिन्दायान्यनिन्दा-
याश्च प्रतीतिः तत्र वराजस्तुतिवराजनिन्दास्तङ्कारयोर-
भ्युपगमे स्तुतिनिन्दा रूपाप्रस्तुतप्रशंसोदाहरणेष्व-
प्रस्तुतप्रशंसा न वक्तव्या, तेषामपि वराजस्तुतिवराज-
निन्दाभ्यां क्रोडीकारसम्भवादिति चेत् ? उच्यते-प्रस्तुत-
वृत्तान्तः प्रतीयते यत्राप्रस्तुतवृत्तान्तात् स्तुतिनिन्दा-
रूपा तत्सरूपः अन्तः छिद्राणि भूयांसौत्यादौ, तत्र
लब्धावकाशा सारूप्यनिबन्धनाप्रस्तुतप्रशंसा अत्रापि
वर्तमाना—न निवारयितुं शक्या, अन्यस्तुत्याऽन्य-
स्तुतिरन्यनिन्दयान्यनिन्देत्येवं वराजस्तुतिवराजः
निन्दे अपि सम्भवतश्चेत् ? —कामं—ते अपि सम्भवेतां,
नत्वस्याः परित्यागः । यद्यपि विधिरेव विशेषगर्ह-
णीय—इति श्लोके विधिनिन्दया तन्मूलकाकनिन्दया
चाविशेषज्ञस्य प्रभोस्तत्र च विद्वत्समतया स्थापितस्य
मूर्खस्य च निन्दा प्रतीयत—इति तत्र सारूप्यनिब-
न्धनाऽप्रस्तुतप्रशंसाप्यस्ति, तथापि सैव वराजनिन्दा-
मूलेति प्रथमोपस्थिता, सापि तत्र दुर्वारा, एवञ्च

प्रागुक्तयोरैकः कृतौ शकुन्तेष्विथाऽङ्गकत्रिमेत्यनयोरप्रस्तुत-
प्रशंसोदाहरणत्वाच्चङ्कतिमाशङ्कते,— नन्विति, क्रोडीकारः
स्वविषयीकरणं, अन्यत्र लब्धात्मकस्यास्तङ्कारद्वयस्य कवित्साङ्करेऽपि
न दोष—इथाशयेन समाधत्ते,—यत्रेति, एतच्च इथादा-
त्रित्यनेनान्वितं, अस्याः अप्रस्तुतप्रशंसायाः ; सैव अप्रस्तुत-
प्रशंसैव ॥

व्याजनिन्दा-मूलकव्याजनिन्दा-रूपेयमप्रस्तुतप्रशंसेति
चमत्कारातिशयः एवमेव व्याजस्तुतिमूलकव्याजस्तु-
तिरूपाप्यस्तुतप्रशंसा दृश्यते,

यथा वा—

लावण्यद्रविणव्ययो न गणितः क्लेशो महानर्जितः
स्वच्छन्दं चरतो जनस्य हृदये चिन्ताज्वरो निर्मितः ।
एषापि स्वगुणानुरूपरमणा भावाद्वराकी हता
कोऽर्थश्चेतसि वेधसा विनिहितस्तन्वीमिमाम्बुतः ॥

अत्रापस्तुतायास्तुतारण्याः सृष्टिनिन्दाव्याजेन तन्नि-
न्दाव्याजेन च तत्सौन्दर्यप्रशंसाप्रशंसनीयत्वेन कवि-
विवक्षितायाः स्वकवितायाः सृष्टिनिन्दाव्याजेन तन्नि-
न्दाव्याजेन च शब्दार्थचमत्कारातिशयप्रशंसायां पर्य-

लावण्येति, इमां तन्वीं तन्वता सृजता वेधसा चेतसि कोऽर्थः
कामनाविषयभूतः विनिहितः अभिसंहितः किम्प्रयोजनमुद्दि-
श्येयं निर्मितेत्यर्थः । नन्वनायासेनातिसुन्दरतन्वीनिष्पत्तिरेव प्रयो-
जनं तदभावेपि वा लीलामात्रेण तन्निर्माणं स्यादत आह—
लावण्येत्यादि । यतो लावण्यरूपस्य द्रविणस्य धनस्य व्ययो न
गणितः महान् क्लेशोऽर्जितः कृतः स्वेच्छाचारिणो जनस्य उदासीन-
स्यापि हृदये चिन्तैव ज्वरो निर्मितः । एषापि वराकी दीना
स्वगुणानुरूपस्य वरस्याभावाद्धतव हता नष्टप्राया; तथा च बह्वा-
याससाध्यत्वादनष्टानुबन्धित्वाच्च न तन्व्याः प्रयोजनत्वं नापि
लीलामात्रेण तन्निर्माणञ्च सम्भवतीति भावः ॥

तन्निन्दाव्याजेन—तरुणीनिन्दाव्याजेन, तत्सौन्दर्यप्रशंसा

वस्यति । अस्य श्लोकस्य वाच्यार्थविषये — यद्यपि नात्य-
न्तसामञ्जस्यं नहीमे विकल्पा वीतरागस्येति कल्प-
यितुं शक्यं, रसाननुगुणत्वात्, वीतरागहृदयस्या-
प्येवंविधविषयेष्वप्रवृत्तेश्च; नापि रागिण — इति यज्यते;
तदीयविकल्पेषु वराकीर्ति कृपणतालिक्रितस्य हते-
त्यमङ्गलोपहितस्य च वचसोऽनुचितत्वात्तुल्यरमणा-
भावादित्यस्यात्यन्तमनुचितत्वाच्च । स्वात्मनि तदनु-
रूपतासम्भावनायामपि रागित्वे हि प्रमुप्रायता स्यात्,
तथापि विवक्षितप्रस्तुतार्थतायां न किञ्चिदसामञ्जस्यं,
अतएवास्य श्लोकस्याप्रस्तुतप्रशंसापरत्वमुक्तं प्राचीनैः,
वाच्यासम्भवेऽप्यप्रस्तुतप्रशंसोपपत्तेरिति ॥ ३१ ॥

शब्दार्थचमत्कारातिशयप्रशंसायां पर्यवस्यतीत्यन्वयः । तन्निन्दा-
व्याजेन — स्वकवितानिन्दाव्याजेन ॥

कविता सौन्दर्यरूपा, प्रस्तुतार्थस्यात्यन्तमस्फुटत्वात्कथमस्य
पदस्य तत्परत्वमिच्छाशङ्कामपनेतुं भूमीकामारचयति, — अस्मि-
त्यादि, रसाननुगुणत्वादिति, वीतरागे शृङ्गारसगासम्भवादिति
भावः । ननु शृङ्गारासम्भवेऽपि तन्वीनिर्माणनिन्दया शान्तरस-
परिपोवादस्यैव रसानुगुणत्वमत आह, — वीतरागेति, नापि
रागिण — इत्यनन्तरं इमे विकल्पा — इत्यनुषज्यते । विवक्षितेति,
स्वकवितासौन्दर्यरूपेऽर्थः, अतएव — वाच्यादौ सामञ्जस्यादेव,
वाच्यासम्भवेऽपि — वाच्यसामञ्जस्यासम्भवेऽपि ; तथा च वाच्यार्था-
सामञ्जस्यमेवास्फुटेऽप्यप्रस्तुतार्थं तात्पर्यं गमयतीतिभावः ॥ ३१ ॥

इत्यलङ्कारचन्द्रिकायां व्याजनिन्दाप्रकरणम् ॥

॥ इति व्याजनिन्दा नामैकविंशदलङ्कारः ॥ ३१ ॥

आक्षेपः स्वयमुक्तस्य प्रतिषेधो विचारणात् ।

चन्द्र ! सन्दर्शयात्मानमथवास्ति प्रियामुखम् ॥

अत्र प्रार्थितस्य चन्द्रदर्शनस्य प्रियानुखमत्वेना-
नर्थक्यं विचार्य अथवेत्यादिसूचितः प्रतिषेध
आक्षेपः ।

यथा वा—

साहित्यपाथोनिधिमन्यनोत्थं

कर्णामृतं रक्षत हे कवीन्द्राः !

यत्तस्य दैत्या इव लुण्ठनाय

काव्यार्थचोराः प्रगुणीभवन्ति ॥

गृह्णन्तु सर्वे यदि वा यथेच्छं

नास्ति क्षतिः कापि कवीश्वराणाम् ।

आक्षेप इति, स्वयमुक्तस्यार्थस्य किञ्चिन्निमित्तमभिसन्धाय
प्रतिषेध आक्षेपः ।

सूचितेति, पक्षान्तरपरिग्रहस्य पूर्वपक्षप्रतिक्षेपनियतत्वा-
दिति भावः । न चात्र कैमर्थारूपपञ्चमप्रतोपप्रभेदेन मतार्थत्वं
शङ्कनीयम् तस्यात्र प्रतिषेधप्रतिनिमित्तत्वेनाप्राधान्यात् ॥

असन्दिग्धमुदाहरति—साहित्येति, हे कविश्रेष्ठाः ! साहित्य-
समुद्ररूपाणां भारतादीनां मन्यनादिव परिशीलनादुत्थितम्
उत्पन्नं कर्णयोरमृतमिवास्त्रादकं काव्यं रक्षत, यद् यस्मात् तस्य
लुण्ठनार्थं दैत्या इव काव्यरूपस्यार्थस्य वित्तस्य चोराः प्रगुणी-
भवन्ति बहुलीभवन्तीत्यन्वयः ॥

गृह्णन्त्विति, यदिवे यथवेत्यनेन समानार्थम् । लुण्ठेषु अपहर्तेषु ।

रत्नेषु लुप्तेषु बहुष्वमर्त्यै-

रद्यापि रत्नाकर एव सिन्धुः ॥

अत्र प्रथमश्लोकेन प्रार्थितस्य काव्यार्थचोरेभ्यो रक्षणस्य खोऽल्लिखितवैचित्र्याणां समुद्गतरत्नजाल-
वदक्षयत्वं विचिन्त्य प्रतिषेध आक्षेपः ।

निषेधाभासमाक्षेपस्बुधाः केच न सम्बते ।

नाहं दूती तनोस्तापस्तस्याः कालानलोपमः ॥

केचिदलङ्कारसर्वस्वकारादय इत्यमाहुः—न निषेध-
मात्रमाक्षेपः किन्तु यो निषेधो बाधितः सन् अर्था-
न्तरपर्यवसितः किञ्चिद्विशेषमाक्षिपति स आक्षेपः ॥
यथा दूत्या उक्तौ नाहं दूतीति निषेधो बाधितत्वादा-
भासरूपः ॥ सङ्घटनकालोचितकैतववचनपरिहारेण
यथार्थवादित्वे पर्यवस्यन्निदानीमेवागत्य नायिको-
ज्जीवनीयेति विशेषमाक्षिपति । यथा वा—

नरेन्द्रमौले ! न वयं राजमन्देशहारिणः ।

खोल्लिखितेति, स्वयमुद्भावितेत्यर्थः; वैविध्याणाम् अर्थवैचित्र्याणाम् ।
अर्थान्तरपर्यवसितः अर्थान्तरप्रतियोगिकत्वेनावस्थितः; विशेषं
व्यङ्ग्यार्थविशेषम् । सङ्घटनेति, संयोजनकाले उचितं यत्कैतववचनं
मिथ्यावचनं तस्य परिहारस्तोपलक्षिते यथार्थवादित्वे
इत्यर्थः । नाहं दूती अत्र हि दूतीपदेन दूतीगतमिथ्यावादित्व-
विशिष्टं लक्ष्यते; तद्भावस्तु यद्यपि न यथार्थवादित्वं तथापि तदु-
पलक्ष्यत्वात्तत्पर्यवसानोक्तिः ॥

नरेन्द्रेति, सन्धिकरणार्थमागतानां दूतानामुक्तिः—नरेन्द्राणां

जगत्कुटुम्बिनस्तेषां न शत्रुः कश्चिदीक्ष्यते ॥

अत्र सन्देशहारिणामुक्तौ न वयं सन्देशहारिण इति निषेधोऽनुपपन्नः सन्धिकालोचितकैतववचन-परिहारेण यथार्थवादित्वे पर्यवस्यन् सर्वजगती-पालकस्य तव न कश्चिदपि शत्रुभावेनावलोकनीयः किन्तु सर्वेऽपि राजानो भृत्यभावेन संरक्षणीया इति विशेषमाक्षिपति ।

राज्ञां मौलिः श्रेष्ठः । सम्बोधि, सन्धिकाले उचितं यत् कैतव-वचनं तत् परिहारेणोपलक्षिते इति पूर्ववदर्थः । अत्राहुः—सन्देशहारिषु तन्निषेधस्य बाधात् सन्देशहारिपदेन कैतववचन-प्रयोक्तृत्वविशिष्टं लक्ष्यते, तन्निषेधेन च सत्यवादित्वरूपो विशेषो व्यज्यतइत्ययमेव निषेधेन विशेषाक्षेपो न तु सर्वजगतीपालस्य-त्यादि विशेषानिषेधेन केवलेनाक्षेपुं शक्यते, तस्य जगत्कुटुम्बिन-इत्युत्तरार्धगम्यत्वात् । एवं स्थिते कथमुच्यते—तव न कश्चिदपीत्यादीति? तत्रोच्यते—न वयमिति; निषेधाभावे केवला-दुत्तरार्धान्नोक्तविशेषावगतिः स्यात्, सन्धिकालोचितकैतववचनत्वे-नैव सम्भाव्यमानत्वात् । अपितु तत्कालीनसन्ध्याभिप्रायमात्राव-गमः, निषेधेन तु तत्परिहारे युक्तोक्तविशेषावगम इत्यनुभव-साक्षिकमेतत्, सत्यवादित्वादिकान्तूक्तविशेषे व्यञ्जनीये द्वारभूतं न तु तदेव विशेषरूपमचमत्कारित्वात् । अतएव 'नाहं' द्रुतीत्यत्र वस्तुवादित्वादिविशेषो व्यज्यतइत्यलङ्कारसर्वस्वकारः, वस्तुवा-दित्वादिविद्वारभूतं यस्य तादृशो विशेष इति तदर्थं इति । एतेन नाहं द्रुतीति पूर्वोदाहरणमपि व्याख्यातम् ॥

आक्षेपोन्यो विधौ व्यक्ते निषेधे च तिरोहिते ।
 गच्छ गच्छसि चेत्कान्त ! तच्चैव स्याज्जनिर्मम ॥
 अत्र गच्छति विधिव्यक्तः मागादिति निषेधस्तिरो-
 हितः कान्तोद्देशदेशे निजजन्मप्रार्थनयात्ममरण-
 संसूचनेन गर्भीकृतः ।

यथा वा—

न चिरं मम तापाय तव यात्रा भविष्यति ।
 यदि यास्यसि यातव्यमंलमाशङ्क्यापि ते ॥
 अत्रापि न चिरं मम तापायेति स्व-मरण-संसूच-
 नेन गमननिषेधो गर्भीकृतः ॥ ३२ ॥

तस्यैव प्रयोजनान्तरमाह—आक्षेपोन्य इति, प्रार्थनया
 मरणसूचनद्वारेण गर्भीतः व्यङ्ग्यत्वेनान्तर्भावितः ; एतच्च तिरो-
 हितइत्यस्यार्थकथनम् ; तदेवमपङ्गुतिभिन्नत्वे सति चमत्कार-
 कारिनिषेधत्वं सामान्यलक्षणबोधम् ॥ ३२ ॥

॥ इत्यलङ्कारचन्द्रिकायामाक्षेपालङ्कारप्रकरणम् ॥

॥ इत्याक्षेपोनाम द्वाविंशदलङ्कारः ॥३२॥

आभासत्वे विरोधस्य विरोधाभास इष्यते ।

विनापि तन्वि ! हारेण वक्षोजौ तव हारिणौ ॥

अत्र हाररहितावपि हारिणौ हृद्याविति शेष-
मूलको विरोधाभासः ।

यथा वा—

प्रतीपभूपैरिव किं ततोभिया
विरुद्धधर्मैरपि भेदतोऽज्झता ।

आभासत्वइति, विरोधस्य आभासत्वे आपाततो भासमानत्वे सति विरोधाभासोनामालङ्कारः। आभासत इत्याभासः, विरोध-
सासावाभासश्चेति व्युत्पत्तेः ईषदर्थकेन चाङ्गमानस्यापातरूपत्व-
मर्थान्तरपरिहार्यत्वरूपम्बोध्यते । तथाचैकाधिकरणेन प्रतीय-
मानयोः कार्यकारणत्वेनागृह्यमाणयोर्धर्मयोरभासमानाऽपर्यव-
सन्नविरोधत्वं लक्षणं द्रष्टव्यम् । अनिरशनिश्च तमुच्चैरित्यादावति-
व्याप्तिवारणायाद्यं विशेषणम् । अप्यलाक्षारसासिक्तं रक्तं तच्च-
रणद्वयमिति विभावनावारणाय द्वितीयम् । पर्यवसितस्य विरो-
धस्य दोषत्वादपर्यवसन्नत्वं विरोधविशेषणमिति दिक् । शेषेति,
हारोऽनयोरस्तीत्यर्थे विरोधः मनोहारिणावित्यर्थेन तत्परिहारः ॥

प्रतीपेति, तस्मान्नलात् भयेन कृत्वा प्रतिकूलनृपैरिव विरुद्ध-
धर्मैरपि भेदता भेदकारिता त्यक्ता; किमित्युत्प्रेक्षा । यस्मात् स
नक्षः अमित्राणां शत्रूणां जयकृदपि ओजसामित्रस्य र्वेर्जयकृत्
अथ च मित्रजिदेव न मित्रजिदिति विरोधः । चारदृष्टिरपि

अमित्रजिन्मित्रजिदोजसा-

स यद्विचारदृक् चारदृगप्यवर्तत ॥

अत्र विरोधसमाधानोत्प्रेक्षाशिरस्को विरोधा-
भास इति पूर्वस्माद्भेदः ॥ ३३ ॥

विचारे दृष्टिर्थास्य तादृशः, विगतचारदृगिति च विरोधः ॥ विरो-
धेति, विरोधसमाधानरूपोत्प्रेक्षा शिरः प्रधानं यस्य तादृश
इत्यर्थः । यत्तु विरोधसमाधानात्मिकया मुखस्थितयोत्प्रेक्षया-
विरोधसोत्थानमेव भग्नमिति कथमत्र विरोधालङ्कार इति केन
चित् सुमनसापि विमनसेवाभिहितं तदसारम्, विरोधभानम-
न्तरेण विरुद्धधर्मैरपोत्यादुत्प्रेक्षायाएवानुत्थानेन शेषमूलमा-
भासमानं विरोधमुपजोष्यैव विरोधस्यागोत्प्रेक्षाया अर्थान्त-
रानुगृहीतायाम्भसमाधानत्वेन पश्चादवस्थितत्वादिति ॥ ३३ ॥

॥ इत्यलङ्कारचन्द्रिकायां विरोधाभासप्रकरणम् ॥

—०—

॥ इति विरोधाभासोनाम त्रयस्त्रिंशदलङ्कारः ॥३३॥

विभावना विनापि स्यात्कारणं कार्यजन्म चेत् ।

अप्यलाक्षारसासिक्तं रक्तं त्वच्चरणद्वयम् ॥

अत्र लाक्षारसासेकरूपकारणाभावेऽपि रक्तिमा-
कथितः स्वाभाविकत्वेन विरोधपरिहारः ।

यथा वा—

अपीतक्षीबकादम्बसमम्भृष्टामलाम्बरम् ।

अप्रसादितसूक्ष्माम्बुजगदासीन्मनोरमम् ॥

विभावनेति प्रसिद्धे कारणाभावेऽपि कार्योत्पत्तिर्विभावना-
लङ्कारः, विभाव्यते कारणान्तरं यस्यामिति व्युत्पत्तेः । कारणा-
भावश्च शाब्दार्थीवेति, सर्वत्र लक्षणसमन्वयाबोधः । एतेनैव
तन्त्रेण सकलविभावनाप्रकारसाधारणं सामान्यलक्षणमाद्य-
प्रकारविशेषलक्षणञ्च बोध्यम् । तत्राद्यं दर्शितमेव । द्वितीयं तु
कारणान्विताभावकथनपूर्वकं कार्योत्पत्तिकथनमित्युदाहरण-
विशेषबलादेव गम्यतइति विविच्य न दर्शितम् । प्रतिबन्धके
सति, कार्योत्पत्तिरूपे द्वितीयप्रकारेऽतिव्याप्तेर्वारणायान्वितेति,
तत् प्रतिबन्धकस्य वस्तुनः कारणाभावरूपस्य कथनेऽपि न कार-
णान्वितत्वेन कथनमिति तन्निरासः । प्रकारपञ्चकेऽपि कारणा-
न्विताभावस्यार्थतो गम्यत्वात् कथनेति । अत्र लाक्षेति, लाक्षा-
रसेन आ समन्तात् सिक्तं लाक्षारसासिक्तं पञ्चान्नञ् समासः ।
तस्याः कामिन्याः ॥

अपीतेति, अपीताः पानशून्याः क्षीवा मत्ताः कादम्बाः कल-
हंसा यत्र तथा असंभृष्टं संमार्जनशून्यममलमम्बरमाकाशं यत्र,
एवमप्रसादितं वस्त्रगालनकृतकक्षोदप्रक्षेपादिना यत् प्रसादनं
तच्छून्यं सूक्ष्मं लघुम्बु यत्तैवभुतं जगन्मनोहरमासीदित्यनूयः ।

अत्र पानादिप्रसिद्धहेत्वभावेपि क्षीयत्वादिनिबद्ध
विभाव्यमानशरत्समयहेतुकत्वेन विरोधपरिहारः ।

यथा वा—

वरतनुकवरीविधायिना सुरभिनखेन नरेन्द्रपाणिना ।
अवचितकुसुमापि वल्लरी समजनि वृन्तनिलीनषट्पदा ॥

अत्र वल्लय्यां पुष्पाभावेपि भृङ्गालिङ्गनं निबद्धं
तत्र वरतनुकवरीसङ्गात्तसौरभनरपतिनखसंसर्ग-
रूपं हेत्वन्तरं विशेषतमुखेन दशितमिति विरोध-
परिहारः ॥

हेतूनामसमग्रत्वे कार्योत्पत्तिश्च सामता ।

अस्त्वैरतीक्ष्णकठिनैर्जगज्जयति मन्मथः ॥

अत्र जगज्जये साध्ये हेतूनामस्त्राणामसमग्रत्व-
तीक्ष्णत्वादि गुणवैकल्यम् ॥

यथा वा—

उद्यानमारुतोद्धूताश्चूतचम्पकरैणवः ।

उदस्त्रयन्ति पान्यानामसृशन्तोविलोचने ॥

परमार्थतस्तु शुद्धास्त्वित्वेव काव्यादर्शं दृष्टः पाठः । विभाव्य-
मानेति, वर्ण्यमानेनेत्यर्थः । वरेति, वरतनोः केषपाशरचना-
सम्पादकेन अतएव सुरभिनखेन राज्ञो हस्तेन अवचितकुसुमा-
लूनपुष्पापि लतावृन्तासक्तभ्रमरा सञ्जातेत्यर्थः ॥

हेतूनामिति, असमग्रत्वे हेतुतावच्छेदकस्य धर्मस्य तत्
सम्बन्धस्य वा वैकल्ये सति अस्त्वैरिति धर्मवैकल्योदाहरणम् ।
सम्बन्धवैकल्ये उदाहरति—उद्यानेति, विलोचने कर्मभूते

अत्र बाष्पोद्गमनहेतूनामसमग्रत्वं स्पर्शनक्रियावैक-
ल्यम्—इमां विशेषोक्तिरिति दण्डी व्याजहार, यतस्तत्र
प्रथमोदाहरणे मन्मथस्य महिमातिशयरूपो द्विती-
योदाहरणे चम्पकरेणूनामुद्दीपकतातिशयरूपश्च
विशेषः ख्याप्यत इति, अस्माभिस्तु तीक्ष्णत्वादिवैक-
ल्यमपि कारणाविशेषाभावमिति विभावना प्रदर्शिता ॥

कार्योत्पत्तिस्तृतीया स्यात् सत्यतिप्रतिबन्धके ।

नरेन्द्रानेव ते राजन् दशत्यसिभुजङ्गमः ॥

अत्र नरेन्द्रा विषवेद्याः सर्पदंशप्रतिबन्धकमन्त्रौ-
षधिशालिनः श्लेषेण गृहीता इति सत्येव प्रतिबन्धके
कार्योत्पत्तिः ॥ यथा वा—

उदस्रयन्ति उद्धताङ्गुलि कुर्वन्तीत्यर्थः । क्रियेति धात्वर्थत्वाभि-
प्रायं स्पर्शनस्य संयोगरूपत्वात्—इमां द्वितीयप्रकाररूपां विभा-
वनाम्—व्याजहारेति, गुणजातिक्रियादीनां यत्र वैकल्यदर्शनं
विशेषदर्शनायैव, सा विशेषोक्तिरिष्यत इति ग्रन्थेन व्यवहृतवा
नित्यर्थः ; एतेन प्रथमप्रकारात् द्वितीयप्रकारस्य वैलक्षण्यं
दुरुपपादमिति वदन्नपास्तः । वैलक्षण्याभावे हि प्राचामलङ्का-
रान्तरत्वेन कथनमत्यन्तानुपपन्नमेव स्यात् ; अस्ति च
स्वरूपतः कारणाभावकथनात् कारणगतधर्मवैकल्यद्वारेण तद्वि-
शिष्टकारणाभावकथने सहृदयसिद्धोविच्छित्तिविशेषप्रकारान्त-
रास्वीकारे लाघवमिति तु स्वीयलाघवोद्भावनमिति कृत-
मधिकेन ॥ कार्योत्पत्तिरिति, प्रतिबन्धके सत्यपि कार्योत्पत्ति
कथनं—तृतीया विभावना । नरेन्द्रानिति, नरेन्द्रो वार्तिके
राज्ञि विषवेद्येपि कथ्यत इति विश्वः । असिः खड्ग एव भुजङ्गमः ॥

चित्त्वं तपति राजेन्द्र ! प्रतापतपनस्तव ।
 अनातपत्रमुत्सृज्य सातपत्वं द्विषद्गणम् ॥
 अकारणात् कार्यजन्म चतुर्थी स्याद्विभावना ।
 शङ्खाद्वीणानिनादोयमुदेति महदद्भुतम् ॥
 अत्र शङ्खत्वेन कलनौयः कामिनीकण्ठस्तन्वी
 निनादत्वं न तद्गीतञ्चाध्वसीयत इत्यकारणात्
 कार्यजन्म ॥ यथा वा—

तिलपुष्पात् समायाति वायुश्चन्दनसौरभः ।
 इन्द्रीवरयुगाच्चित्त्वं निःसरन्ति शिलीमुखाः ॥
 विरुद्धात् कार्यसम्पत्तिर्दृष्टा काचिद्विभावना ।
 शीतांशुकिरणास्तन्वीं हन्त ! सन्तापयन्ति ताम् ॥
 अत्र तापनिवर्तकतया तापविरुद्धैरिन्दुकिरणै-
 स्तापजनिरुक्ता ॥ यथा वा—

उदिते कुमारसूर्ये कुवलयमुल्लसति भाति नक्षत्रं ।
 मुकुलीभवन्ति चित्त्वं ! परराजकुमारपाणिपद्मानि ॥

चित्त्रमिति, प्रताप एव तपनः सूर्यः आतपत्वं कृत्वं तद्रहि-
 तमनातपत्रं आतपत्रेण सहितं सातपत्रम् ॥ उदित इति, कस्यचि-
 द्राजकुमारस्य प्रतापवर्णनं; कुमाररूपे सूर्ये उदिते सति कोः
 पृथिव्या वलयं मण्डलमेव कुवलयं कुसुदमुल्लासं प्राप्नोति; चित्रं
 क्षत्रियकुलं न भाति अथ च नक्षत्रं भातीति चित्त्वं ! तथापरेषां
 राजकुमाराणां पाणिकमलानि मुकुलीभवन्ति सङ्कुचन्ति अञ्ज-
 लिबन्धात्तदाकृतौनि भवन्तीत्यर्थः ॥

यथा वा —

अविवेकि कुचद्वन्दं हन्तु नाम जगत्त्रयं ।

श्रुतिप्रणयिनोरक्ष्णोरयुक्तं जनमारणम् ॥

पूर्वोदाहरणयोः कारणस्य कार्यविरोधित्वं
स्वाभाविकम्, इह तु श्रुतिप्रणयित्वरूपागन्तुकगुणप्र-
युक्तमिति भेदः ॥

कार्यात्कारणजन्मापि दृष्टा काचिद्विभावना ।

यशः पयोराशिरभूत्करकल्पतरोस्तव ॥

यथा वा —

जाता लता हि शैले जातु लतायां न जायते शैलः ।

सम्प्रति तद्विपरीतं कनकलतायां गिरिद्वयं जातम् ॥

अविवेकीति, विवेकोविशेषदर्शनं विश्लेषश्चैतच्छून्यं पर-
स्परं संश्लिष्टत्वात् ; कुचयुगं कर्तृ, जगत्त्रयं हन्तु नाम ; श्रुतिर्वेदः
कर्णश्च ; प्रणयः परिचयः ॥ यश इति, करएव दाहत्वात् कल्पतरुः ।
अत्र पयोधिजन्यात् कल्पतरोः कारणस्य पयोधिरुत्पत्तिः षष्ठी
विभावना ॥ जातेति, जातु कदाचित् कनकलतेव कनकलता
कामिनी, गिरिद्वयमिव स्तनद्वयम् ॥ ३४ ॥

॥ इत्यलङ्कारचन्द्रिकायां विभावनाप्रकरणम् ॥

—:—

॥ इति चतुस्त्रिंशदलङ्काराः ॥ ३४ ॥

विशेषोक्तिः ॥

कार्याजनिर्विशेषोक्तिः सति पुष्कलकारणे ।
हृदिस्नेहक्षयोनाभूत् स्मरदीपे ज्वलत्यपि ॥
यथा वा—अनुरागवती सन्ध्या दिवसस्तत्पुरःसरः ।
अहो दैवगतिश्चिन्ता तथापि न समागमः ॥ ३५ ॥

असम्भवेऽर्षनिष्पत्तेरसम्भाव्यत्ववर्णनम् ।
को वेद गोपशिशुकः शैलमुत्पाटयेदिति ॥
अयं वारामेको निलय इति रत्नाकर इति
श्रितोस्माभिसृष्टातरलितमनोभिर्जलनिधिः ।

विशेषोक्तिं लक्षयति—कार्याजनिरिति, पुष्कले सहकारि-
सम्पन्ने; कारणे सति प्रसिद्धकारणसमूहे सतीति यावत्; कार्यस्या
जनिरनुत्पत्तिर्विशेषोक्तिः—विशेषस्य अनुत्पत्तिनिमित्तस्योक्तिरव-
गतिर्यत्रेति व्युत्पत्तिः ॥

अनुरागिति, अनुरागो रक्तिमा रतिश्च, पुरःसरोऽग्रवर्ती आज्ञा-
कारश्च, पूर्वोदाहरणेऽनुक्तनिमित्ता इह दैवगतिवैचित्र्यस्य निमित्त-
स्योपादानादुक्तनिमित्तेति भेदः ॥ ३५ ॥ इति विशेषोक्तिप्रकरणम् ॥

असम्भव इति, कस्यचित्पदार्थस्य निष्पत्तेरसम्भावनीयत्ववर्ण-
नमसम्भवोनामालङ्कारः । गोपशिशुकः गोपालबालकः; निन्दायां
स्वार्थे वा कः प्रत्ययः; उत्पाटयेत् उद्धरेत् । अयमिति, वारां जलानां
निलयः स्थानं तृष्णा पिपासा अर्थाभिलासश्च तरलितं चञ्चली-
कृतं श्रितः आश्रितः मुनिरगस्त्यः एनं समुद्रं क्षणात् आसम-
न्तात् पास्यति, इदं को जानिते ? इत्यन्वयः । कौटुशं निजकर-
पुटीकरसम्पुटमेव कोटरं विलंतद्वतं तथा ताम्यन्तीग्लायन्तस्ति-
मयोमत्सरा मकराश्च यस्यैवभूतमित्यर्थः ॥ ३६ ॥ इत्यसम्भवः ॥

कएव' जानीते निजकरपुटीकोटरगतम् ।

क्षणादेन' ताम्यत्तिमिमकरमापास्यति मुनिः ॥३६॥

विरुद्धं भिन्नदेशत्वं कार्यहेतोरसङ्गतिः ।

विषं जलधरैः पीतं मूर्च्छिताः पथिकाङ्गनाः ॥

ययोः कार्यहेत्वोर्भिन्नदेशत्वं विरुद्धं तयोस्तन्नि-
बध्यमानमसङ्गत्यलङ्कारः; यथाच विषपानमूर्च्छयो-
भिन्नदेशत्वम् ॥

अहो ! खलभुजङ्गस्य विचित्रोयं बधक्रमः ।

अन्यस्य दशति श्रोत्रमन्यः प्राणैर्वियुज्यते ॥

क्वचिदसङ्गतिसमाधाननिबन्धनेन चारुतातिशयः ।

यथा वा—अजस्रमारोहसि दूरदीर्घा

सङ्कल्पसोपानततिं तदीयाम् ।

विरुद्धमिति, अदृष्टमित्यर्थः; भिन्नदेशत्वं भिन्नाधिकरणत्वं
विषं जलं हालाहलञ्च (सङ्गतस्य भावः साङ्गत्यं तदभावोऽसा-
ङ्गत्यम्) ॥ अजस्रमिति, दमयन्तीं प्रति हंसोक्तिः—हे दमयन्ति ! त्वं
तदीयां मलसम्बन्धिनीं दूरमत्यन्तं दीर्घां सङ्कल्पो मनोरथस्तद्रप-
सोपानपरम्परां अजस्रं निरन्तरमारोहसि; स पुनर्नलः अधिकं
श्वासान् वर्षति मुञ्चतीति यत्तत्तत्र ध्यानात्स्वप्नयतां त्वत्स्वरू-
पतामवापेत्यन्वयः । अत्र चतुर्थपादेनासङ्गतिसमाधानम् ॥

श्वासान् स वर्षत्यधिकं पुनर्य-

द्धानात्तव त्वन्मयतामवाप्य ॥

विरुद्धमिति विशेषणाद्यत्र कार्यहेत्वोर्भिन्नदेशत्वं
न विरुद्धं तत्र नासङ्गतिः ।

यथा वा—

भ्रूचापवल्लीं सुमुखी यावन्मयति वक्रताम् ।

तावत् कटाक्षविशिखैर्भिद्यते हृदयं मम ॥

अन्यत्र करणीयस्य ततोऽन्यत्र कृतिश्च सा ।

अन्यत् कर्तुं प्रवृत्तस्य तद्विरुद्धकृतिस्तथा ॥

अपारिजातां वसुधां चिकीर्षन् द्यां तथाकृथाः ।

गोत्रोद्धारप्रवृत्तोपि गोचोद्भेदं पुराकरोः ॥

भ्रूचापेति, भ्रूचापवल्लीं भ्रूस्वरूपधनुर्लतां; यावदिति परि-
माणार्थं, वक्रतां नयति आकर्षतीति यावत् तावत् परिमाणं
हृदयं भिद्यत इत्यर्थः; अत्र हृदयभेदधनुराकर्षणयोः कार्यकार-
णयोर्भिन्नदेशत्वमेव दृष्टमिति नासङ्गतिरलङ्कारः ॥ अन्यत्रेति,
अन्यत्र कर्तव्यस्य वस्तुनस्ततोऽन्यस्मिन्नधिकरणे या कृतिः करणं
तदपि असङ्गतिरित्यनुषज्यते ; तथा अन्यत्कार्यं कर्तुं प्रवृत्तस्य
तद्विरुद्धकार्यकरणं तृतीया असङ्गतिः । अपगतमरिजातं यस्या
स्तां द्यां स्वर्गं तथा पारिजाततरुहितां अकृथाः कृतवान् एवं
गोत्रायाः पृथिव्या उद्धाराय पुरा वराहावतारे प्रवृत्तोपि, त्वं
गोत्राणां पर्वतानामुद्भेदं दलनमकरोः कृतवानित्यर्थः ॥

अथ कृष्णं प्रति भक्तस्य सोपालम्भवचने भवि
चिकीर्षिततया तत्र करणीयं अपारिजातत्वं दिवि
कृतमित्येकासङ्गतिः; पुरा गोलाया उद्वारे प्रवृत्तेन
बराहरूपिणा तद्विरुद्धं गोचाणां दलनं खुरकुट्टनैः
कृतमिति द्विविधापि श्लेषोत्थापिता ॥ यथा वा—

त्वत्खड्गखण्डितसपत्नविलासिनीनाम्
भूषा भवन्त्यभिनवा भुवनैकवीर ! ।
नेत्रेषु कङ्कणमथोरुषु पत्रवल्ली
चोलेन्द्रसिंह ! तिलकं करपल्लवेषु ॥
मोहं जगत्त्रयभुवामपनेतुमेत-
दादाय रूपमखिलेश्वर ! देहभाजम् ।
निःसीमकान्तिरसनौरधिनामुनैव
मोहं प्रवर्द्धयसि मुग्धविलासिनीनाम् ॥

श्लेषोत्थापिता, श्लेषमूलकाभेदाध्यवसायोत्थापिता ॥ यथा-
वेति, हे भुवनैकवीर !—चोलदेशाधिप सिंहसदृश ! तव
खड्गेन खण्डिता ये सपत्नाः शत्रवः स्तद्विलासिनीनामभिनवा
अदृष्टपूर्वा भूषा भूषणानि भवन्ति यथा नेत्रेषु कङ्कणं जलकण-
मेव कङ्कणं वलयं भवतीत्यनुषङ्गः ; अथेति समुच्चये, ऊरुषु च
पत्रयुक्ता वल्ली सैव पत्रिकारचना करपल्लवेषु तिलयुक्तं कं जलमेव
ललाटभूषणमिति ॥ मोहमिति हे अखिलेश्वर ! जगत्त्रयवर्तिनां
देहधारिणां मोहमपनेतुं एतत् रूपं कृष्णशरीरमादाय मर्या-
दातिक्रान्तकान्तिरूपरससमुद्रेणामुनैव रूपेण सुन्दरस्त्रीणां मोहं
प्रवर्द्धयसीत्यन्वयः ॥

अत्राद्योदाहरणे कङ्कणादीनामन्यत्र कर्तव्यत्वं
प्रसिद्धमिति नोपन्यस्तं भवतिना भावना रूपा अन्यत्र
कृतिराक्षिप्यत इति लक्षणानुगतिः ॥

अत्रेति, अनयोर्मध्य इत्यर्थः । आद्योदाहरणे इति लक्षणानु-
गतिरित्यन्वयः । भवतिना भवत्यर्थेन भवनेनेति यावत् ।
भावनारूपा भवनप्रयोजकव्यापाररूपा । यत्तु—अन्यत्र करणीय-
स्येत्यादिसङ्गतिप्रकारद्वयान्तरकथनमयुक्तं, अपारिजातामितुर-
दाहरणे पारिजातराहित्यचिकीर्षारूपकारणस्य कार्येण पारि-
जातराहित्येन वैय्यधिकरण्योपनिबन्धनेन प्राथमिकासङ्गतितो
वैलक्षण्यानुपपत्तेः ; आलम्बनाख्यविषयतासम्बन्धेन चिकीर्षायाः
सामानाधिकरण्येन कार्यमात्रं प्रतिहेतुत्वात् ; एवं नेत्रेषु कङ्कण-
मित्यादौ कङ्कणत्वनेत्रालङ्कारत्वयोर्विरुद्धयोः सामानाधिकरण्य-
वर्णनाद्विरोधाभासत्वमुचितम् ; एवं गीतोद्धारप्रवृत्तौपीत्युदा-
हरणे विरुद्धात् कार्यसम्पत्तिर्दृष्टा काविद्विभावनेतुरक्तविभावना-
प्रकारेणैव गतार्थत्वादसङ्गतिभेदान्तरकल्पनागुचिता ; मोहमित्या-
दावपि मोहनिवर्तकत्वमोहजनकत्वयोर्विरुद्धयोरैकचरणं नाद्वि-
रोधाभासएवेति कैश्चिदुक्तं तदसङ्गतम्, उक्तसम्बन्धेन चिकी-
र्षाया हेतुत्वासिद्धेः, न हि यदधिकरणे कार्यचिकीर्षा तदधिकरण-
मन्तर्भावोक्तसम्बन्धेन चिकीर्षायाः कार्यहेतुत्वं तान्त्रिकसम्मतं
युक्तं वा ; अन्यत्र चिकीर्षितस्यापि प्रमादादिनान्यत्रकरणेन
व्यभिचारात् । अतएवैवम्बिधवैय्यधिकरण्यस्य विरुद्धत्वादपि न
प्राथमिकासङ्गत्यन्तर्भावसम्भवः । वस्तुतस्तु विषं जलधरैः पीतं
मूर्च्छिताः पथिकाङ्गना इत्यत्रैव नात्र कार्यकारणवैय्यधिकरण्य-

विषमं वर्ण्यते यत्र घटनाननुरूपयोः ।
 केयं शिरीषभृदङ्गी वा तावन्मदनज्वरः ॥
 अत्रापि मृदूत्वेनातिदुःसहत्वेन चाननुरूपयोर-
 ङ्गनामदनज्वरयोर्घटना ॥ यथा वा—

प्रयुक्तोविच्छित्तिविशेषापित्वन्यत्र कर्तव्यस्यान्यत्र करणप्रयुक्त
 एवंति सहृदयमेव प्रष्टव्यम्—एवं नेत्रेषु कङ्कणमित्यत्र सत्यपि
 विरोधाभासेऽन्यत्र चमत्कारित्वेन क्लृप्तालङ्कारभावाऽन्यत्र करण-
 रूपा असङ्गतिरपि प्रतीयमाना न शक्या निराकर्तुम्; एवं गोत्रो-
 द्वारप्रवृत्तोपीतुगदाहरणे गोत्रोद्वारविषयकप्रवृत्तेर्गोत्रोद्भेदरूप-
 कार्यविरुद्धत्वात् विरुद्धा कार्यसम्पत्तिरपि विभावनेत्यपि न युक्तं
 गोत्रोद्वारप्रवृत्तेर्गोत्रोद्भेदनिवर्तकत्वाभावेन तद्विरुद्धत्वाभावात्,
 कथञ्चित्तदभ्युपगमेपि अन्यत् कार्यं कर्तुं प्रवृत्तेन तद्विरुद्ध-
 कार्यान्तरकरणरूपासङ्गतिरपि मोहं जगत्त्रयभुवामित्यादौ चम-
 त्कारित्वेन लब्धात्मिका न निवारयितुं शक्यते । नचात्रापि
 मोहनिवर्तकान्मोहोत्पत्तेः सैव विभावनेति वाच्यं ? मोहनिवर्त-
 कस्य सिद्धवदत्र प्रतीतेः ; अतएव न विरोधाभासोपि । विशे-
 षोक्तिकथनन्ववासङ्गतमेव, न हि गोत्रोद्वारविषयकप्रवृत्तिरूप-
 कारणसत्वेपि गोत्रोद्वाररूपस्य कार्यस्यानुत्पत्तिरिह प्रतिपाद्यते
 किन्तु विरुद्धकार्योत्पत्तिरेवेति विभावनीयम् ॥

॥ इत्यसङ्गतिप्रकरणम् ॥ ३७ ॥

विषममिति, परस्परमानुरूप्यरहितयोः पदार्थयोर्यत्र घटना-
 सम्बन्धोवर्ण्यते तत्र विषमं नामालङ्कारः । सम्बन्धश्च संयोगादिः,
 उत्पाद्योत्पादकभावश्चेति सर्वप्रकारसाधारणमेतल्लक्षणं बोध्यम् ॥

अभिलषसि यदीन्दो ! वक्त्रलक्ष्मीं मृगाच्याः ।
 पुनरपि सकृदब्धौ मञ्जु संचालयाङ्गम् ॥
 सुविमलमथबिम्बं पारिजातप्रसूनैः ।
 सुरभय वदनोचेत्त्वं क्व तस्या मुखं क्व ॥
 पूर्व्वं च वस्तुसती घटना अत्र च चन्द्रवदनलक्ष्म्यो-
 स्तर्किता घटनेति भेदः ॥

विरूपकार्यस्योत्पत्तिरपरं विषमं मतम् ।
 कीर्तिं प्रसूते धवलां श्यामा तव कृपाणिका ॥
 अत्र कारणगुणप्रक्रमेण विरुद्धाच्छ्यामाधवलो-
 त्यत्तिः— कार्यकारणयोर्निवर्त्यनिवर्तकत्वे पञ्चमी
 विभावना ; विलक्षणगुणशालित्वे त्वयं विषम इति
 भेदः ॥

अनिष्टस्याप्यवाप्तिश्च तदिष्टार्थं समुद्यमात् ।

भक्ष्याशया हि मञ्जुपां दृष्ट्वाखुस्तेन मक्षितः ॥

अभिलषसीति, अङ्गं कलङ्गं संचालय प्रचालय अथ प्रचा-
 लनानन्तरं नोचेत्तस्या मुखं क्व त्वं क्व इति वदेत्यन्वयः । वस्तु-
 सती वस्तुगत्या विद्यमानाः चन्द्रेति चन्द्रश्च वदनलक्ष्मीश्च तयो-
 रित्यर्थः विरूपकार्यस्येति, कारणविलक्षणस्वरूपस्येत्यर्थः ; कृपा-
 णिका खड्गप्रक्रमेणेति, प्रक्रमः परिपाटो स्वसजातीयकार्यगुणो-
 त्यादकत्वरूपा विरुद्धा कार्यसम्पत्तिरिति ॥

पञ्चमविभावनाप्रकारेण भेदामाशङ्क्याह—कार्येति, अयं
 विषमः उक्तविषमालङ्कारप्रभेदः ॥

तृतीयप्रकारमाह—अनिष्टस्यापीति, अपिभिन्नक्रमः; इष्टार्थ-
 समुद्यमात् अनिष्टस्याव्याप्तिरपि च तत् विषममित्यर्थः; अपिना
 इष्टानवाप्तिः रंगद्व्यते, चकारः पूर्व्वोक्तविषमसमुच्चयार्थः ।

इष्टार्थमुद्दिश्य किञ्चित्कर्मोपबधवतो न केवलमिष्टस्यानव्याप्तिः किन्तु ततोऽनिष्टस्यापि प्रतिलम्भश्चेत्तदपि विषमं, यथा भक्ष्यप्रेक्षया सर्पपेटिकां दृष्ट्वा प्रविष्टस्य मूषकस्य न केवलं भक्ष्यालाभः किन्तु स्वरूपहानिरपीति ।

गोपाल इति कृष्ण ! त्वं प्रचुरक्षीरवाञ्छया ।

श्रितोमातृस्तनक्षीरमप्यलभ्यं त्वया कृतं ॥

इहमर्थावाप्तिरूपेष्टार्थसमुद्यमादिष्टानवाप्तावनिष्टप्रतिलम्भे चोदाहरणं अनर्थपरिहारार्थरूपेष्टार्थसमुद्यमात्तदुभयम् ॥

यथा —

दिवि श्रितवतश्चन्द्रं सैंहिकेयभयाद्भुवि ।

शशस्य पश्य तन्वङ्गि ! साश्रयस्य ततो भयम् ॥

भक्ष्येति, अहिमञ्जूषां सर्पपेटिकां दृष्ट्वा भक्ष्यस्याशया प्रविष्ट आखुर्मूषकस्तेनाहिना भक्षित इत्यन्वयः । यत्तु प्रविष्टइत्यस्यागम्यमानत्वान्न्यूनपदत्वमिति केनचिदुक्तं, तदभिनिवेशदुष्टस्वहृदयानुभवविकल्पनमित्युपेक्षणीयम् । अनिष्टस्यापि प्रतिलम्भइत्यत्राप्यपिभिन्नक्रमोबोध्यः । गोपाल इति, हे कृष्ण ! त्वं गोपाल इति हेतोर्बहुदुग्धवाञ्छयाश्रितः आश्रितः, त्वया तु मातृस्तनदुग्धमप्यलभ्यं कृतं मुक्तिदानेनेति भावः । पूर्वत्वेष्टानवाप्तिरथगम्या इहत्वपिशब्दगम्येति विशेषः ॥ इदमिति, उदाहरणमिति च जातावेकवचनम् ॥ दिवीति, भुवि सैंहिकेयस्य सिंहीपुत्रस्य सिंहस्य भयात् दिवि आकाशे चन्द्रमाश्रितवतः शशस्य साश्रयस्याश्रयसहितस्य ततः सैंहिकेया-

अत्र न केवलं शशस्य स्थानर्थपरिहारानवाप्तिः
किन्तु साश्रयस्याप्यनर्थावाप्तिरिति दर्शितम् । परानि-
ष्टप्रापणरूपेष्टार्थसमुद्यमात्तदुभयं यथा—

दिधक्षन् मारुतेर्बालं तमादीप्यद्दशाननः ।

आत्मीयस्य पुरस्यैव सदोदहनमन्वभूत् ॥

पुरस्यैवेत्येवकारेण परानिष्टप्रापणाभावोदर्शितः ।
अनिष्टस्याप्यवाप्तिश्चेति श्लोकेऽनिष्टावाप्तेरपि शब्दसं-
गृहीताया इष्टानवाप्तेः प्रत्येकमपि विषमपदेनान्वयः ।
ततश्च केवलानिष्टप्रतिलम्भः केवलेष्टानवाप्तिश्चेत्यन्य-
दपि विषमद्वयं लक्षितं भवति । तत्र केवलानिष्टप्रति-
लम्भो यथा—

पद्मातपचरसिके सरसीरुहस्य

किम्बीजमर्पयितुमिच्छसि वापिकायाम् ।

द्राहोर्भयमेतत्—हे तन्वङ्गि ! पश्येत्यन्वयः । परेति, परस्या-
निष्टावाप्तिरूपोयदृष्टार्थ इत्यर्थः । तदुभयम्, इष्टानवाप्त्यनिष्टावा-
प्तिद्वयम् ॥ दिधक्षन्निति, दशाननो रावणः मारुतेर्हनुमतो बालं
पुच्छं दग्धुमिच्छत्तं बालमादीप्यद्दीपयतिस्मेत्यर्थः । प्रत्येकमपीति,
अपिना इष्टानवाप्तिसमुच्चिताया अनिष्टावाप्तेर्विषमपदेनान्वयः
समुच्चियते । विषमपदेन, विषमपरामर्शकेन तत्पदेन तथा च तात्प-
र्यबलाद् वाक्यमावर्तनीयमिति भावः । यत्त्वनिष्टस्यैव तदुत्तरापि-
शब्दसमुच्चिताया इष्टानवाप्तेरप्याप्नोतिनैवान्वयो न तु तत्पद-
परामृष्टेन विषमेण अव्युत्पत्तेरिति तत्प्रागेवापिशब्दान्वयव्या-
ख्यानेन निरस्तं वेदितव्यम् ॥ पद्मेति, दयितां प्रति नायकीक्तिः—
पद्मस्यातपत्रं कृत्वा तत्र रसिके हे तन्वि ! वापिकायां सरसीरुहस्य

कालः कलिर्जगदिदं न कृतञ्चमज्ञे !

स्थित्वा हरिष्यति मुखस्य तवैव लक्ष्मीम् ॥

अत्र पद्मातपत्रलिप्सया पद्मबीजावापं कृतवत्या-
स्तल्लाभोऽस्तेऽव किन्तु मुखशोभाहरणरूपोत्कटा-
निष्टप्रतिलम्भः । केवलेष्टानवाप्तिर्यथा —

खिन्नोसि शैलं विभृमोवयमिति वदत्सु शिथिलभुजः ।
भरभुग्नविततबाहुषु गोपेषु हसन् हरिर्जयति ॥

अत्र यद्यपि शैलस्योपरि पतनरूपानिष्टावाप्ति-
रपि प्रसक्ता तथापि भगवत्करास्त्रुजसंसर्गमहिम्ना
सा न जातेति शैलधारणरूपेष्टानवाप्तिमात्रम् ॥

पद्मस्य कन्दर्पयितुं किमिच्छसि ? यतः हे अज्ञे ! कलियुगरूपः
कालः इदं जगत् कृतञ्चं च न भवति । ततः किं ? तत्राह—इदं
सरसीरुहं स्थित्वा तवैव मुखस्य लक्ष्मीं हरिष्यति नखन्यस्या
इत्यर्थः । खिन्नोसीति, विभृमः धारयामः वदत्सु गोपेषु शिथिली
भुजौ यस्य सः भरेण शैलभारेण भुग्ना वक्राः वितता विस्तीर्णा
बाहुवो येषां तथाभूतेषु सत्सु हसन् ॥

अत्रेति, न च भरभुग्नेत्यनेन बाहुगतास्थिसन्धिभङ्गरूपानिष्ट-
प्राप्तेः साक्षादुपात्तत्वात्सर्वाङ्गचूर्णीभावगर्वापहाररूपायाश्च स्फुटं
गम्यमानत्वात्कथमिष्टाप्राप्तिमात्रमित्युच्य—तेइति वाच्यम् ? अस्थि-
सन्धिभङ्गस्याशब्दार्थत्वात्, भगवद्भुजशैथिल्यप्रयुक्तभाराधिक्येन
वक्रतापात्रस्य शब्दोपात्तस्य च क्लेशविशेषानाधायकत्वेनानिष्ट-
व्यपदेशानर्हत्वात्, सुहृद्भूतानां गोपानामनिष्टप्राप्ती हास्यानुप-
पत्तेश्च ; अतएव न सर्वाङ्गचूर्णीभावोपि गम्यः, गर्वप्रसक्ताभावाच्च
न तदापहारोपि, यतश्चिरकालशैलधारणजन्यश्रमपरिजिहीषया
गोपानां प्रवृत्तिरिहावगम्यत—इति निरवयवम् ॥

यथा वा—

लोके कलङ्कमपहातुमयं मृगाङ्को,
जातोमुखं तव पुनस्तिलकच्छलेन ।
तत्रापि कल्पयसि तन्वि ! कलङ्करेखां
नार्यः समाश्रितजनं हि कलङ्कयन्ति ॥
अत्रानिष्टपरिहाररूपेष्टानवाप्तिः ॥

यथा वा—

शापोप्यदृष्टतनयाननपद्मशोभे !
सानुग्रहोभगवता मयि पातितोयम् ।
कृष्यां दहन्नपि खलु क्षितिमिन्धनेद्धो
बीजप्ररोहजननीं दहनः करोति ॥

अत्र परानिष्टप्रापणरूपेष्टानवाप्तिः । स्वतोनिष्ट-

लोक इति, हि तन्वि ! लोके प्रसिद्धं कलङ्कमपहन्तुं निवार-
यितुं मृगाङ्कस्तव मुखं जातः, तत्रापि पुनस्तिलकव्याजेन
कलङ्करेखां त्वं कल्पयसि करोषि, हि यस्मान्नार्यः समाश्रित-
जनं स्वाश्रितजनं कलङ्किनं कुर्वन्तीत्यन्वयः ॥ शापोपीति-
मृगयायां प्रमादतोहतपुत्रेण तापसेन त्वमपि पुत्रशोका-
न्मरिष्यसीति शापे दत्ते तं प्रति दशरथस्यैव मुक्तिः—अदृष्टपुत्रमुख-
पद्मजशोभे मयि भगवता त्वया पातितः अयं शापोपि सानु-
ग्रहो भवति खलु निश्चितम् इन्धनैरिद्धोदीप्तोदहनः कृषियोग्यां
स्थितिं दहन्नपि बीजाङ्कुरजननीं करोतीति दृष्टान्तः । परेति,
परस्य दशरथस्यानिष्टप्रापणरूपं यदिष्टं तस्यानवाप्तिरर्थात्ताप-
स्येत्यर्थः । कुतस्तत्राह—स्वत इति, नियोक्तः प्रेषयितुः ॥

स्यापि मुनिशापस्य महापुरुषार्थपुत्रलाभावश्याभाव-
गर्भतया दशरथेनेष्टत्वेन समर्थितत्वात् । यत्र केनचित्-
स्वेष्टसिद्धार्थं नियुक्तेनान्येन नियोक्तुं रिष्टमपेक्ष्य स्वस्यै-
वेष्टं साध्यते तत्रापीष्टानवाप्तिरूपमेव विषमम् ॥

यथा—

यं प्रति प्रेषिता दूती तस्मिन्नेव लयं गता ।
सख्यः पश्यत मौढ्यं मे विपाकं वा विधेरमुम् ॥
तस्मिन्नेव लयं गतेति नायके दूत्याः स्वाच्छन्द्यं
दर्शितम् ॥

यथा वा—

नपुंसकमिति ज्ञात्वा प्रियायै प्रेषितं मनः ।
तत्तु ततैव रमते हताः पाणिनिना वयम् ॥
एतानि सर्वथैवेष्टानवाप्तिरुदाहरणानि । कदाचिदि-
ष्टावाप्तिपूर्वकं तदनवाप्तिर्यथा—मदीये वरदराजस्तवे,
भानुनिशासु भवदङ्घ्रिमयूखशोभा
लोभात् प्रताप्य किरणोत्करमाप्रभातम् ।

यं प्रतीति, मौढ्यं मूढत्वं एवम्विधायामाप्तत्वबुद्धेः विधे-
र्देवस्य विपाकं परिपाकं फलमिति यावत् । भानुरिति, हे हरे!
भानुः सूर्यः भवच्चरणकिरणशोभाया लोभात् स्वोयकिरणसमूहं
निशासुप्रभातपर्यन्तं प्रताप्य रात्रौ सूर्यकिरणानामग्नौ प्रवेशात्
तापयित्वा तत्र तस्मिन् किरणोत्करे हुतवहादग्नेः सकाशादु-
द्धृते सति रक्ततादर्शनात् मन्दसन्तापः सन् क्षणमात्रेण लुप्तरागे
नष्टलोहित्ये सत्यगुदिनं तापं भजतीत्यन्वयः ॥

ततोद्भूते ऊतवहात् क्षणलुप्तरागे
तापं भजत्यनुदिनं स हि मन्दतापः ॥

यथा वा—

त्वद्वक्त्रसाम्यमयमम्बुजकोशमुद्रा-

भङ्गात्तत्सुषममित्त्रकरोपलम्पः ।

लब्ध्वापि पर्वणि विधुः क्रमदीयमानः

शंसत्यनीत्युपचितां श्रियमाशु नाशाम् ॥

अत्राद्यश्लोके सूर्यकिरणानां रात्रिष्वग्निप्रवेशन-
मागमसिद्धं सूर्यस्य निजकिरणेषु भगवच्चरणारुणि-
मप्रेक्षया तत्कृतं तेषामग्नौ प्रतापनं परिकल्प्य तेषा-

तद्वक्त्रेति, हे हरे ! अयं विधुः पर्वणि पूर्णिमायां अम्बुजस्य
कोशः कुड्मलः स एवाम्बुजभाण्डारगृहं तस्य मुद्रा मुकुलीभावो
मुद्रणञ्च तस्य भङ्गेनात्मा गृहीता तत्सुषमा तच्छोभा यैस्तादृशा
ये मित्रकराः सूर्यकिरणाः सुहृत्पाणयश्च तेषामुपलृप्तालाभेन
त्वद्वक्त्रस्य कान्तिं लब्ध्वापि क्रमेण क्षीयमानः क्षीयमाणः सन्
अनीत्या उपचितां प्रवृद्धां श्रियं आशु नाशो यस्यास्तां शंसति
कथयतीत्यन्वयः । अत्रेति, आगमसिद्धं तस्माद्दिवाग्निरादित्यं
प्रविशति रात्रावादित्यस्तमिति श्रुतिसिद्धं प्रवेशनं, तत्कृतं
सूर्यकृतं, तेषां किरणानामग्नौ प्रतापनरूपं परिकल्प्य उत्प्रेक्ष्य
एवं तेषां किरणानामरुणिमानम् आरक्तत्वं च अरुणिमानु-
वृत्तिरूपं परिकल्प्य इति दर्शितमित्यन्वयः । एवमप्येपि सुहृ-

मुदयकालदृश्यमरुणिमानञ्च तप्तोद्भूतनाराचाना-
मिवाग्निसन्तापनप्रयुक्तारुणिमानुदृत्तिं परिकल्प्य
सूर्यस्य महतापि प्रयत्नेन तात्कालिकेष्टावाप्तिरेव
जायते न सार्वकालिकेष्टावाप्तिरिति दर्शितं, द्वितीय-
स्ताके चन्द्रस्य भगवन्मुखलक्ष्मीं लिप्समानस्य सुहृ-
त्वेन मित्रशब्दश्लेषवशात् सूर्यं परिकल्प्य तत्किरणस्य
कमलमुकुलविकासनं चन्द्रानुप्रवेशनं च सुहृत्पाणे-
र्भगवन्मुखलक्ष्मी-निधानकोशगृहगुद्रामोचन-पूर्वकं
ततो गृहीतभगवन्मुखलक्ष्मीकस्य तथा भगवन्मुख-
लक्ष्म्या चन्द्रप्रसाधनाद्ये चन्द्रस्यैरूपञ्च परिकल्प्यै-
तावतापि प्रयत्नेन पौर्णमास्यामेव भगवन्मुखसाध्य-
रूपेष्टप्राप्तिर्जायते न सार्वकालिकेति दर्शितं, कचिदि-
ष्टानवाप्तावपि तदवाप्तिभ्रमनिबन्धनविच्छित्तिविशेषः ।

अथा वा —

बल्लाल ! क्षौणिपाल ! त्वदहितनगरे सञ्चरन्ती किराती
रत्नान्यादाय कीर्णान्युरुतरखदिराङ्गारशङ्काकुलाङ्गी ।
क्षिप्त्वा श्रीखण्डखण्डं तदुपरि मुकुलीभूतनेत्राधमन्ती
श्वासामोदप्रसक्तैर्मधुकरपटलैर्धूमशङ्कां करोति ॥

त्वेन सूर्यं परिकल्प्य तत्किरणस्य चन्द्रानुप्रवेशं च शालसिद्धं,
सुहृत्पाणेर्यथोक्तविशेषणविशिष्टस्य चन्द्रस्यैरूपञ्च परिकल्प्य—
इति दर्शितमिदमन्वयः ॥ बल्लालेति, हे एतन्नाम भूपाल ! त्वच्छत्रु-
नगरे सञ्चरन्ती भिक्षु प्रकीर्णानि रत्नान्यादाय उरुतरा महती

अत्र प्रभूताग्निसम्पादनोद्योगात्तत्सम्पादनालाभे-
ऽपि तल्लाभः नमोपन्यासमुखेन निबद्धः ॥ ३८ ॥

समं स्याद्वर्णनं यत्र द्वयोरप्यनुरूपयोः ।

स्वानुरूपं कृतं सद्यः हारेण क्लृप्तमण्डलम् ॥

प्रथमविषमप्रतिद्वन्द्वीदं समम् ।

यथा वा—कौमुदीव तुहिनांशुमण्डनम् ॥

जाह्नवीव शशिखण्डमण्डनम् ।

पश्य कौर्तिरनुरूपमाश्रिता

त्वां विभाति नरसिंह ! भूपते ! ॥

या खदिरादारस्य शङ्का भ्रान्तिस्तथा व्याकुलाङ्गी तदुपरि
श्रीखण्डं काष्ठशकलं चिह्ना मुकुलीभूतनेत्रा फूत्कारं कुर्वती
सती श्वासपरिमलेन प्रसक्तैरायतैर्भ्रमरसमूहैर्धूमशङ्कां करोतीत्य-
न्वयः ॥ प्रभूतेति, बहुलेत्यर्थः । एतेषु च सर्वेषूपपाद्येतादृक्भावक-
सम्बन्धगर्भेषु प्रभेदेषु कार्यकारणयोः क्वचिद्विलक्षणगुणशालित्विना-
नुरूप्याभावात् क्वचिच्छेष्टोपादकत्वेनाभिमतस्य कारणस्येष्टानवा-
प्तनिष्ठावाप्तिरूपकार्येणानुरूप्याभावात् सामान्यलक्षणसमन्वयो-
बोध्यः ॥

॥ इत्यलङ्कारचन्द्रिकायां विषमालङ्कारः ॥ ३८ ॥

सममिति, अनुरूपयोरित्यनन्तरं सम्बन्धस्येति शेषः; परस्परवर्णनं
समं नामालङ्कारः । सद्यः स्थानं, शशिखण्डमण्डनं चन्द्रकला-
भूषणहरम् ॥

चित्रं चित्रं वत वत महच्चित्रमेतद्विचित्रम्
जातोद्देवादुचितघटना संविधाता विधाता ।
यन्निम्बानां परिणतफलस्फीतिरास्वादनीया
यश्चैतस्याः कवचनकला कोविदः काकलोकः ॥
पूर्वं स्तुतिपर्यपसायि, इदं निन्दापर्ववसायीति मेरुः ।
सारूप्यमपि कार्यस्य कारणेन समं विदुः ।
नीचप्रवणता लक्ष्मीर्जलजायास्तवोचिता ॥
इदं द्वितीयविषमप्रतिन्दि समम् । यथा वा—
द्वदहनादुत्पन्नो धूमो घनतामवाप्य वर्षे स्तं ।
यच्छमयति तदुत्तां सोऽपि च द्रवमेव निर्दहति ॥

यथा वा—

आदौ हालाहलज्जतभुजा दत्तहस्तावलम्बो
बाल्ये ब्रह्मोर्निटिलमहसा बद्धमैत्रीनिरूढः ।

चित्रमिति, अत्र चित्रवतशब्दयोर्वीणा विस्मयातिशय-
द्योतनाय । परिणतं पक्वं स्फीतिः सञ्चिः एतस्याः फलसमृद्धेः
कवचनकला भक्षणचातुर्यं तत्र कोविदः परिणतः ॥

सारूप्यमपीति, कार्यस्य कारणेन सारूप्यमपि समालङ्कारः ।
नीचेति, नीचप्रवणता नीचासक्तता जलजायाः समुद्ररूपजला-
ज्जातायाः, उचितेति, जलस्य तादृशत्वादिति भावः । दवेति,
घनतां मेघरूपतां वर्षेर्जलवर्षणैः शमयति नाशयति हि यस्मात्
सोऽपि द्वदहनीपि द्रवमेव स्वीत्यादकं विनिर्दहति, तथा च
कारणस्य स्वीत्यादकमाशकत्वात् कार्यस्याऽपि धूमस्य तथास्व-
मुचितमित्यर्थः ॥ आदाविति, विरहिण्या इयमुक्तिः, सीय

प्रौढोराहोरपि मुखविषेणान्तरङ्गीकृतोयः
 सोऽयं चन्द्रस्तपति किरणैर्नामिति प्राप्तमेतत् ॥
 पूर्वत्र कारणस्वभावानुरूप्यं कार्यस्याचामन्तुक-
 तदीयदुष्टसंसर्गानुरूप्यमिति भेदः ।

विनानिष्टं च तत्सिद्धिर्यदर्थं कर्तुमुद्यतः ।

युक्तोवारणलाभोऽयं स्यान्ततेवारणार्थिनः ॥

इदं सममनिष्टस्याप्यवाप्तिश्चेत्यपिसंगृहीतस्य त्रिविध-
 स्याऽपि विषयस्य प्रतिद्वन्द्वि, इष्टावाप्तिरनिष्टस्या-
 प्रसङ्गाच्च अत्र गजार्थितया राजानमुपसर्पन्तं तद्द्वौवा-
 गिकैर्वार्यमाणं प्रति नर्मवचनमुदाहरणं । नचात्र
 निवारणमनिष्टमापन्नमित्युदाहरणात्वं शङ्कनीयं,
 राजद्वारि क्षणनिवारणं सम्भावित्वे श्लेषमहिम्ना

चन्द्रः मां किरणैस्तपतीत्येतत् प्राप्तं न्यायप्राप्तमित्यर्थः, स—
 कः? य आदौ हालाहलरूपेण हुतभुजाग्निना दत्तो हस्तावलम्बो-
 यस्य सः; निटिलं ललाटं, तत्सम्बन्धिमहसां नेत्राग्निना बद्धया
 सम्बद्धया मैत्र्या निरुद्धः प्रसिद्धः; प्रौढो युवा राहोर्मुखसम्बन्धिभि-
 र्विषैरन्तरङ्गीकृतः ग्रहणकाले सम्पर्कातिशयादन्तरङ्गतां
 प्रापित इत्यर्थः । अत्र कार्यस्य तापस्य कारणोभूतचन्द्रगतदुष्ट-
 संसर्गानुरूपत्वं । भेदान्तरमाह—विनेति, अनिष्टं विना यमर्थं कर्तु-
 मुद्यतस्तत्सिद्धिरपि सममित्यनुवृत्त्या योजयम् । यदर्थमिति पाठे
 यथासावर्थ्यश्चेत्यर्थः । युक्त—इति, वारणं निवारणं वारणी-
 गजश्च युक्तोनस्यादपि तु स्वादैवेत्यर्थः । शोभत इति कचित्पाठः
 साधुरेव । अपिसंगृहीतस्य = अपिशब्दसंगृहीतस्य, नर्मवचनं
 परिहासवचनं, अनेष्टावाप्तिः श्लेषकल्पिता बोध्या ॥

इष्टार्थप्रतीतिः तत्रापि समालङ्कारोऽप्रतिहत एव ।

उच्चैर्गजैरटनमर्थयमान एव

त्वामाश्रयन्निह चिरादुषितोऽस्मि राजन् ।

उच्चाटनं त्वमपि लम्बयसे तदैव

मामद्य नैव विफला महतां हि सेवा ॥

अत्र यद्यपि व्याजस्तुतौस्तुत्या निन्दाभिव्यक्तिविव-
क्षायां विषमालङ्कारः, तथापि प्रार्थामकस्तुतिरूपवाच्य-
विवक्षायां समालङ्कारो न निवार्यते; एवं यत्वेष्टार्थावाप्ति-
सत्त्वेऽपि श्लेषवशादसतोऽनिष्टार्थस्य प्रतीतिस्तत्रापि
समालङ्कारस्य न क्षतिः ॥

इष्टार्थप्रतीतिरिति, इष्टार्थत्वेन प्रतीतिरित्यर्थः । अप्रतिहतइति,
अनिष्टस्येष्टाभिन्नत्वेन ज्ञानकालेऽनिष्टत्वेनाप्रतिभासादिति भावः ॥

उच्चैरिति, गजैरटनं तदारोहणपूर्वकं गमनं, इह त्वन्नगरे,
उषितोस्मि वासं कृतवानस्मि । तदैव मत्प्रार्थमानैव, उच्चाटनं
दूरनिरसनमेव उच्चैर्गजैरटनं प्रतिमां लम्बयसे प्रापयसि हि
यस्मात् महतां सेवा विफला न भवतीति मुखे स्तुतिः ततोदूर-
निरसनरूपार्थान्तरपरिग्रहेण विषमालङ्कारस्फूर्त्या निन्दायां
पर्यवसानं; एतेन वैषम्यस्य निन्दारूपस्य व्याजस्तुतिविषयत्वेन
तयाऽपवाद—इति निरस्तं, विषमस्य निन्दामूलत्वेन तद्रूपत्वा-
भावादिति । इष्टार्थावाप्तिसत्त्वेऽपि = वास्तविकेष्टार्थप्राप्तिसत्त्वेऽपि ।
न क्षतिरिति, अनिष्टप्रतीतेराभासरूपत्वेनापर्यवसानादिति
भावः ॥

यथा वा—

शस्त्रन्नखलु कर्तव्यमिति पित्रा नियोजितः ।

तदेव शस्त्रं कृतवान् पितुराज्ञा न लङ्घिता ॥

अत्र पितुराज्ञा न लङ्घितेत्यनेन विरोधालङ्काराभिव्यक्तार्थं न खल्वित्यत्र पदद्वयविभागात्मकरूपान्तरस्यापि विवक्षायाः सत्वेऽपि न खं लुनातीति न खल्वित्येकपदेन वस्तु सदर्थान्तरपररूपान्तरमादाय समालङ्कारोऽप्यस्तेऽव, स्तेष्वलब्धासदिष्टावाप्तिप्रतीतिमात्रेणापि गतमुदाहरणम् ।

यथा—

सत्यं तपः सुगत्यै यत्, तस्मात्सुप्तं रविप्रतीक्षं सत् ।
अनुभवति सुगतिमब्जं, त्वत्पदजन्मानि समस्तकम-
नीयम् ॥३६॥

शस्त्रमिति, तदेव नखल्वेव एकपदत्वेनेत्युपलक्षणे तृतीया, एकपदत्वोपलक्षितं यद्वस्तु सदर्थान्तरपररूपान्तरमित्यर्थः, अर्थान्तरञ्च वास्तविकं पदव्युत्पत्तिकथनेन दर्शितमेव । स्तेष्वलब्धेति, स्तेष्वेण लब्धा असती वस्तुतोऽविद्यमाना या दृष्टावाप्तिस्तत्प्रतीतिमात्रेण समालङ्कारोदाहरणमपि । गतम् अधिगतं, मात्रपदेनानिष्टावाप्तिप्रतीतिव्यवच्छेदः ; युक्तो वारणलाभोयमित्यत्र किञ्चिदनिष्टस्य उच्चैरित्यत्रचोक्तद्वानिष्टस्य प्रतीतिसत्त्वादुदाहरणमाह—

यथेति, नायिकां प्रति नायकस्योक्तिः—हे तन्वि! तपः शोभन-

विचित्रं तत् प्रयत्नश्चेद्विपरीतः फलेच्छया ।

नमन्ति सत्सखैर्लोकादपि लब्धुं समुन्नतिं ॥

यथा वा—

मलिनयितुं खलवदनं विमलयति जगन्ति देव ! कीर्त्तिस्ते ।

मित्राङ्गादकर्तुं मित्राय द्रुह्यति प्रतापोऽपि ॥ ३६ ॥

अधिकं पृथुलाधारादाधेयाधिक्यवर्णनं ।

ब्रह्माण्डानि जले यत्र तत्र मान्ति न ते गुणाः ॥

अत्र यत्र महाजलौघेऽनन्तानि ब्रह्माण्डानि
बुद्बुदकल्पानीत्याधारस्यातिविशालत्वं प्रदर्श्य तत्र
न मान्तीत्याधेयानां गुणानामाधिक्यं वर्णितम् ॥

गत्यैव भवतीति सत्यं, यद्यस्मादङ्गं कमलं अम्बुषु जलेषु रविं
प्रतीक्षते तादृशं सत्तत्त्वा तपः कृत्वा त्वत्पदरूपे जन्मनि समस्तेभ्यः
कमलेभ्यः कमनीयं सुन्दरं सत्सुगतिं शोभनाङ्गतिमनुभवती-
त्यन्वयः । अत्र कमलस्योत्तमलोकरूपगतिप्राप्तये तपस्यतस्तदला-
भेऽपि शोभनगमनस्य गतिशब्दश्चेवबलादिष्टत्वेन प्रतीतेरिष्टावाप्ति-
प्रतीतिमात्रं न स्वनिष्टप्रतिभासोऽपीति ॥

इत्यलङ्कारचन्द्रिकायां समालङ्कारः ॥ ३६ ॥

विचित्रमिति, फलेच्छया विपरीतः प्रयत्नश्चेद्विचित्रं नामा-
लङ्कारः—इष्टविपरीताचरणमिति यावत् । नमन्तीति, नम्री-
भवन्तीत्यर्थः । समुन्नतिं उच्चतां; मलिनयितुमिति, मलिनीकर्तुं-
मित्यर्थः । विमलयति निर्मलं करोति; जगन्ति त्रिभुवनानि;
मित्रं सुहृत् मित्रः सूर्यश्च ॥ इति विचित्रालङ्कारः ॥ ४० ॥

अधिकमिति, पृथुलाधारेणाधेयापेक्षया विशालादाधारादाधेय-
स्याधिक्यवर्णनमेकोऽधिकालङ्कारः । युगान्तेति, युगान्तकाले प्रसूये

यथा वा—

युगान्तकालप्रतिसंहृतात्मनो-

जगन्ति यस्यां सविकाशमासत ।

तनौ ममुस्तत्र न कैटभद्विष-

स्तपोधनाभ्यागमसम्भवा मुदः ॥

‘पञ्चाधेयाद्यदाधाराधिक्यं’ तदपि तन्मतम् ;

कियद्वाक् ब्रह्म यत्नैते विश्राज्यन्ति गुणास्तव ॥

अत्रैत—इति प्रत्यक्षदृष्टमहावैभवत्वेनोक्तानां गुणानां
विश्राज्यन्तीसम्बाधावस्थानोक्ताधारस्य वाग्ब्रह्मण
आधिक्यं वर्णितम् ॥

यथा वा—

अहो विशालं भूपालभुवनचितयोदरम् ।

माति मातुमशक्योऽपि यशोराशिर्यदत्र ते ॥

प्रतिसंहृतः स्वस्मिन् लयं प्रापित आत्मा स्वविलासरूपः प्रपञ्चोयेन
तादृशस्य कैटभद्विषः श्रीकृष्णस्य यस्यां तनौ जगन्ति भुवनानि
विकाशसहितं यथास्यात्तथा आसत स्थितानि तत्र तस्यां तनौ
तपोधनस्य नारदस्याभ्यागमात्संभवोयासान्ता मुदः प्रीतयो न ममु-
रित्यन्वयः । पृथ्विति, विशालादाधेयाद्यदाधारस्वाधिक्यं तदप्य-
धिकं । कियदिति, अपरिमितमित्यर्थः; वाक्शब्द एव ब्रह्म, इयञ्च
परमेश्वरं प्रति भक्तस्योक्तिः; असम्बाधेति, असङ्कटेत्यर्थः ॥

अहो इति, माति सम्माति, मातुमशक्यः अपरिमितः ॥

अत्र यद्यप्युदाहरणद्वयेऽपि कियदाग्नौति अहो
विशालमितिचाधारयोः प्रशंसा क्रियते तथापि तनु-
त्वेन सिद्धवत्कृतयोः शब्दब्रह्मभुवनोदरयोर्गुणयशो-
राश्याधिकरणत्वेनाधिकत्वं प्रकलत्पैव प्रशंसा क्रियत
— इति तत्प्रशंसा प्रस्तुतगुणयशोराशिप्रशंसायामेव
पर्यवस्यति ॥ ४१ ॥

अल्पन्तु सूक्ष्मादाधेयाद्यदाधारस्य सूक्ष्मता ।

मणिमालोर्मिका तेऽद्य करे जपवदीयते ॥ ४२

अत्र मणिमालामयोर्मिका तावदङ्गलिमात्रपरि-
मितत्वात् सूक्ष्मा सापि विरहिण्याः करे कङ्कणवत्
प्रवेशिता तस्मिन् जपमालावल्लम्बन् इत्युक्ता ततोऽपि
करस्य विरहकाश्यादतिसौक्ष्म्यं दर्शितम् ॥

अत्रेति, भुवनत्रयोदरे । नन्वाधारयोः शब्दब्रह्मभुवनोदरयोरप्रस्तुत-
त्वेनाप्रशंसनीयत्वात्तदाधिक्यवर्णनमयुक्तमित्याशङ्क्याह — अत्रेति ।
न चात्राप्रस्तुतप्रशंसा शङ्कनीया प्रस्तुतस्याप्यभिधानादिति; इत्थं
चाधाराधेयान्यतरस्य तनोरप्याधिक्यवर्णनमिति सामान्यलक्षणं
बोध्यम् ।

॥ इत्यधिकालङ्कारः ॥ ४१ ॥

अल्पमिति, यदिति, सामान्ये नपुंसकं । स्वापेक्षया सूक्ष्मा-
दाधेयादाधारस्य सूक्ष्मता यत्तदल्पं नामालङ्कारः । मणीति,
मणिपङ्क्तिरूपा जर्मिका अङ्गुलीयकं ते करे अद्य विरहावस्थायां
जपमालावल्लम्बन् इत्यर्थः । वटशब्दस्य गुटिकापर्यायत्वात् अति-

यथा वा—

यन्मध्यदेशादपि ते सूक्ष्मं लोलाक्षि दृश्यते ।
 मृणालसूत्रमपि ते न सम्भाति स्तनान्तरे ॥ ४२ ॥
 अन्योन्यं नाम यत्र स्यादुपकारः परस्परम् ।
 त्रियामा शशिना भाति शशी भाति त्रियामया ॥ ४३

यथा वा—

यथोर्ध्वाक्षः पिबत्यम्बु पथिको विरजाङ्गुलिः ।
 तथा प्रपापालिकापि धारां वितनुते तनुम् ॥
 अत्र प्रपापालिकायाः पथिकेन स्वासक्तापानीय—
 दानव्याजेन बद्धकालं स्वमुखावलोकनमभिलषन्त्या-
 विरलाङ्गुलिकरणतश्चिरं पानीयदानानुवृत्तिसम्पा-
 दनेनोपकारः कृतः, तथा प्रपापालिकायापि पानीयपान-
 सूक्ष्मता, आधेयभूतमानापेक्षयापि सूक्ष्मता । यदिति, हे चक्षु-
 लाक्षि! तव मध्यभागादपि यत्सूक्ष्मं दृश्यते तत् मृणालसूत्रमपि तव
 स्तनयोरन्तरे मध्येन भातीत्यन्वयः ॥ ॥ इत्यम्बालङ्कारः ॥ ४२ ॥
 अन्योन्यमिति, यत्र परस्परमुपकारः स्यात्तत्रान्योन्यनामा-
 लङ्कारः । त्रियामा रात्रिः । यथेति, ऊर्ध्वाक्षः ऊर्ध्वनयनः प्रपा-
 पालिका प्रपादानाधिकृता काचिद्वनिता धारां जलधारां तनु
 सूक्ष्माम्; अत्रेति प्रपापालिकायाः पथिकेनोपकारः कृत इत्यन्वयः,
 स्वासक्तेत्यादि प्रपापालिकाया विशेषणं, सम्पादनेन करण-
 भूतेन एव प्रपापालिकायापि पथिकस्योपकारः कृत इत्यन्वयः ।
 यत्तु स्वमुखावलोकनमभिलषन्त्या इत्यत्र स्वशब्दस्य प्रपापालिका-

व्याजेन चिरं स्वमुखावलोकनमभिलषतः पथिकस्य .
धारातनूकरणतश्चिरं पानीयपानानुवृत्तिसम्पादने-
नोपकारः कृतः, अचोभयोर्व्यापाराभ्यां स्वस्वोपकार-
सङ्गावेऽपि परस्परोपकारोऽपि न निवार्यते ॥ ४३ ॥

विशेषः ख्यातमाधारं विनाप्याधेयवर्णनम् ।

गतेपि सूर्ये दीपस्यास्तमश्छिन्दन्ति तत्कराः ॥ ४४

बोधकत्वमेव नायं न पान्यबोधकत्वं यद्विशेषणघटकत्वेन
स्वनिजादिशब्दा उपात्तास्तद्बोधका इति व्युत्पत्तिरिति कैश्चिदुक्तं
तदयुक्तं, मुख्यविशेष्यविशेषणघटकस्यैव स्वनिजादिशब्दस्य मुख्य-
विशेष्यमात्रगामित्वव्युत्पत्तेः ; यथा देवदत्तस्य पुत्रः स्वमातृभक्त
इत्यादौ स्वशब्दस्य तादृशपुत्रगामित्वं नतु गुणभूतदेवदत्त-
गामित्वम् । अतएवेदृशस्थलएव निजतनुस्वच्छलावण्यवापी-
सम्भूताभोजशोभां विदधदभिनवो दण्डपादो भवान्याः इत्यत्रा-
भवन्मतयोगत्वं दूषणमुदाहृतं मन्मटभट्टैः काव्यप्रकाशिकायाम् ।
अन्यत्र तु न स्वविशेष्यगामित्वनियमः स्वाश्रितानां, विप्राणामयं
पालकः स्वाज्ञाकारिणां भृत्यानामयं कल्पवृक्ष इत्यादौ व्यभि-
चारात् । नचैव स्वदाररतानां विप्राणामहं भक्त इत्यत्र
मदीयदाररतानामिति प्रतीतिः स्यादिति वाच्यं ? तात्पर्यस्य
नियामकत्वेनापत्यभावादिति ॥ ॥ इत्यन्योन्यालङ्कारः ॥ ४३ ॥

विशेष इति, ख्यातं प्रसिद्धं तदुक्तं विना प्रसिद्धमाधार-
माधेयस्य व्यवस्थितिरिति । छिन्दन्ति नाशयन्ति, तत्कराः सूर्य-
किरणाः । रात्रावादित्यस्याग्नी प्रवेशश्रवणाद्वीपस्थत्वम् । कमल-
मिति, अत्र कमलत्वादिना सुखादेरध्यवसानं बोध्यम् । कुवलये

यथा वा—

कमलमनम्भसि कमले कुवलयमेतानि कनकलतिकायां
सा च सुकुमारसुभगेत्युत्पातपरम्परा केशम् ॥

अत्राद्ये सूर्यस्य प्रसिद्धाधारस्याभावेऽपि तत्कराणा-
मन्यत्वावस्थितिरुक्ता द्वितीयेत्वन्मसः प्रसिद्धाधारस्या-
भावेऽपि कमलकुवलययोरन्यत्वावस्थितिरुक्ता; क्वचित्
प्रसिद्धाधाररहितानामाधारान्तरनिर्देशं विनैवा-
प्रलयमवस्थितेर्वर्णनं दृश्यते ॥

यथा—

दिवसप्युपयातानामाकल्पमनल्पगुणगणा येषाम् ।

रमयन्ति जगन्ति गिरः कथमिव कवयो न तेवन्द्याः ॥

अत्र कवीनामभावेऽपि तद्विरामाधारान्तरनिर्देशं
विनैवाप्रलयमवस्थितिर्वर्णिता ॥

विशेषः सोऽपि यद्येकं वस्त्वनेकत्र वर्ण्यते ।

अन्तर्बहिः पुरः पश्चात् सर्वदिक्षूपि सैव मे ॥

यथा वा—

हृदयान्नापयातोऽसि दिक्षु सर्वासु दृश्यते ।

वत्स ! रामगतोऽसीति सन्तापेनानुमीयते ॥

नेत्रे, एतानि कमलकुवलयानि, कनकलतारूपायां कामिन्यां ।
सा च कनकलतिका च, निर्देशः कथनं, आप्रलयं प्रलय-
पर्यन्तं । दिवसिति, दिवमुपयातानामपि येषामनल्पगुणगण-
युक्ता गिरः । आकल्पं कल्पयन्ति, जगन्ति भुवनानि । रम-
यन्तीत्यन्वयः, प्रभेदान्तरमाह—यदीति ।

किञ्चिद्विदारम्भतोऽशक्यवस्त्वन्तरकृतिश्च सः ।

त्वां पश्यता मया लब्धं कल्पदृक्षनिरीक्षणम् ॥

यथा वा—

स्फुरदद्भुतरूपमुत्पतापज्जलनं त्वां सृजतानवद्यवीद्यं ।

विधिनाससृजेनवोमनोभूर्भुवि सत्यं सविताष्टहस्यतिश्च ॥

अत्राद्ये राजदर्शनारम्भेण कल्पदृक्षदर्शनरूपा-
शक्यवस्त्वन्तरकृतिः । द्वितीये राजसृष्ट्यारम्भेण मनो-
भवादिदृष्टिरूपा शक्यवस्त्वन्तरकृतिः ॥ ४४ ॥

स्याद्व्याघातोऽन्यथाकारि तथाकारि क्रियेत चेत् ।

यैर्जगत् प्रीयते हन्ति तैरेव कुसुमायुधः ॥ ४५ ॥

यद्यत्साधनत्वेन लोकेऽवगतं तत् केनचित्तद्विरुद्ध-
साधनं क्रियेत चेत्—स व्याघातः ॥

तृतीयं प्रकारमाह,—किञ्चिदिति, किञ्चित्पदार्थारम्भेण-
शक्यस्य वस्त्वन्तरस्य । कृतिः करणञ्च, सः विशेषः । त्वामिति,
प्रभुं प्रति याचकोक्तिः । स्फुरदिति, उत्कटः प्रतापरूपोज्ज्वलनो-
ऽग्निर्यस्येत्यर्थः उक्तविशेषणं त्वां सृजता विधिना भुवि नवो
मनोभवादिः ससृजे सृष्ट इति सत्यमित्यन्वयः; अत्र चोक्तभेद-
वयान्यतमत्वं सामान्यलक्षणं बोध्यम् ॥

॥ इति विशेषालङ्कारः ॥ ४४ ॥

स्यादिति, तथाकारि तत्कार्यसाधनं वस्तु अन्यथाकारि
तत्कार्यविरुद्धकार्यसाधनञ्चेत् क्रियेत ! तदा व्याघातोऽलङ्कारः
स्यादित्यर्थः । यैरिति, यैः कटाक्षविभ्रमादिभिर्जगत् प्रीयन्ते हन्तु-
ष्यति तैरेव कुसुमायुधो हन्तीत्यन्वयः ॥ विरुपाक्षस्य हरस्य,

यद्वा यत्साधनतया केनचिदुपात्तं तदन्येन तत्प्रसिद्धं
विना तद्विरुद्धसाधनं क्रियेत चेत्—सोऽपि व्याघातः ;
तत्राद्य उदाहृतः । द्वितीयो यथा—

दृशा दग्धं मनसिजं जीवयन्ति दृशैव याः ।

विरूपाक्षस्य जयिनीस्तास्तुवे वामलोचनाः ॥

सौकर्येण निबद्धापि क्रियाकार्यविरोधिनी ।

दया चेद्बाल इति मय्यपरित्याज्य एव ते ॥

कार्यविशेषनिष्पादकतया केन चित् सम्भाव्य-
मानादर्थान्येन कार्यविरोधिक्रियासौकर्येण सम-
र्थ्यते चेत्—सोऽपि व्याघातः ; कार्यविरोधिक्रियायां
सौकर्यं कारणस्य सुतरां तदानुगुण्यम् ।

यथा—जैत्रयात्रेण्मुखेन राज्ञा युवराजस्य राज्य
एव स्थापने यत्कारणत्वेन सम्भावितत्वात् तत्
प्रत्युत तद्विरुद्धस्य सहनयनस्यैव कारणतया युवराजेन
परित्यागस्यायुक्तत्वं दर्शयता समर्थ्यते ।

जयिनीः विजयकारिणीः, स्तुवे स्तौमि । भेदान्तरमाह—
सौकर्येणेति, कारणस्यानुगुण्याधिक्येनेत्यर्थः । निबद्धा कविवर्णिता
कार्यविरोधिनी पराभिमतकार्यविरुद्धा । दयेति, दिग्विजयाय
प्रस्थितं राजानं प्रति युवराजस्योक्तिः बालइत्यतो मयि दया यौव-
राज्यो स्थापनरूपा चेत् तदा तस्मादेव हेतोरहं तवापरित्याज्य एव;
किन्तु स्त्रेण सह नेतव्य इत्यर्थः । अर्थादिति, हेतौ पञ्चमौ, अन्वय-
स्यास्य समर्थ्यते—इत्यनेन; अन्येन वक्त्रा । जैत्रेति, जयसाधनेत्यर्थः ।

यथा वा—लुब्धो न विसृजत्यर्थं नरो दारिद्र्यशङ्कया ।

दातापि विसृजत्यर्थं तथैव ननु शङ्कया ॥

अत्रपूर्वोत्तराङ्गे पक्षप्रतिपक्षरूपे कयोश्चिद्वचने

इति लक्षणानुगतिः ॥ ४५ ॥

गुम्फः कारणमालास्याद् यथा प्राक् प्रान्तकारणैः।

नयेन श्रीः श्रियात्यागस्त्यागेन विपुलं यशः ॥ ४६

उत्तरोत्तरकारणभूतपूर्वपूर्वैः पूर्वपूर्वकारणभूतो-

त्तरोत्तरैर्वा वस्तुभिः कृतोगुम्फः कारणमाला

आद्योदाहृता । द्वितीया यथा—

भवन्ति नरकाः पापात् पापं दारिद्र्यसम्भवम् ।

दारिद्र्यमप्रदानेन तस्माद्दानपरोभवेत् ॥ ४६ ॥

लुब्धइति, तथैव शङ्कया दारिद्र्यशङ्कयैव; ननु निश्चितम् अत्र पूर्वोङ्गे

लुब्धस्य दानाभावसाधकत्वाभिमतदारिद्र्यशङ्कारूपपूर्वपक्षनिरूप-

णं, दातुस्तु सैव विरुद्धदानसाधकत्वेन सम्मतेति पूर्वविरुद्ध-

पक्षनिरूपणमुत्तराङ्गे; यद्यपि दारिद्र्यस्य तात्कालिकत्वेन

जन्मान्तरीयत्वेन च शङ्का भिन्ना तथाप्यभेदाध्यवसायान्न लक्षण-

समन्वयः—इति बोध्यम्; सामान्यलक्षणं पूर्ववदन्यमतघटितमनु-

सन्धेयमिति दिक् ॥ ॥ इति व्याघातालङ्कारः ॥ ४५ ॥

गुम्फ—इति, रचनेत्यर्थः। कैस्तत्राह—यथेति, प्राक् च प्रान्तश्च

प्राक् प्रान्ते ते अनति क्रम्येतियथा प्राक् प्रान्त यानि कारणानि

तैः पूर्वं पूर्वं प्रति कारणैरुत्तरोत्तरं प्रति कारणैश्चेत्यर्थः । एवं

चीत्तरोत्तरेत्यादिव्युत्क्रमेणाभिधान-मुदाहरण- क्रमानुरोधेनेति

ज्ञेयम् ॥ ॥ इति कारणमालालङ्कारः ॥ ४६ ॥

गृहीतमुक्तरौत्यार्थशेषिरेकावलिर्मता ।

नेत्रेकार्णान्तविश्रान्ते कर्णौदोस्तम्भदोलितौ ॥४७॥

दोस्तम्भौजानुपर्यन्त-प्रलम्बनमनोहरौ ।

जानुनी रत्नमुकुराकारे तस्य हि भूभुजः ॥

उत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्वविशेषणभावः, पूर्वपूर्वस्य
उत्तरोत्तरविशेषणभावो वा गृहीत मुक्तरौति ।

तत्राद्यः प्रकार उदाहृतः ॥

द्वितीयो यथा—

दिक्कालात्मसमेव यस्य विभुना यस्तत्र विद्योतते

यत्रामुष्य सुधी भवन्ति किरणा राशेः स यासामभूत् ।

यस्तत्पित्तमुपःमूयोऽस्य हविषे यस्तस्य जीवातवे

वोढा यद्गुणमेष मन्मथरिपोस्ताः पान्तुनो मूर्त्तयः ॥४७॥

गृहीतेति, वक्ष्यमाणया गृहीतमुक्तरौत्या निबन्धार्थपंक्ति
रेकावलिरलङ्कारः । नेत्र इति, तस्य भुज इति सर्वत्र सम्बध्यते
दोस्तम्भयोर्भुजस्तम्भयोर्दोलितमान्दोलनं ययोस्तौ दोलनाविति
पाठे दोला दोलनं ययोरस्तौति विग्रहः । रत्नमुकुरो रत्नदर्पणः ।
दिक्कालेति, दिक्कालात्मभिस्तुल्या यस्याकाशस्य विभुता, यच्च
तत्राकाशे विशेषेण द्योतते सूर्यः, यत्र च चन्द्रे अमुष्य सूर्यस्य
किरणा अमृतरूपा भवन्ति, स च चन्द्रो यासामपां राशेः समुद्रा-
दभूत्, यश्चाग्निस्तासामपां पित्तं भवति, शुचिरपिप्तमिति कोशात्
यश्च यजमान उषस्तु प्रातः काले तु अस्य वक्त्रेहविषे हविर्दानाय
भवति यश्च वायुः प्राणरूपस्तस्य यजमानस्य जीवातवे जीवनी-
षधाय भवति यस्याश्च पृथिव्या गुणं गन्धं एषा वायुर्बोढा ता एता
मन्मथरिपोर्हरस्याष्टौ मूर्त्तयो वो युष्मान् पान्त्वित्यन्वयः ॥

॥ इत्येकावली नामालङ्कारः ॥ ४७

दीपकैकावलीयोगमालादीपकमिष्यते ।

स्मरेण हृदये तस्यास्तेन त्वयि कृता स्थितिः ॥

अत्र स्थितिरितिपदमेकं स्मरेण तस्या हृदये स्थितिः कृता हृदयेन त्वयि स्थितिः कृतेत्येवं वाक्य-
द्वयान्वयि अतो दीपकं गृहीतमुक्तरीतिसङ्गावादेका-
वली चेति दीपकैकावलीयोगः ।

यथा वा—

संग्रामाङ्गणमागतेन भवता चापे समारोपिते

देवा कर्णाय येन येन सहसा यद्यत्समसादितम् ।

कोदण्डेन शराः शरैररिशिरस्तेनापि भूमण्डलं

तेन त्वं भवता च कीर्तिरलुला कीर्त्या च लोकत्रयं ॥

अत्र येन येन सहसा यद्यत्समसादितमिति संक्षेप-
वाक्यस्थितमेकं समासादितपदं कोदण्डेन शरा-

मालादीपकमिति, मालादीपकं नामालङ्कारः ; एकमिति
वाक्यद्वयान्वयीत्यनेनान्वितं । अत—इति, एतावन्मात्रेण दीप-
सादृश्यादीपकं न तु प्रागुक्तदीपकालङ्कारः, प्रकृताप्रकृतानां
सादृश्यस्य गम्यत्वे तदङ्गीकारादितिभावः ॥ संग्रामेति, कोद-
ण्डेन धनुषा ; शराः समासादिताः शरैः शत्रुमस्तकं समा-
सादितं तेन शत्रुमस्तकेनापि भूमण्डलं तेन भूमण्डलेन त्वं
बालकः समासादितः, भवता कीर्तीरासादिता कीर्त्या च
लोकत्रयं समासादितमित्यनुषङ्गेनान्वयः ॥

इत्यादिषु षट् त्रयपि विवरणवाक्येषु तत्तदुचितलिङ्ग-
वचनविपरिणामेनान्वेतीति दीपकं शरादीनामुत्त-
रोत्तरविशेषणभावादेकावली चेति दीपकैकावली
योगः ॥४२॥

उत्तरोत्तरमुत्कर्षः सार इत्यभिधीयते ।

मधुरं मधु तस्माच्च सुधा तस्याः कवेर्वचः ॥

यथा वा—

अन्तर्विष्णोस्त्रिलोकौ निवसति फणिना-

मीश्वरे सोऽपि शेते

सिन्धोः सोऽप्येकदेशे तमपि चुलकया-

कुम्भयोनिश्चकार ।

धत्ते खद्योतलीलामयमपि नभसि

श्रीनृसिंहक्षितीन्द्र !

त्वत्कीर्त्तेः कर्णनीलोत्पलमिदमपि च

प्रेक्षणीयं विभाति ॥

अयं श्लाघ्यगुणोत्कर्षः ; अश्लाघ्यगुणोत्कर्षोऽयथा—

सार—इति, सारोनामालङ्कारः, तस्याः सुधातः, अन्तरिति
विष्णोरन्तः उदरे, त्रयाणां लोकानां समाहारस्त्रिलोकौ, सोऽपि
विष्णुरपि फणिनां नागानामीश्वरे शेषे शेते निद्राति सोऽपि
शेषोऽपि सिन्धोरेकदेशे तिष्ठतीति शेषः, तमपि सिन्धुमपि कुम्भ-
योनिः अगस्त्यः चुलकयाश्चकार पीतवान्, अयमगस्त्योऽपि

तृणास्तुतुतरस्तूलस्तूलादपि च याचकः ।

वायुना किन्न नीतोऽसौ मामयं प्राथयेदिति ॥

उभयरूपोयथा—

गिरिर्महान् गिरेरब्धिर्महानब्धेर्नभोमहत् ।

नभसोऽपि महद्ब्रह्म ततोऽप्याशा गरौयसी ॥

अत्र ब्रह्मपर्यन्तेषु महत्त्वं स्लाध्यगुणः प्रकृतार्थ-
त्वाशायामस्लाध्यगुणः ॥४६॥

यथासङ्ग्रहं क्रमेणैव क्रमिकाणां समन्वयः ।

शत्रुं मित्रं विपत्तिञ्च जय रञ्जय भञ्जय ॥

यथा वा—

शरणं किं प्रपन्नानि विषवन्मारयन्ति वा ।

न त्यज्यन्ते न भुज्यन्ते कृपणेन धनानि यत् ॥

अमुं क्रमालङ्कार इति केचिद्व्याजहः ॥५०॥

नभसि गगने खद्योतशोभा धत्ते इदं गगनमपि प्रेक्षणीयं सुन्दरं,
त्वत्कीर्त्तिः कर्णभूषणं नीलोत्पलं विभातीत्यन्वयः ॥

तूलः कार्पासः प्रकृतार्थाशयां प्रकृतार्थरूपायामाशयां ॥

॥ इति सारालङ्कारः ॥ ४६ ॥

यथासङ्ग्रहमिति, क्रमिकाणां क्रमेणोक्तानां पदार्थानां तेनैव
क्रमेणान्वयीयथासङ्ग्रहनामालङ्कारः । शरणमिति, कृपणेन धनानि
यत् न त्यज्यन्ते तत्किं तानि शरणं प्रपन्नानि यच्च न भुज्यन्ते
तत्किं विषवन्मारयन्तीति क्रमेणान्वयः । केचित् वामनादयः ॥

॥ इति यथासङ्ग्रहालङ्कारः ॥ ५० ॥

पर्यायो यदि पर्यायेणैकस्यानेकसंश्रयः ।

पद्मं मुक्ता गता चन्द्रं कामिनी वदनोपमा ॥

अत्रैकस्य कामिनीवदनसदृशस्य क्रमेश पद्मचन्द्र-
रूपानेकाधारसंश्रयणं पर्यायः । यद्यपि पद्मसंश्रयणं
कण्ठतो नोक्तं तथापि पद्मं मुक्तेति तत्परित्यागोक्ताया
प्राक् तत्संश्रयाक्षेपेण पर्यायनिर्वाहः, अतएव—

श्रीणीवन्धलाजति तनुतां सेवते मध्यभागः

पद्मां मुक्तास्तरलगतयः संश्रिता लोचनाभ्यां ।

धत्ते वक्षः कुचसचिवतामद्वितीयन्तु वक्षसम्

त्वङ्गाद्याणां गुणविनिमयः कल्पितो यौवनेन ॥

इत्यत्र पर्यायं काव्यप्रकाशकदुदाहरणम् ।

सर्वत्र शब्दाः पर्यायो यथा—

पर्याय इति, पर्यायेण क्रमेण अनेकसंश्रयः अनेकाश्रितत्वं,
तदुक्तं—एवं क्रमेणानेकस्मिन् पर्याय इति ॥ पद्ममिति, रात्री
पद्मसंक्षोभात्प्रागः । अतएव त्यागेन पूर्वसंश्रयणाक्षेपादेव,
श्रीणीति, जवनवन्धस्तनुतां कगतां त्यजति मध्यभागस्तां सेवते
आश्रयति, वक्षःस्थलं कुचसचिवतां कुचसहितत्वं धत्ते वक्षन्त्व-
द्वितीयं अत्र पूर्वं वक्षसोऽद्वितीयत्वावगमात् पर्यायसम्भवो ज्ञेयः,
अद्वितीयत्वं द्वितीयरहितत्वमनुपमत्वस्यैकत्वेनाध्यवसितं एवं
चोदाहरणद्वयेऽपि पूर्वाधारसमाश्रयणं गम्यं उत्तराधारसमा-
श्रयणं शब्दमिति सर्वत्र सर्वाधारसमाश्रयणांशे ।

मन्वाश्रयस्थितिरियं तव कालकूट !
 केनोत्तरोत्तरविशिष्टपदोपदिष्टा ।
 प्रागर्णवस्य हृदये हृत्प्रलक्षणोऽथ
 कण्ठेऽधुना वससि वाचि पुनः खलानाम् ।
 सर्वोऽप्ययं शुद्धपर्यायः ।

सङ्कोचपर्यायो यथा—

प्रायश्चरित्वा वसुधामशेषां
 छायासु विश्रम्य ततस्तत्तूणां ।
 प्रौढिङ्गते संप्रति तिग्मभानौ
 शैत्यं शनैरन्तरपामयासीत् ॥

अत्र शैत्यस्योत्तरोत्तरमाधारसङ्कोचासङ्कोच-
 पर्यायः । विकासपर्यायो यथा—

विम्बोष्ठ एव रागस्ते तन्वि ! पर्वमदृश्यत ।
 अधुना हृदयेऽप्येष मृगशावाक्षि ! दृश्यते ॥

नन्विति, हे कालकूट ! उत्तरोत्तरविशिष्टमुत्कृष्टं पदं स्थानं
 यस्यां तादृशी इयमाश्रयस्थितिस्तवकेनोपपदिष्टेत्यन्वयः । हृदये
 अभ्यन्तरे अवस इति शेषः ; अथानन्तरं हृत्प्रलक्षणेऽहरस्य कण्ठे
 अधुना पुनरितिसम्बन्धः शुद्धः सङ्कोचविकासामिश्रितः ॥

प्राय इति; शैत्यं प्रायोऽशेषां वसुधां हेमन्ते चरित्वा ततो
 वसन्ति तत्तूणां छायासु विश्रम्य सम्प्रति श्रीषे तिग्मभानौ सूर्ये
 प्रौढिङ्गं प्रागल्भ्यं प्राप्ते सति शनैरपां खलानामन्तरभ्यन्तरे अया-
 सीत् गच्छति स्मेत्यर्थः ॥ विम्बोष्ठएवेति, विम्बफलमदृश्ये ओष्ठे

अत्र रागस्य पूर्वाधारापरित्यागेनाधारान्तरसङ्क्रमणमिति विकासपर्यायः ।

• एकस्मिन् यद्यनेकं वा पर्यायः सोऽपि सम्मतः ।

अधुना पुलिनं तत्र यत्र स्रोतः पुराजनि ॥

यथा वा—

पुराभूदस्माकं प्रथममविभिन्ना तनुरियं

ततोऽनु त्वं प्रेयान्वयमपि हताशाः प्रियतमाः ।

इदानीं नाथस्त्वं वयमपि कलत्रं किमपरं

हतानां प्राणानां कुलिशकठिनानां फलमिदम् ॥

रागोरक्तिमा अनुरागश्च एषः रागः , अत्र रागस्य भेदेऽप्यभेदेऽप्यवसायादेकत्वं ; यत्तु एकसम्बन्धनाद्योत्तरमपरसम्बन्धे सत्येव लोके पर्यायपदप्रयोगात् ओणौबन्ध इति प्रकाशोदाहृते तथैव दृष्टत्वाच्च बिम्बोष्ठ एवेत्यत्र पर्यायकथनमयुक्तमिति केनचिदुक्तं— तत्प्रकाश एव बिम्बोष्ठ इत्युदाहरणे पर्यायसमर्थनात् भ्रान्त-प्रलपनमिवोपेक्षणीयं, आलङ्कारिकपरिभाषितानां शब्दानां लोकव्यवहारविसम्बादस्याकिञ्चित्करत्वाच्चेति दिक् ॥

भेदान्तरमाह—एकस्मिन्निति, पर्यायेणेत्यनुवर्तते, एकस्मिन्नाधारे क्रमेण यद्यनेकं भवति सोऽपि पर्यायालङ्कारः सम्मत इत्यर्थः ॥

पुरेति, अस्माकमित्यस्मादोदयोच्चेति द्वयोरपि बहुवचनं ; पुरेत्यनेन स्थूलोऽतीतकालउच्यते, तथापि प्रथमस्तनुरविभिन्ना-ऽभूत् ततोऽनु वितर्के त्वं प्रियतमः—वयं प्रियतमाः—इदानीन्ते

अत्र दम्पत्योः प्रथममभेदः ततः प्रेयसीप्रियतम-
भावः, ततोभार्यापतिभावः—इत्याधे पर्यायः ॥ ५१ ॥

परिहृत्तिर्विनिमयोन्यूनाध्यधिकयोर्मिथः ।

जग्राहैकं शरं मुक्त्वा कटाक्षात्स्व रिपुश्चियं ॥

यथा वा—

तस्य च प्रवयसो जटायुषः

स्वर्गिणः किमिव शोच्यतेऽधुना ।

येन जर्जरकलेवरव्ययात्

क्रीतमिन्दुकिरणोज्ज्वलं यशः ॥ ५२ ॥

त्वं नाथः पतिः—वयं भार्याः—इतोऽपरं किमनिष्टमिति शेषः ।
कुलिशं वज्रं अत्र त्वं प्रेयानित्येकवचनेन एकरूपप्रेमपात्रत्वं
व्यज्यते, प्रियतमा इत्यादिवहुवचनेनैकरूपतद्वातिरेक इति
बोध्यम् ॥

इतिपर्यायोनामालङ्कारः ॥ ५१ ॥

परिहृत्तिरिति, न्यूनाधिकयोर्मिथः परस्परं विनिमयः परि-
हृत्तिरलङ्कारः । जग्राहेति, कटाक्षपूर्वकं एकं शरं मुक्त्वा रिपोः
श्चियं जग्राहेत्यर्थः ॥

तस्यचेति, प्रवयसोऽतिवृद्धस्य जटायुषोऽष्टधृतिशेषस्य स्वर्गं गत-
वतः किमिव शोचनीयं न किञ्चित् जर्जरं जीर्णतरं कलेवरं शरीरं
तस्य व्ययोरावणेन सह युष्मे त्यागस्तस्माद्यशः क्रीतं शरीरं दत्त्वा
यशोऽर्जुनीतमित्यर्थः ॥

॥ इति परिहृत्यलङ्कारः ॥ ५२ ॥

परिसङ्ख्या निषिध्यैकमेकस्मिन्वस्तुयन्त्रणं ।

स्नेहक्षयः प्रदीपेषु न स्वान्तेषु नतम्बुवाम् ॥

यथा वा—

विलङ्घयन्ति श्रुतिवर्त्मयस्यांलीलावतीनां नयनोत्पलानि ।

विभर्ति यस्यामपि वक्रिमाणमेकोमहाकालजटार्धचन्द्रः ॥

आद्यादारणे निषेधः शाब्दः, द्वितीयेत्वार्थः ॥५३॥

विशेषे तुल्यवलयोर्विकल्पालङ्घतिर्मता ।

सद्यः शिरांसि चापान्वा नमयन्तु महीभुजः ॥

अत्र सन्धिविग्रहप्रमाणप्राप्तयोः शिरश्चापनमनयो-
र्युगपदुपस्थितयोर्गुणपत्कर्तुमशक्ययोर्विकल्पः । यथावा—

पतत्यविरतं वारि नृत्यन्ति च कलापिनः ।

अद्य कान्तः कृतान्तो वा दुःखस्यान्तं करिष्यति ॥

प्रियसमागमस्येन्न मरणमाशंसनीयं—मरणे तु न
प्रियसमागमसम्भव—इति तयोराशंसायां विकल्पः ॥५४॥

परिसङ्ख्याति, एकं वस्तु प्रतिषिध्यापरस्मिन् वस्तुनोनिय-
न्त्रणं नियमनं परिसङ्ख्यानामालङ्कारः । स्नेहेति, स्नेहस्तैलादि-
स्निग्धद्रव्यं अनुरागश्च, स्वान्तेषु चित्तेषु ; विलङ्घयन्तीति, यस्या-
मुज्जयिनीपुर्यां श्रुतिः कर्णः वेदश्च, वर्त्म मार्गं, वक्रिमाणं
कौटिल्यं वक्राकारताञ्च, महाकालइति, तत्रैव रव्यातं शिव-
लिङ्गं ॥ इति परिसंख्यालङ्कारः ॥ ५३ ॥

सन्धिविग्रहप्रमाणेति, सन्धिविग्रहयोः कर्तव्यताबोधकप्रमा-
णेत्यर्थः ॥ इति विकल्पालङ्कारः ॥ ५४ ॥

बहूनां युगपद्भावभाजां गुम्फः समुच्चयः ।

नश्यन्ति पश्चात् पश्यन्ति चरन्ति च भवद्दिषः ॥

अविरोधेन सम्भावितयौगपद्यानां नाशादीनां
गुम्फनं समुच्चयः ॥

यथा वा—

विभ्राणा हृदये त्वया विनिहितं प्रेमाभिधानं नवम्
शैत्यं यदिदधाति सा विधुरिता साधो ! तदाकर्ण्यताम् ।
शेते शुष्यति ताम्यति प्रलपति प्रम्लायति प्रेङ्गति
भ्राम्यत्युल्लुठति प्रणश्यति गलत्युन्मूर्च्छति लुटति ॥

अत्र कामाञ्चित्क्रियाणां किञ्चित्कालभेदसम्भ-
वेऽपि शतपत्रशतभेदन्यायेन यौगपद्यं विरहाति-
शयद्योतनाय विवक्षितमिति लक्षणानुगतिः ।

बहूनामिति, युगपद्भावोभवनं तद्भाजां बहूनां गुम्फोनिवन्धः
वर्णनमिति चावत्, स समुच्चयालङ्कारः ॥

विभ्राणेति, नायकं प्रति दूत्या इयमुक्तिः—हे साधो ! त्वया
हृदये विनिहितं प्रेमाभिधानं नवं शैत्यं धारयन्ती विधुरिता
विरहविह्वला सा नायिका यदिदधाति तदाकर्ण्यतामित्यन्वयः ।
किं तदित्यपेक्षायामाह—शेते निद्राति, ताम्यति स्नानं माप्नोति,
प्रकर्षेण म्लायति, प्रेङ्गति चलति, प्रणश्यति नैर्वल्यातिशयेन मृत-
प्राया भवति, गलति खेदातिशयात्, लुटति क्षोणा भवतीति ।

कासाञ्चित् शयनभ्रमणादीनां शतपत्रस्य कमलस्य पत्रशतं
दलशतं ॥

अहमप्राथमिकाभाजामेककार्यान्वयेऽपि सः ।

कुलं रूपं वयोविद्या धनञ्च सदयन्त्यमुम् ॥

यत्रैकः कार्यमिद्विहेतुत्वेन प्रक्रान्तस्तत्रान्येऽपि
यद्यहमहमिकया 'खले कपोत' न्यायेन तत्सिद्धिं
कुर्वन्ति सोऽपि समुच्चयः ; यथा मदे आभिजात्यमेकं
समग्रं कारणां तादृगेव रूपादिकमपि तत्साधनत्वे-
नावतरतीति ।

यथा वा--

प्रदानं प्रच्छन्नं गृहमुपगते संभ्रमविधि-

निरुक्ते कोलक्ष्मणमनभिभवगन्धाः परकथाः ।

प्रियं कृत्वा मौनं सदसि कथनं चाप्युपकृतेः

श्रुतेत्यन्तासक्तिः पुरुषमभिजातं कथयति ॥ ५५ ॥

अहं प्राथमिकेति, अहं पूर्विकेत्यर्थः ; अहं पूर्वमहं पूर्वमित्यहं
पूर्विका स्त्रियामित्यमरः । एककार्यान्वये एककार्यसाधकत्वे स
समुच्चयालङ्कारः । अहमहमिकया परस्परहङ्कारेण आभिजात्यं
कुलीनत्वं समग्रं पुष्कलं ॥ प्रदानमिति, प्रच्छन्नं गुप्तं गृहं प्रत्युप-
गतेऽर्थादतिथौ लक्षणां सत्यां निरुक्तेकोगर्वाभावः, अभिभवो निन्दा
तद्वन्धशून्याः मौनं अनुवाटनं सदसि सभायां परेण कृताया उप-
कृतेः कथनं श्रुते शास्त्रश्रवणे सर्वप्रथमान्तानां पुरुषमभिजातं
प्रथयतीत्यनेनान्वयः । अभिजातं कुलीनं, प्रथयति कथयति ॥

क्रमिकैकगतानां तु गुम्फः कारकदीपकं ।

गच्छत्यागच्छति पुनः पान्यः पश्यति पृच्छति ॥

यथा वा—

निद्राति स्नाति भुङ्क्ते चलति कचभरं शोषयत्यन्नरास्ते
दीव्यत्यक्षैर्नचायं गदितुमवसरोभूय आयाहि याहि ।

इत्युद्दण्डैः प्रभूणामसकृदधिकृतैर्वारितान्द्वारिदीना
नस्मान्पश्याब्धिकन्ये ! सरसिरुहवचामन्तरङ्गैरपाङ्गैः ॥

आद्योदाहरणे श्रुतस्य पान्यस्य कर्तृकारकस्यैकस्य
गमनादिष्वन्वयः, द्वितीये तु अध्याहृतस्य प्रभुकर्तृ-
कारकस्य निद्रादिष्वन्वय इत्येकवाक्यार्थान्वयेन दोष-
कच्छायापत्तया कारकदीपकं प्रथमसमुच्चयप्रतिद्व-
न्द्वीदम् ॥ ५६ ॥

क्रमिकेति, क्रमिकाणामर्थात् क्रियाणामेककारकगतानां
गुम्फोनिबन्धः कारकदीपकं नामालङ्कारः । तदुक्तं “सैव क्रियासु
बह्वीषु कारकस्येति दीपकमिति सैव सकृद्वृत्तिः पश्यति सार्थं,
पृच्छति मार्गं ; निद्रातीति, हे अब्धिकन्ये ! प्रभूणामुद्यत-
दण्डैर्द्वारि अधिकृतैर्द्वारपालैरित्यसकृद्धारितानतएव दीनानस्मान्
सरसिरुहद्युतीनां परमपरिचितैरपाङ्गैः कटाक्षैः पश्येत्यन्वयः,
इति किं प्रभुर्निद्रातीत्यादि अन्तः अन्तःपुरे अक्षैः पश्येदीव्यति
क्रीडति भूयः पुनः छाया सादृश्यं मुख्यदीपकस्य पूर्वोक्तप्रका-
रेण असम्भवादितिभावः । प्रतिद्वन्द्वी विपरीतम् ॥

॥ इति कारकदीपकालङ्कारः ॥ ५६ ॥

समाधिः कार्यसौकर्यं कारणान्तरसन्निधेः ।

उत्कण्ठिता च तरुणी जगामास्तञ्च भानुमान् ।

यथा वा—

मानमस्या निराकर्तुं पादयोर्मे पतिष्यतः ।

उपकाराय दिष्टै तदुदीर्णं चनगर्जितम् ॥

केनविदारोप्सितस्य कार्यस्य कारणान्तरसन्निधानाद्यत्सौकर्यं तत्सम्यग्भाधानात्समाधिः—द्वितीय-समुच्चयप्रतिद्वन्द्वो अयं समाधिः, तत्र बहूनां प्रत्येक समर्थानां 'खले कपोतिका' न्यायेन युगपत् कार्यसाधनत्वेनावतारः । अत्रत्वेकेन कार्ये समारोप्सिते अन्यस्य 'काकतालीय' न्यायेनापतितस्य तत्सौकर्याधायकत्वमात्रं अत्रोदाहरणमुत्कण्ठितेति—उत्कण्ठैव प्रियाभिसरणे पुष्कलं कारणं नाभ्यकारागममपक्षते “अत्यारूढा हि नारीणामकालज्ञासनोभव” इति” न्यायात् दैवादापततात्वन्धकारेण तत्सौकर्यमात्रं कृतमिति एवं द्वितीयोदाहरणेऽपि योज्यम् ॥ ५७ ॥

समाधिरिति, कारणान्तरसन्निधेर्वशात् कार्यस्य सुकरत्वं समाधिरलङ्कारः । उत्कण्ठिता नायकसमीपं गन्तुं ॥ मानमिति, मानन्निराकर्तुमस्याः पतिष्यतोममोपकाराय दिष्टा भाग्येनेदं चनगर्जितमुदीर्णमुद्धतमित्यन्वयः । समुच्चये कारणानामनुषङ्गत्वमिहतु तद्विपरीतमतुल्यकक्षचमितिप्रतिद्वन्द्वित्वं तत्रेत्यादिना-दर्शितम् ॥

॥ इति समाध्यलङ्कारः ॥ ५७ ॥

प्रत्यनीकबलवतः शत्रोः पक्षे पराक्रमः ।

जैत्रेनेत्रानुगौकर्णवृत्पलाभ्यामधः कर्तुं ॥

यथा वा —

मम रूपकीर्तिमहरद्भुवि यस्तदनुप्रविष्टहृदये यमिति ।
त्वयि मत्सरादिव निरस्तदयः सुतरां क्षिणोति खलु
तां मदनः ॥

एवं बलवति प्रतिपक्षे प्रतिकर्तुमशक्तस्य तदीय-
बाधनं प्रत्यनीकमिति स्थिते साक्षात्प्रतिपक्षे पराक्रमः
प्रत्यनीकमिति 'कैमुतिक' न्यायेन फलति ।

यथा —

मधुव्रतौघः क्रुपितः स्वकीयमधुप्रपापद्भुनिमीलनेन ।
विम्बं समाक्रम्य बलात्सुधांशोः कलङ्कमङ्गेधुवमातनोति
॥ ५८ ॥

प्रत्यनीकमिति, बलवतः शत्रोः पक्षे पक्षान्तः पातिनि तदीये
यः पराक्रमस्तत्प्रत्यनीकनामालङ्कारः । अनीकप्रतिनिधिरूप-
त्वात् । जैत्रेति, उत्पलाभ्यां स्वजयकारिनेत्रानुसारिणौ कर्णौ
अधःकृतौ तिरस्कृतौ अवतंसतया तदुपरि स्थितत्वादधस्तात्
कृतौ चेतिशेषः । ममेति, भुवि भूलोके मम रूपख्यातिं योद्धत-
वान् तस्मिन्नु प्रविष्टमनुरक्तं हृदयं यस्यास्तस्यान्प्रविष्टं हृदयं
यस्यां वा तादृगियमिति त्वयि मत्सरादिव खलु निश्चितं निर-
स्तदयोमदनस्तां क्षिणोति क्षोणां करीतीत्यन्वयः । अत्र मत्स-
रादिवेतिहेत्यंशे उत्प्रेक्षासत्वेऽपि तद्वेतुकप्रतिपक्षसम्बन्धिबाधनं

कैमुत्येनार्थसंसिद्धिः काव्यार्थापत्तिरिष्यते ।

स जितस्त्वन्मुखेनेन्दुः का वार्ता सरसीरुहाम् ? ॥

अत्र स इत्यनेन पद्मानि येन जितानीतिविव-
क्षितं—तथा च सोऽपि येन जितस्त्वेन पद्मानि जिता-
नीति—किमु वक्तव्यमिति ‘दण्डापपिका’न्यायेन मपरु-
पस्यार्थस्य संसिद्धिः—काव्यार्थापत्तिः । तान्त्रिकाभिम-
तार्थापत्तिव्यावर्त्तनाय काव्येतिविशेषणम् ।

प्रत्यनीकालङ्कारस्य विविक्तो विषय इति बोध्यं । अतएव मम्मट-
भट्टैरपि “त्वं विनिर्जितमनोभद्ररूपः सा च सुन्दरभवत्यनुरक्ता
पञ्चभिर्युगपदेव शरैस्तां तापयत्यनुशयादिव काम” इत्युदाहृतं ;
एवं च हेतूत्प्रेक्षयैव गतार्थत्वान्नेदमलङ्कारान्तरं भवितुमर्हतीति
कस्यचिद्वचनमनादेयं । कैमुतिकेति, तत् सम्बन्धिबाधनापेक्षया
साक्षात्तद्बाधने विशेषादितिभावः । मध्विति, भ्रमरौघः स्वकीय-
मधुप्रपारूपस्य पद्मस्य निमीलनेन कुपितः सन् सुधांशोर्विब-
म्बलात्मकाकथ तस्याङ्गे मध्यभागे कलङ्कं ध्रुवमातनीतीत्यन्वयः ॥

॥ इति प्रत्यनीकालङ्कारः ॥ ५८ ॥

कैमुत्येनेति, कैमुत्यन्यायेनेत्यर्थः । काव्यलङ्काररूपार्थापत्तिः
काव्यार्थापत्तिः । दण्डापूपिकेति दण्डाकर्षणे तदवलम्बिनाम
पूपानामाकर्षणं यथार्थसिद्धं तद्वदित्यर्थः । व्यावर्त्तनायेति, लक्ष्य-
ता वारणायेत्यर्थः अधरोयमिति, बन्धुजीवं बन्धूकपुष्पं तत्-
प्रभाहरः बन्धुभूतानां जीवानां प्रभाहरश्च । यत्वेतल्लक्षणमयुक्तां
कैमुतिकं, न्यायस्य न्यूनार्थविषयत्वेनाधिकार्थापत्तावव्याप्तेः; यथा

यथा वा —

अधरोयमधीराद्या बन्धजीवभाहरः ।
अन्यजीवप्रभां हन्त हरतीति किमङ्गुतम् ॥
स्वकीयहृदयं भित्वा निर्गतौ यौ पयोधरौ ।
हृदयस्यान्यदीयस्य भेदने का कृपा? तयोः ॥५६॥

“तवाग्रे यदि दारिद्र्यं स्थितं भूप ! द्विजन्मनां,शनैः सवितुरप्यग्रे
तमः स्यास्यत्यस शयं” अत्र शनैः शब्दमहिम्ना राजाग्रे दारिद्र्या-
स्थित्यपेक्षया सूर्याग्रे तमोवस्थानं दुःशकमेवेत्यवगतमपि
न्यायसाम्यादापाद्यते—ननु कैमुतिकन्यायेनेति—केनचिदुक्तं,
तत्रेदं वक्तव्यं—केनचिदर्थेन तुल्यन्यायत्वादर्थान्तरस्यापत्तिरर्था-
पत्तिरिति तदुक्तलक्षणमगुक्तं ; का वार्ता सरसीरुहामित्यादि-
कैमुत्यन्यायविषयार्थापत्तावव्याप्तेः ; कैमुतिकन्यायस्य न्यूनार्थ-
विषयत्वेन तुल्यन्यायत्वाभावादापादनाप्रतीतिश्चेति । न चात्र
कैमुत्य न्यायतामात्रं न त्वलङ्कारत्वमिति युक्तं ? अलङ्कारतत्वा-
भियुक्तानांप्राचीनानां शून्यहृदयताया अपामरेण सम्भावयितुम-
शक्यत्वात्; लोकव्यवहारेऽपि कैमुत्यन्यायस्य चमत्कारित्वानुभवेन
तेनैव न्यायेन तस्यालङ्कारतासिद्धेः । इत्थं च त्वदुक्तार्थापत्त्युदाहरणे
वक्ष्यमाणः सम्भावनालङ्कारोऽन्यैर्यथार्थोक्तौ च कल्पनमिति
यद्यर्थातिशयोक्तित्वेनोक्तः यद्यर्थातिशयोक्तावापाद्यापादकयोर्वि-
परीतार्थविश्रान्तत्वमिहत्वापादकस्य सिद्धत्वमापाद्यस्य सम्भाव्य-
मानत्वमिति वैचित्र्यान्तु तदवान्तरभेदतायाः साधकं न तु
तद्वद्भिर्भूतताया इति न तत्राव्याप्तिशङ्कापीत्यस्य विस्तरेण ॥

॥ इति काव्यार्थापत्तिः ॥ ५६ ॥

समर्थनीयस्यार्थस्य काव्यलिङ्गं समर्थनं ।

जिताऽसि लब्ध कदर्प ! मञ्चितेऽस्ति त्रिलोचनः ॥

अत्र कन्दपञ्चयोपन्यासोदुष्करविषयत्वात्समर्थन-
सापेक्षः तस्य मञ्चितेऽस्ति त्रिलोचन इति स्वान्तःकरणे
शिवसन्निधानप्रदर्शनेन समर्थनं काव्यलिङ्गं—व्याप्ति-
धर्मतासापेक्षनैय्यायिकलिङ्गव्यावर्तिनाय काव्यविशे-
षणं इदं वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गं पदार्थहेतुकम् ।

यथा—

भस्माद्बलनभद्रमस्तु भवते रुद्राक्षमालेशुम्
ह्लासः पानपरम्परं गिरिसुताकान्तालयालङ्कृते ।
आद्याराधनतेऽपितेन विभुना युष्मात्सपर्यासुखा-
लोकाच्छेदिनी मोक्षनामनि महामोहे निलीयामहे ॥

अत्र मोक्षस्य महामोहत्वमप्रसिद्धमिति तत्स
मर्थने नोकाच्छेदिनीति पदार्थोहेतुः क्वचित् पदार्थ-
वाक्यार्थौ परस्परसापेक्षौ हेतुभावं भजतः ।

समर्थनीयस्येति, समर्थनापेक्षस्यार्थस्यसमर्थनं काव्यलिङ्ग-
मलङ्कारः । अर्थान्तरन्यासवारणाय—समर्थनापेक्षस्येति, यदा-
त्यर्थान्तरन्यासप्रकरणे वक्ष्यमाणरीत्या सामान्यविशेषभावातिरि-
क्तत्वं निवेश्यते, तदा नोपादेयमेवैतदिति बोध्यं । दुष्करविषय-
त्वात् दुष्करविषयरूपत्वात् ! समर्थनापेक्षस्य तदनन्तरमर्थस्येति
शेषः । नैय्यायिकेति, नैय्यायिकाभिमतलिङ्गस्य लक्ष्यतावारणा-
येत्यर्थः ।

भस्मोद्धलनेति, सम्बोधनं शुभमस्त्विति शेषः । गिरिसुताकान्तः

यथा वा —

चिकुरप्रकरा जयन्ति ते विदुषी मूर्धनि, यान्विभर्त्ति सा ।
पशुनाप्यपुरस्कृतेन तत्तुलनामिच्छतु चामरेण कः ॥

अत्र चामरस्य दमयन्तीकुललभारसाव्याभावे
विदुषी मूर्धनि यान्विभर्त्ति सति वाक्यार्थः पशुना-
प्यपुरस्कृतेनेति पदार्थः अयम्भवं मिलितं हेतुः
क्वचित्समर्थे तीयार्थनार्थे वाक्यार्थे पदार्थो हेतुः ।

यथा वा —

वपुः प्रादुर्भावादनुमितमिदं जन्मनि पुरा
पुरारे ! न क्वापि क्वचिदपि भवन्तः प्रणतवान् ।
नमन्मुक्तः सम्प्रत्यहमतनुरग्रेऽप्यनतिमा-
नितीश ! क्षन्तव्यं तदिदमपराधद्वयमपि ॥

स्य शिवस्थालयः प्रासादस्तदलङ्कारभूते सोपानपङ्क्ते इत्यपि सम्बो-
धनं हेति दैन्ये विभुना प्रभुणा शिवेन युष्माकं या सपर्या पूजा
तत्सुखस्थालोकः प्रकाशस्तदुच्छेदके निलीयामहे वयमिति चार्थात् ।

चिकुरेति, चिकुरप्रकराः केशपाशाः विदुषी पण्डिता सा
दमयन्ती अपुरस्कृतेन अनादृतेन पुरोभागे अनिहितेन च पदार्थे व
अनेकपदार्थश्च । वपुरिति, पुरा पूर्वस्मिन् क्वापि जन्मनि क्वचि-
दपि क्षणे भवन्तः न प्रणतवान् इतीदं वपुषः शरीरस्य प्रादुर्भा-
वादनुमितं सम्प्रति नमन्नतिं कुर्वन्मुक्त अतनुरगरीरः अहमर्थे-
ऽप्यनतिमान्नतिरहितः समर्थनीयं हेतुकप्रमेनोपपादनौयं अस-
प्यर्थत्वात् अस्य हेतुकत्वात् ।

अत्र तावदपराधद्वयं समर्थनीयं अस्पष्टार्थत्वात्
तत् समर्थनं च पूर्वापरजन्मनोरनमनाभ्यां वाक्यार्थ-
भूताभ्यां क्रियते । अत्र द्वितीयवाक्यार्थेऽतनुत्वमेक-
पदार्थो हेतुः अत्रापि सम्प्रति नयन्मुक्त इति वाक्य-
ार्थेऽनेकपदार्थो वा हेतुः क्वचित्परस्परविरुद्धयोः सम-
र्थनीययोरुभयोः क्रमादुभौ हेतुभावं भजतः ।

यथा—

असोढा तत्कालोल्लसदसहभावस्य तपसः

कथानां विस्त्रम्भेष्वथ चरसि कः शैलदुहितुः ।

प्रमोदं वो दिश्यात्कपटबटुवेषापनयने !

त्वराशैथिल्याभ्यां युगपदभियुक्तः स्वरहरः ॥

अत्र शिवस्य युगपत्कृत्विमब्रह्मचर्यवेषापनयन-
त्वरातदनुवर्तनेच्छयोर्विरुद्धयोः क्रमाङ्गिरिजातीव्र-
तपसोऽसहिष्णुत्वं तत्संज्ञापकौतुकस्येत्युभावर्थो हेतु-

अत्र अनयोर्वाक्यार्थयोर्मध्ये, द्वितीयवाक्यार्थे, अग्रेष्यनतिमा-
नितिवाक्यार्थे, अत्रापि अतनुत्वेपि, नमन्मुक्त इत्यस्यावाक्यत्वादाह
अनेकपदार्थोवेति, असोढेति, तपस्यन्तीमुमां प्रति बटुवेषेणागतस्य
हरस्य वर्णनं, कपटेन यो बटोर्गृह्यचारिणो वेषस्तस्यापनयने त्यागि-
त्वराशैथिल्याभ्यां युगपदभियुक्त आक्रान्तः, त्वराशैथिल्यहेतुगर्भं
क्रमेण विशेषणद्वयमाह— तत्काले उल्लसन् प्रादुर्भवन्न सहभावो
दुःसहत्वमर्थान्नीर्या यस्य तादृशस्य तपस असोढा सहनासमर्थः
शैलकन्यायाः कथानां विस्त्रम्भेषु विज्ञासेषु रसिकस्येति ब्रह्मचर्यं
ब्रह्मचारिवेषः ॥

त्वेन निबद्धौ, कचित्परस्परविरुद्धयोरुभयोः समर्थ-
मीययोरैक एव हेतुः ।

यथा—

जीयादम्बुधितनयाधररसमाखादयन्मुरारिरयं ।

अम्बुधिमथनक्लेशं कलयन् विफलञ्च सफलञ्च ॥

अत्र विफलत्वसफलत्वकलनयोरुभयोर्विरुद्धयोरैक-
एवाम्बुधितनयाधररमाखादौ हेतुः—इदं काव्यलिङ्ग-
हेत्वलङ्कार—इति केचिद्व्याजह्वः । हे गोदावरि देवि !
तावकतटोद्देशे कलिङ्गः कविर्वाग्देवीं बह्मदेशदर्शन-
सखीं त्यक्त्वा विरक्तिं गतः—एनामर्णवमध्यसुप्तमुर-
भिन्नाभिसरोजासनं ब्रह्माणं गमय, क्षितौ कथ-
मसावेकाकिनी स्थास्यति ? इत्यत्र ब्रह्मणः प्रापणं कथं
गोदावर्या कतंव्यमित्यसम्भावनीयार्थोपपादकस्याणव-
मध्येत्यादितद्विशेषणस्य न्यसनं क्षेपाख्या गुणइति ।

जीयादिति, अम्बुधेस्तनयाया लक्षणा अधररसमाखादयन्नयं
मुरारिर्जीयात्सर्वोत्कर्षेण वर्ततां; कीदृशः ? समुद्रमथनक्लेशं एवं-
विधाङ्गनालाभात्सफलं कलयन् जानन्, एतदधरमाधुर्यं सत्यमृतस्य
वैयर्थ्याद्विफलञ्च कलयन्नित्यर्थः । हे गोदावरीत्यत्रार्णवमध्येत्यादि-
ब्रह्मविशेषणस्य न्यसनं क्षेपाख्यागुण इति जयदेवेनोक्तमित्यन्वयः ।
तावकतटोद्देशे, त्वदीयतीरभूमौ कलिङ्गाख्यः कविः बह्मनां देशानां
दर्शने सहचारिणीं विरक्तिं मुक्तिं एनां सरस्वतीं ब्रह्माणं प्रति
गमय नयेति सम्बन्धः ; कीदृशं ?- अर्णवमध्ये सुप्तो यो सुरभित्-

श्लेषो विघटमानार्थवटकार्यस्य वर्णनमिति श्लेषलक्षण-
मिति च जयदेवेनोक्तं । वस्तुतस्त्यत्रापि पदार्थहेतुकं
काव्यलिङ्गमेव तद्धेदकाभावात् । ननु साभिप्रायपदार्थ-
विन्यसनरूपात्परिकरात् काव्यलिङ्गस्य किं भेदकं ?
उच्यते—परिकरेपदार्थबलात्प्रतीयमानार्थो वाच्यो-
पस्कारकतां भजतुः, काव्यलिङ्गे तु पदार्थवाक्यार्थ-
वैव हेतुभावं भजतुः । ननु यद्यपि सुखावलोकोच्छेदि-
नीत्यादिपदार्थहेतुककाव्यलिङ्गोदाहरणं, अग्रे प्य-
नतिमानित्यादिवाक्यार्थहेतुककाव्यलिङ्गोदाहरणं च
पदार्थवाक्यार्थवैव हेतुभावं भजतस्तत्रापि पशु-
नाप्यपुरस्कृतेनेतिपदार्थहेतुकोदाहरणे 'मच्चित्तेऽस्ति
तिलोचन' इति वाक्यार्थहेतुकोदाहरणं च प्रतीय-
मानार्थस्यापि हेतुकोट्यानप्रवेशोदृश्यते, पशुनेतिह्य-
विवेकित्वाभिप्रायगर्भम्, विदुषीत्यस्य प्रतिनिर्द्देश्यत्वात्
तिलोचन इति च कन्दर्पदाहकतृतीयलोचनत्वाभि-

मुरारिस्तन्नाभिकमलस्थ' ; श्लेषोऽविघटमानेत्यत्राकारप्रश्लेषः,
अविघटमानस्यानुपपद्यमानस्यार्थस्य घटकउपपादकोयोऽर्थस्तस्य
वर्णनं श्लेषाख्योगुणइत्यर्थः । पदार्थहेतुकं समस्तपदार्थहेतुकं
पदार्थवाक्यार्थेति द्वन्द्वः प्रतीयमानोऽर्थः व्यङ्ग्योऽर्थः ।

प्रतिनिर्द्देश्यत्वादिति, निर्द्देश्यते उच्यते इति निर्द्देशः शब्दः
तेन विपरीतार्थकशब्दत्वादित्यर्थः ; तस्य तादृशतृतीयलोचन-
त्वस्य ; तथाचोभयत्र परिकरालङ्कारसत्त्वात्काव्यलिङ्गोदाहरण-

प्रायगर्भं - कर्दपजयोपयोगित्वात्तस्य - सत्त्वं, तथापि न
तयोः परिकर एव किन्तु तदुत्थापितं काव्यलिङ्गमपि
प्रतीयमानाविवेकविशिष्टेन पशुनाप्यपरस्कृतत्वस्या-
नेकपदार्थस्य प्रतीयमानकन्दर्पदाहकत्वंतीयलोचनवि-
शिष्टस्य शिवस्य चित्ते सन्निधानस्य च वाक्या-
र्थस्य वाच्यस्यैव हेतुभावात्—न हि तयोर्वाच्ययोर्हेतु-
भावे ताभ्यां प्रतीयमानंमध्ये किञ्चिद्द्वारमस्ति—यथा
सर्वाशुचिनिधानस्येत्यादिपदार्थपरिकरोदाहरणे सर्वा-
शुचिनिधानस्येत्यादिनानेकपदार्थेन प्रतीयमानं शरी-
रस्य संरक्षणौयत्वम् । तथाच वाक्यार्थपरिकरोदाह-
रणां पर्यायोक्तविधया तत्तद्वाक्यार्थेन प्रतीयमानं
नाहं व्यास—इत्यादि । तस्मात्पशुनेत्यत्र त्रिलोचन
इत्यत्रच प्रतीयमानं वाच्यस्यैव पदार्थस्य वाक्यार्थस्य
च हेतुभावोपपादकतया काव्यलिङ्गस्याङ्गमेव—यथा

त्वमनुपपन्नमितिभावः । तयोः पशुनेत्याद्युक्तोदाहरणयोः ; तदुत्था-
पितं परिकरोपपादितं; व्यङ्ग्यस्य हेतुकोटावेवानुप्रवेशादितिभावः
एतदेव विवृणोति—प्रतीयमानेति, वाच्यस्यैवेत्येवकारसूचित-
व्यङ्गाद्वारकत्वं न हीत्यादिना विवृतं, तदयमर्थः—यदि पञ्चादि-
पदव्यङ्गं केशपाशसाम्याभावादेरर्थस्य साक्षादुपपादकं स्यात्त-
दात्रपरिकर एव स्यात्त काव्यलिङ्गं—न त्वे मस्ति, पशुपदप्रतीता-
विवेकित्वमात्रेण साम्याभावस्योपपादनासम्भवात् किन्तु तद्वि-
शिष्टपशुपुरस्कृतत्वाभाव एव साक्षादुपपादक इति तत्कोटि-

—“यत्त्वन्नेव समानकान्तिसलिले मग्नं तदिन्दौवरं”
इत्यनेकवाक्यार्थहेतुककाव्यलिङ्गोदाहरणे त्वन्नेव-
समानकान्तौत्यादिकानि इन्दौवरशशिहंसविशेषणानि
तेषां वाक्यार्थानां हेतुभावोपपादकानीति तत्र वाक्या-
र्थहेतुककाव्यलिङ्गे पदार्थहेतुककाव्यलिङ्गमङ्गमिति
न तयोः काव्यलिङ्गोदाहरणत्वे काचिदनुपपत्तिः ॥६०॥

निविष्टं व्यङ्ग्यं काव्यलिङ्गरूपस्य तस्याङ्गमेव, व्यङ्ग्यान्तरन्तु नोक्त-
काव्यलिङ्गगम्यमर्थोपपादकमस्तीति निराबाधमेव काव्यलिङ्ग-
मिति । ननु स्वयमन्योपपादकस्य काव्यलिङ्गस्याप्युपपादकं
वा दृष्टमित्याशङ्क्योदाहरति—यत्त्वन्नेवेति, एतत्प्रतीपालङ्कारे
प्रागुदाहृतं । अनेकवाक्यार्थहेतुकेति, पूर्वपादत्रयवाक्यार्थत्रयस्य
चतुर्थपादार्थहेतुत्वमिति ज्ञेयं । हेतुभावोपपादकानीति, इन्दौ-
वरस्य नेत्रसमानकान्तित्वं विना पटादिरिव तद्दर्शनस्य दैव-
गतकान्तासादृश्यविनोदासहिष्णुत्वे हेतुत्वासम्भवादिति भावः ।
समाहितमर्थमुपसंहरति—इतीति, तयोः पशुनापीति मच्चित्तेऽ-
स्तीत्येतयोः ॥

॥ इति काव्यलिङ्गालङ्कारः ॥६०॥

उक्तिरर्थान्तरन्यासः स्यात्सामान्यविशेषयोः ।

हनुमानध्विमतरेदुष्करं किं महात्मनाम् ॥

गणवद्वस्तुसंसर्गाद्याति खल्योऽपि गौरवम् ।

पुष्पमालानुषङ्गेन सूत्रं शिरसि धार्यते ॥

सामान्यविशेषयोर्द्वयोरप्युक्तिरर्थान्तरन्यासस्तयो-
श्चैकं प्रस्तुतं अन्यदप्रस्तुतं भवति, ततश्च विशेषे प्रस्तुते
तेन सहाप्रस्तुतसामान्यरूपस्य सामान्ये प्रस्तुते तेन
सहाप्रस्तुतविशेषरूपस्यार्थान्तरस्य न्यसनमर्थान्तर-
न्यास इत्युक्तं भवति—तवाद्यस्य द्वितीयार्द्धमुदाहरणं,
द्वितीयस्य द्वितीयश्लोकः । नन्वयं काव्यलिङ्गान्तातिरच्यते ?
तथाहि—उदाहरणद्वयेऽप्यप्रस्तुतयोः सामान्यविशेषयो-
रुक्तिः प्रस्तुतयोर्विशेषसामान्ययोः कथमुपकरो-
तीति विवेक्तव्यं—न हि सर्वथैव प्रस्तुताभिधानं
युज्यते—न तावदप्रस्तुतप्रशंसायामिव प्रस्तुतव्यञ्जक-
तया प्रस्तुतयोरविशेषसामान्ययोः स्वशब्दोपात्तत्वा-
न्नाप्यनुमालङ्कार इव प्रस्तुतप्रतीतिजनकतया, तद्व-
दिह व्याप्तिपक्षधर्मताद्यभावात् नापि दृष्टान्तालङ्कार
इव उपमानतया “विस्तब्धघातदोषः स्ववधाय खलस्य
वीरकोपकरः नवतरुभंगध्वनिरिव हरिनिद्रातस्कारः

प्रस्तुतव्यञ्जकतयेति, अप्रस्तुताभिधानं युज्यत इत्यनुषज्यते,
एवमप्येऽपि । विस्तब्धेति, खलस्य विस्तब्धघातरूपोदोषः स्वसैव
वधाय भवति यतो वीराणां कोपकारकः सिंहनिद्रापहारी नव-

करिण' इत्यादिषु सामान्ये विशेषस्योपमानत्वदर्शने-
ऽपि विशेषे सामान्यस्य कचिदपि तददर्शनात् उप-
मानतया तदन्वये सामञ्जस्याप्रतीतेः, तस्मात्प्रस्तुत-
समर्थकतयैवाप्रस्तुतस्योपयोग इहापि वक्तव्यः ; ततश्च
वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमेवात्रापि स्यान्नत्वलङ्कारा-
न्तरस्यावकाश इति चेत् ? अत्र केचित्—समर्थन-
सापेक्षस्यार्थस्य समर्थनं काव्यलिङ्गनिरपेक्षस्यार्थापि
प्रतीतिवैभवात्समर्थनऽर्थान्तरन्यासः न हि यत्त्वन्ने च-
समानकालीत्यादिकाव्यलिङ्गोदाहरणेष्विव—

‘अथोपगूढे शरदा शशाङ्के

प्रावृड् ययौ शान्ततडित्कटाक्षा ।

तरुभङ्गजन्यध्वनिः करिणोवधाय यथेत्यर्थः । तददर्शनात् उपमा-
नत्वाददर्शनात् । ननु महापुरुषाकृतिरिव गम्भीरेयमस्याकृति-
रित्यादौ सामान्यस्याप्युपमानता दृष्टेत्युच्यते—उपमानतेति,
इवाद्यभावात्तात्पर्याभावाच्च उपमानतयाऽन्वयस्य सामञ्जस्ये-
नाप्रतीतेरित्यर्थः ; इहापीत्यपिना काव्यलिङ्गसमुच्चयः । प्रतीति-
वैभवात्, प्रतीतिदार्ढ्यरूपप्रयोजनवशात्, प्रयोजनस्यापि हेतुत्व-
विवक्षया पञ्चमौ, उक्तकैलसस्यमुदाहरणनिष्ठतया दर्शयति—
नहीत्यादिना, इत्यादिकाव्यलिङ्गोदाहरणेष्विव अथेत्याद्यर्था-
न्तरन्यासोदाहरणेषु प्रस्तुतस्य समर्थनार्थित्वं नञ्प्रतीति-
सम्बन्धः ॥ शरदा शशाङ्के उपगूढे काव्यलिङ्गिते सति यद्यनन्तरं
शान्तास्तडिद्रूपाः कटाक्षा यस्याः सा प्रावृड् ययौ गतवती, उक्तं

कासां न सौभाग्यगुणोक्तानां

नष्टः परिच्छेदपयोधराणाम् ॥

दिवाकरादृच्छति यो गुहासु

लौनं दिवाभीतमिवान्धकारं ।

क्षुद्रेऽपि नूनं शरणां प्रपन्ने

ममत्वमुच्चैः शिरसामतीव ” ॥

इत्याद्यर्थान्तरन्यासोदाहरणेषु प्रस्तुतस्य समर्थ-
नापेक्षत्वमस्तीति । वस्तुतस्तु प्रायोवादोयं—अर्थान्तर-
न्यासेऽपि हि विशेषस्य सामान्येन समर्थनानपेक्ष-
त्वेऽपि सामान्यं विशेषेण समर्थनमपेक्षत एव निर्वि-
शेषं न सामान्यमिति न्यायेन बहूनामप्यसाराणां
कार्यसाधक इत्यादि सामान्यस्य ‘तृणैरारभ्यते
रज्जुस्तया नागोऽपि बध्यत’—इत्यादिसम्प्रतिपन्न-
विशेषावतरणं विना बुद्धौ प्रतिष्ठितत्वासम्भवात् ।

विशेषरूपमर्थं सामान्यरूपेणार्थान्तरेण समर्थयति—परिच्छेद-
पयोधराणां कासामङ्गानां सौभाग्यगुणेन नष्ट इति । पयोधराः
कुक्षामेघाश्च ॥

दिवाकरादृच्छति, कुमारसम्भवे हिमालयवर्णनं—योहिमालयः
ममत्वं मदीयता बुद्धिः शिरोमस्तकं शिखरस्य समर्थनार्थित्वं
समर्थनापेक्षत्वं अयं अर्थान्तरन्यासे समर्थनात्मकस्यैव रूपः
सामान्यस्यैव बुद्धौ प्रतिष्ठितत्वासम्भवादित्यनेनान्वयः ।

सम्प्रतिपत्तेति, वस्तुतोऽसम्प्रतिपत्त्यर्थः; विशेषावतरणं विशेषाव-

न च तत्र सामान्यस्य कास्यान् सौभाग्यगुणो-
 क्तनानामित्यादिविशेषसमर्थनार्थसामान्यस्यैव लोक-
 सम्प्रतिपन्नतया विशेषावतरणं विनैव कुत्रै प्रतिष्ठितत्वं
 सम्भवतीति श्लोके तन्मासकं मापेक्षितमस्तीति वाच्यं ?
 —सामान्यस्य सर्वत्र लोकसम्प्रतिपन्नत्वनियमाभावात्
 —न हि योयोधूमवान् सोऽग्निमानितित्वाप्तिरूप-
 सामान्यस्य लोकसम्प्रतिपन्नतया—यथा महानस इति
 तद्विशेषरूपदृष्टान्तानुपादानसम्भवमात्रेणाप्रसिद्धव्याप्ति-
 -रूपसामान्योपन्यासेऽपि तद्विशेषरूपदृष्टान्तोपन्यास-
 नैरपेक्ष्यं सम्भवति । नचैवं सामान्येन विशेषसमर्थन-
 स्थलेऽपि क्वचित्तस्य सामान्यस्य लोकप्रसिद्धत्वाभावेन
 तस्य बुद्धावारोहाय पुनर्विशेषान्तरस्य न्यासप्रसङ्ग-
 इति वाच्यं ?—इष्टापत्तेः—अत्रैव विषये विकल्पर-
 लङ्कारस्यानुपदमेव दर्शयिष्यमाणत्वात् ।

किञ्च काव्यलिङ्गेऽपि न सर्वत्र समर्थनसापेक्षत्व-
 नियमः—चिकुरप्रकरा जयन्ति इत्यत्र तदभावादुप-
 गमं, तत्र बहूनामित्यादौ सामान्यस्यैतिविशेषावतरणं विनैव
 कुत्रै प्रतिष्ठितत्वं सम्भवतीत्यभिमेयान्वितं; तन्मासनं तत्पैरि-
 त्यादि विशेषन्यसनम् ॥

अन्वेयमप्यर्थान्तरन्यासे क्वचिदेव समर्थनसापेक्षा, काव्यलिङ्गे तु
 सर्वत्र सौम्यसु भेद—इत्यादिवाह—किञ्चेति, कविशुश्रूषस्यैव
 कविसमूहाभ्यस्तत्वेन तदास्तदास्ते नलमुखास्ते पर्वणि पूर्णि-

मानवस्तुषु वर्गनीयसाध्याभावेन निन्दायाः कवि-
कुलक्षुब्धत्वेनात्र समर्थनापेक्षाविरहात्—न हि तदा-
स्यदास्येऽपि गतोऽधिकारिता ।

‘न शारदः पार्श्वशर्बरीश्वर’—इत्यादिषु सम-
र्थनं दृश्यते

न विषेण न शस्त्रेण नाग्निना न च मृत्युना ।

अप्रतीकारपाश्याः स्त्रीभिरेव स्त्रियः कृताः ॥

इत्यादिकाञ्चलिङ्गविषयेषु समर्थनापेक्षाविरहेऽपि
अप्रतीकारपाश्या इत्यादिना समर्थनदर्शनाच्च—न हि
तत्र स्त्रीणां विषादिनिर्मितत्वाभावप्रतिपादनं समर्थनं
सापेक्षप्रसिद्धत्वात्, तस्मादुभयतोव्यभिचारात् समर्थ-
नापेक्षसमर्थने काव्यलिङ्गं, तन्निरपेक्षसमर्थनेऽर्थान्तर-
न्यास इति न विभागः किन्तु समर्थसमर्थकयोः सामा-
न्यविशेषसम्बन्धेऽर्थान्तरन्यासस्तदितरसम्बन्धे काव्य-
लिङ्गमित्येव व्यवस्थावधारणीया—प्रपञ्चश्चित्तमीमां-
सायां द्रष्टव्यः । एवमप्रकृतेन प्रकृतसमर्थनमुदाहृतं,
प्रकृतेनाप्रकृतसमर्थनं यथा—

मायाभवः पार्वणः शर्बरीश्वरचन्द्रः । न विषेणेत्यादेः स्त्रियः
कृता इत्यनेनान्वयः अपितु स्त्रीभिरेव यतः प्रतीकाररहितं
पाश्वर्कं क्रौर्यं यासान्तवाभूताः । उभयतः, अन्वयव्यतिरेकाभ्यां
समर्थनापेक्षायामपि तदास्यदास्येपीत्यादी तदभावात्—न विषे-
णेत्यादावपेक्षाविरहेऽपि समर्थनसत्त्वात् । अप्रकृतेनेति, यावै

यदुच्यते पार्वति ! पापवृत्तये
 न रूपमित्यव्यभिचारि तद्वचः ।
 तथा हि ते शीलमुद्धारदर्शने
 तपस्विनामप्युपदेशतां गतम् ॥ यथा वा—
 दानं ददत्यपि जलैः सहसाधिरूढे
 को विद्यमानगतिरासितुमुत्सहेत ? ।
 यद्वा तिनः कटकटाहृतटान्मिमङ्क्षो-
 र्मङ्क्षूदपाति परितः पटलैरलीनाम् ॥ ६१ ॥

महान्मनां सर्व्वसुकरत्येनाप्रकृतेन सामान्येन हनूमदभितर-
 णस्य प्रकृतविशेषस्य समर्थनं, द्वितीये पुष्पमालासूत्रवृत्तान्ते-
 नाप्रकृतेन विशेषरूपेण प्रकृतस्य गुणवत्सङ्गप्रयुक्तपूज्यत्वस्य
 सामान्यरूपस्य समर्थनमित्यर्थः ।

यदुच्यते इति, हे पार्वति ! रूपं आकृतिसौन्दर्यं पापवृत्तये
 दुष्टाचरणाय न भवति, यच्चाकृतिस्तत्र गुणा वसन्तीति न्यायादिति
 यदुच्यते तद्वचनमव्यभिचारि यथार्थम् तथाहि—उदारं रमणीयं
 दर्शनं यस्यास्तथाभूते पार्वति ! तव शील आचरणं तपस्विना
 मप्युपदेशरूपतां प्राप्तमिति प्रकृते न विशेषेणाप्रकृतस्य सामा-
 न्यस्य समर्थनम् ।

दानमिति, दानं वितरणं मदजलस्य जलैरुदकैः जडैश्च—
 लडयोरभेदात् ; अधिरूढे आक्रान्ते सति विद्यमानगतिः सग-
 तिकाः बुद्धिमांश्च कः आसितुं स्यातुं उत्सहेत शक्नुयात् यस्मात्
 मिमङ्क्षोर्मज्जनं कर्तुं मिच्छोर्दन्तिनोगजस्य कटोगण्डएव कटाह-
 स्तस्य तटादद्यादलीनां पटलैः समूहैः परितोमङ्क्षुः शीघ्रं उद-
 पाति, उपपतितमित्यन्वयः । यत्रापि पूर्वार्द्धाक्रमप्रकृतसामान्य-
 सुत्तरार्द्धोक्तेन प्रकृतेन विशेषेण समर्थितम् ॥

॥ इत्यर्थान्तरन्यासासङ्कारः ॥ ६१ ॥

यस्मिन् विधेयसामान्यविशेषाः स विकल्परः ।
 स न जिग्ये महान्तो हि दुर्धर्षः सागरा इव ॥
 यत्र कस्यचिद्विशेषस्य समर्थनार्थं सामान्यं विन्यस्य
 तत्प्रसिद्धावप्यपरितुष्यता कविना तत्समर्थनाय पुन-
 रविशेषान्तरमुपमानरौत्यार्थान्तरन्यासविधया वा
 विन्यस्यते तत्र विकल्परालङ्कारः, उत्तरार्द्धे यथा-
 कथञ्चिदुदाहरणम् इदं तु व्यक्तमुदाहरणम्—
 अनन्तरत्नप्रभवस्य यस्य
 हिमं न सौभाग्यविलोपि जातम् ।
 एको हि दोषोगुणसन्निपाते
 निमज्जतीन्द्रोः किरणेष्विवाङ्कः ॥
 इदमुपदानरौत्याविशेषान्तरस्य न्यसने उदाहरणम् ॥
 अर्थान्तरन्यासविधया यथा—

यस्मिन्निति, यस्मिन् काव्ये इत्यर्थात् निबध्यत—इति शेषः ।
 समर्थसमर्थकभावापन्नत्वं तु न लक्षणे निवेशनीयं—तद्विना चम-
 त्काराभावेन चमत्कारित्वविशेषणमवश्यवक्तव्येनैवानतिप्रसङ्गात् ;
 एवमेवार्थान्तरन्यासलक्षणेऽपि बोध्यं ॥ स नेति, स प्रकृतो राजा न
 जिग्ये न जितोऽर्थात्परैरेति शेषः । प्रकृतः तत्समर्थनं महान्तो
 हि दुर्धर्षः अनाक्रमणीया इति सामान्येन तस्यापि सागरा इवेति
 विशेषोपमेयेति ज्ञेयं ॥

प्रसिद्धेरप्युदाहरणपरितोषो बोध्यः । यथाकथञ्चिदिति, मह-
 तामनाक्रमणीयत्वस्यातिप्रसिद्धत्वेन तत्समर्थनापेक्षाभावाच्चन्द्रा-
 लोकगतमेतन्नसमस्तसमितिभावः । इदं वक्ष्यमाणं ; व्यक्तमिति,
 गुणसमुदाये एकस्य दोषस्यानाक्रमणमनतिप्रसिद्धतया समर्थना-

कण विन्दुदम्भररेण रणितं गाहस्य काक ! स्वयं
 मा कन्दं मकरन्दशालिनमिह त्वां मन्महे कोकलिम् ।
 धन्यानि स्थलवैभवेन कतिविहस्तूनि कस्तूरिकां
 नेपालक्षितिपालभालपतिते पङ्के न शङ्केत कः ॥
 मालिन्यमञ्जशशिनोर्मधुलिट्कलङ्कौ
 धत्तो मुखे तु तव दृक् तिलकाञ्जनाभा ।
 दोषावितः क्व च न मेलनतो गुणत्वं
 वक्तुर्गुणौ हि वचसि भ्रमविप्रलम्भौ ॥६२॥

पेशमिन्दोरित्यादिविशेषेण समर्थत इत्यतः स्फुटमित्यर्थः । कर्णेति,
 हे काक ! कर्णयोरुदन्तु इं पीडाजनकं रणितं शब्दितं अन्तरेण
 विना स्वयं मकरन्दः पुष्परसस्तच्छालिनं माकन्दमान्नवृक्षं गाहस्य
 आश्रय—इहाम्बतरो त्वां वयं कोकिलं मन्महे जानौमहे, यतः
 स्थलवैभवेन स्थानमाहात्म्येन कतिविहस्तूनि धन्यानि भवन्तीति
 सामान्येन पूर्वोक्तविशेषसमर्थनं अत्रापि तदाकाङ्क्षायां विशेष-
 रूपमर्थान्तरं न्यसति—नेपालभूमिपालस्य भाले पतिते पङ्के
 कस्तूरिकां को न शङ्केतापितु सर्व इति । मालिन्यमिति, मधु-
 लिट् भ्रमरः कलङ्कश्चेतौ अञ्जशशिनोर्मालिन्यं धत्तः कुतः तव
 मुखे तु दृक् च तिलकाञ्जनञ्च तयोराभां शोभां धत्त इत्यनुषज्यते ।
 अञ्जनाभे इति पाठे द्वितीयादिवचनं उक्तमर्थं सामान्येन
 समर्थयति, दोषावपि क्वचित्, मेलनतोमिथाङ्गे मेलनात् गुणत्वं
 इतः प्राप्त इति ; कथमेतत्तत्राह—हि यतः वक्तुर्वचसि
 भ्रमविप्रलम्भौ भ्रान्तिप्रतारणे गुणौ भवतः—घटवति घटाभावं
 निर्णीय परप्रतारणाय धटोऽस्तीति प्रयुक्ते वाक्ये प्रमाजनक-
 स्त्वाप्तयोर्गुणत्वमिति भावः ॥

प्रौढोक्तिरुत्कर्षाहेतौ तद्धेतुत्वप्रकल्पनं ।

कचाः कलिन्दजातीरतमालस्तोममेचकाः ॥

कार्थ्यातिशया हेतौ तद्धेतुत्वप्रकल्पनं प्रौढोक्तिः,
यथा तमालगतनैल्यातिशयाहेतौ यमुनातटरोहणे-
तद्धेतुत्वप्रकल्पनम् ।

यथा वा—

कल्पतरुककामदोष्णी विन्तामणिधनदशङ्खनां ।

रचितोरजोभरपयस्तैजः श्वासान्तराम्बरैरेषः ॥

अत्र कल्पवृक्षादौकैकवितरणातिशयविवर्धनीयराज-
वितरणातिशया हेतौ कल्पवृक्षपरागादिरूपपञ्चभूत-
निर्मितत्वेन तद्धेतुत्वप्रकल्पनं प्रौढोक्तिः ॥६३॥

प्रौढोक्तिरिति, उत्कर्षस्याहेतावुत्कर्षहेतुत्वकल्पनं प्रौढोक्तिः ।
कलिन्दजा यमुना स्तोमः समूहः मेचकाः श्यामाः रोहणे उद्भवे ;
कल्पेति, एष राजा कल्पवृक्षादीनां क्रमेण रजोभरादिभिः पञ्च-
भिर्भूतैरचित इत्यन्वयः । धनदः कुबेरः शङ्खो निधिविशेषः
रजोभरः परागसमूहः पयो दुग्धं श्वासप्रसिद्धः अन्तराम्बरं
शङ्खाभ्यन्तरमाकाशं अतिशयीत्यग्निमवितरणेनान्वितं अहेतौ
पञ्चनिर्मितत्वे इति सामानाधिकरण्येनान्वयः ॥

॥ इति प्रौढोक्तिः ॥६३॥

सम्भावना ।

सम्भावना यदीत्यं स्यादित्यूहोऽन्यस्य सिद्धये ।
यदि शेषोभवेद्वक्ता ! कथिताः स्युर्गुणास्तव ॥

यथा वा—

कस्तूरिकामृगाणामण्डाद्गन्धगुणमखिलमादाय ।
यदि पुनरहं विधिः स्यां ! खलजिह्वायां निवेशयिष्यामि ॥
यद्यर्थोक्तौ च कल्पनमतिशयोक्तिभेद इति काव्य-
प्रकाशकारः ॥६४॥

किञ्चिन्मिथ्यात्वसिद्ध्यर्थं मिथ्यार्थान्तरकल्पनं ।
मिथ्याध्यवसितिर्वेश्यां वक्ष्येत् खजस्त्रं वहन् ॥
अत्र वेश्यावशीकरणस्यात्यन्तासम्भावितत्वसिद्धये
गगनकुसुममालिकाधारणरूपार्थान्तरकल्पनं मिथ्या-
ध्यवसितिः ।

सम्भावनेति, जहस्तर्कः ; कस्तूरिकेति, अहं यदि सृष्टिकर्ता
स्यां ! तदा कस्तूरिकामृगाणामण्डादखिलं गन्धरूपगुणमादाय
खलजिह्वायां निवेशयिष्यामीत्यन्वयः ॥

॥ इति सम्भावनासङ्गारः ॥ ६४ ॥

किञ्चिदिति, कस्यचिदर्थस्य मिथ्यात्वसिद्ध्यर्थं मिथ्याभूतार्था-
न्तरकल्पनं मिथ्याध्यवसितिरलङ्कारः । वेश्यामित्युदाहरणं, खजस्त्रं
गगनमंमालां अत्र खपुष्पमालाधारणमिव वेश्यावशीकरणमिति
निर्दर्शनापि बोध्या ।

यथा वा -

अस्य क्षोणिपतेः परार्द्धपरया लक्ष्मीकृताः सङ्ख्या
प्रज्ञाचक्षुरवेक्ष्यमाणावधिरश्रव्याः किलाकीर्तयः ।
गीयन्ते स्वरमष्टमं कलयता जातेन बन्धोदरान्
मूकानां प्रकरेण कूर्मरमणी दुग्धोदधे रोदसि ॥

अचाद्योटाहरणं निदर्शनागमं द्वितीयन्तु शुद्धं
असम्बन्ध सम्बन्धरूपातिशयोक्तितोमिथ्याध्यवसितेः

अस्येति, परार्द्धपरया परार्द्धमङ्गलामतिक्रान्ततया लक्ष्मीकृता उप-
लब्धिताः, प्रज्ञाचक्षुषा अर्थमावेक्ष्यमाणाश्च ता वधिरश्रव्याश्चेति
कर्माधारयः ; कलयता कुर्वता प्रकरेण समूहेन, कूर्मरमणी
कच्छपी रोदसि तीरे; मिथ्याध्यवसितेरित्यस्य भेद इत्यत्रान्वयः ।
कल्पनाविच्छित्तिविशेषेण कल्पनाप्रयुक्तविच्छित्तिविशेषेण कल्प-
नात्मनेतिपाठे कल्पनास्य रूपेणेत्यर्थः । उपधेयसङ्करेण्यपाधेरसङ्क-
रात् विच्छित्तिविशेषेणेति च तस्यैव विशेषणं विच्छित्तेर्विशेषो-
यस्मादिति विच्छित्तिं विशेषयति व्यावर्तयतीति वा व्युत्पत्तेः,
एतेन प्रौढोक्तैव गतार्थतामाचक्षाणा निरस्ता वेदितव्याः । न
च मिथ्याध्यवसितेरलङ्कारान्तरत्वे—‘हरिश्चद्रेण सञ्जताः प्रगीता
धर्मसूनुना । खेलन्ति निगमोत्सङ्गे मातर्गङ्गे ! गुणास्तव’ इत्यादौ
हरिश्चन्द्रादिसम्बन्धाद्गुणानां सत्यताप्रतीतेः सत्याध्यवसितिरपि
तथा स्यादिति वाच्यं? सत्यताप्रतीत्यर्थं कस्याप्यर्थस्य कविप्रतिभा-
कल्पितत्वाभावेन शब्दमात्रेणालङ्कारताया असंभवात् ; कवि-

किञ्चिन्मिथ्यात्वसिद्ध्यर्थं • मिथ्यार्थान्तरकल्पना ना
विच्छित्तिविशेषेण भेदः ॥ ६५ ॥

वर्णस्याद्वर्णवृत्तान्तप्रतिविम्बस्य वर्णनम् ।

ललितं निगते नीरे सेतुमेषा चिकीर्षति ॥

प्रस्तुते धर्मिणि योवर्णेनीयोवृत्तान्तस्तमवर्णयित्वा
तत्तैव तत्प्रतिविम्बरूपस्य कस्यचिदप्रस्तुतवृत्तान्तस्य
वर्णनं ललितं यथा कथञ्चित् दार्जिल्यसमागतत-
त्कालोपेक्षित प्रतिनिवृत्तनायिकान्तरासक्तनायकानय-
नार्थं सखीं प्रेषयितुकामां नायिकामुद्दिश्य सख्या वच-
नेन तद्व्यापारप्रतिविम्बभूतगतजलसेतुबन्धवर्णनं नेयम-
प्रस्तुतप्रशंसा प्रस्तुतधर्मिकत्वात्, नापि समासोक्तिः
प्रस्तुतवृत्तान्ते वर्ण्यमाने विशेषणसाधारण्येन सारू-
प्येण वा अप्रस्तुतवृत्तान्तस्फूर्त्यभावात्, अप्रस्तुतवृत्तान्ता-
दव सारूपादिह प्रस्तुतवृत्तान्तस्य गम्यत्वात्, नापि निद-

प्रतिभामात्रकल्पिता अर्थाः काव्ये अलङ्कारपदास्यदमिति विष-
मालङ्कारप्रकरणे त्वयैवाभिधानादित्यसं विस्तरेण ॥

॥ इति मिथ्याध्यवसितिः ॥ ६५ ॥

प्रस्तुत इति, ललितमिति लक्ष्यनिर्देशः निर्ग-
हप्रशंसा, दार्जिल्येत्यादिज्ञाप्रत्ययान्तचतुष्टयं नायकविशेषणं,
दार्जिल्यं अनुरोधशीलत्वं । तद्व्यापारेति, सखीप्रेषणरूपकामयि-
काव्यापारसरूपेत्यर्थः, सारूप्यं चात्रनैर्दृश्यं लक्ष्यमालङ्कारिक-

शैनां, प्रस्तुतां प्रस्तुतं तद्वत्तान्तायोः शब्दोपात्तयोरैक्यसमा-
 दौप एव तेषां समुत्पत्त्यात्, यदि विषयविषयिणाः शब्दो-
 पात्तयोः प्रवर्तमाना एवाल्पाङ्गारो विषयिमात्रोपादानेपि
 स्यात्तदारूपकमेव भेदेऽप्यभेदरूपाया अतिशयोक्तेरपि
 विषयमात्रमेतत् । ननु तर्हि अत्र प्रस्तुतनायकादिनिगर-
 येन तत्र शब्दोपात्ता प्रस्तुतनोराह्यभेदाध्यवसाय इति
 भेदे अभेदरूपातिशयोक्तिरस्तु, एवं तर्हि साहच-
 र्यनिवन्धना अप्रस्तुतप्रशंसाविषयेपि सैवातिशयोक्तिः स्यात्
 अप्रस्तुतधर्मिकत्वान्नभवतीति चेत् ? तत्राप्यप्रस्तुत-
 धर्मिवाचकपदस्यापि प्रसिद्धातिशयोक्तुप्रदाहरणेऽपि
 प्रस्तुतधर्मिलक्षकत्वसम्भवात् । नन्वप्रस्तुतप्रशंसायां
 सारूपादप्रस्तुतवाक्यार्थात् प्रस्तुतवाक्यार्थोऽवगम्यते—
 नत्वतिशयोक्ताविव विषयवाचकैस्तत्पदैर्विषया लक्ष्यन्त

भावमाशङ्क्य निराकरोति—नेयमित्यादिना । प्रस्तुताप्रस्तुतेति,
 तथाच प्रकृतेऽप्रस्तुतवृत्तान्तस्यैकस्यैवोपदानान्निर्दर्शना; न युक्तेति,
 ननुभयोः शब्दोपात्तत्वाद्वा प्रस्तुतमात्रस्य तत्रापि निर्दर्शनास्त्वि-
 त्याह—यदीति, प्रतिबन्धा तावत्परिहरति—तर्हि साह-
 चर्येति, 'एकः कृतौ शकुन्तेषु योन्यंशक्रान्त्याचत' इत्यादावित्यर्थः ॥
 अप्रस्तुतेति, अप्रस्तुतस्य शकुन्तादेस्तत्र वर्णनीयत्वादतिशयोक्ति-
 स्थले च वापी कापीत्यादौ वापीत्यादिना प्रस्तुतनाभ्यादेर्वर्ण्यत्वा
 अतिशयोक्तिस्तत्रापादयितुं शक्येति भावः । अप्रसिद्धोयं हेतु-
 रित्याह—तत्रेति, वापीकापीत्यादिसर्वसम्प्रत्ययेत्यर्थः ॥

इति भेद इति चेत् ? तर्हि इहापि प्रस्तुतग-
तादप्रस्तुतवृत्तान्तरूपादाकार्यात्तद्वत्प्रस्तुतवृत्तान्त-
रूपोवाक्यार्थोऽवगम्यत इत्येवातिशयोक्तितोभेदोऽस्तु ॥

वस्तुतस्तु —

सोऽपूर्वरसनाविपर्ययविधिस्तत्कर्णयोश्चापलं
दृष्टिः सा मदविस्मृतस्वपरादिक्लिश्यसोक्तेन वा ।
पूर्वं निश्चितवानमि ममर हे ! यद्वाग्वाद्याप्यसा-
वन्तःशून्यकरोनिषेव्यत इति भ्रातः क एष ग्रहः ॥
इत्याद्यप्रस्तुतप्रशंसोदाहरणो प्रथमप्रतीतादप्र-
स्तुतवाक्यार्थात् प्रस्तुतवाक्यार्थोऽवगम्यत इत्येतन्न
घटते अप्रस्तुते वागण्य ममरासेव्यत्वे कर्णचापल-
मात्रस्य ममरनिराकरणहेतुत्वसम्भवेपि रसना विप-

तद्वत्तेति, प्रमिद्धेति, प्रस्तुतगतेत्यर्थः ; अप्रस्तुतप्रशंसायां क-
चित्प्रस्तुताप्रस्तुतयोरभेदाध्यवसानमप्यप्रस्तुतवाक्यार्थप्रतीतिकाले
दृश्यते ललिते त् न क्वापीति सूत्ररामतिशयोक्तितोभेद इत्याह
— सोऽपूर्व इत्यादिना, रसनाविपर्ययः अग्निशाप.त्करिणां जिह्वा-
परिभृतिः पूर्वंविपरीताभिधानञ्च कर्णचापलं प्रमिद्धं पिशुन-
प्रतार्यत्वञ्च मदः प्रसिद्धः गर्वश्च तेन विस्मृतास्वपरयोर्दिङ्मार्गः
आप्तानामविभागश्च यथा सा दृष्टिः, वारणोगजः वारकश्च शून्यः
सरम्भः धनरहितश्च करः शुण्णो हस्तश्च अग्रह आयहः कुतो न-
ब्रूते तत्राह — अप्रस्तुत इति — एतच्च, ममरासेव्यत्व इत्यस्य

ययाग्नः शून्यकरत्नयोर्हेतुत्वासम्भवेन मदस्य प्रत्युत
तत्सेव्यत्वएव हेतुत्वेन च रसना विपर्ययादीनां तत्र
हेतुत्वान्वयार्थं वारणपदस्य दुष्प्रभुपविषयक्रोडी-
कारेणैव प्रवृत्तेर्वक्तव्यत्वात् ; एवं सत्यपि यद्यप्रस्तुतस-
म्बोधनादिविच्छित्तिविशेषात्तत्राप्यस्तुतप्रशसाया अ-
तिशयोक्तितोभेदो घटते तदात्रापि प्रस्तुतं धर्णिणं
स्वपदेन निर्दिश्य तत्रापस्तुतवर्णनारूपस्य विच्छित्ति-
विशेषस्य सङ्गावात्ततोभेदः सुतरां घटते — ‘पश्य नीलो-
त्पलद्वन्द्वान्निरसन्ति’ ‘वापीकपि स्फुरति गगने तत्परं
मूक्ष्म पद्या’ इत्यादिषु तु प्रस्तुतस्य कस्यचिद्धर्मिणः
स्ववाचकेनानिर्दिष्टत्वादतिशयोक्तिरेवैतेन गतजलमे-
तुवन्ववर्णनादिष्वसम्बन्धे सम्बन्धातिशयोक्तिरस्त्विति
शङ्कापि निरस्ता ; तथा सति ‘कतं भोः कथयामि’

विशेषणं भ्रमरनिरासकरणस्येति च कणं चापलमात्रस्येत्यस्य
क्रोडीकारः स्वार्थेन सममभेदाध्यवसायः । अप्रस्तुतसम्बोधना-
दिति, आदिना सारूप्यनिबन्धनप्रस्तुतवाक्यार्थावगतिपरिग्रहः ।
अत्रापि ललितालङ्कारेऽपि ; वर्णनारूपस्येति, चमत्कारितारू-
पाया विच्छित्तेस्तदवच्छेदकारणं गारूप्यमित्यभिप्रायः । कस्य-
चित् नेत्रद्वन्द्वादेः स्ववाचकेन नेत्रादिपदेन अनिर्दिष्टत्वात् अप्रति-
पादितत्वात् अतिशयोक्तिस्तीति, अतिशयोक्तिरेवास्तौत्यर्थः ।

इत्यादावपि तत्प्रसङ्गात्, साहचर्यनिबन्धनप्रस्तुतवाक्यार्था-
वगतिरूपविच्छित्तिविशेषालङ्कारात्तरकल्पनमिव ह्यपि
तुल्यं तस्मात् सौलङ्कारविलक्षणमिदं ललितम् ।

यथा वा—

क्व सूर्य्यवंशवर्णः क्व चाल्पविषया मतिः ।

तितीर्षुर्दृष्टरं मोहादुडुपेनास्मि सागरं ॥

अत्रापि निदर्शनाभ्रान्तिर्न कार्या अल्पविषयया
मत्या सूर्य्यवंशं वण यितुमिच्छुरहमिति प्रस्तुतवृत्ता-
न्तानुपन्यासात् ; प्रतिबिम्बभूतस्य उडुपेन सागरं
तितीर्षुरस्मीत्यप्रस्तुतस्य वण नेमादौ विषमालङ्कार-
विन्यसनेन च केवलं तत्र तात्पर्य्यस्य गम्यमानत्वात् ।

यथा वा—

अनायि देशः कतमस्त्वयाद्य वसन्तमुक्तस्य दशां वनस्य ।
त्वदाप्तसङ्केततया कृतार्थाश्चाव्यापि नानेन जनेन संज्ञा ॥

तत्प्रसङ्गात्, सम्बोध्यत्वोच्चारयितृत्वयोरसम्बन्धेऽपि सम्बन्ध-
वर्णनादतिशयोक्तिमात्रप्रसङ्गात् अलङ्कारान्तरं कस्तुमित्यादाव-
प्रस्तुतप्रसंसा प्रकृते तु ललितमिति । तत्प्रतिबिम्बेति, प्रस्तुतार्थ-
प्रतिबिम्बरूपस्याप्रस्तुतार्थस्येत्यर्थः । आदौ पूर्वार्धे । विषमेति,
स्वमतिसूर्य्यवंशयोरत्यन्तानुरूपत्वरूपेत्यर्थः । तात्पर्य्यस्य तादृश-
मतिकरणकसूर्य्यवंशवर्णनेच्छाभिप्रायस्य ।

अनायीति, नलम्प्रतिदमयन्त्या उक्तिः, हे नल ! अद्य त्वया
कतमो देशः वसन्तमुक्तस्य वनस्य दशामनायिप्रापितः त्वयि प्राप्त-

अथ कतमो देशस्त्वया परित्यक्त इति प्रस्तुतार्थ-
मनपन्थस्य वसन्तमङ्गस्य वनस्य दशममयीति तत्
प्रतिबिम्बभूतार्थमात्रोपन्यासात्प्रलितालङ्कारः ॥ ६६ ॥

उत्कण्ठितार्थसंसिद्धिविना यत्नं प्रहर्षणम् ।

तामेव ध्यायते तस्मै निरुष्टा सैव दूतिका ॥

उत्कण्ठा इच्छाविशेषः । “सर्वेन्द्रियसुखाद्यादो-
यचास्तीत्यभिमन्यते । तत्प्राप्तौच्छां ससङ्कल्पामुत्कण्ठां
कवयोविदुः” इत्युक्तलक्षणात्तद्विषयस्यार्थस्य तदुपाय-
सम्पादनयत्नं विना सिद्धिः प्रहर्षणम् । उदाहरणं स्पष्टम् ।

सङ्केततया कृतार्था संचा नामापि अनेन मङ्गलचणेत जनेन न
आव्या न अवणार्हा अपितु आव्येवेति अत्र च तादृशवनदशा-
रूपस्याप्रस्तुतार्थस्य प्रस्तुते देशे कथनात्प्रस्तुतवृत्तान्तश्लोकरूपस्य
प्रतीतिः । न चात्र वारणेन्द्रलीलामिति वत्पदार्थान्तिदर्शना
युक्तेति वाच्यम् ? तत्र पूर्वाङ्गेन प्रकृतवृत्तान्तोपादानेन सादृश्य-
पर्यवसानरूपनिदर्शनासत्त्वेऽप्यत्र तदनुपादानेन तद्व्यङ्ग्यताप्रयुक्त-
विच्छिन्निविशेषत्वेन ललितालङ्कारस्यैवोचितत्वात् एतेन दश-
पदलक्षितनिःश्रीकृत्वरूपकार्यद्वारेण कारणस्य राजकर्तृकत्याग-
कर्मात्मस्याभिधानात् पर्यायोक्तमित्यपि निरस्तं उपधेयसङ्घरेष्यु-
पाधिरसद्वद्वैतिसङ्घेपः ॥

॥ इति ललितम् ॥ ६६ ॥

तस्मैति, दूतिका मित्यर्थः, निरुष्टा प्रेषिता; ससङ्कल्पा मनो-
रथसङ्गिता । मेषैरिति, मेदुरं तुम्हिसं नक्तं रात्रिरस्तीति शेषः ।

यथा वा —

मेघैर्मेदुरमम्बरं वनभुवः श्यामास्तमालद्रुमै-
 र्नेत्रं भीरुरयं त्वमेव तदिमं राधे ! गृहं प्रापय ।
 इत्थं नन्दनिदेशतश्चनितयोः प्रत्यध्वकुञ्जद्रुमं
 राधामाधवयोजयन्ति यमुना कले रहः कलयः ॥
 अत्र राधामाधवयोः परस्परमुत्कण्ठितत्वं प्रसिद्ध-
 तरमग्रे च ग्रन्थकारेण निबद्धमित्यत्रादाहरणे लज्ज-
 णानुगतिः ॥

वाञ्छितादधिकार्यस्य संसिद्धिश्च प्रहर्षणं ।
 दोषमुद्योजयेद्यावत्तावदभुगदितोरविः ॥ स्पष्टं ।

यथा वा —

चातकस्त्रिचतुरान् पयःकणान्
 याचते जलधरं पिपासया ।
 सोऽपि पूरयति विश्वमम्भसा
 हन्त हन्त महतामुदारता ॥

नन्दनिदेशतः नन्दस्य ज्ञावशात्; प्रत्यध्वकुञ्जद्रुमं अध्वसम्बन्धि-
 कुञ्जद्रुमं प्रति, ग्रन्थकारेण गोतगोविन्दकृता, चातक इति । यत्तु
 चातकस्य त्रिचतुरकणमात्रार्थितया जलदकर्तृकेणाम्भसा विश्व-
 पूरणेन हर्षाधिक्याभावादयुक्तमुदाहरणमिति तत्तुच्छं हेत्व-
 सिद्धेः — न हि क्षुद्रपशमाय तत्पश्यामात्रमात्रार्थिनस्तदधिकान्न-
 लाभे हर्षाधिक्यं नास्तीति वक्तुं शक्यते ? तदानीमुपयोगिभाविपि
 स्वस्यैव कालान्तरे तदुपयोगसंज्ञात् । न च चातकस्य जलसङ्ग्रहा-

यत्नादुपायसिद्धयर्थं साक्षात्लाभः फलस्य च ।
निध्यञ्जनौषधीमूलं खनता साधितोनिधिः ॥
फलोपायसिद्धयर्थाद्यत्नान्मध्ये उपायसिद्धिमनपेक्ष्य
साक्षात्फलस्यैव लाभोऽपि प्रहर्षणम्, यथा निध्य-
ञ्जनसिद्ध्यर्थं मूलिकां खनतस्तत्रैव निधेर्लाभः ॥

यथावा—

उच्चित्य प्रथममवस्थितं मृगाक्षी
पुष्पौघं श्रितविटपं गृहीतुकामा ।
आरोढं पद्मदधादशोकयष्टा वा
मूलं पुनरपि तेन पुष्पिताभूत् ॥

अत्र पुष्पग्रहणोपायभूतारोहणसिद्ध्यर्थात्पदनि-
धानात्तत्रैव पुष्पग्रहणलाभः ॥६७॥

नुपयोगाद्वैषम्यं शङ्कनीयं चातकवृत्तान्तस्याप्रसूततया तद्वद्वे-
प्रसूतदातृयाचकवृत्तान्ते काव्यस्य पर्यवसानादिति तृतीयं प्रभेद-
माह—यत्नादिति. प्रहर्षणमित्यनुवर्तते ।

निध्यञ्जनेति, निधिदर्शनसाधनं यदञ्जनं तत्साधनौषधीमूल-
मित्यर्थः, साधितोल्भवः । उच्चित्येति, अधः स्थितं वृक्षस्याधोदेशे
स्थितम् अवस्थितमिति पाठे समीपाशोकयष्टाववस्थितमित्यर्थः ।
श्रिता आश्रिताः विटपाः शाखा येनेति पुष्पौघविशेषणम् । अद-
धात् आहितवती यष्टिः स्कन्धः तेन पादाघातेन पुनरप्यामूलं
पुष्पिताभूदर्थ्यादशोकयष्टिः । अत्र च तदसाध्यकयत्नात्तत्लाभ इति
प्रकारेणयसाधारणं सामान्यलक्षणं बोध्यम् ॥

॥ इति प्रहर्षणम् ॥६७॥

इष्यमाणविरुद्धार्थसम्प्रप्तिस्तु विषादनं ।
दीपमद्योजयेद्यावन्निष्कणस्तावदेव सः ॥

यथा वा —

रात्रिर्गमिष्यति भविष्यति सुप्रभातं
भास्वानुदेष्यति हसिष्यति पङ्कजश्रीः ।
इत्थं विचिन्तति कोशगते द्विरेफे
हृहा हन्त हन्त नलिनीं गज उज्जहार ॥६८॥

एकस्य गुणदोषाभ्यामुल्लासोऽन्यस्य तौ यदि
अपि मां पावयेत्साध्वी स्नात्वेतीच्छति जाह्नवी ।
काठिन्यं कुचयोः स्तुष्टुं वाञ्छन्त्यः पादपद्मयोः
निन्दन्ति च विधातारं त्वद्भाटीष्वरिं योषितः ॥

इष्यमाणविरोधोयोर्यस्तत्सम्प्रप्तिर्विषादनमलङ्कारः । उद्यो-
जयेत् उद्दीप्तं कुर्यात्, उद्योजयेद्यावदित्यनेन तदिच्छामात्रं न
तु तत्करणमिति विषमाद्भेदः एवमग्रिमोदाहरणेपीच्छामात्रं
नस्विष्टोत्पत्त्यनुकूलाचरणमिति ॥

॥ इति विषादनम् ॥६८॥

एकस्येति, एकस्य गुणदोषाभ्यामन्यस्य तौ गुणदोषौ यदि
भवतस्तदील्लासालङ्कारः ॥

अपीति, अपि सम्भावनायां साध्वी पतिव्रता स्नात्वा मां
पावयेदिति जाह्नवी इच्छतीत्यन्वयः । तत्र भाटीषु युद्धयात्रासु
कुचयोः स्तुष्टुं काठिन्यं पादपद्मयोर्वाञ्छन्त्योरिति योषितः

तदभाग्यं धनस्यैव यन्नाश्रयति सज्जनं

लाभोयमेव भूपालसेवकानां नचेद्वधः ।

यत्र कस्यचिद्गुणेनान्यस्य गुणदोषेण गुणो वा
वर्ण्यते स उल्लासः । द्वितीयाहंमाद्यस्योदाहरणं तत्र
पतिव्रतामहिमगुणेन तदीयस्नानतोगङ्गायाः पावन-
त्वगुणोवर्णितः द्वितीयश्लोके द्वितीयस्योदाहरणं तत्र
राक्षोधाटोषु वने पलायमानानारातियोषितां पाद-
योर्धावनपरिपन्थिमार्दवदोषेण तयोः काठिन्यमसृष्ट्वा
व्यथं कुचयोस्तत्सृष्टवतोधातुर्निर्द्व्यत्वदोषो वर्णितः
तृतीयश्लोकस्तृतीयचतुर्थयोरोदाहरणं तत्र सज्जन-
महिमगुणेन धनस्य तदनाश्रयणं दोषत्वेन राक्षः
क्रौर्यदोषेण तत्सेवकानां वधं विना विनिर्गमनं गुण-
त्वेन वर्णितं अनेनैव क्रमेणोदाहरणान्तराणि —

यद्ययं रथसंक्षोभादंसेर्नासोनिपीडितः ।

एकः कृती मदङ्गेषु शेषमङ्गं भुयोभरः ॥

विधातारं निन्दन्तीत्यन्वयः ; सृष्टुमिति पाठे कुचयोः काठिन्यं
पादयोः सृष्टुमिच्छन्त्य इत्यन्वयः ।

लाभोयमिति, भूपालसेवकानामयमेव लाभो यदि वधो
न भवतीत्यन्वयः ।

यद्ययमिति, रथस्य सङ्गीभाञ्चलनाद्यदयमंसेर्नाथार्थाद्विधिताया
निपीडितः सृष्टुः ममाङ्गेषु मध्ये सएवैकः कृती कुशलः अवशि-
ष्टमङ्गं भूमेभारमित्यर्थः । दुर्बलैर्दृष्टवेषुभिः दुष्कुलैश्चेत्यादिः शेषो

अत्र नायिकासौन्दर्यगुणेन तदन्तर्निपीडितस्य
स्वांशस्य कृतित्वगुणोवर्णितः ।

लोकानन्दनचन्दनद्रुम सखे नास्मिन्वने स्थीयतां
दुर्व्वशैः परुषैरसारहृदयैराक्रान्तमेतद्वनम् ।

तेह्यन्योन्यनिघर्षजातदहनज्वालावलीसङ्कुला
न खान्येव कुजानि केवलमिदं सर्व्वं दह्येयुर्व्वनम् ॥

अत्र वेणूनां परस्परसङ्घर्षासञ्जातदहनसङ्कुलत्व-
दोषेण वननाशरूपदोषोवर्णितः ॥

दानार्थिनोमधुकरा यदि कर्णतालै-

र्दुरीकृताः करिवरेण मदन्धबुध्या ।

तस्यैव गण्डयुगमण्डनहानिरेषा

भृङ्गाः पुनर्विकसपद्मवने चरन्ति ॥

अत्र भ्रराणामलङ्कारात्मगुणेन गजस्य तत्प्रतिक्षे-
पोदोषत्वेन वर्णितः ॥

आघातं परिचुम्बितं परिमुञ्जलीढं पुनश्चर्वितम्
त्यक्तं वा भुवि नीरसेन मनसा तत्र व्यथां मा कथाः ।

बोध्यः । वननाशरूपः वनसम्बन्धीनांशरूपः । वनस्येति, युक्त-
तरपाठः । तत्प्रतिक्षेपोभ्रमरनिरासः ; गजस्य दोषत्वेनेति
सम्बन्धः ।

आघातमिति, मुहुः परिलीढं आस्वादितं नीरसेन मनसा
करणभूतेन वानरेण कर्त्ता तत्र तस्मिन् सति विचारणव्यसनिना
विचारणतत्परेण अश्मना पाषाणेन प्रथमचतुर्थयोः गुणेन गुण-

हे सद्वत्स ! तवैव देव कुशलं यद्वा नरेणादरा-
दन्तःसारविलोकनव्यसनिना चूर्णोद्धत नाशना ॥
अत्र वानरस्य चापलदोषेण रत्नस्य चूर्णनाभावो
गुणत्वेन वर्णितः ; अत्र प्रथमचतुर्थया उल्लासोऽन्वयः,
मध्यमयोऽच्छिन्न्यायेन लाक्षणिकः ॥६६॥

ताभ्यां तौ यदि न स्यातामवज्ञालङ्घुतिस्तु सा ।
स्वल्पमेवास्वु लभते प्रस्थं प्राप्यापि सागरं ॥
मीलन्ति यदि पद्मानि का हानिरमृतद्युतेः ।
ताभ्यां गुणदोषाभ्यां तौ गुणदोषौ ; अत्र कस्यचि-
द्गुणेनान्यस्य गुणालाभे द्वितीयार्धमुदाहरणं ; दोषेण
दोषस्याप्राप्तौ तृतीयार्धं ।

यथा—

मदुक्तिश्चेदन्तर्मदयति सुधीभूय सुधियः
किमस्या नाम स्यादलसपुरुषानादरभरैः ! ।

दोषेण वा गुण इति भेदयोः उल्लासः उल्लासशब्दः अन्वर्थ इति
उल्लाष्टोल्लासः सुखं यत्रेत्यर्थानुगत इत्यर्थः । छत्रिन्यायेनेति
केषुचिच्छत्रसम्बन्धाच्छत्राच्छत्रिसमुदाये छत्रिणा यान्तीति
वदित्यर्थः ॥ ॥ इत्युल्लासः ॥६६॥

प्रस्थं प्रस्थपरिमाणपात्रम् । मदुक्तिरिति, ममोक्तिः कविता
सुधियोऽन्तःकरणं सुधीभूयामृतीभूय चेन्मदयति तोषयति
तदास्या मदुक्तेः अरसानां नीरसाणां पुरुषाणामनादरसमूहैः किं
नाम स्यात् किञ्चिदित्यर्थः । क्वचिदलसेति पाठः, परमरमणीयापि

यथा युनस्तद्वत्परमरमणीयापि रमणी
 कुमाराणामन्तःकरणहरणं नैव कुरुते ॥
 त्वञ्चेत्सञ्चरसे वृषेण लघुता का नाम दिग्दन्तिनां
 व्यालैः कङ्कणभूषणानि कुरुषे हानिर्नहेन्नामपि ।
 मूर्धन्य कुरुषे सितांशुमयशः किन्नाम लोकत्रयो
 दोषस्याम्बुजबान्धवस्य जगतामीशोसि किं ब्रूमहे ॥

अत्राद्ये कवितारमणगुणाभ्यामलसबालकयोर्हृ-
 दयोक्तासरूपगुणाभावोवर्णितः । द्वितीये परमेश्वरान-
 ङ्गीकरणदोषेण दिग्गजादीनां लघुतादिदाषाभावो
 वर्णितः ॥ ७० ॥

दोषस्याभ्ययनानुज्ञा तत्रैव गुणदर्शनात् ।
 विपदः सन्तु नः शश्वद्यासु सङ्कीर्त्यते हरिः ॥ यथावा—
 मय्येव जीर्णतां यातु यत्त्वयोपकृतं हरे । ।

कैव रमणी स्त्री युनस्तरुणस्य यथान्तःकरणहरणं कुरुते तद्वद्-
 कुमाराणां बालानामित्यन्वयः । त्वञ्चेदिति, शिवं प्रति कस्यापि
 कवेरुक्तिः—जलांशुं चन्द्रं पक्षे जडांशुं, अम्बुजबान्धवः सूर्यः
 उल्लासरूपगुणाभावः ॥

॥ इत्यवज्ञा ॥ ७० ॥

दोषस्येति, अभ्यर्थना इच्छा तत्रैव दोष एव, अनुज्ञेति लक्ष्य-
 निर्देशः । शश्वन्निरन्तरं सङ्कीर्त्यते इत्यनेनान्वयि । मय्येवेति,
 जीर्णतां प्रच्युपकाराद्यमतां । हरिशब्दो वानरार्थः । व्यतिरेक-
 मुखेति वैधर्म्यमुखेत्यर्थः । अस्य चार्थान्तरन्यासेनेत्यनेनान्वयः ।

नरः प्रत्युपकारार्थी विपत्तिमभिकांक्षति ॥

इयं हनुमन्तं प्रति राघवस्योक्तिः ; अत्र प्रत्युप-
काराभावोदोषस्तदभ्युपगमे हेतुर्गुणो विपत्तयाकां-
क्षाया अप्रसक्तिः । सा च व्यतिरेकमुखप्रवृत्तेन सामा-
नेन विशेषसमर्थनरूपेणार्थान्तरन्यासेन दक्षिता ।
यथा वा —

ब्रजेम भवदन्तिकं प्रकृतिमेत्य पैशाचिकीं

किमित्यमरसंपदः प्रमथनाथ ! नाथामहे ।

भवद्भवनदेहलीविकटतुण्डदण्डाहति-

त्कुटन् मुकुटकोटिभिर्मघवदादिभिर्भूयते ॥७१॥

लेशः स्याद्दोषगुणयोर्गुणदोषत्वकल्पनं ।

अखिलेषु विहङ्गेषु हन्त स्वच्छन्दचारिषु ॥

शुकपञ्जरबन्धस्ते मधुराणां गिरां फलं ।

दापस्य गुणत्वकल्पनं गुणस्य दोषत्वकल्पनञ्च
लेशः । उदाहरणं—राक्षोभिर्मते विदुषि पुत्रे चिरं
दर्शितेति, वैधर्म्यविपर्यये प्रत्युपकारानभिलाषी विपत्तिं नाकाङ्क्ष-
तीत्यर्थपर्यवसानादिति भावः । ब्रजेमेति, हे प्रमथनाथ ! हर !
पैशाचिकीं पिशाचसम्बन्धिनीं प्रकृतीं पिशाचतामेत्य प्राप्य भव-
न्तोऽन्तिकं समीपदेशं भजेम अमरसम्पत्तौः किमिति प्रार्थयामहे
यतोमघवदादिभिरिन्द्रमुखैरपि भवद्भवनदेहलीषु विकटतुण्डस्य
दण्डाघातैः स्फुटस्फुटाद्यैर्भूयत इत्यर्थः ॥ इत्यनुज्ञा ॥७१॥

॥ लेशइति लक्ष्यनिर्देशः, प्रवसतीति सप्तम्यन्तम् ॥

राजधान्यां प्रवसति तद्दर्शनोत्कण्ठितस्य गृहे स्थितस्य
 पितुर्वचन अप्रस्तुतप्रशंसारूपं; तत्र प्रथमार्द्धे इतर-
 विहङ्गानामवक्तृत्वदोषस्य स्वच्छन्दचारणानुकूलतया
 गुणत्वं कल्पितं; द्वितीयार्धे मधुरभाषित्वस्य गुणस्य
 पञ्जरबन्धहेतुतया दासत्वं कल्पितं। न चात्र व्याज-
 स्ततिराशङ्कनीया—न ह्यत्र विहङ्गान्तराणां स्तुति-
 व्याजेन निन्दायां शुकस्य निन्दाव्याजेन स्तुतौ च
 तात्पर्यं किन्तु पुत्रदर्शनोत्कण्ठितस्य दोषगुणयोर्गुण-
 दोषत्वाभिमान एवात्र श्लोके निबद्धः ॥

यथा वा—

सन्तः सञ्चरितोदयव्यसनिनः प्रादुर्भवद्यन्त्रणाः
 सर्वत्रैव जनापवादचकिता जीवन्ति दुःखं सदा ।
 अव्युत्पन्नमतिः कृतेन न सता नैवासता व्याकुलो
 युक्तायुक्तविवेकशून्यहृदयोधन्योजनः प्राकृतः ॥

दण्डीत्वचोदाजहार—

युवैष गुणवान् राजा योग्यस्ते पतिरूर्जितः ।
 रणोत्सवे मनः सक्तं यस्य कामोत्सवादपि ॥

शुकस्यनिन्दायाः निन्दाव्याजेन स्तुतौ चेत्यन्वयः ॥ सन्त इति,
 सञ्चरितस्योदयोद्विष्टः तद्व्यसनिनस्तत्परा प्रादुर्भवद्यन्त्रणं स्वेच्छा-
 चरणनिरोधोयेषति सर्वत्रैव विषये दुःखमिति क्रियाविशेषणं
 अव्युत्पन्नमतिः अनिपुणमतिः सता समोचीनेन कृतेनाचरणेन
 प्राकृतोनीचः । युवैष इति, वरार्थिनकीं न्यक्तां प्रति सखीवचनं—

चपलोनिजः किन्ते न मे सखि ! ।

आगः प्रेमार्जनायैव चाटवोयेन शिखिताः ॥

अत्राद्य श्लोके राज्ञोवीर्योत्कर्षस्तुतिः कन्याया
निरकरसम्भोगनिर्विविक्तोर्दोषत्वेन प्रतिभासता-
मित्यभिप्रेत्य त्रिदंघ्र्या सख्या राजप्रकोपपरिजिहो-
र्षया सएव दोषोगुणत्वेन वर्णितः उत्तरश्लोके
सखीभि रूपादिष्टं माम कर्तुमशक्त्यापि तदग्रतोमान
परिग्रहानुगुण्य' प्रतिज्ञाय तदनिर्वाह मायक-
मानता सर्वानामुपह्वासं परिजिहोर्षन्त्या नायिकया
नायकस्य चादकारितागुणएव दोषत्वेन वर्णितः ।

नचाद्यश्लोके स्तुतिर्निन्दापर्यवसायिनी, द्वितीय-
श्लोके निन्दास्तुतिपर्यवसायिनोतिव्याजस्तूतिराशंक-
नीया राजप्रकोपादिपरिहारार्थमिह निन्दास्तूत्यो-
रन्याविदिततया लेशत एवोद्घाटनेन ततोविशेषा-
दिति । वस्तुतस्तिह व्याजस्तुतिसङ्गात्रेपि न दोषः—

चपल इत्यादि च नायिकायाः सखीं प्रति उक्तेक इति पाठे-
प्युत्कर्ष एवार्थः कन्याया दोषत्वेन भासतामित्यन्वयः निर्विवर्ति-
तुमिच्छा निर्विवर्तिषा तद्रूपदोषत्वेनेत्यर्थः । निर्विविक्तोरिति-
पाठेराज्ञविशेषणं कुतस्तर्हि गुणत्वेन वर्णनं ? तत्राह—राज
प्रकोपेति, अन्येनाविदितं यथा स्यादिति क्रियाविशेषणं ।

न ह्येतावता लेशमात्रस्य व्याजस्तुत्यन्तर्भावः प्रसज्यते,
तदसङ्कीर्णयोरपि लेशोदाहरणयोर्दर्शितत्वात्, नापि
व्याजस्तुतिमात्रस्य लेशान्तर्भावः प्रसज्यते, भिन्न-
विषयव्याजस्तुत्युदाहरणेषु “कस्त्वं वानर ! रामचन्द्र-
भवने लेखाद्यसंवाहको यदक्तं मुञ्जरीक्षसे न धनिनां
ब्रूषे न चादून्मृषा” -- इत्यादिषु दोषगुणोक्तकरणस्य
गुणोदोषोक्तकरणस्य चाभावात् । तत्रान्यगुणोदोषाभ्या-
मन्यत्र गुणोदोषयोः प्रतीतेः विषयैक्येऽपि “इन्दो-
र्लक्ष्म त्रिपुरजयिनः कण्ठमूलं मुरारिर्दिङ्नागानां
मदजलमपीभाजिगण्डस्थलानि” अद्याप्युर्वो वलयति-
लकश्यामलिक्लानुलिप्तान्याभासन्ते वद धवलितं किं
यशोभिस्त्वदीयै” रित्याद्युदाहरणेषु लेशास्पर्शनात्,
तत्र हीन्दुलक्ष्मणादीनां धवलीकरणाभावोऽपि एव

लेशत एवेति, तदुक्तं दण्डिनेव “लेशमेके विदुर्निन्दां स्तुतिं
वा लेशतः कृता” मिति लेशमात्रस्येति कृतसार्थकं । उदा-
हरणयोः अखिलेष्वित्याद्योः । भिन्नविषयेति, अन्यनिन्द-
यान्यस्य स्तुतिरन्यस्तुत्यान्यनिन्देत्येवमादि रूपेत्यर्थः । ननु
तथाप्येकविषया व्याजस्तुतिर्न लेशाद्विद्येतेत्याशङ्क्याह — विषयै-
क्येऽपीति, लेशास्पर्शनादित्येते तमेनान्ययः । इन्दोरिति, हे कवी-
वलय-तिलक-रूपराजन् ! त्वदीयैर्यशोभिः किं धवलितं ? -- तद्वद,

गुणत्वेन न पर्यवस्यति किन्तु परिसंख्यारूपेण ; ततोऽन्यत्सर्वं घवलितमित्यन्यगुणाः प्रतीयते । अविद्वान्-
स्तुत्युदाहरणे गुणदोषीकरणसत्त्वेपि स्तुतेर्विषया-
न्तरमपि दृश्यते ।

यथा--

सर्वदा सर्वदोषोति मिथ्या संस्तूयते बुधैः ।

नारयोलेभिरे पृष्ठं न वक्षः परयोषितः ॥

अत्र हि वाच्यया निन्दया परिसङ्ख्यारूपेण ततोऽ-
त्सर्वमर्थिनामभिमतं दीनारादि दीयते इति स्तुत्य-
न्तरमपि प्रतीयते, एवञ्च येषु उदाहरणेषु कस्ते
शैर्वमदोयोद्धुमित्यादिषु गुणदोषादिषु गुणदोषी-

यतोऽद्यापि इन्दुलक्षणादीनि श्यामलिङ्गा श्यामवर्णेनानुलिप्ताभ्या-
भासन्ते इत्यन्वयः । लक्ष्म लान्छनं । दिङ्नागानो दिग्गजाना
मदजलमेव मषी तद्वाञ्छि बध्युक्तानि । परिसंख्येति, एतान्येव
श्यामानीत्येवं रूपेत्यर्थः । विषयान्तरं दोषीकृताद्भिन्नं गुणरूप-
मालम्बनं ।

सर्वदेति, अरयः पृष्ठमर्थोत्तव न लेभिरे प्राप्तवन्तः, पलायना-
भावात् । दीनारः परिमाणविशेषपरिच्छिन्ना सुवर्णमुद्रा एवञ्च
लेशव्याजस्तुत्योरसंकीर्णविषयसत्त्वे च गुणदोषीकरणादिक-
मित्यादिपदेन दोषगुणीकरणसंग्रहः । येष्वित्युपक्रमात्तवेति

करणादिकमेव व्याजस्तुतिरूपतयावतिष्ठते तत्र लेख-
व्याजस्तुत्यो. सङ्करोऽस्तु—इत्यमेव हि व्याजस्तुत्य-
प्रस्तुतप्रशंसयोरपि प्राक् सङ्करोवर्णितः ॥ ७२ ॥

सूच्यार्थसूचनं मुद्रा प्रकृतार्थपरैः पदैः ।

नितम्बगुर्वीतरुणी दृग्युग्मविपुला च सा ॥

अत्र नायिकावर्णनपरेण युग्मविपुलापदेनास्यानु-
ष्टुभोयुग्मविपुलानामत्वरूपसूच्यार्थसूचनं मुद्रा । यद्य-
प्यत्र ग्रथे वृत्तनाम्नोनास्ति सूचनीयत्वं तथाप्यस्यो-
त्तरार्द्धस्य लक्ष्यलक्षणायुक्तच्छन्दःशास्त्रमध्यधातित्वेन
तस्य सूचनीयत्वमस्तीति तदभिप्रायेण लक्षणां योज्यं ।
एवं नवरत्नमालायां तत्तद्रत्ननामनिवेशेन तत्तन्नाम-

पाठोयुक्ततरः, अत्रेत्यपि युक्त एव, इदमपि यच्छब्दार्थपरामर्श-
कत्वात् ॥ इतिलेशः ॥ ७२ ॥

सूच्यार्थेति, सूचनीयस्यार्थस्येत्यर्थः । मुद्रेति लक्ष्यनिर्देशः ।
दृग्युग्मं विपुलं यस्यास्या । अत्र ग्रन्थे अस्मिन्नलङ्कारग्रन्थे रत्न-
मालाशब्देन भगवत्स्तुतिपद्यावलीविशेष उच्यते, रत्ननामनिवेशेन
प्रकृतार्थपररत्नवाचिपदवृत्तेन तत्तन्नामकजातिसूचनं तन्नाम-
प्रवृत्तिनिमित्तं रत्नजातिसूचनं नचत्रमालाशब्दाद्योऽपि पूर्वेति
एव, अन्यदिदेवतानामभिर्नक्षत्राणां तद्देवत्यानां सूचनं
बोध्यं । वक्ष्यमाणेति, यथा अनघं राघवे—यान्ति न्यायप्रवृत्तस्य

कजातिरूचनं नक्षत्रमालयाप्रग्न्यादिदेवतानामभि-
नक्षत्ररूचनमित्यादावयमेवालङ्कारः । एवं नाश्लेष-
वक्ष्यमाणार्थरूचनेष्वपि ॥७३॥

क्रामिकं प्रकृतार्थानां न्यासं रत्नावलीं विदुः ।

चतुरास्यः पतिलक्ष्मणाः सर्वज्ञत्वं महीपतेः ॥

अत्र चतुरास्यादिपदैर्वर्णनीयस्य ब्रह्मविष्णुरुद्रा-
त्मता प्रतीयत—इति प्रसिद्धसहपाठानां क्रमेण निवे-
शनं रत्नावली । यथा वा—

रत्याप्तप्रियलाञ्छने कठिनता वासे रमालिङ्गिते
प्रह्लादैकरसे क्रमादुपचिते भूभृङ्गरुत्वापहे ।

तिर्यञ्चोपि सहायतां । अपन्यानन्तु गच्छन्तं सोदरोऽपि विमुञ्च-
तीति सूत्रधारवचनेन वक्ष्यमाणरावणवृत्तान्तसूचनमिति बोध्यं ॥

॥इति मुद्रा ॥७३॥

क्रामिकमिति, प्रकृतार्थानां क्रामिकं प्रसिद्धक्रमानुसारि न्यसनं
प्रतिपादनं रत्नावलिरलङ्कारः । प्रकृतत्वञ्च यथाकथञ्चित्प्रकृत-
सम्बन्धत्वं बोध्यं । चतुरेति, चतुरमास्यं यस्य सः चतुर्मुखश्च ।
रत्याप्तेति, हे बाले ! भवत्याः स्तने श्रीरमणस्य विष्णोरवतार-
दशकं भातीत्यन्वयः । कीदृशे ?—रताशप्तं प्राप्तं प्रियस्य
लाञ्छनञ्चिन्हं नखचताङ्गरागादिकं येन तथाभूते कठिनताया
आवासे स्थानभूते रसेनालिङ्गिते प्रकृतासहादे एकरसे तत्परे

कीकस्यर्द्धिनि भोगभाजिजनितानङ्गे खलोनोन्मुखं
भाति शीरमणावतारदशकं बाले भवत्याः स्तने ॥

यथा वा—

लीलावज्जानां नयनयुगलद्राघिमादक्षपचः ।

कुम्भावैभौ कुवपरिकरः पूर्वपक्षौ चकार ॥

भूविभ्रातिर्मदनधनुषोविभ्रमानम्बवादीत ।

वक्तुज्योत्स्नाशशधररुच दूषयामास यस्याः ॥

अत्र पत्रदानपूर्वपक्षोपन्यासानुवाददूषणोद्भाव-
नानि बुधजनप्रसिद्धक्रमेण न्यस्तानि प्रसिद्धसह-
पाठानां प्रसिद्धक्रमाननुसरणोप्ययमेवालङ्कारः ॥

क्रमादलदेरामकादिपरिमाणलाभेनोपचिते प्रवृद्धे भूभृतां पर्व-
तानां गुरुत्वमपहन्ति नाशयति तादृशे, ततोपि महत्वात्
चक्रकाक्स्पर्द्धाशीले, तत्सदृशत्वात् भोगः सुखं शरीरं वा तन्नाजि
जनितमदने खेचिन्द्रियेषु लोना आसक्ता उन्मुखा यस्मिन्
तादृशे, एतैरेव विशेषणैरवतारदशकरूपतापि स्तनस्य बोध्या ।
तद्यथा—रत्या प्राप्तः प्रियः कामस्तस्य लाञ्छनं मत्स्यस्तदूपे
कठिनताया आवासे कूर्मे रसया पृथिव्या खोद्वरणकाल आलि-
ङ्गिते वराहे प्रसहादे एकोरसः प्रीतिर्यस्य तस्मिन्मृसिंहे क्रमः
पादविक्षेपस्तदनुसारेणोपचिते प्रवृद्धे वामने भूभृतां राज्ञां
गौरवनाशके भार्गवे कीकस्यर्द्धिनि सीताविधोर्गातुरतया चक्रवाक-

यथा वा —

यस्य वन्दिमयो हृदयेषु, जलमयो लोचनपटेषु, मासत्-
पञ्चमयः पृथ्वीमयेषु, क्षमामयोऽङ्गेषु, आकाशमयः
स्वान्तेषु, महाभूतमयो मूर्त्तद्वयदृश्यतनिहतप्रतिसाम-
न्तान्तः पुरेषु प्रतापः । एषमष्टलोकपालनवग्रहादीनां
प्रसिद्धसहपाठानां यथाकथञ्चित् कृतोपमानोरञ्जक-
तादिप्रकारेण निवेशने रत्नावल्यलङ्कारः । प्रकृतान्वयः

शापदे रामे भोगः फणा तद्वाजि शेषावतारे बलभद्रे जनित-
मनङ्गं अङ्गस्य शरीरस्य विरुद्धं मौनभोगत्यागसमाधिप्रभृति-
र्येन तस्मिन् बुद्धे खलीनमश्वस्य वला तदुन्मुखे कल्किनीति ।

क्रमानुसरणेपीति, तथा च प्रसिद्धसहपाठानामर्थानां
न्यसनं रत्नावलिरिति सामान्यलक्षणं । सक्रमाक्रमत्वे तत्प्रभेदा-
वितिभावः । यस्येति, यस्य प्रतापः निहतानां प्रतिशब्दभृतानामन्तः-
पुरेषु पञ्चमहाभूतमयो मूर्त्तद्वयदृश्यतेत्यन्वयः । पञ्चमहाभूत-
मयत्वमेव विशेषणैर्दर्शयति,—वन्दिमय इत्यादि अङ्गेषु क्षमा-
मयः पृथ्वीमयः पोडाभरसहिष्णुत्वात्, स्वान्तेष्वन्तः करणेषु
आकाशमयः तेषां शून्यताश्रयत्वात् ।

यथाकथञ्चिदित्यस्य प्रपञ्चनं प्रकृतोपमाने यादि उपमान-
ोपरञ्जकं चोपमानोपरञ्जके तयोर्भावस्तत्ता ; प्रकृतं प्रत्युप-
मानता उपरञ्जकताचे यर्थः ; उपरञ्जकता चारोप्यमाणता

विना क्रमिकतत्तन्नाम्ना श्लेषभङ्गा निवेशने क्रम-
प्रसिद्धरहितानां प्रसिद्धसहपाठानां नवरत्नादीनां
निवेशनेऽप्ययमेवालङ्कारः ॥७४॥

तद्गुणः स्वगुणत्यागादन्यदीयगुणग्रहः ।

पद्मरागायते नासा मौक्तिकं तेऽधरत्विषा ॥

यथा वा --

वीर ! त्वद्रिपुरमणौपरिधातुं पल्लवानि संस्पृश्य
न जरति वनभुवि न जकरुह रुचिरवचितानि पाण्डु-
पत्रधिया—पुनः स्वगुणसंप्राप्तिः पूर्वरूपमुदाहृतं हर-
कण्ठांशुलिप्तोपि शेषस्त्वद्यशसासितः ॥ यथा वा

विभिन्नवर्णा गरुडाग्रजेन

सूर्यस्य रथ्याः परितः स्फुरन्त्या ।

रत्नेः पुनर्यत् रुचा रुचं स्वा

मानिन्यिरे वंशकरीरनीलैः ॥

तदुक्तं,—उपरञ्जकतामेति विषयीरूपकं तदेति तत्तुल्यमानता
रविरिव प्रतिदिवसोपजायमानोदय इत्यादिवत् । उपरञ्जकतातु
च तुरास्य इत्यादुदाहरणे वल्लिमय इत्यादिप्रतापवर्णनेन च
स्पष्टेति । प्रकृतान्वयं, विनेति मित्रचन्द्रमुखी बाला लोहिताधर-
पल्लवेत्यादाविति । भावः क्रमिकेत्युपलक्षणं तदभावेऽपि गुरुणा
जघनैर्नैषा तरुणौ मन्दगामिनोत्यादावप्ययमलङ्कार इति बोध्यं ॥

॥ इति रत्नावली ॥७४॥

अथमेव तद्गुण इति केचिद्व्यवजहः
 पूर्वावस्थाणुष्टितश्च विक्रते सति वस्तुनि
 दीपे निर्वापिते व्यासीत्काञ्चीरत्नैर्महन्महः ।
 लक्षणे चकारात् पूर्वरूपमिति लक्ष्यवाचकपदा-
 नुष्टितः ॥

तद्गुण इति स्वगुणत्यागानन्तरं अन्यदीयगुणग्रहणं तद्गु-
 णालङ्कारः । पद्मेति तव नासामोक्तिकमधरकान्था पद्मरागवदा
 चरतोत्यर्थः । वीरेति हवीर त्वदरिकामिनी वनभुवि परिधानं
 कर्तुं पक्षवानि करेण संस्पृश्य पाण्डुपत्र वृद्धा न हरति न
 गृह्णाति कोटशानि निजकररुहाणां नखानां रुच्याश्चेतकान्था-
 रवचितानि व्याप्तौनौत्यर्थः । इति तद्गुणः ॥ ५७ ॥

पुनरिति स्वगुणत्यागानन्तरं पुनः स्वगुणप्राप्तिः पूर्वरूप-
 मलङ्कारः । हरेति नीलोपोतियुक्तः पाठः । विभिन्नेति माघैरैव-
 तकगिरिवर्णेनं गरुडाग्रजेनारुणेन विभिन्नवर्णां अमिश्रितवर्णाः
 सूर्यस्य रथांश्वा यत्र गिरो वंशाङ्गरवन्नीलै रत्नैः परित स्फुरन्त्या
 रुचा स्वां रुचन्नोलद्युतिं आनिन्यिरे आनीतवन्तः रुचा विभिन्न-
 वर्णा इति वान्वयः केचिदित्यस्वरसवीजन्तु पद्मरागायत इत्यु-
 दाहरणे तद्गुणालङ्कारो न स्यात् न चेष्टापत्तिः अनुभवसिद्धचम-
 त्कारस्यनिरालम्बनत्वापत्ते रित्यूहनोयं अथवायं तद्गुण एवेत्येव-
 कारक्रमभङ्गेन काव्यप्रकाशकारादिमतोपन्यासपरत्वेन व्याख्येयं
 तेरत्र तद्गुणस्योदाहृतत्वात् अत्र हि पूर्वमश्लानामरुणगुणत्वं
 अनन्तरं रैवतकरत्नैरुभयेषां तद्गुणत्वमिति तद्गुणद्वयमिति तेषा-

यथावा—

द्वारद्विभिभिरावृतं वह्निरपि प्रस्विन्नगण्डैर्गजैः ।
 रन्तः कञ्चुकिभिः स्फुरन्मणिधरैरध्यासिता भूमयः ॥
 आक्रान्तं महिषीभिरेव शयनं तत्त्वद्विद्विषां मन्दिरे
 राजन् सैव चिरन्तनप्रणयिनी शून्येपि राज्यस्थितिः ७६
 सङ्गतान्यगुणानङ्गीकारमाहुरतद्गुणं ॥
 चिरं रागिणि मच्चित्ते निहितोपि न रज्जसि ॥

मभिमतं । पूर्वेति वस्तुनि विक्रते विगते सत्यपि पूर्वावस्थाया
 अनुवृत्तिरपि पूर्वरूपसलङ्कारः । महः प्रकाशः ।

द्वारमिति हे राजन् ! तव विद्विषां मन्दिरे शून्येपि चिर-
 न्तनः प्रणयो यस्याः सैव राज्यस्य स्थितिर्मर्यादास्तीति शेषः
 यतो द्वारद्विभिर्गण्डकाख्यपशुभिरेव खड्गधारिभिरावृतं
 वह्निरपि भूमयः मदप्रस्विन्नगण्डैर्गजैरध्यासिताः अन्तःपुरभूमयः
 विलसन्मणिधारिभिः कञ्चुकिभिः सर्पैरेव सौविदसैरध्यासिताः
 शयनस्तल्पमहिषीभिर्वनिताभिरेव महिषस्त्रीभिराक्रान्तमित्य-
 न्वयः ॥ इति पूर्वरूपं ॥ ७६ ॥

सङ्गतेति सङ्गतः स्वसम्बन्धोयोन्यः पदार्थस्तद्गुणानङ्गीकार-
 मतश्च, बालङ्कारमाहुः । चिरमिति रागिणि अनुरागि मच्चि-
 तादिरञ्जनद्रव्ययुक्ते च निहितोऽपि त्वं न रज्जसि रक्तागुमग-
 युक्तश्च न भङ्गसीति श्लिष्टम् ।

यथावा —

गङ्गाभोगे विहरति मदैः पिच्छले दिग्गजानां

वैरस्त्रीणां नयनकमलेष्वञ्जनानि प्रमार्ष्टि ॥

यद्यप्येषा हिमकरकराद्वैत सौवस्तिकीते ।

कीर्तिर्दिक्षु स्फुरति तदपि श्रीनृसिंह चित्तीन्द्र ॥

ननु चान्यगुणेनान्यत्र गुणोदयानुदयरूपाभ्या
मुल्लासावज्ञालङ्काराभ्यां तद्गुणातद्गुणयोः कोभेदः ।

उच्यते । उल्लासावज्ञालक्षणयोर्गुणशब्दो दोषप्रति-

पक्षवाची अन्यगुणेनान्यत्र गुणोदयतदनुदयौ च

न तस्यैव गुणस्य सङ्क्रमणसङ्क्रमणे किन्तु सङ्क्रमण-

देशेन सदसच्छिष्ययोर्ज्ञानोत्पत्त्यनुत्पत्तिवत्तद्गुण

जन्यत्वेन सम्भावितयोर्गुणान्तरयोर्कृत्पत्त्यनुत्पत्ती

तद्गुणातद्गुणयोः पुनर्गुणशब्दो रूपरसगन्धादि गुण-

वाची तत्रान्यदीय गुणग्रहणाग्रहणे च रक्तस्फटिक-

गण्डेति हे श्रीमनृसिंहाख्य भूपते ! एषा तव कीर्तिः मदैः

पिच्छले पाङ्गुले दिग्गजां गण्डप्रदेशे यद्यपि विहरति तथा वैरि-

स्त्रीणां नयनकमलेषु स्थितान्यञ्जनानि प्रमार्ष्टि प्रोज्झति तदपि

तथापि दिक्षु हिमकरस्य चन्द्रस्य यत् किरणाद्वैतस्तस्य सौव-

स्तिकी स्वस्तीत्याहेत्यर्थः । तदाहेति माशब्दादिभ्यह्रस्वाच्च

इत्यनेन ठक् प्रत्ययः तत्सदृशीति यावत् स्फुरति प्रकाशत

इत्यर्थः ।

वस्त्रमालिन्यायेनान्यदीयगुणेनैवानु रञ्जना ।

ननुरञ्जने विवक्षिते तथेव चोदाहरणादि दर्शितानि
यद्यप्यवज्ञातलङ्कतिरतङ्गुणश्च विशेषोक्तिवशेषावेव
कार्योज निविशेषोक्तिः सति पुष्कलकारुण्य इति तत्सा-
मान्यलक्षणाक्रान्तत्वात् तथाप्युल्लासतङ्गुण प्रति-
द्वन्दिना विशेषाकारेणालङ्कारान्तरतया परिगणिता
वितर्क्येयं ॥ ७७ ॥

प्राक् सिद्धस्वगुणोत्कर्षोऽनुगुणः परमन्निधेः
नीलोत्पलानि दधते कटाक्षैरतिनीलतां ।
कपिरपि च कापिशायनमदमसो दृष्टिकेन
सन्दृष्टः ॥ अपिच—पिशाचग्रन्तः निम्बमो वैकुण्ठस्य
अत्र कपित्वजात्या स्वतःसिद्धस्य वैकुण्ठस्य मद्यादि-
भिरुत्कर्षः ॥ ७८ ॥

मीलितं यदि सादृश्याद्भेद एव न लक्ष्यते ।

रसोनालक्षिलाक्षायाश्चरणे सहजारुणे ॥

विशेषाकारेणेति प्राक् लक्षिता विशेषरूपेणत्यर्थः ॥

इत्यतङ्गुणः ॥ ७७ ॥

प्रागिति परमन्निधिवशात् पूर्वसिद्धस्य स्वगुणस्योत्कर्षः
अनुगुणो नामालङ्कारः नीलोत्पलानां कर्णावतंसोक्तानि कपि-
रिति कापिशायनं मद्यं ॥ इत्यनुगुणः ॥ ७८ ॥

मीलितमिति लक्ष्य निर्देशः रस इति स्वभावलोहिते चरणे

यथावा —

मल्लिकामाल्यभारिण्यः सर्वाङ्गीणाद्रेचन्दनाः ।

क्षौमवत्यो न लक्ष्यन्ते ज्योत्स्नायामभिसारिणाः ॥

अत्राद्ये चरणालक्तकरसयोररुणिमगुणसाम्या
भेदानध्यवसायः द्वितीयोदाहरणे चन्द्रिकाभिः सा-
रिकाणान्धवलिमगुणसाम्याद् भेदानध्यवसायः ॥ ७६ ॥

सामान्यं यदि सादृश्याद्विशेषो नोपलक्ष्यते ।

पद्मा-कार प्रविष्टानां मुखे नालक्षि सुम्बुवां ॥

यथा वा—

रत्नस्तम्भेषु सङ्क्रान्तैः प्रतिविम्बशतैर्वृतः ।

लङ्केश्वरः पभामध्ये न ज्ञातो वालिमूना ॥

मीलितालङ्कारे एकेनापरस्य भिन्नस्वरूपा नव
भासरूपं मीलनं क्रियते सामान्यालङ्कारे तु भिन्न-
स्वरूपावभासेऽपि व्यावर्तकविशेषो नापलक्ष्यत इति
भेदः । मीलितोदाहरणे हि चरणादेर्वस्त्वन्तरत्वे-
नाङ्गन्तुकं यावकादि न भासते सामान्योदाहरणे तु

लाक्षारसो नालक्षि न ज्ञातः मल्लिकेति क्षौमं दुकूलस्त-
धारिण्यः ॥ इति मीलितं ॥ ७६ ॥

सामान्यमिति लक्षणित्वादिना अपरस्य लाक्षारसाऽभिसारि-
णादेः भिन्नरूपेति सुखपद्मादेर्भिन्नस्य स्वरूपस्यावभासेपीत्यर्थः ।

उक्तमेवार्थमुदाहरणारूढतया विशदयति मीलितोदाहरणे

पद्मानां मुखानाञ्च व्यक्तयन्तरतया भानमस्तेव
 यथा रावणदेहस्य तत्प्रतिबिम्बानाञ्च । किन्तुदं पद्म-
 मिदं मुखमयं बिम्बोय प्रतिबिम्ब इति विशेषः पर-
 न्नोपलक्ष्यते अतएव भेदतिरोधानान्मीलितं तदति
 राधानेपि साम्येन व्यावर्तकानवभासे सामान्य-
 मित्युभयोरप्यन्वर्थता केचित्तु वस्तुद्वयस्य लक्षण
 साध्यात्तयोः केनचिद्वलीयसा तदन्यस्य स्वरूपप्रतिरो-
 धाने मीलितं स्वरूपप्रतीतावपि गुणसाध्याद्भेद
 तिरोधाने सामान्यम् । एवञ्च ।

अपाङ्गतरलेदृशौ तरलवक्र वर्णागिरो ।

विलासभ रमन्यरा गतिरतीव कान्तं मुखम् ॥

इति स्फुरितमङ्गके मृगदृशां स्वतोलीलया
 तदत्र न मदोदयः कृतपदोऽपि संलक्ष्यते ॥

होत्यादिना वस्त्वन्तरत्वेन न भासत इत्यन्वयः तत्प्रतिबिम्बानाञ्च
 व्यक्तयन्तरतया भानमस्त्येवेत्यनुषङ्गः ॥ केचिदित्यस्यादुरित्यग्रिमे-
 णान्वयः केचित् प्रकाशकारादयः तदुक्तं “समेन लक्षणावस्तु
 वस्तुना यन्निगृह्यते । निजेनागस्तुना वापि तन्मीलितमिति
 स्मृतमिति तयोर्मध्ये एवञ्चेत्यस्येत्यत्र कौलितालङ्कार इत्यग्रेतमे-
 नान्वयः ।

अपाङ्गेति अपाङ्गस्तरलोचयोस्ते तरलाः सत्परोक्षारणात्
 वक्रा वक्रोक्तिगर्भाः वर्णा वासुताः गिरोवाक्यरूपा इति प्रकारेण

इत्येवं मीलितालङ्कारः अत्र हि एकतारल्यादीनां नारी वपुषः सहजधर्मत्वान्मदोदयकार्यत्वाच्च तदुभय साधारण्यादुत्कृष्टतारल्यादियोगिना वपुषा महोदयस्य स्वरूपमेव तिरोधीयते लिङ्गसाधारण्येन तत्ज्ञानोपायाभावात् । मल्लिकामालभारिण्य इत्यादिषु तु सामान्यालङ्कार इत्याहुः । तन्मते पद्माकर प्रविष्टानामित्यादौ भेदाध्यवसायेऽपि व्यावर्तकास्फुरणे नालङ्कारान्तरेण भाव्यं सामान्यालङ्कारान्तरभेदेन वा पूर्वस्मिन्मते स्वरूपतिरोधानेऽलङ्कारान्तरेण भाव्यं मीलितावान्तरभेदेन वा ॥ ८० ॥

भेदवैशिष्टयोः स्फूर्तिवृन्मीलितविशेषकौ ।

हिमाद्रित्वद्यशोमग्नं सुराः शीतेन जानते ।

लक्षितान्युदिते चन्द्रपद्मानि च मुखानि च ॥

अगदशामङ्गके लीलया स्वतः स्वभावात् स्फुरितं प्रकटोभूतस्तत् तस्मादत्राङ्गके कृतपदः कृतस्थितिः । भेदाध्यवसायेपीति मुखपद्मयोर्भेदावभासेपीत्यर्थः व्यावर्तकस्फुरणेन हेतुना अलङ्कारान्तरेणेति स्वरूपातिरोधानेन मीलितासम्भवाद् भेदार्तिरोधानेन च सामान्यस्याप्यसम्भवादिति भावः । सामान्येति तथाच गुणसाम्याद्विशेषाग्रहः ॥ इति सामान्यालङ्कारः ॥ सामान्यं लक्षणं विशेषाग्रहश्च कचिन्नेदे गृह्यमाप्ति कचिच्चा गृह्यमाण इत्याद्य प्रकारान्तर्गतित्वं तन्मतेत्यादिति भावः

मीलितन्यायेन भेदानध्यवसाये प्राप्ते कुतोऽपि हेतोर्भेदस्फूर्तौ मीलितं प्रतिद्वन्द्वान्मीलितं तथा सामान्यरीत्या विशेषास्फुरणे प्राप्ते कुतश्चित्कारणात् विशेषस्फूर्तौ तत्रातिद्वन्द्वी विवेकः । क्रमेणोदाहरणद्वयं तद्वर्णनीत्यापि भेदानध्यवसायप्राप्ता वुन्मीलितं दृश्यते । यथा —

नृत्यद्भर्गाट्टहासप्रचर सहवरैस्तावकीनैर्यशोभि
र्धावत्य नीयमानेतिजगति परितः श्रीनृसिंहक्षितीन्द्र ।
नेदृग्यदेष नाभो कमलपरिमलप्रौढिमामादयिष्य
हेवानां नाभश्चिष्यत्कथमपि कमलाकांमुकस्यावबोधः ।

अवान्तरभेदेन वेत्यनन्तरभाव्यमित्यनुषज्यते पूर्वस्मिन्निति मीलितं यदि सादृश्यादित्यादि पूर्वोक्तं चन्द्रालोक कल्पतइत्यर्थः । स्वरूपतिरोधाने अपाङ्गतरल इत्यादि स्वरूपतिरोधानस्थले अलङ्कारान्तरेणेत्यादि स्वरूपतो ज्ञायमाने सादृश्याद्भेदाग्रहणं मीलितमित्यङ्गीकारे प्रथमः पक्षः सादृश्याद्भेदाग्रहणमित्येतावन्मात्रं मीलितं लक्षणाङ्गीकारेण द्वितीयं इति भावः ॥ इति सामान्यं भेदेति वैशिष्ट्यं वैजात्यं उन्मीलितं विशेषकश्च क्रमेणालङ्कारो भग्नः ॥ ८० ॥

भेदाग्रहात्तदन्तर्गतं लक्षितानीति सङ्कुचितत्वादिति भावः सामान्यरीत्या सामान्यालङ्कारन्यायेन एवञ्च वेद्यत्वात् चातुष्यं वचाम्बधूनां कर्णीयतो गण्डतलागतानि भृङ्गाः सहेलं यदि नापतिष्यन् कोवेदयिष्यन्मवचम्पकानीत्यपि विशेष

काकः कृष्णः पिकः कृष्णः को भेदः पिककाकयोः ।

वसन्तसमये प्राप्ते काकः काकः पिकः पिकः ॥

इदं विशेषकस्योदाहरणं अत्र द्वितीयकाकपिक-
शब्दौ काकत्वेन ज्ञातः पिकत्वेन ज्ञातः इत्यर्थान्तर-
संक्रमितवाच्यौ ।

यथा वा—

वाराणसीवासवतां जनानां

साधारणे शङ्करलाञ्छनेपि ।

पार्थप्रहारव्रणमुत्तमाङ्गं

प्राचीनमीशम्प्रकटीकरोति ॥ ८१-८२ ॥

कोदाहरणं बोध्यं यत्वनुमानालङ्कारेणैव गतार्थत्वान्नानयोरल-
ङ्कारान्तरत्वमिति तदयुक्तं उदाहृतस्थले भेदविशेषस्फूर्त्तीविशेष-
दर्शनहेतुकप्रत्यक्षरूपत्वात् अथापि स्वकपोलकल्पितपरिभाष-
याऽनुमानालङ्कारतां ब्रूषे तथापि सादृश्यमहिम्ना प्रागनवगतयो-
र्भेदवैजात्ययोस्फुरणात्मना विशेषाकारेण मीलितसामान्यप्रति-
द्वन्द्विनायुक्तमेवालङ्कारान्तरत्वम् अतद्गुणावज्ञयोरिव विशेषोत्थ-
लङ्कारादित्यलं विस्तरेण ॥ नृत्यदिति । नृत्यं कुर्वती भर्गस्य हरस्य यो
ऽदृष्टात्तत्पुंसस्य विस्तारस्य समूहस्य वा सहचरैः सदृशैरित्यर्थः
ईदृक्कीर्त्तिवच्छुक्तः एषः कमलाकामुकः नाभोऽक्रमन्तपरिमलस्य
प्रौढिं समृद्धिं यदि नासादयिष्यन्नाधारयिष्यदित्यन्वयः । यत्तु-
तद्गुणस्यात्रनिर्बाधकत्वात्कथं तत्प्रतिद्वन्द्वित्वमुन्मीलितस्येति तद-
नुक्तोपासम्भरूपत्वादुपेक्ष्यं तद्गुणेन भेदानध्यवसायमात्रस्योक्तत्वात् ॥

वाराणसीति । द्वितीयलोचनादिचिह्ने साधारणेपि सतीत्य-

किञ्चिदाकूतसहितं स्याद्गूढोत्तरमुत्तरं ।
 यत्वासौ वेतसौ पान्य तत्रेयं सुतरा सरित् ॥
 सरित्तरणमार्गं पृच्छन्त प्रति तं कामयमानाया
 उत्तरमिदं वेतसौ कुञ्जे स्वाच्छन्दामित्याकूतगर्भम् ।

यथा वा—

ग्रामेऽस्मिन् प्रस्तरप्राये न किञ्चित् पान्य विद्यते ।
 पयोधरोन्नतिं दृष्ट्वा वस्तुमिच्छसि चेद्वस ॥

आस्तरणादिभ्रमग्रयमानं पान्यं प्रत्युक्तिरियम् ।
 स्तनोन्नतिं दृष्ट्वा वस्तुमिच्छसि चेद्वस अविदग्धजन-
 प्रायेऽस्मिन् ग्रामे कश्चिदवगमिष्यतीत्येतादृशं प्रति-
 बन्धकं किञ्चिदपि नास्तीति हृदयम् इदमुन्नेय
 प्रश्नोदाहरणम् ॥ निवद्वप्रश्नोत्तरं यथा—
 कुशलन्तस्याजीवति कुशलं पृच्छामि जीवतीत्युक्तं ।
 पुनरपि तदेव कथयसि मृतां नु कथयामि या श्वसिति ॥

न्वयः पार्थीजुर्नस्तेन कृतोयः प्रहारस्तेन व्रणोयत्र तादृशमुत्त-
 माङ्गं शिरः पूर्वत्र स्वाभाविकगुणसाम्यम् इहत्वागन्तुक्तगुण-
 साम्यमितिभेदः ॥

॥ इत्युन्मोल्लितविशेषकौ ॥ ८१—८२ ॥

किञ्चिदिति । किञ्चिदभिप्रायसहितं गूढमुत्तरं उत्तरं
 नामालङ्कारः । वेतसौ वेतसलता । सुखेन तरितुं योग्या सुतरा ।
 ग्राम इति प्रस्तरप्राये पाषाणबहुले पाषाणतुल्ये च प्रायोवा-

ईर्ष्यामानानन्तरमनुतप्ताया नायिकायाः सखीमा-
गतां प्रति तस्याः कुशलमिति नायकस्य प्रश्नः । जीव-
तीति सख्याउत्तरं । जीवत्याः कुतः कुशलमिति तद-
भिप्रायः । अन्यत्पृष्टमन्यदुत्तरमिति नायकस्य पुनः
कुशलं पृच्छामीति प्रश्नः । पृष्टस्योत्तरमुक्तमित्यभि-
प्रायेण जीवतीत्युक्तमिति सख्यावचनं । सखीवचन-
स्याभिप्रायोद्घाटनार्थं पुनरपि तदेव कथयसीति
नायकस्याक्षेपः । मृतां नु कथयामि या श्वसितीति
स्वाभिप्रायोद्घाटनं । सति मरणे खलु तस्याः कुशल-
म्भवति मदागमनसमयेपि श्वासेषु सञ्चरन् कथं
मृताङ्कथयेयमित्यभिप्रायः । प्रश्नोत्तरान्तराभिन्न-
मुत्तरञ्चिन्मुच्यते ॥

के दारपोषणरताः ? केखेटाः किञ्चलं वयः ।
अत्रके दारपोषणरताः इति प्रश्नाभिन्नमुत्तरं केखेटाः ।
हुल्यतल्ययोरिति कोशात् किञ्चिदास्तःणादिकं समागमप्रति-
बन्धकञ्च पयोधरो मेघः स्तनश्च कश्चिद्वगमिष्यति चास्यतीत्य-
तादृशं इत्यादिरूपम् उन्नेयः कल्पाः प्रश्नोत्तरेण तादृशस्योत्तरस्य ।

ईर्ष्यामानेति । ईर्ष्याहेतुकमानेत्यर्थः अनुतप्तायाः पश्चात्ताप-
युतायाः प्रश्नोत्तरेति प्रश्नश्च उत्तरान्तरञ्च प्रश्नोत्तरान्तरे ताभ्याम-
भिन्नमुत्तरञ्चिन्मुच्यते इत्यर्थः ।

केदारेति । 'केदाराणां पोषणे रता' केइति प्रश्नः केदारस्य क्षेत्रस्य
पोषणे रता इति तदेवोत्तरं के- खेटाः खे आकाशे अटन्तीति
प्रश्नस्य यदुत्तरं वयः पक्षिण इति तत्किञ्चलमिति प्रश्नस्य यद-

किञ्चलमिति प्रभ्रदयस्य वय इत्येकमुत्तरं उदाहर-
णान्तराणि विदग्धमुखमण्डने द्रष्टव्यानि ॥ ८३ ॥

सूक्ष्मपराशयाभिज्ञे तरसा कूतचेष्टितं ।

मयि पश्यति सा केशैः सीमन्तमणिमादृशोत् ॥

कामुकस्यावलोकनेन सङ्केतकालप्रश्रभावं ज्ञातवत्या-
श्लेषेयं अस्तङ्गते सूर्ये सङ्केतकालइत्याकूतं ।

यथा वा—

सङ्केतकालमनसं विटं ज्ञात्वा विदग्धया ।

आसीन्नेत्रार्पिताकूतं लीलापद्मं निमीलितम् ॥ ८४ ॥

पिहितं परदृत्तान्नं ज्ञातुः साकूतचेष्टितम् ।

प्रिये गृहागते प्रातः कान्तातल्पमकल्पयत् ॥

रात्रौ सपत्नीगृहे जागरणेन श्रान्तोमीति तल्प-
कल्पनाकृतं ।

त्तरान्तरं वयस्तारुण्यादिति तेनाभिन्नम् ॥ इत्युत्तरं ॥ ८३ ॥

सूक्ष्ममिति । पराशयाभिज्ञस्य इतरस्मिन् परविषये स्वाभि-
प्रायचेष्टितं सूक्ष्मालङ्कारः । पराशयाभिज्ञयासावितरश्च तस्य
साकूतचेष्टितमर्थात्परविषयइति नार्थः ॥ सङ्केतेति । सङ्केतकाले
मनोयस्य तज्जिज्ञासुमितियावत् विटञ्चारं नेत्राभ्यामर्पितमाकूतं
यस्मिन् तादृशं लीलासम्बन्धि पद्मं नेत्रेत्यादिक्रियाविशेषणं
वा ॥ इति सूक्ष्मं ॥ ८४ ॥

पिहितमिति । लक्ष्यनिर्देशः तल्पं शयनं वक्तुं वत्सकं प्रसूतवण-
शीलानां लेदविन्दूनां प्रवन्धैर्धाराभिः कण्ठे भिन्नं लग्नं कुङ्कुमं

वक्तुस्यन्दिस्वेदविन्दुप्रबन्धै

हृद्वाभिन्नं कुङ्कुमं कापि कण्ठे ।

पुंस्त्वं तन्वया व्यञ्जयन्ती वयस्याः

स्मित्वा पाणौ खङ्गरेखां लिलेख ॥

अत्र स्वेदानुमितंपुरुषोचितखङ्गलेखनेन प्रकाशितं ॥ ८५ ॥

व्याजोक्तिरन्यहेतूत्तरा यदाकारस्य गोपनं ।

सखि पश्य गृहारामपरागैरस्मि धूमरा ॥ अत्र चौर्यरत-

कृत सङ्केतभूषणलुण्ठनलग्नधूलिजालस्य गोपनम् ।

यथा वा—

कस्य वा न भवेद्दोषः प्रियायाः सव्रणोऽधरे ।

समृद्धं पद्ममाघासीर्वारितापि मयाधुना ॥

उपपत्तिना खण्डिताधरायाः नायिकायाः सकाश-
मागच्छन्तं प्रियमपश्यन्तेऽव सख्या नायिकां प्रति
हितोपदेशव्याजेन तं प्रति नायिकापराधगोपनं क्लृप्ता-

दृष्ट्वा क्वापि वयस्या सखी स्मित्वा स्मितङ्गत्वा पुंस्त्वं व्यञ्जयती
सती तन्वयाः पाणौ खङ्गलेखां लिलेखेत्यन्वयः । सूक्ष्मालङ्कारे
पराभिप्रायमवगत्य साकूतचेष्टितेनोत्तरसमर्पणं पिहितालङ्कारे
तु गूढं परवृत्तान्तं साकूतचेष्टया तत्प्रकाशनमिति भेदो बोध्यः
इति पिहितं ॥ ८५ ॥

व्याजोक्तिरिति । लक्ष्यनिर्देशः चौर्यरते कृतं यत्सङ्केतभूत-
भूमिषु लुण्ठनमित्यन्वयः ।

उपपत्तिना जारेण तस्यां क्लृप्तापङ्क्तौ आयान्तमिति प्रतीत्यां

पन्हुतेरस्याश्च यं विशेषः तस्यां वचनस्यान्यथानयने-
नापन्हवः अस्यामाकारस्य हेत्वन्तरवर्णनेन गोपन-
मिति लक्षणे लक्ष्यनाम्नि चोक्तिग्रहणमाकारस्य
गोपनार्थं हेत्वन्तरप्रत्यायकव्यापारमात्रोपलक्षणं ।

ततश्च -

आयान्तमालोक्य हरिं प्रतोल्या

माल्याः पुरस्तादनुरागमेका ।

रोमाञ्चकम्पादिभिरुच्यमानं

भामाजुगूहं प्रणमन्त्येनम् ॥

इत्यत्रापि व्याजोक्तिरेव । तत्र ह्यनुरागकृतस्य
रोमाञ्चाद्याकारस्य भक्तिरूपहेत्वन्तरप्रत्यायकेन
प्रणामेन गोपनं कृतं सूक्ष्मपिहितालङ्कारयोरपि
चेष्टितग्रहणमुक्तिसाधारणव्यापारमात्रोपलक्षणं ।

ततश्च -

नलिनीदले वलाका मरकतपात्रद्वयं दृश्यते शुक्तिः ।

इति मम सङ्केतभुविज्ञात्वाभावं तदा ब्रवीदालीम् ॥

इत्यादिष्वपि सूक्ष्मालङ्कारः प्रसरति अत्र श्लोके
तावत्किमावयोः सङ्कं तस्यानं भाविष्यतीति प्रश्नाशयं
सूचयति कामुके तदभिज्ञया विदग्धया तदा सखीं

रथायां एका काचिद्रामा वनिता सख्याः पुरस्तात् रोमाञ्चकम्पा-
दिभिरनुभावैर्व्यञ्ज्यमानमनुरागं एनं हरिं प्रणमन्ती सती जु-
गूह गोपितवती त्यन्वयः लक्ष्यते व्यज्यते ।

प्रति साकूतमुक्तमिति सूक्ष्मालङ्कारो भवति यतोच
बलाकायामरकतपात्रप्रतिष्ठितशुक्लापमया तस्या
निश्चलत्वेनाश्वस्तत्वं तेन तस्य प्रदेशस्य निर्जनत्वं तेन
तदेवावयोः सङ्केतस्थानमिति कामुकं प्रति सूचनं
लक्ष्यते। नचात्र ध्वनिराशङ्कनीयः द्रव्यज्यमानस्यापि
सङ्केतस्थानप्रश्नोत्तरस्य स्वोक्तौवाविष्कृतत्वात् ।

एवं पिहितालङ्कारेण, दाहाय' इदञ्चान्यदत्रा-
वधेयं यत्रासौ वेतसोपान्यत्यादिषु गूढोत्तरसूक्ष्म-
पिहितव्याजोक्तुर्दाहरणेषु भावो न स्वाक्ताविष्कृतः
किन्तु वस्तुसौन्दर्यबलाद्वक्तृबोद्धव्यविशेषिताद्भव्यः तत्रैव
वस्तुतो नालङ्कारत्वं ध्वनिभावास्पदत्वात् प्राचीनैः
स्वोक्ता विष्करणे मत्तलङ्कारास्पदतास्तीत्युदाहृत-
त्वादस्मा भिरप्युदाहृतानि शक्यं हि यत्रासौ वेतसो
पान्यतत्रेयं सुतरा सरित् । इति पृच्छन्मध्वानं कामि-
न्याहससूचनं इत्याद्यर्थान्तरं कल्पनयाभावाविष्क-
रणमित्यतः प्राक् लिखितोदाहरणेषु सङ्केतकाल
मनसं पुंस्तुं तन्वा व्यञ्जयन्ती भामाजुगूहेति भावा
विष्करणमस्ति तेष्वेव तत्तदलङ्कार इति ॥ ८६ ॥

एवमिति । सूक्ष्मालङ्कारवदुक्तिरूपव्यापारवर्णनमित्यर्थः उदा-
हर्तव्यमिति यथा वक्तृस्यन्दीतिपद्येव आलोम्बालां सस्मितं
प्राह मन्दबुध्वाक्षित्वमिदमपश्यामिनायकमित्युत्तरार्धनिर्माणे

गुढोक्तिरन्योद्देश्यं चेद्यदन्यं प्रति कथ्यते ।

वृषापेहिपरक्षेत्रादायातिक्षेत्ररक्षकः ॥

यं प्रति किञ्चिदुक्तव्यं तत्तटस्थैर्माज्ञायीति
तदेव तदन्यं किञ्चित्प्रतिक्षेपेणोच्यते चेत्सा गुढोक्तिः ।
वृषेत्याद्युदाहरणं परकलत्रं भुञ्जानं कामकं प्रति-
वक्तव्यं परक्षेत्रे सस्यानि भक्षयन्तं किञ्चिदुदा-
हणं समीपे चरन्तं निर्दिश्य कथ्यते नेयमप्रस्तुतप्रशंसा
कार्यकारणादिव्यग्यत्वाभावात् नापि श्लेषमात्रम-
प्रकृतार्थस्य प्रकृतार्थान्वयित्वेना विवक्षितत्वात् ।

तस्य केवलां मतरवञ्चनार्थं निर्दिष्टतया विच्छि-
न्तिविशेषभङ्गावात् । —

नाथमित्युक्त्या प्रकाशनमिति बोध्यं वस्तुसौन्दर्येत्यर्थः ध्वनिमा-
वास्पदत्वात् ध्वनित्वाश्रयत्वात् उपसंहरति अत इति येष्वित्यस्य
भावाविष्करणमस्तौत्यनेनान्वयः ॥ इति व्याजोक्तिः ॥ ८६ ॥

गुढोक्तिरिति । यदन्योद्देश्यकं वाक्यं तत्तदन्यं प्रति कथ्यते चेत्
गुढोक्तिरलङ्कारः क्षेत्रं सस्यादेः कलत्रञ्च अपेहि दूरीभव अवि-
वक्षितत्वादिति अयं भावः प्रकृताप्रकृतश्लेषेऽसावुदयमारूढ
इत्यादावप्रकृतार्थस्य प्रकृतार्थापमानतयान्वयः स्वीक्रियते सर्वथैव
प्रकृतासम्बद्धस्या प्रकृतार्थस्य कथनेऽसम्बन्धार्थाभिधायकत्वा-
पत्तेरतः प्रकृतं पि श्लेषवादिनाऽप्रकृतस्य प्रकृतसम्बन्धोवाच्यः
स च न सम्भवति विवक्षाविरहादिति कुतस्तर्ह्यप्रकृतार्थकथन-
तत्राह ।

तस्येति । अप्रकृतार्थस्येति ननु तादृशविवक्षाविरहेऽपि

यथावा—

नाथोमे विपणिं गतो न गणयत्येषा सपत्नी च मां
त्यक्त्वा माभिह पुष्पिणीति गुरवः प्राप्ता गृहाभ्यन्तरं।
शय्यामात्रसह्यायिनीं परिजनः भ्रान्तो न मां सेवतं
स्वामिन्नागमलालनीयरजनीं लक्ष्मीपते रक्ष मां ॥

अत्र लक्ष्मीपतिनाम्नोजारस्यागमनं प्रार्थयमाना-
यास्तटस्थवज्जनाय भगवन्तं प्रत्याक्रोशस्य प्रत्यायनं
विवृतोक्तिः ॥ ८७ ॥

स्निष्टगुप्तं कविनाविष्कृतं यदि

वृषापेहि परक्षेत्वादिति वक्ति समूचनं ॥

स्निष्टगुप्तं वस्तु यथाकथञ्चित्कविनाविष्कृतं चेद्वि-
वृतोक्तिः वृषापेहीतुगदाहृष्टो पूर्ववद्गुप्तं वस्तु समूचन-
मिति कविनाविष्कृतं ॥

यथावा—

वत्से मागा विषाटं श्वसनमुरुजवं संत्यजोर्ध्वप्रवृत्तं

नानार्थविन्यासमात्रेणास्तु श्लेष एवेत्याशङ्क्याह विच्छित्तिविशेषे
वेति तथा च श्लेषसत्त्वेऽपि विच्छित्तिविशेषाद्गूढोक्तिरवश्यमङ्गी-
कार्येत्याशयः अतएव श्लेषमात्रमिति तन्मात्रनिराकरणमि-
वोपक्रान्तं नतु श्लेषनिराकरणमिति । नाथइति विपणिः
पश्यवीथिका पुष्पिणी रजस्वला आगमेन वेदेन लालनीयः स्तुभः
आगमनेन लालनीयश्च रजनीं व्याप्येत्यत्यन्तसंयोगी द्वितीया ॥

॥ इति गूढोक्तिः ॥ ८७ ॥

कम्पःकोवागुरुस्तेकिमिहबलभिदाजृम्भितेनात्रयाहि ।
प्रत्याख्यानं सुराणामिति भयश्च मनच्छृङ्गनाकारयित्वा
यस्मै लक्ष्मीमदाहः स दहतुं दुरितं मन्यमुग्धः प्रयोधिः॥

इदं परवञ्चनाय गुप्ताविष्करणं ॥

त्रपागुप्ताविष्करणं यथा --

दृष्ट्वा केशवगोपरागहतया किञ्चिन्नदृष्टं मया
तनेह स्खलितास्मि नाथ पतितां किन्नाम नालम्बसे ।
एकस्त्वं विषमेषु खिन्नमनसां सर्वावलानां गति
र्गोप्येवं गदितः सलेशभवताङ्गोष्ठं हंरिरिवश्चिरं ॥

अत्र कृष्णस्य पुरतो विषमे परिस्खलनमभिहितव-
त्यास्तङ्कामयमानाया गोपिकाया वचने विषमपयिस्ख-
लनपतनत्वाणसंप्रार्थनरूपेण क्षणिति प्रतीयमाने-

स्तिष्ठगुप्तमिति । स्तिष्ठेत्युपलक्षणं अर्थशक्तिमूलगुप्तस्यापि
गच्छाम्यच्युतेत्यादौ संग्राह्यत्वात् वत्से इति वत्सेलक्ष्मि विषादं
खेदं हरञ्च उरुजवं महावेगं उर्ध्वं प्रवृत्तं श्वसनं खासं पवनञ्च
सम्यज कं जलम्पातीति तथा वरुणः कम्पश्च गुरुर्महान् बृहस्पतिश्च
बलम्पसिद्धं तद्भिदा नाशकेन बलाख्यदैत्यनाशकेनेन्द्रेण च अत्र
श्रीकृष्णसन्निधौ याहि इति प्रकारेण भयनिवारणव्याजेन सु-
राणां प्रत्याख्यानं वर्जनं कारयित्वा मन्यो मन्यनं तेन सुग्धः
प्रयोधिर्यस्मै लक्ष्मीमदाह वो दुरितं दहत्वित्यन्वयः । परेति पर-
वञ्चनाय गुप्तस्याविष्करणमित्यर्थः ।

नार्थेन गुप्तं विवक्षितमर्थान्तरं सलेशं ससूचनमित्य-
नेनाविष्कृतं ॥

एतं नैषधादिषु चेतो नलं कामयते मदीयमिति
दमयन्तीवाक्यादिकमप्युदाहरणं । इदं शब्दशक्ति-
क्रोडीकृतगुप्ताविष्करणं ॥

अर्थशक्तिमूलगुप्तार्थाविष्करणं यथा—

गच्छाम्यचुतदर्शनेन भवतः किं तृप्तिरुत्पद्यते
किञ्चैवं विजनस्य योर्हतजनः सम्भावयत्यन्यथा ।

इत्यामन्त्रणभङ्गिसूचितवृथावस्थानखेदालसा
मास्तिष्यन् पुलकोत्कराञ्चिततनुर्गोपीं हरिः पातु वः ॥

अत्र गच्छाम्यचुतेत्यामन्त्रणेन त्वया रन्तुं कामे-
च्छया स्थितं तन्न लब्धमित्यर्थशक्तिलभ्यं वस्तुतृतीय-
पादेनाविष्कृतं ॥ सर्वभेदतत्कविनिबद्धवक्तृगुप्ताविष्क-
रणोदाहरणं ।

कविगुप्ताविष्करणं यथा

वपेति । लज्जया गुप्तस्येत्यर्थः ॥ हृष्टेति गोपे त्ववि योराग आ-
सक्तिस्तद्धृतया अपहृतया गवाम्परागैर्धूलिभिर्यस्य च गोपेति
सम्बोधनं वा किञ्चित्समविषमयुक्तायुक्तञ्च इह त्वयि भूमौ च
पत्युर्भावः पतितां पतनं प्राप्ताञ्च विषमेषुः पञ्चशरस्तेन खिन्न-
मनसां विषमेषु सङ्घटेषु खिन्नमनसाञ्च अवलानां स्त्रीणां बल-
रहितानाञ्च सलेशं ससूचनं गोष्ठं गोस्थानं ।

सुभ्रुत्वं कुपितेत्यपास्तमशनं तत्राः कथा योषितां
 दूरादव विवर्जिताः सुरभयः स्वगन्धधूपादयः ।
 कोपंरागिणि मुञ्च मय्यवनते दृष्टे प्रसीदाधुना
 सत्यं तद्विरहाद्भवन्ति दयिते सर्वाममान्धा दिशः ॥

अत्र तावदौर्ध्वमानकलुषितदयिताप्रसादनव्या-
 पारविधिः प्रतीयते । दृष्टिरोगात्तस्य दृष्टिं प्रत्याक्रो-
 शोविवक्षितार्थः स च दृष्टे इत्यस्यपदस्य लप्तोच्चार-
 णेन सम्बुद्धिरूपतामवगमय्याविष्कृतः ॥ कविनिवद्ध-
 वक्तृगुप्तं परवञ्चनार्थं कविगुप्तं स्वप्रौढिकथनार्थ-
 मितिभेदः ॥ ८८ ॥

चेतोऽनलमिति । लङ्काञ्च अयत्तं न गच्छतीत्यर्थेन लङ्कामयते
 इच्छतीत्यर्थोगुप्तः तदाविष्कारणञ्च क्रीणा छष्टा चेत्यनेनेति बोध्यं ॥
 शब्दशक्तीति शब्दश्चे प्रवर्गेनेत्यर्थः प्रौढीकृतः संगृहीतः ॥ गच्छा-
 म्येति । अच्युतमद्विषये अस्तल्लितेति गुप्तार्थः चिरकालं त्वद्दर्शने-
 नापि न तृप्तिरित्यर्थेन दर्शनेन न तृप्तिरपितु सन्भोगेनेत्यर्थो
 गुप्तः वि जनस्थयोरेकान्तगतयोः हतश्चासौ जनः अन्यथारत्यर्थ-
 स्थिताविति सम्भावयति तेन द्वयोरकीर्तिजातैव वृथैवात्मानं
 वञ्चयामः ॥ इति गुप्तार्थः आमन्त्रणस्याच्युतत्यादेर्भङ्गा रचनया
 सूचितोयो वृथावस्थानखेदस्तेनालसाङ्गविनिवहेति कविनि-
 वद्धेन वक्त्रा गुप्तस्येत्यर्थः । सुभ्रुत्वमिति । शोभनभ्रूर्दयिता दृष्टिश्च
 तयोः सम्बोधनं कोपोरोषः विकारश्च रागिण्यनुरागिणीति अव-
 वनते नन्वेति च मयीत्यस्य विशेषणं षष्ठे रागिणि रक्तिमशीले

युक्तिः परातिसम्भानं क्रिययामर्मगुप्तये ।
त्वामालिखन्ती दृष्ट्वान्यं धनुः पौष्पं करे लिखत् ॥
अत्र पुष्पचापलेखनक्रियया मन्मथोमयानिखित
इति स्रान्त्युत्पादनेन स्वानुरागरूपमर्मगोपनाय पर-
वञ्चनं विवक्षितं ॥ यथावा—

दम्पत्योर्निशि जल्पतोर्गृहशुकेनाकर्णितं यद्वच-
स्तत्प्रातर्गुरुसन्निधौ निगदतस्तस्यातिमात्रं बधूः ।
कण्ठलम्बितपद्मरागसकलं विन्यस्य चंचूपुटे
व्रीडार्ता विदधाति दाडिमफलव्याजेन वाग्बन्धनं ॥
अत्र शुकवाङ्मुद्रणया तन्मन्त्रेण स्वकीयरहस्य
वचनशुश्रूषुजनवञ्चनं कृतं ॥ व्याजोक्तावाकारगोपनं
युक्तौ तदन्यगोपनमितिभेदः ॥

नन्वे इति दृक् सम्बोधनं एवं दृष्टे इत्यपि उच्चारणेनेति स्वर-
विशेष सहकृतोच्चारणेनेत्यर्थः ॥ इति विवृतोक्तिः ॥८८॥

युक्तिरिति । स्वस्य मर्मगोपनाय क्रियया यत्परस्यातिसम्भानं
वञ्चनं सा युक्तिरलङ्कारः ॥ त्वामिति । नायकं प्रतिदुतीवचनं पुष्प-
स्येदं पौष्पं दम्पत्योरिति तस्य शुकस्य अतिमात्रं अत्यर्थनिगदत
इति सम्बन्धः । फलशब्दो बीजपरः गोपनीयविषयभेदस्य वि-
च्छिन्नभेदाप्रयोजकत्वादाह ।

यद्वेति । नन्वेवं सत्याया तमालोक्तेत्यादौ व्याजोक्तिरेवेति
प्रागुक्तं विरुध्येतेत्याशङ्क्याह एवमेति ॥ यद्वेति । पद्याङ्गीकारेचे-

यद्वा व्याजोक्तावुक्तागोपनमिह तु क्रियया गोपन
मिति भेदः । एवञ्च आयान्तमालोक्यहरिंप्रतोल्या-
मिति श्लोकेपि युक्तिरेव ॥ ८६ ॥

लोकवादानुक्तित्वात्कोक्तिरिति भाष्यत ।

सहस्र कतिचिन्मासान्मीलयित्वा विलोचने ॥

अत्र लोचने मौनयित्वेति लोकवादानुक्तिः ॥ यथा

वा मदीये वरदराजस्तवे—

नामैव ते वरद वाञ्छितदाहृत्भावं

व्याख्यातगतो न वहसे वरदानमुद्रां ।

विश्वपद्मद्वतरविप्रकुलप्रसूते

यच्चोपवीतवहनं हि न खल्वपेक्ष्यं ॥

अत्रोत्तरार्द्धं लोकवादानुकारः ॥ ८७ ॥

च्छेकोक्तिर्येदि लोकोक्तेः स्यादर्थान्तरगर्भिता ।

भुजङ्गएव जानीते भुजङ्गचरणं सखे ॥

त्यर्थः एवञ्च पूर्वं ग्रन्थ आद्य पक्षाभिप्रायेणेति भावः ॥ इति
युक्तिः ॥ ८६ ॥

लोकेति । अनुक्तितरनुकरणं सहस्रेति अर्थाद्विरहं मासान-
भिव्याप्येत्यर्थः ।

नामैवेति । हे वरद तव नामैव वाञ्छितदाहृत्वमाख्याति
कथयति अतस्त्वं वरदानमुद्रामितरदैवतवन्न धारयसि यतो

केनचित् कस्यचित् वृत्तान्तं पृष्टस्य समीपस्थमन्यं
निर्दिश्यायमेव तस्य वृत्तान्तं जानातीत्युक्तवतोयमहेः
पादानि हरेव जानातीति लोकवादानुकारः ॥ अत्र स
चायं च लोकविदिते धनार्जनादिव्यापारे सहचारि-
णाविति विदितविषयतया लोकोक्तानुवादस्य प्रयोजने
स्थिते रहस्येऽनंग व्यापारे तस्यायं सहचर इति समी-
हाटनमपि तेन गर्भीकृतं ॥

यथावा—

मलयमारुतां व्राता याता विकसितमल्लिका

परिमलभरोभग्नोग्रीष्मस्त्वमुत्सहसे यदि ।

धनघटयन्त त्वन्निःस्नेहं य एव निवर्तने

प्रभवति गवां किन्नश्छिन्नं स एव धनञ्जयः ॥

अत्र धनलिप्सया प्रोषिताङ्गनासखौवचने य एव गवां
निवर्तने प्रभवति स एव धनञ्जय इत्यन्यजातिप्रसिद्ध-
लोक वादानुकारः ॥

विश्वप्रसिद्धतरे विप्रकुले प्रसतिरुत्पत्तिर्यस्य तादृशस्येत्यर्थः ॥

॥ इति लोकोक्तिः ॥६०॥

क्वेकोक्तिरिति । लक्ष्यनिर्देशः अर्थान्तरगर्भिता अर्थान्तर
व्यञ्जकता समीपस्थं यद्वृत्तान्तः पृष्ठस्तत्समीपस्थं सचायञ्चेति
पृच्छमानवृत्तान्तस्तत्समीपस्थयेत्यर्थः तेन लोकोक्तानुवादेन ।

मलयेति । व्राताः समूहाः याताः गताः विकसिनां मल्लिका

अत्रातिसौन्दर्यशालिनीमिमामपहायधनलिप्सया
प्रस्थितोरसानभिज्ञत्वात् गोप्रायएव तस्य निवर्तकस्तु
धनस्य जीता धनेनाकृष्टस्य तद्विमुखीकरणेन प्रत्या-
क्षेपकत्वादितरार्थान्तरमपि गर्भितं ॥६१॥

वक्रोक्तिः श्लेषकाकुभ्यामपराथप्रकल्पनं ।

मुञ्चमानं दिनं प्राप्तं मामुञ्चेह नन्दी हरान्तिके॥

अत्र मानं मुञ्च प्रयाता रात्रिरित्याशयेनोक्तायां
वाचि नन्दिनं प्राप्तं मा मुञ्चेतरार्थान्तरं श्लेषेण परि-
कल्पितं ॥

यथावा—

अहो केनेदशी बुद्धिदोरुणा तव निमिता ।

त्रिगुणा श्रूयते बुद्धिने तु दारुमयी क्वचित् ॥

इदमविकृतस्योक्तेरुदाहरणं ॥ विकृतस्योक्त

कुसुमानां परिमलस्य भरो यस्मिन् तादृशो ग्रीष्मो भग्नो नष्टः
हे घन त्वं यद्युत्सहसे उत्साहवान् भवसि तदा तन्निस्नेहं नायकं
घटय अनया सह संयोजय गवां निवर्त्तने पराहृतानां व्याव-
र्त्तने य एव प्रभवति स एव धनञ्जयार्जुन इत्यन्वयः लिप्सया प्रो-
षितस्य याङ्गना तत्सखीवचन इति सम्बन्धः आभ्यास्तैलङ्गाः। इमां
मत्सखीं गोप्रायोगोत्तुल्यः ॥ इति वक्रोक्तिः ॥ ६० ॥

वक्रोक्तिरिति काकुर्ध्वनेविकारः अपरार्थस्य अभिप्रेतादर्थादर्था-
न्तरस्य नन्दीहरस्य गण विशेषः दारुणाकूरेत्वभिप्रेतं काङ्क्षेनेति
कल्पनं विकृतत्वञ्च कस्यचिद्वर्णस्यावापोद्वापाभ्यां भवित्वीति सी-

यथा

भवितु रंभोरु चिदशवदनग्लानिरधुना

स ते रामः स्याता न युधि पुरतो लक्षणसखः ।

इय यास्यतुमैर्विपदमधुना वानरचमू-

लंघिष्ठेदं षष्ठाक्षरपरविलोपात्पठ पुनः ॥

सर्वमिदं शब्दश्लेषमूलाया वक्रोक्तेरुदाहरणं ॥

अर्थश्लेषमूलाया वक्रोक्तेर्यथा -

भिक्षार्थी स कथातः सुतनु बलिमुखे ताण्डवं क्राद्य भद्रे

मन्ये वृन्दावनान्ते क्व नु स मृगशिशुर्नैव जाने वराहं ।

बाले ! कश्चिन्न दृष्टोजरट्टप्रपतिर्गोप एवास्य वेत्ता

लीलासंलाप इत्थं जलनिधिहिमवत्कन्ययोस्त्रायतान्नः ॥

सताम्रति रावोणोक्तिः पादत्रयं चतुर्थस्तम्रति सोतायाः ते तव

पतिः स रामो युधि सग्रामे पुरतोयतो न स्याता स्यास्यतीत्यर्थः ।

अतिशयेन लघुलंघिष्ठस्तत्त्वबोधनं इदं पादत्रयं षष्ठाक्षरात्पराणां

सप्तमानान्त्रिन वीतिवर्णानां विलोपोयत्र तादृशं पुनः पठेत्यर्थः

शब्दश्लेषेति शब्दस्य परिवृत्य सहत्वादिति भावः ॥ भिक्षेति जल-

निधिय हिमवांस तत्कथयोः लक्ष्मोपावेत्योः क्रमेण इत्थं

लीलाया संलापोमिथोभाषण नोस्मान्त्रायतामित्यन्वयः । इत्थं द्वौ-

वृत्तदाह—भिक्षार्थीति हरमभिप्रेत्य लक्ष्म्या वाक्यं बलेर्देवस्य

मुखेयज्ञे इति वामनाभिप्रायं पार्वत्याः भद्रे शोभने ताण्डवं नृत्त-

मय क्व वर्तत इति लक्ष्मीप्रश्नस्योत्तरं वृन्दावनस्यान्ते मध्ये इति

श्रीकृष्णाभिप्रायं मृगशिशुः महादेवेन करे धृतः परशुमृगवरा-

काक्का यथा—

असमालोच्य कोपस्ते नोचितोयमितीरिता ।
नैवोचितोयमिति तं ताडयामास मालया ॥
अत्र नैवोचितइति काकुस्वरविकारेणोचितएवे-
त्यर्थान्तरकल्पनं ॥६२॥

स्वभावोक्तिः स्वभावस्य जात्यादिस्थस्य वर्णनं ।
कुरङ्गैरुत्तरंगाक्षैः स्तम्भकर्णैरुदीक्ष्यते ॥
तौ सम्मुखप्रचलितौ सविधे गुरुणां
मार्गप्रदानरभसस्खलितावधानौ ।
पार्श्वोपसर्पणमुभावपि भिन्नदिक्
कृत्वा मुज्जमुज्जरुपासरतां सलज्जं ॥६३॥

भौतिहस्तं प्रसन्नमिति ध्यानश्रवणात् इदं लक्ष्मी वाक्यं नैवेति
पार्वत्याः मृगः पशौ कुरङ्गैश्चेति विश्वः कश्चिदिति प्रश्ने जरठो
जीर्णः वृषपतिर्बृषश्चेष्ट इति हरवृषभाभिप्रायं लक्ष्मीवाक्यं
गोपौ गवां पालकं इति कृष्णाभिप्रायमुत्तरमिति अत्रभिश्चादि
पदानां परिहृतिसहत्वादर्थशेषमूलत्वं ।

असमालोच्येति अविचार्येत्यर्थः मालया पुष्पमालया ॥ इति-
वक्रोक्तिः ॥ ६२ ॥

स्वभावोक्तिरिति स्वयनिर्देशः जात्यादिस्थस्य जात्यादि
सम्बन्धिनः आदिपदेन क्रियादिपरिग्रहः उत्तरङ्गाणि तरङ्गाणि
माणान्यक्षीणि येषांस्तैः ।

ताविति तौ प्रकान्तौ बभूवुरौ गुरुणां समीपे अन्योन्याभि-

भाविकं भूतभाव्यार्थसाक्षात्कारस्य वर्णनं ।

अहं विलोकयेऽद्यापि युध्यन्तेऽत्र सुरासुराः ॥

स्थानभीषणत्वोद्भावनपरमिदं ।

यथा वा—

अद्यापि तिष्ठति दृशोरिदमुत्तरीयं

धर्तुं पुरस्तनतटात् पतितं प्रवृत्ते ।

वाचं निशम्य नयनं नयनं ममेति

किञ्चित्तदा यदकरोत् स्मितमायताक्षी ॥८४॥

सुखं प्रचलितौ परस्परस्य मार्गप्रदानयोरभसोवेगस्तेन स्वलितं
भ्रष्टमवधानं सावधानत्वं ययोस्तादृशौ उभावपिभिन्नदिक्कं वाम
दक्षिणरूपदिक्सम्बन्धिपरस्परपार्श्वभागोपसर्पणं मुहुर्मुहुः कृत्वा
सलज्जं यथास्यात्तथोपसरतां उपसर्पणश्चक्रतुरित्यर्थः पूर्वीदा-
हरणे कुरङ्गजातिस्वभाववर्णनं अत्र सलज्जक्रियया स्वभाववर्णन-
मितिभेदः ॥ इति स्वभावोक्तिः ॥ ८३ ॥

भाविकमिति लक्ष्यनिर्देशः । अद्यापीति मम नयनं नयन-
मिति तस्या वाचं निशम्य स्तनतटात्पतितमुत्तरीयं धर्तुं पुरः
प्रवृत्ते मयि सति तदा आयताक्षी यत्किञ्चित्स्मितमकरोत् ।
इदमद्यापि मम दृशोः पुरस्तिष्ठतीत्यन्वयः अत्र नयनपदेन स्ववा-
चकत्वरूपशक्यसम्बन्धेन नेत्रपदं लक्ष्यते तस्माच्च वस्तुप्रतीतिः
किं वा स्ववाचकवाच्यत्वं रूपशक्यसम्बन्धेन वस्तुमेव लक्षयतीति
वचोवाचैरित्यादिवस्तुचितलक्षणा वा बोध्या नेत्रं पक्षि गुणे वस्तु
इति विज्ञः ॥ इति भाविकं ॥ ८४ ॥

उदात्तमृद्वेश्वरितं श्लाघ्यं चान्योपलक्षणं ।
सानौ यस्याभवदुद्वं तद्वूर्जटिकिरौटिनोः ॥
इदं श्लाघ्यचरितस्यान्याङ्गत्वे उदाहरणं ।

ऋदुदाहरणं यथा—

रत्नस्तम्भेषु संक्रान्तैः प्रतिविम्बशतैर्दृष्टः ।
ज्ञातो लङ्केश्वरः कृष्णादाञ्जने येन तत्त्वतः ॥८५॥
अतुगतिरद्भुतातथ्यमौयैर्दार्ढ्यादिवर्णनं ।
त्वयि ह्यतस्मिन् राजेन्द्र ! याचकाः कल्पमाखिनः ॥
द्वयमौदार्ढ्यातुगतिः ॥

शौर्यातुगतिर्यथा—

राजन् ! सप्ताप्यकूपारास्त्वप्रतापाम्निगोषिताः ।
पुनस्त्वद्वैरिवनितावाष्पपूरेण पूरिताः ॥

उदात्तमिति ऋद्वेः समृद्धेश्वरितं उदात्तालङ्कारः तथा-
श्लाघ्यचरितं अन्यस्योपलक्षणमङ्गचेत्तदपि तथा सानौ शिखरे
यस्य पर्वतस्य किरौटी अर्जुनः कृष्णात्कृष्टात् आञ्जने येन इमू-
मता ॥ इत्युदात्तं ॥ ८५ ॥

अतुगतिरिति लक्षणनिर्देशः अद्भुतञ्च तदतथ्यं मिथ्या रूपं अकू-
पाराः समुद्राः आहुरिति स्वमतेतुतथ्यत्वात्तथात्वाभ्यां भेद इति
भावः । अतर्था अद्भुतत्वविशेषणस्य कथं दर्शयति अनयोरित्यादि
एतत्पक्षं योगेऽप्ययोगोऽसम्बन्धातिशयोक्तिरित्यत्र प्रागुदात्तं
असदुक्तितारसम्यगेति अनयोरित्यसदुक्तिमात्रं ।

सम्पदतुक्ताद्युदात्तालङ्कारः । शौर्यातुक्तावतुक्ता-
लङ्कार इति भेदमाहुः ।

अनयोरनवद्याङ्गि ! स्तनयोर्जम्भमाणयोः ।

अवकाशोनपर्याप्तस्तव वाङ्मलतान्तरे ॥

अल्पं निर्मितमाकाशमनालोच्यैव वेधसा ।

इदमेवंविधं भावि भवत्याः स्तनमण्डलमिति

सदसदुक्तिरारतस्येनातिशयातुक्तोर्भेदः ॥ ८६ ॥

निरुक्तिर्योगतो नाम्नामन्यार्थत्वप्रकल्पनं ।

ईदृशैश्चरितैर्जने सत्यं दोषाकरोभवान् ॥

अल्पमिति पद्येत्यन्तासदुक्तिरिति तारतम्येनेत्यर्थः
तथा चाहुः तेति विशेषणादत्यन्तातथ्यरूपत्वलाभान्नातिशयोक्तावति
व्याप्तिरिति भावः अतएवानयोरिति पद्यानन्तरं दण्डिनोक्तं
इति सम्भाव्यमेवेतद्विशेषाख्यानसंस्कृतमिति एवं लोकातीत
इवात्यर्थमध्यारोप्य विवक्षितः योर्थस्तेनातितुष्यन्ति विदग्धा-
नेतरे यथेत्युक्ता अल्पं निर्मितमित्याद्युदा हृत्य इदमत्युक्तिरित्युक्त-
मिति च ॥ इत्यत्युक्तिः ॥ ८६ ॥

निरुक्तिरिति । लक्ष्यं योगवशान्नाम्नामर्थविशेषाभिधायिना-
मर्थान्तरोपवर्णनमिति । लक्षणं—इदृशैरिति । चन्द्रं प्रति विर-
हिष्या उक्तिः । इदृशैर्जनसन्तापनरूपैः दोषाया रात्रेः कर्त्ता
दोषाणामाकरश्च ।

पुरेति कनिष्ठकाङ्गुलिविशेषः अभिहितः काशीदासो यस्यां

यथावा—

पुरा कवीनां गणनाप्रसङ्गे कनिष्ठिकाधिष्ठितकालिदासा।
अद्यापि तत्तुल्यकवेरभावादनानामिका साधवती बभूव ॥
प्रतिषेधः प्रसिद्धस्य निषेधायानु'कौर्तनं ।
न द्यूतमेतत्कितवक्रौडनं निमित्तैः शरैः
निज्ञातोनिषेधः स्वतोनुपयुक्तत्वादर्थान्तरं गर्भीकरोति
तेन चारुतान्वितोयं प्रतिषेधनामालङ्कारः ॥ उदा-
हरणं युद्धरङ्गे प्रत्यवतिष्ठमानं शाकुनिकं प्रति विद-
ग्धवचनं । तत्र युद्धस्याक्षद्यूतत्वाभावोनिज्ञातएव
कीर्त्यमानस्तत्रैव तव प्रागल्भ्यं न यद्वा व्युत्पत्तिग्रहोऽ-
स्तीत्युपहासं गर्भीकरोति तच्च कितवेत्यनेनाविष्कृतं ॥

यथावा—

न विषेण न शस्त्रेण नाग्निना न च ऋतुना ।
अप्रतीकारपाक्ष्याः स्त्रीभिरेव स्त्रियः कृताः ॥
अत्र स्त्रीणां विषादनिमित्तत्वाभावः प्रसिद्धएव
कीर्त्यमानस्तासां विषाद्यतिशायि क्रौर्यमिति अमु-
मर्थं व्यक्तीकरोतीति स चाप्रतीकारपाक्ष्या इति
प्रतीकारवज्ज्योविषादिभ्यस्तासां विशेषणेनाविष्कृतः ॥

सा प्रज्ञुलिविशेषरूपा अर्धवती न विद्यते कवि नाम यस्यां
सेत्यन्वर्थमामवती ॥ इति निरुक्तिः ॥ ८७ ॥

कितवोद्यूतवत् भूती च—देवी कितव इत्यमरः । ननु

सिद्धस्यैव विधानं यत्तदाहुर्विध्यलङ्कृतिः ।

पञ्चमोदञ्चने काले कोकिलः कोकिलोभवेत् ॥

निर्ज्ञातविधानमनपयुक्तिबाधितं सदर्थान्तरगर्भी-
करणेन चाकृतरमिति तं विधिनामानमलङ्कारमाहुः ।
उदाहारणे कोकिलस्य कोकिलत्वविधानमनुपयुक्तं
सदतिमधुरपञ्चमध्वनिशालितया सकलजनहृद्यत्वं
गर्भीकरोति । तच्च पञ्चमोदञ्चने इति कालविशे-
षणेनाविष्कृतं ।

यथावा--

हे हस्त ! दक्षिणमृतस्य शिशोर्द्विजस्य

जीवातवे विसृज शूद्रमुनौ कृपाणं ।

रामस्य गात्रमसिनिर्भरगर्भखिन्न

सीतानिवासनपटोः करुणा कुतस्ते ॥

अत्र रामस्य गात्रमसीतिवचनमनुपयुक्तं सद्वचनस्य-

प्रसिद्धानुवादस्याचमत्कारित्वात्कथंमलङ्कारत्वमत आह—निर्ज्ञात
इत्यादि । शकुनैः पाशकैर्दीव्यतीतशाकुनिकः आविष्कृतमितिध्व-
नित्वशक्तानिवारं एवमप्येपि ॥ इति प्रतिषेधः ॥ ८८ ॥

पञ्चमस्य स्वरविशेषस्योदञ्चनमाविष्कारणं यत्र तादृशे काले
कोकिलः कोकिलो मधुरध्वनिः भवदित्यर्थः द्वितीय कोकिलपद-
स्यानुपयुक्तार्थत्वे नार्थान्तरे सङ्गमितत्वात् सकलजनहृद्यत्व-
प्रतीतिश्च प्रयोजनं एवञ्च शासितयेत्यनन्तरं लक्षितयेति शेषो-
बोधः पूर्ववत् ध्वनित्वाद्यङ्गानिवारणाय तच्चेत्याद्युक्तं ।

त्यनेन स्वस्यात्यन्तनिष्करणत्वं गर्भीकरोति । तच्च निर्भरेत्यादिविशेषणैनाविष्कृतं । यद्यप्यनयोर्विधि-
निषेधयोरुदाहरणैषु व्यङ्ग्यान्वर्थान्तरसंक्रमितवाच्य-
रूपाणि तथापि न ध्वनिभावास्पदानि स्वीकृत्यैव
व्यङ्ग्यविशेषाविष्करणत्वात् । व्यङ्ग्याविष्करणे चालङ्कार-
त्वमेवेति प्राक् प्रस्तुताङ्कुरप्रकरणे व्यवस्थितत्वात् पूर्वं
बाधितौ प्रतिषेधौ आक्षेपभेदत्वेनोक्तौ इह तु
प्रसिद्धौ विधिप्रतिषेधौ तत्प्रतिद्विनावलङ्कारत्वेन
वर्णितावितिभेदः ॥६६॥

हे हस्तेति । शूद्रतपस्याजनिताधर्मवशाद् पूर्णायुषि द्विज-
बालके मृते तद्दोष तस्य रामस्य स्वहस्तं प्रति इयमुक्तिः जीवातो
जीवनाय शूद्रएव तपस्वरणान्मुनिरिव मुनिः तस्मिन् कृपा-
णंखङ्गं विमृज निक्षिप यतो रामस्याकरुणस्य गार्जं शरीरमसि
निर्भरमतिशयेन गर्भंखिन्नायाः सीतायाः प्रवासनं निवासनं तत्र
पटोर्हृदस्थेत्यर्थः अत्र रामपदमकरुणत्वरूपार्थान्तरसंक्रमितं
तदतिशयोव्यङ्ग्यः सचात्यन्तमित्यनेनोक्तः ध्वनिभावास्पदानि
ध्वनित्वप्रयोजकानि ॥ व्यवस्थितत्वादिति । शक्तगार्जं शक्तयाऽचि-
तोपि व्यङ्ग्योर्थः कविना पुनः यत्राविष्क्रियते स्वीकृत्यां सान्यै वा-
सङ्गैति ध्वनेरिति ध्वनिकारवचनेन निर्णीतत्वादित्यर्थः ॥ उक्ता-
विति । निषेधाभासमाक्षेपं बुधाः केचन मन्वते आक्षेपोन्योवि-
धोव्यक्ते निषेधे च तिरोहित इत्येताभ्यां माहं दूतो गच्छ मन्वसी-
त्युदाहरणौ प्रतिपादितावित्यर्थः प्रसिद्धत्वाद्बाधितप्रतिद्वन्द्वत्वं ।
॥ इति विधिः ॥ ६६ ॥

हेतोर्हेतुमता साङ्ख्ये वर्णनं हेतुं कथ्यते ।

असावुदेति शीतांगुर्मानच्छेदाय सुम्बुवां ॥

यथावा

एष ते विद्रुमच्छायो मरुमार्ग इवाधरः ।

कस्य नोतनुते तन्वि । पिपासाकुलितं मनः ॥

मानेनेच्छति वारयतुपशमे क्ष्मां मानि खन्त्यां ह्रियां

स्वातन्त्र्ये परिहृत्य तिष्ठति करौ व्याधूय धैर्ये गते ।

तृष्णे । त्वामनुवधता फलभयत्प्राप्तं जने नामुना ॥

यत्स्यष्टो न पदा स एव चरणौ स्पृष्टुं न संमन्यते

॥ इत्युदाहरणं ॥ १०० ॥

हेतुहेतुमतोरैक्यं हेतुं कञ्चि त्प्रवक्षते ।

हेतोरिति हेतुमता कार्येण मानकैः कार्यं । एष इति ।

विद्रुमच्छायः प्रवा नकान्तिः विगततरुच्छायश्च मरुर्निर्जलदेशः ।

माने इति । मानेनेच्छति अनिच्छति मति एवमुपशममेव-
वारयति सति ह्रियां न जार्याक्ष्माभूमिमालिखन्त्यां भूम्युल्लेखनस्य
तदनभावत्वात् स्वातन्त्र्ये च परिहृत्य पराङ्मुखो भूय तिष्ठति
सति धैर्यैक्ये व्याधूय ममनानुमतमिति सूचनाय हस्तधूननं
कृत्वा गते सति हे तृष्णे त्वामनुसरतामुना जनेनेतावत्फलं
प्राप्तं यत्वादेनापि योनस्पृष्टः स एव चरणौ स्वीयौ स्पृष्टुं न
सम्यक्मन्यते अनुजानातीत्यन्वयः अत्र तृष्णारूपहेतुतत्कार्यं
स्यष्टमभिधानं भेदान्तरमाह । हेतुहेतुमतोरिति । केचित् भट्टो-
द्भट्टप्रभृतयः तदुक्तं हेतुमता सहहेतोरभिधानमभेदता हेतु-

लक्ष्मीविलासा विदुषां कटाक्षा वेंकटप्रभोः ॥

अत्र च कार्यावश्यम्भावतच्छैष्यादिप्रत्यायनार्थः
कार्यकारणभेदव्यपदेशः ।

यथावा—

आयदानमहोत्सवस्य विनतक्षौणीभृतां मूर्त्तिमान्
विश्वासो नयनोत्सवो मृगदृशां कीर्तः प्रकाशः परः ।

आनन्दः कलिताकृतिः सुमनसा वीरश्रियो जीवितं
धर्मस्यैव निकेतनं विजयते वीरः कलिङ्गेश्वरः ॥

अत्र दानमहात्सवायुष्करत्वादिनाध्यवसिते राज्ञि
तदायुष्वादिव्यपदेशः ।

इत्थं शतमलङ्कारा लक्षयित्वा निदर्शिताः ।

प्राचामाधुनिकानाञ्च मतान्यालोच्य सर्वतः ॥१॥

रिति लक्ष्मीति कटाक्षाः विदुषां लक्ष्मीविलासा इत्यन्वयः ।
अत्र विलास हेतोर्विलासाभिन्नत्वेनाभिधानं एवम्बध लक्ष-
णायाः प्रयोजनमाह अत्रेति कार्यावश्यम्भावश्च तच्छैष्याच्चेति
विग्रहः आदिना अपथ्याशनं रोग इत्यादौ कार्यगतोपादेयत्वा-
नुपादेयत्वादि संग्रहः आयुरिति वीरः कलिङ्गेश्वरः कलिङ्ग-
देशाधिपो विजयत इत्यन्वयः कीदृशः दानरूपस्य महोत्सवस्य
आयुरिति कार्याभिन्नत्वेनाभिधानं एवमप्येपि विशेषेण नतानां
क्षौणीभृतां राज्ञां कलिताकृतिः धृताकारः वीरश्रियः वीर-
लक्षणाः निकेतनं स्थानं इति ।

रसभावतटाभासभावशान्तिनिबन्धनाः ।

चत्वारोरसवतप्रेयजर्जस्विच्चसमाहितं ॥ २ ॥

भावस्य चोदयः सन्धिः शबलत्वमितिवयः ।

अष्टौ प्रमाणात्तङ्काः प्रत्यक्षप्रमुखाः क्रमात् ॥ ३ ॥

एवं पञ्चदशान्यान्प्यलङ्कारान्विदुर्बुधाः ।

तत्र त्रिभानुभावव्यभिचारिभिर्यञ्जितोरतिहास-
शोषोरसः स यत्रपरस्याङ्गभवतितत्ररसवदलङ्कारः ।
विभावानुभावाभ्यामभिव्यञ्जितोनिर्वेदास्त्रियस्त्रिंशद्दे-
वदेवता गुरुशिष्यद्विजपुत्रादावभिव्यज्रमानारतिश्च
भावः सयत्रापरस्याङ्गं सप्रेयोत्तङ्कारः ।

अन वित्येन प्रवृत्तोरसोभावश्च रसाभासो भावाभा-
सश्चेतुच्यते सयत्रापरस्य ऋतदूर्जस्वित् भावस्यप्रशास्य

भावस्येति निर्वेदादेर्व्यभिचारिभावस्येत्यर्थः प्रत्यक्ष प्रमुखाः
प्रत्यक्षाद्याः ते च प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दार्थापत्यनुलब्धिसम्भवे
तिह्याख्याः विभावेत्यादि रत्यादेर्गलम्बनोद्दीपनरूपाणि
नायिकाचन्द्रोदयादीनि कारणानि काव्येवर्ण्यमानानि विभा-
वयन्तीति व्युत्पत्त्याविभावपदेनाभिधीयन्ते कार्याणि च क-
टाक्षरोमाञ्चादीनि तथा विधान्येवानुपस्थाङ्गवन्तीति व्युत्पत्त्यानु-
भावपदेन एषामेव कार्याणां रत्यादिनोत्पादने कर्तव्ये सह-
कारि भूतान्युत्कण्ठादीनि च व्यभिचारिपदेन विशेषादभितः
समस्ततः ये स्थायिनश्चारयन्तीति व्युत्पत्तेः एवं रतिरासक्तानु-
रागाश्च पर्यायबोध्यान्तःकरणवृत्तिः विकृतविदूषिकादिचेष्टा

दवस्थाभावशान्तिः तस्याः पराङ्गत्वे समाहितं भाव-
स्योद्गमावस्थाभावोदयः द्वयोर्विरुद्धयोर्भावयः परस्य-
रस्यर्धाभावसन्धिः बहूनां भावानां पूर्वपूर्वापमर्दो नोत्-
पत्तिर्भावशबलता एतेषामितराङ्गत्वं भावोदयादय-
स्त्वयोलङ्कारः तत्परसवदुदाहरणं ।

दर्शनं जन्या चित्तस्य विकामरूपावृत्तिर्हासः । इष्टमाशानिष्ट-
लाभादि जन्याचित्तवृत्तिः शोकः प्रमिदः आदिपदेन क्रोधोत्साह-
भयजुगप्सा विस्मय निर्वेदाख्यानां षष्ठां परिग्रहः । विशेषपदेन
च रत्यादेः स्थायिच प्रयोजक परिपुष्टत्वं काल्ना विषयत्वमित-
रानन्त्वञ्च विवर्तितं तदुक्तं - रत्यादिश्चेन्निरङ्गः स्याद्देवादि-
दिदिषोऽथवा अन्याङ्ग भावभावास्यान् तदास्थायि शब्द-
भागिते स्थायिन एवचाभिच्यक्तरसत्वं यदाह कारणान्यथ
कार्याणि सहकारोपनियानि च रत्यादेः स्थायिनालोकेनानि-
चेष्टाट् काव्ययोः विभावा अनुभावास्तत्कथान्ते व्यभिचारिणः
व्यक्तः सतैर्विभावाद्यैः स्थायो भावोरसः स्मृत इति अभिव्यक्ता-
नाञ्च रत्यादीनां रस पाणां क्रमात् शृङ्गारहास्य करण रौद्र-
वीर भयानकबोभसाङ्गुतशान्त रूप विशेष सज्जाबोध्याः निर्वे-
दादिरिति निर्वेदग्लानि शदाख्यास्तथासूयामदश्रमाः आलस्य-
श्चैवदैव्यश्च चिन्ता मोहः स्मृतिर्धृतिः व्रीडा चपलता हर्ष आ-
वेगो जडता तथा गर्वा विषाद ओसृज्य निद्रा विस्मृति रेवच
स्वप्नो विबोधोऽगर्वायायवहिथमग्रोग्रता मतिर्व्याभिस्तथोन्माद
स्तथा मरणमेव च चासश्चैव वितर्कश्च विज्ञेया व्यभिचारिणः
त्रयस्त्रिंशदमोभावाः समाख्याता स्तनामत इति भरतेनोक्ताः ल-

मुनिर्जयति योगीन्द्रो महात्मा कुम्भसम्भवः ।
थेनैकचुलके दृष्टौ दिष्टौ तौ मत्स्यकच्छपौ ॥
अत्रशुनिविषयरतिरूपस्य भावस्याद्भुतरसोक्तं ।

यथा वा —

अयं स रमनोत्कर्षो पीनस्तनविमर्हेनः ।
नाभ्यरुतघनस्यर्षी नीवीविस्त्रंसनःकरः ॥

अत्र करुणस्य शृङ्गारोक्तं प्रेयोत्तङ्गार एव भावा-
लङ्कार उच्यते ॥

स यथा —

कटा वारणस्य समरतटिनीरोधसि वमन्
वसानः कौपीनं शिरसि निदधानोज्ज्वलिपुटं ॥

ज्वादिनाविकार गोपपनमवहित्याख्याभावः देवनेत्याद्यपरिपुष्ट-
त्वादेरूप लक्षणं रतिरिति चापुष्टहासादेः अनौचित्येनेति एत-
च्चोदाहरणे दर्शयिष्यामः ।

मुनिरिति कुम्भसम्भवोऽगम्य' एकचुलकेन समुद्रे पीय-
माने तदन्तर्गतयोरवतार रूपयोर्मैसा कर्मयोर्दर्शनेन गम्यो-
ऽद्भुतरसो प्रेमभावातिशय पर्यवसन्न तथा तद्विषय रतिपोषक-
त्वात्तदङ्गमिति भावः अयमिति भूरिश्रवसश्छिन्नं हस्तमालोक्य
तद्वधुनामुक्तिः सपूर्वानुभूतोयङ्करः यः काञ्चोसमाकर्षणशीलः
नीवी वसन ग्रन्थिप्लस्याविस्त्रंसनोमोचक इति स्मर्यमाणया शृ-
ङ्गारावस्थया करुण रस परिपोषः ।

कदेति निमिषमिव दिवसान् कदानेषामीत्यन्वयः कोदयः

अये गौरीनाथ त्रिपुर हर शंभो त्रिणयन
 प्रसीदेति कोशन्निमिषमिवनेष्यामि दिवसान् ॥
 अत्र शान्तिरसस्य कटेति पदमूचितचित्ताख्यो
 व्यभिचारिभावोक्तं ॥

यथा वा—

अतुच्छाः परितः स्फुरन्ति गिरयः स्फारास्तथाम्बोधय।
 स्तानेतानपि विभ्रतो किमपि न भ्रातासि तुभ्यं नमः॥
 आश्चर्येण मृज्जमुज्जः स्तुतिमिति प्रस्तौमि यावद्भुव।
 स्तावद्विस्मृतां स्मृतस्तवभुजो वाचस्ततो मुद्रिताः
 अत्र प्रभुविषयरतिभावस्य वसुमतीविषयरति-
 भावोक्तं ऊर्जस्विद्यथा—

त्वत्प्रयर्थि वसुन्धरेण तरुणीः संवासतः सत्वरं
 यान्तीर्वीरविलुण्ठितुं सरभसं याताः किराता वने ।
 तिष्ठन्ति स्तिमिताः प्ररूढपुलकास्ते विस्मृतोपक्रमा

काश्याङ्गातीरेवसन् अये इत्यादिरिति कोशत्रिचनेनान्वयः
 अतुच्छा इतिस्पृहाः विस्तीर्णाः प्रस्तौमि प्रसञ्जयामि भुवः पृ-
 थिव्याः इमाभ्युवम्बिभ्रत् धारयमाणः ।

त्वत्प्रयर्थीति हे वीर संवासतोभयाह्वने सत्वरं गच्छतोः
 तव प्रयर्थिनः शत्रवोवसुन्धरेशाभूपास्तेष्वान्तरुणीर्विलुण्ठितुं
 याताः । किराताभिस्त्रास्तासान्तरुणी नामुत्तरलैरिति चपलैः-
 स्तनैरिति तरामतिवयेन लोलैश्चलैरपाङ्गैर्नेत्रप्रान्तैश्चतैस्ति-

स्तासामुत्तरलैः स्तनैरतितरां लोलैरपांगैरपि ॥

अत्र प्रभुविषयरतिभावस्य शृङ्गाररसाभासोङ्गः ।

यथावा—

त्वयि लोचनगोचर गते सफलं जन्म नृसिंहभूपते !

अजनिष्ट समेति सादरं युधि विज्ञापयति द्विषद्गणः ॥

अत्र कवेः प्रभुविषयस्य रतिभावस्य तद्विषयद्विष-
द्गणरतिरूपोभावाभासोङ्गः ।

समाहितं यथा—

पश्यामः किमियं प्रपद्यत इति स्थैर्यमथालम्बितं

किं मां नालपतीत्ययं खलु शठः कोपस्तयाप्याश्रितः ।

इत्यन्योन्यविलक्ष्य दष्टिचतुरे तस्मिन्नवस्थान्तरे

सव्याजं हसितं मया धृतिहरोमुक्तस्तुबाष्पस्तया ॥

अत्रभृङ्गारस्य कोपशान्तिरङ्गः । भावोदयोयथा—

मिताःस्तब्धा प्रोद्धत रोमाश्चाः विस्मृत उपक्रमो लुण्ठन रूपोयै-
स्तादृशास्तिष्ठन्तीत्यन्वयः अत्र शृङ्गारस्याननुरक्त राजवनिता
विषयत्वादनौचित्येन प्रवृत्तिरित्याभास रूपत्वं ।

त्वयौति अजनिष्ट अभूत युधिसंग्रामे तद्विषयेति प्रभु विष-
याद्विषद्गणस्यया रतिस्तद्रूप इत्यर्थः अत्र शत्रुविषयकत्वरूपा-
नौचित्येन प्रवर्तितत्वाद्भावस्याभासत्वं पश्याम इति नायकस्य
स्वमित्रं प्रति नायिका वृत्तान्तोक्तिः मयितूष्णीभूते किमियं
प्रपद्यते गुरुते तत्पश्याम इत्यभिप्रायेण मयास्थैर्यं मौनं रूपमा-
लम्बितमङ्गीकृतं पश्याम इति बहुवचनं सखी समानाभिप्रायं

तदद्य विषम्य दयालुरेधिमे
 दिनं निमीषामि भवद्विलोकिनी ।
 अदर्शि पादेन विलिख्य पत्रिणा
 तवैव रूपेण समः स मतिप्रियः ॥

अत्र नलं प्रति दयमत्या औत्सुक्य रूपभावस्यो-
 दयः शृङ्गारसस्याङ्गभावसधियथा—

एकाभूतकुसुमायुधे युधिरिव प्रव्यक्तपुङ्खावली
 जेतुर्मङ्गलान्तिकेव पुलकैरन्याकपोलस्थली ।
 लोनाक्षीं क्षणमात्रभावि विरहक्लेशांसहं पश्यतो
 द्रागाकर्णयतश्च वीर भवतः प्रौढाहवाडम्बरं ॥
 अचरमणीप्रेमरणात्मुक्तयोः सन्धिः प्रभुविषय-

स्याङ्गभावशबलं यथा—

एवं तथापि अयं खलु शठोमाङ्गिमितिनालपतिभाषत इति
 कोप आश्रित इत्यनोन्यं परस्परं विलिख्यालख्य रहिताया दृष्टि-
 स्तत्र चतुरे सव्याजं निमित्तान्तर व्यज सहितं तदिति एधिभव
 निनीषामि नेतुमिच्छामि यतस्तवैव रूपेण समः समश्रियो नलः
 पत्रिणाहं मनेपादेन विलिख्य अदर्शि दर्शितः एकेति हे वीर-
 क्षण मात्रेण युद्ध प्रस्थानाद्भावीयो विरहक्लेशस्तदसहिष्णुं लो-
 लाक्षींदयितां पश्यतस्तथा प्रौढ संग्रामाडम्बरमाकर्णं यतश्च
 भवः एकाकपोलस्थलीद्राक् शीघ्रं पुलकैः कुसुमायुधस्य मदन-
 स्येषुधिस्तरुणीमिव प्रव्यक्ता पुङ्खावली शरपुङ्ख पंक्तिर्यत्र तथा
 भूनाऽभूत् अन्याद्वितीया जेतुर्जयशीलस्य मङ्गल पालिका मङ्ग-

आकार्यं शशलाङ्गणः क्व च कुलं भूयोपि दृश्येतसा .
दोषाणां प्रशमाय नः श्रुतमहो कोपेऽपिकान्तं मुखं ।
किं वक्ष्यन्त्यपकल्मषाः कृतधियः स्वप्नेपि सा दुर्लभा
चेतः स्वास्थामुपैहि कः खलु युवा धन्याधर धास्यति ॥

अत्र विवकौत्सु क्रयमतिस्मरणशङ्कादैर्न्यधुतिचि-
न्तानां शबलताविप्रलम्भादङ्गारस्याङ्गं ॥७॥

प्रमाणालङ्कारे प्रत्यक्षं यथा -

क्रान्तकान्तवदनप्रतिविम्बे भग्नबालसहकारमुगन्धौ ।
स्वादुनिप्रणदितालजिशीते निर्विवारमधुनीन्द्रियवर्गः ॥

यथावा—

किन्तावत्सु रसि सरोजमतदारा-
दाहोस्विन्मुखमवभासतेयुवत्याः ।

रूपा पालिकायाकुशकाशादि निर्मिता उभय पार्श्वस्थस्तम्भ
संज्ञादिषु बद्धामार्गपालीति प्रसिद्धा तद्वदभूदित्यर्थः अत्र प्रेम-
पदोक्तायारतरपरिपुष्टत्वाद्भावरूपव । बोध्यका कार्यमिति । शुक्र-
कन्यां देवयानीं दृष्टवतो राज्ञो ययातरियमुक्तिः अकार्यं ब्राह्मण
कन्यासक्तिः शशलाङ्कस्य चन्द्रस्य कुलं सामन्तः अयं वितर्कः
तदुपमर्द्देन भूयोपौत्यौत्सुक्यं एवमग्रेपि श्रुतं शास्त्रश्रवणमिति-
मतिः अहोकोपेपीतिस्मरणं अपगतकल्मषाः कृते सुकृते धीर्यै-
षान्ते किं वदिष्यन्तीति शङ्का स्वप्नेपीतिदैर्न्यं हे चेतः स्वास्था-
मुपैहीतिधैर्यं कः खलुधन्यो युवा तरुणः अधरन्धास्यतिपास्यं-
तीति चिन्ता विप्रलम्भो वियोग इति पर्यायौ क्रान्तेति । इन्द्रि-

संशय्य क्षणमिति निश्चिकायकश्चि-

र्विव्वोक्कैर्बकसहवासिनां परोक्षैः ॥

पर्वत्र प्रत्यक्षमात्रमत्र तु विशेषदर्शनजन्यसंशयो-
त्तरप्रत्यक्षमितिभेदः ॥ ८ ॥

अनुमानं यथा—

यथा रन्ध्रं व्योम्नश्चलजलदधूमः स्थगयति

स्फुलिङ्गानां रूपं दधति च यथा कीटमणयः ।

यथा विद्युज्ज्वालोत्प्लवितपरिपिङ्गाश्च ककुभ-

स्तथा मन्ये लग्नः पथिक ! तरुखण्डे स्मरदवः ॥

याणां वर्गः समूहः मधुनिमये निर्व्वारनिवृत्तिं प्राप कथम्भूते
संक्रान्तिप्रियमुखप्रतिबिम्बेभग्नकोमलास्त्रपल्लववत्सुगन्धौखादुनि
आरवाद्ये प्रकृष्टनादयुक्त भ्रमरयुते शीतस्पर्शेचेति अत्रेन्द्रियदृष्ट्या
तज्जन्य प्रत्यक्षमलङ्कारः किमिति आरात् दूरेइति क्षणं नन्दिह्य-
कश्चित्त्वक सहवासिनां कमलानां परोक्षैरदृश्यैर्विव्वोक्कैर्मानात्प्रिय
कथालापेविव्वोकोनादरत्रियेत्युक्तलक्षणैर्हावविशेषैर्मुखमिति नि-
श्चिकाय निर्णीतवान् । इतिप्रत्यक्षम्॥८॥ यथेति यथाशब्दा अनु-
मानार्थाः यथा शब्दस्तु निर्दिष्टस्तुल्ययोगानुमानयोरिति विश्वको-
शात् तथा च चपल-जलद-रूपोधूमः व्योम्न आकाशस्य रन्ध्रमव-
काशं यस्मात्स्थगयति तस्माच्च कीटमणयः खद्योताः स्फुलिङ्गानां
रूपं दधति धारयन्ति यस्माच्च विद्युद्रूपाभिर्ज्वालाभिरुत्प्लवितः
प्रकाशीभूताः परितः पिङ्गवर्णाश्च ककुभोदिशस्तस्मात्पथिकरूपा-
णां तरुणां खण्डे समूहे स्मरलक्षणेदवान्निर्लग्न इति मन्ये

यथावा—

यत्रैता लहरीचलाचलदृशोव्यापारयन्ति भ्रुवौ
यत्तत्रैव पतन्ति सन्ततममी मर्मसृशोमार्गणाः ।
तच्चक्रीकृतचापपुङ्खितशरप्रेङ्खत्करःक्रोधनो
धावत्यग्रत एव शासनधरः सत्यन्तदाऽसां स्मरः ॥
पूर्वं रूपकसर्कीणमिदमतिशयोक्तिसंकीर्णमिति
भेदः ॥

शुद्धानुमानं यथा—

विलीयमानैर्विहगैर्विमीलद्भिश्चपङ्कजैः ।

विकसन्त्याच मालत्या गतोस्तञ्जायते रविः ॥

इत्यन्वयः प्रयोगस्तु पथिकतरुखण्डं स्मरदावानलवत् व्योमव्यापि
जलदधूमवत्वादिबोध्यः ।

यत्रैता इति लहरीवच्चलाचलाश्चलादृशोयासान्ता एताः
कामिन्यः यत्रवनेभ्रूलतां व्यपारयन्ति प्रेरयन्ति तत्रैव भ्रू संज्ञा
विषय एव यद्यस्मादमीमर्मसृशिनो बाणाः सन्ततं पतन्ति तत्त-
स्मात्पण्डली कृतेचापे पुङ्खितायोजितमुखाये शरास्तेषु प्रेङ्खन्
चपलः करो यस्य तादृशः क्रोधनःस्मरः शासनमाज्ञातद्वारक
आसामग्रतो धावतीति सत्यमित्यन्वयः । अतिशयोक्तीति मार्गण-
त्वेन दृशामध्यवसानादितिभावः । प्रयोगस्तु एताः चक्रीकृतचापं
सदापुरोधावदाज्ञाकरमदनकाः मर्मभेद बाणपाताश्रय भ्रू
संज्ञा स्थानकलादिति बोध्यः एवं विलीय मानैरित्यत्रापि अयं
कालः सूर्यास्तमयवान् पश्चिनिलीयमानताद्याश्रयत्वादिति

यथावा —

सौमित्रे । ननु सेव्यतां तक्तलं चण्डाशुकजृम्भते
चण्डाशोनिमि का कथा? रघुपते! चन्द्रोऽयमुन्मीलति ।
वत्सैतद्विदितं कथं नु भवता? धत्ते कुरङ्गं यतः
क्वासि प्रेयसि ! हा कुरङ्गनयने ! चन्द्रानने । जानकि ॥

उपमानं यथा —

तां रोहिणीं विजानीहि ज्योतिषामत्र मण्डले
यस्तन्वि ! तारकान्यासः शकटाकारमाश्रितः ॥
अत्र मन्मथमिवासुन्दरं दानवारिमिव दिव्यतेजसं ।
शैलराजमिव धैर्यशानिनं वेम्नि वेङ्कटपतिं महीपतिं ॥

पूर्वोदाहरणे उपमानभूतमतिदेशवाक्यं दर्शितं
अत्रातिदेशवाक्यार्थसादृश्यप्रत्यक्षरूपमुपमानं फलेन
सह दर्शितमिति विशेषः ॥६॥

रविरस्तगमनवान् तादृशकालसम्बन्धित्वादिति वा प्रयोगो-
च्चेयः ॥

सौमित्रे इति विरहातुरस्य रामस्य लक्षणं प्रत्युक्तिः अत्रा-
प्ययं चन्द्रः कुरङ्गधारित्वादिति प्रयोगः ॥ इत्यनुमानं ॥६॥

तामिति तारकाणां न्यासः संनिवेशः शकटाकारं संस्थानं
आश्रितस्तांरोहिणीं विजानीहीत्यतिदेशवाक्यार्थे ज्ञानमिहोप-
मानं इयं शकटाकारनक्षत्र व्यक्तिः रोहिणीपदवाच्येत्युपमिति
प्रतिकरणत्वात् अत्रेतिअत्रेषु राजसुमध्ये मन्मथमिवाति सुन्दरं
महीपतिं वेङ्कटपतिसंज्ञम्बे शीत्याद्यन्वयः दानवारिर्विष्णुः शैलराजं

शब्दप्रमाणं यथा—

विवृणुतादोषमपि च्युतात्मनात्वयैकमौशं न तिसाधुभाषितं ।
यमामनन्त्यात्मभुवोपिकारणं कथं स लक्ष्यप्रभवो भविष्यति ॥

अत्र शिवः परमेष्ठिनोपि कारणमित्यत्र श्रुतिरूपं
शब्दप्रमाणमुपन्यस्तं एवं स्मृतिपुराणागमलौकिक
वाक्यरूपाण्यपि शब्दप्रमाणानुदाहरणीयानि ।

तत्र स्मृतिर्यथा—

बलात्कुरुत पापानि सन्तु तान्यकृतानिवः ।

सर्वान्वनकृतानर्थानकृतान्मनुरब्रवीत् ॥

पूर्वं श्रुतिरभिमतार्थे प्रमाणत्वेनोपन्यस्ता ईह तु

हरं धैर्यशालिनं मदनशासकत्वात् । प्रत्यक्षरूपमिति सादृश्य
विशिष्टपिण्डप्रत्यक्षस्यापि फलायोगव्यवहिनत्वेन करणत्वादिति
भावः । फलेन उपमिति रूपेण ॥ इत्युपमानं ॥

विवृणुतेति कुमारसम्भवे वटुवेषं हरं प्रतिपार्वत्या इयमुक्तिः
वरदोषं प्रकाशयतापि स्वलितान्तकरणेन त्वया ईशं महादेवं
प्रति एकं अलक्ष्यजन्मत्वं साधूक्तं यतो यमीशमात्मभुवो ब्रह्म-
णोपि कारणमामनन्तिवेदाः स कथं लक्ष्यः प्रभव उत्पत्तिस्थानं
यस्य तादृक् भविष्यतीत्यन्वयः । विवृणुतेति क्वचित्पाठः वक्तु-
मिच्छति तदर्थः बलादिति नास्तिकोक्तिरियं हे जनाः पापानि
बलात्कुरुत नानि च पापानि वीयुस्माकं अकृतान्येव भदन्तु यतो
बलात्कारेण कृतान् सर्वानर्थान्मनुरब्रवीत् न ब्रवीदित्यन्वयः ।

तद्दूषणपरेण सर्वाभिमतार्थदूषणपरेण आत्मनस्तुष्टिः प्रीति-

स्मृतिरनभिमतार्थे तद्दूषणपरेण प्रमाणतयानीतेति
भेदः ।

आचारात्मतुष्ट्योरपिभीमांसकोक्तधर्मप्रमाणयोर्वै
दशब्दानुमापकतया शब्दप्रमाणएवान्तर्भावः ॥

तत्राचारप्रमाणं यथा—

महाजनाचारपरं परेदृशी खनामनामाददतेनसाधवः ।
अतोभिधातुं नतदुत्सहेपुनर्जनः किलाचारमुचंविगायति॥

आत्मतुष्टिप्रमाणं यथा—

असंशयंक्षत्रपरिग्रहक्षमायदायैमस्यामभिलाषि मे मनः
सन्ताहि संदेहपदेष्वस्तुषुप्रमाणमन्तः करणस्य वृत्तयः॥

अत्र दुष्यन्तेनात्मतुष्ट्या शकुन्तलापरिग्रहस्य
धर्मत्वं श्रुत्यनुमतमनुयीयते एवंश्रुतिलिङ्गादिकमपि
मोमांसोक्तं प्रमाणं सम्भवदिहोदाहर्तव्यं ।

वैकिके विषये गर्भाष्टमेऽष्टमेवाब्दे ब्राह्मणस्योपनमानमित्यादौ
प्रमाणमित्युक्तं । महाजनेति दमयन्तीं प्रति नलस्योक्तिः नाम
वितर्के नाददते न गृण्णन्ति आचारमुचं आचारत्यागिनं विगा-
यति निन्दति ।

असंशयमिति क्षत्रेण क्षत्रियेण परिग्रसे क्षमावोग्याः यत
आर्यं श्रेष्ठं मम मनो यस्यां शकुन्तलायामभिलाषंशीलं पदेषु
विषयेषु त्वंहीति वरमुद्रिकां वरदमुद्रां नाधत्से न धास्यसि
श्रुतिर्वरद संज्ञा रूपालिङ्गमकं पक्षे श्रुत्या तृतीयादिरूपया
प्रकर्षेण शीघ्रं सिद्धे अर्थे अङ्गाङ्गिभावे सति लिङ्गमर्थप्रकाशन

तच्च श्रुतियथा —

त्वं हि नाम्नैव वरदो नाधत्से वरमुद्रिकां ।

नहि श्रुतिप्रसिद्धार्थे लिङ्गमाद्रियते बुधैः ॥

अत्र करिगिरीश्वरस्य वरद इत्यभिधानश्रुत्या
सर्वाभिलषितदातृत्वं समर्थितं । लिङ्गं यथा —

विदितं बोधयास्वार्था न मे काश्चित्पृच्छयः ।

ननुमूर्तिभिरष्टाभिरित्यंभूतोस्मिसूचितः ।

अत्रशिवस्य श्रुतिप्रसिद्धसर्वोपकारक-थिव्याद्यष्ट-
मूर्तिपरिग्रहलिङ्गेन तत्प्रवृत्तीनां लोकानुग्रहैक-
प्रयोजनत्वं समर्थितं लिङ्गस्य मूलभूतवेदानुमापकतया
वैदिकशब्दप्रमाणएवान्तर्भावः एवं लौकिकलिङ्गाना-
मपि लौकिकशब्दोन्नायकतया लौकिकशब्दप्रमाण
एवान्तर्भावः । अतः—

लोलङ्गूलमया विपक्षदिगुपन्यासे विधूतं शिर-

साम्यर्थं रूपमाद्रियते यथैन्द्रागार्हपत्यमुप तिष्ठत इति श्रुत्या
गार्हपत्योपस्थाने विनियुक्तस्य मन्त्रस्येन्द्र प्रकाशनसामर्थ्यरूपेण
लिङ्गेनेन्द्रोपस्थाने विनियोगो नाद्रियते इत्यर्थं करिगिरीश्वरः
काल हस्तीश्वरः ।

विदितमिति इत्यभूतः परार्थैकप्रवृत्तिकः अत इत्यस्य
चेष्टा कथं प्रमाणान्तरं नाशङ्कनीयमित्यपेतनेनान्वयः लोलिति
गुरुणां संनिधावपिद्वाभ्यां नायकाभ्यां समयोचितो विधिनो-

स्तद्वृत्तान्तपरीक्षणे कृतनमस्कारो विलक्ष्यस्थितः ।
 ईषताम्रकपोलकान्तिनिमुखे दृष्ट्वा नतः पादयो-
 कत्सृष्टोगुरुमन्निधावपि विधिर्दीप्यां न कालोचितः ॥
 इत्यादिषेष्टाहं प्रमाणान्तरं नामङ्कनीयं ।

क्वचिच्छब्दप्रमाणकल्पनया चमत्कारो यथा --
 किमसुभिर्ग्लपितैर्जडमन्यसे मयि निमज्जतु भीमसुता मनः
 मम किल श्रुतिना हतदर्थिकां नलं मुखेन्दुपरां विबुधः स्मरः ॥
 अत्र भिन्नमाणां मनश्चन्द्रं प्रविशतीत्येतदर्थि-
 कायाः श्रुतेर्नलमुखचन्द्रविषयत्वे कल्पिते यथा
 व्याख्यातृस्मरवाक्यप्रमाणतयोपन्यस्तं ॥ ११ ॥

अर्थापत्तिर्यथा --

निर्णेतुं शक्यमस्तीति मध्यं तत्र नितम्बिनि !

अन्यथानोपपद्येत पयोधरभरस्थितिः ॥

तृष्टः यथा लोलझूलतया नायिकया विपक्षस्य सपत्न्यादेर्दिश
 उपन्यासे तत्सकादागतो सोति सूचने कृते नायकेनेति सूच-
 नाय शिरोविधूतं सञ्चालितं ततस्तद्वृत्तान्तपरीक्षणे नायिकया
 कृते सच कृतनमस्कारः विलक्ष्य एवेस्थितः ।

तत ईषताम्रा कपोलकान्तिर्यस्य तादृशे नायिकाया मुखे
 कपोतिशया जाते सति तत्पादयोर्दृष्टिपातेनैवानतः प्रणत इति
 मिमसुभिरिति व्याख्यातं प्राक् तथेति नलमुखचन्द्रविषयत्वं
 व्याख्यातुः स्मरस्येयथः तच्चासिद्धत्वात्कल्पितमिति भावः इति
 शब्दः निर्णेतुमिति अस्तीति निर्णेतुं शक्यमित्यन्वयः व्यक्तमिति

यथावा —

व्यक्तं बलीयान् यदि हेतुरागमाद-

पूरयत् सा जजधि न जान्हवी ।

गङ्गौघनिर्भर्त्सितशंभुकन्धरा-

सुवर्णमणः कथमन्यथा स्यात् ॥ १२ ॥

अनुपलब्धिर्यथा—

स्फुटमसदवलग्नं तन्मि ! निश्चिन्वते ते-

तदनपलभमानास्तर्कयन्तोपिलोकाः ।

कुचगिरिवरयुग्मं यद्विना धारमास्ते-

तदिह मकरकेतोरिन्द्रजालं प्रतीमः ॥ १३ ॥

सम्भवोयथा—

अभूतपूर्वं मम भावि किंवा सर्वं सहे मे सहजं हि दुःखं ।

किं तु त्वदग्रे शरणागतानांपरामवोनाथ! न तेरनुरूपः ॥

हेतुस्तर्कः यद्व्यक्तं प्रकट्यलीयान् तदासाजान्हवीजलधिनां

पूरयत् अन्यथा पूरणे सति अर्णः समुद्रस्य जलं गङ्गौघैर्निर्भ-

र्त्सितं तिरस्कृतंसत् शम्भुकण्ठ समान वर्णं मौलं कथं स्यादित्य-

न्वयः इत्यर्थात्पत्तिः ॥ १२ ॥

स्फुटमिति हेतुनितर्कयन्तशीला अपिलोकास्तदवलग्नं

अनुपलभमाना अपश्यन्त स्तवावलग्नं मध्यमसदिति स्फुटमेव

निश्चिन्वते कुलपर्वत श्रेष्ठ युग्मत्वेनाध्यवर्तिपं स्तनद्वन्द्वमाधारं

विना यदास्तेतस्विह मकरध्वजस्येन्द्रजालं मायाचरितं प्रतीम

इत्यन्वयः इत्यनुपलब्धिः ॥ १३ ॥

यथावा—

ये नाम केचिदिह नः प्रथयन्त्यवक्षां
जानन्ति ते किमपि तान्प्रति नैष यत्नः ।
उत्पत्यतेऽस्ति मम कोपि समानधर्मा
कालोह्ययं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी ॥

यथावा—

भ्रातः पान्थ ! कुतोभवान् ? नगरतो वार्त्ता नवा वर्त्तते?
वाढं ब्रूहि युवा प्रयोदसमये त्यक्त्वा प्रियां जीवति ।
सत्यं जीवति ? जीवतीति कथिता वार्त्ता मयापि श्रुता
विस्तीर्णा पृथिवीजनोपि विविधः किं किं न सम्भाव्यते !

अभूतेति इश्वरं प्रतिभक्तस्योक्तिः पूर्वमभूतं—अभूतपूर्वन्ता-
दृशं मम किंवा भाविनकिञ्चित् सर्वं शीतातपादिद्वन्द्वसहे
हियतो मम सहजमेव दुःखमस्ति किन्तु हे ! नाथ ते तव शर-
णागतानां भक्तानां त्वदग्रे पराभवो नानुरूपो नोचित इत्यन्वयः ।
अथवा तवनानुरूप इत्यन्वयः । अत्र दुःखादेः सम्भवाख्य प्रमाण
सिद्धस्य कथनं । येनामेति भवभूतेरुक्तिः, नामेति कुत्सने । नाम
प्रकाश्य सम्भाव्य क्रोधोपगम कुत्सन इत्यमरः । किमपीतिकाकुः
न किमपीत्यर्थः एषः, काव्य निर्माणरूपः मम कोपि समान
धर्मा सहशोयं उत्पत्यते अस्ति वा तं प्रतियत्नः हियस्मान्निरवधि-
रयं कालः पृथ्वी च विपुलेति क्रमेण योज्यं अत्र कालोह्ययमि-
त्यादिना सोपपत्तिकं सम्भवाख्यप्रमाणमुपदर्शितम् ।

भ्रातरिति पञ्चिकं प्रति ग्रामस्थस्य प्रश्नः । कुत इत्यनन्तरमा-

अत्राद्योदाहरणे अभूतपूर्वं समभावि किं वेतिस-
म्भवप्रमाणमिद्वार्थोदर्शितः । द्वितीयोदाहरणे स-
म्भवोपपादकं कालानन्त्यादिकमपि दर्शितं । तृतीयो-
दाहरणे तु सम्भवोऽपि कण्ठोक्तइति भेदः ॥ १४ ॥

एतिह्यं यथा—

कल्याणी वत गाथेयं लौकिकी प्रतिभाति मे ।

एति जीवन्तमानन्दोनरं वर्षशतादपि ॥

अत्र लौकिकी गाथेयमित्यनिर्दिष्टप्रवक्तृकप्रवा-
दपारम्पर्यरूपता दर्शिता ॥ १५ ॥

अथैतेषामलङ्काराणां यथासम्भवं क्वचिन्मेलने
कौकिकालङ्काराणां मेलन इव चारुत्वातिशयोपल-
भान्तरमिहान्यायेन पृथगलङ्कारावस्थितौ तन्निर्णयः
क्रियते । तत्र तिलतण्डुलन्यायेन स्फुटावगम्य भेदा-

गत इतिशेषः । नगरादित्युत्तरं । वार्त्तेति पुनः पूर्वस्य प्रश्नः ।
वाढमित्युत्तरं । अङ्गीकारे अस्तीत्यर्थः । ब्रूहीति पूर्वस्योक्तिः ।
युवेत्यादि पाठ्य वचनं । सत्यञ्जीवतीति पुनः पूर्वस्य प्रश्नः ।
जीवतीत्यादि सर्वं पाठ्यवचनं इति सम्भवः ॥ १४ ॥

अनिर्दिष्ट प्रवक्तृकेति अनिर्दिष्टो विशेषतोनुक्तः प्रवक्तायस्ये-
त्यर्थः एवञ्चैतदेवेतिह्यलक्षणमिति दर्शितं ।

इत्यलङ्कारचन्द्रिकायां प्रमाणालङ्कारप्रकरणं सम्पूर्णं ॥ १५ ॥

यथासम्भवमिति संसृष्टिसङ्कराभ्यां द्वयोस्तदधिकानां वेति
यथासम्भवमित्यर्थः । स्फुटेति स्फुटमवगम्यमानो भेदोयेषामिति

लङ्कारमेलने संसृष्टिः । नीरत्नीरन्यायेनास्फुटभेदा-
लङ्कारमेलने सङ्करः सचाङ्गाङ्गिभावं न समप्राधान्येन
संदेहेन एकवाचकानुप्रवेशेन चतुर्विधः । एवं नृसिंहा-
काराः । पञ्चालङ्काराः ॥

तत्संसृष्टिर्यथा —

कुसुमसौरभलोभपरिभ्रमद्भ्रमरसंभ्रममंभृतशोभया
चालितयाविदधेकलमेखलाकलकलोलकलोलदृशान्यया ॥

अत्र शब्दालङ्कारानुप्रासयमकयोः संसृष्टिः ॥

लिपन्तीव तमोङ्गानि वर्धतीवाञ्जनं नभः ।

असत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्निष्फलतां गता ॥

अत्रोत्प्रेक्षयोरुपमायाश्चेत्यर्थालङ्काराणां संसृष्टिः ॥

आनन्दमन्यरपुरन्दरमुक्तमाल्यं

मौलौ हठेन निहितं महिषासुरस्य ।

विग्रहः एकस्मिन्वाचकेनुप्रवेशोऽवस्थितिः एतत्सर्वमुदाहरणे व्यक्तो
भविष्यति । कुसुमेति माघं चतुर्वर्णने पद्यमिदं । अन्यथाकया-
पिव नितया चालितया कलस्वरोमेखलयाः काञ्चगाः कलकलः
कोलाहलो विदधे किभूतया कुसुमसौरभलोभेन परिभ्रमतां
भ्रमराणां सभ्रमेण त्वरा विशेषेण संभृता समृद्धा शोभायस्या
स्तथा अलकलोला यस्यां तादृशी दृक् यस्यां स्तथा भूतयेति
आणन्देति आनन्देन मन्यरं यथास्यात्तथा पुरन्दरेणेन्द्रेण मुक्त-
मर्पितं माल्यं यत्र तादृशं महिषासुरस्य मौलौ मस्तके हठेन
निहितं ।

पादाम्बुजं भवतु मे विजयाय मञ्जु
मञ्जीरसिञ्जितमनोहरमम्बिकायाः ॥

अत्र शब्दार्थलङ्कारयोरनुप्रासोपमयोः संस्कृष्टिः ।

अङ्गाङ्गिभावसङ्करोयथा —

तलेष्ववेपन्त महीरुहाणां

छायास्तदामारुतकम्पितानाम् ।

शशाङ्कसिंहेन तमोगजानां

लूनाकृतौनामिवगात्रखण्डाः ॥

अत्र शशाङ्कसिंहेनेतितमोगजानामिति च रूपकं ।

यद्यप्यत्र शशाङ्कएवसिंहस्तमांसेव गजा इति मयूरव्यं
सकादिसमासाश्रयणेण रूपकवत् शशाङ्कः सिंह इव

मञ्जुमनोऽन्नं मञ्जीरस्य नूपुरस्य सिञ्जितं रणितं यत्र ता-
दृश मनोरममम्बिकायाः पादाम्बुजमम्बुजसदृशं चरणं नोऽ-
स्माकं विजयाय भवत्वित्यन्वयः । अत्र पादम्बुजमित्युपमितसमास
एव नतु मयूरव्यंसकादिवत्पाद एवाम्बुजमिति तथासत्यम्बुज
प्राधान्ये मञ्जीरा सञ्जितान्वयायोगादित्युपमैव न रूपकमिति-
ज्ञेयं ॥ इति संस्कृष्टिः ॥

तलेष्विति तदामारुतकम्पितानां महीरुहाणान्तलेषु छाया
अवेपन्त कम्पमाना आसन् अतोत्प्रेक्षते शशाङ्करूपेण सिंहेन-
च्छिन्ना कृतौनान्तमोलक्षणगजानां शरीर खण्डा इवेति ।

गुणानाच्चेति । तार्तीयाधिकरणसूत्रं । अस्यार्थः — गुणानां
गुणभूतानां पदार्थानां परार्थत्वात् मुख्यप्रधानार्थत्वात् परस्परं

तमांसि गजा इवेतुपमितसमासाश्रयणेनोपमापि
 वक्तुं शक्या । तथापिलूनाश्रतोनामिति विशेषणानु-
 गुण्याद्रूपकसिद्धिः तस्य हि विशेषणस्य प्रधानेन सहा-
 न्वयेन भाव्यं न तु गुणेन, गुणानां च परार्थत्वाद्-
 सम्बन्धः समत्वात्स्रादितिन्यायादुपमितसमासाश्रयणे
 तस्य पूर्वपदार्थप्रधानत्वात् शशाङ्कस्य तमसां च प्राधान्यं
 भवेत् तत्र न विशेषणमुख्यार्थान्वयस्वारस्यमस्ति स्वरू-
 पनाशरूपोपचरिताश्रुतिलवनकर्तृत्वकर्मत्वान्वयसम्भ-
 वेऽपि मुख्यार्थान्वयस्वारस्यमेवादरणीयं स्वरूपनाशक्रा-
 डीकरणवृत्तया लक्षणां मूलतिशयोक्त्या रूपकसिद्धिः ।
 तच्च रूपकमुत्प्रेक्षाया अङ्गं तदुत्थापकत्वात् । रूप-
 काभावे हि छायालूनगा वखण्डा इवावेपन्त्येताव-

असम्बन्धः कुतः समत्वात् अप्रधानत्वसाम्यादिति यथा भाष्यकार
 मते पावमानेष्टी नामाधानस्य चाहवनीयाद्यर्थत्वात्परस्परं ना-
 ङ्गाङ्गिभावः सम्बन्धः यथा वार्तिककारमतेऽग्निसमिन्धनार्थानां
 मन्त्रविशेषरूपाणां निविदां सामधेनीनाञ्चेति संचेपः । एत
 दधिकरणपूर्वपक्षसिद्धान्तौ प्रकृतानुपयोगान्न दर्शितौ ।

स्वरूपनाशेति । स्वरूपनाशरूपमुपचरितं गौणं यदा
 कति लवनमित्यर्थः । नन्वेवमपि तमोऽंशेऽस्य विशेषणस्यान्वयात्कथं
 रूपकसिद्धिरित्याशङ्क्याह—स्वरूपेति । क्रोडीकारेण निगरणेन ।
 लक्षणामूलेति । साध्यवसानलक्षणामूलेत्यर्थः तथा च तमींशे
 उपचारेणान्वय इति भावः । नचैवं सत्युपमाङ्गीकारेपि किंवा-

दुक्तावुपमैव सिद्धेयत् । वेपनादिसाधर्म्यान्निष्कायानां
सद्यः कृतगात्रखण्डतादात्म्यसभावनारूपोत्प्रेक्षा ।
ननु शशाङ्के न लूनाकृतौनां तमसां गात्रखण्डा इवा-
वेपन्तेत्येतावदुक्तावपि सिद्धयुतत्प्रेक्षा तादात्म्यसम्भा-
वनोपयुक्तलूलाकृतित्वरूपाधिकविशेषणोपादानात् ?
सत्यं । तथोक्तावाकृतित्ववनादिधर्मरूपकार्यसमारोप-
निर्मिताशशाङ्कतमसोर्ध्वं त्वहंतव्यचेतनवृत्तान्तसमारो-
परूपा समासोक्तिरपेक्षणीया । एवमुक्तौ रूपकमिति-
विशेषः । एवमत्रातिशयाक्तिरूपकोत्प्रेक्षाणामङ्गा-
ङ्गिभावेन सङ्करः ।

समप्राधान्यसङ्करोयथा—

अवतु नः सवितुस्तुरगावली समतिलङ्घिततुङ्गपयोधरा ।
स्फुरितमध्यगतारुणनायकामरकतैकलतेव नभश्चियः ॥

धकमिति वाचां तदङ्गीकारे प्रधानान्वये प्युपचाराश्रवणापत्तेः
तदपेक्षयाऽप्रधाने तमांशेतदङ्गीकारेण रूपकस्यैवौचित्यादिति
न छायाणामिति सिद्धेयदित्यनुवर्तते उत्प्रेक्षा न सिद्धेयदित्य-
न्वयः । इव शब्दस्य सादृश्ये प्रसिद्धतरत्वेनासतितात्पर्यग्राहके
सम्भावना बोधकत्वा सम्भवादितिभावः । रूपकं विनाप्युत्प्रेक्षा-
यान्तात्पर्यग्राहकमस्तीति यङ्गते—नन्विति एवमुक्तौ तमोगजा-
नामित्युक्तौ तथा च साधकान्तरस्य साधकान्तरादृषकत्वादूप-
कस्योत्प्रेक्षाङ्गत्वमविकृतमितिभावः । अवत्विति । सवितुः सूर्य-
स्य तुरगावली अखपंक्तिर्नोऽस्मानवतु केव ? नभः श्रियः गगन

अत्र पयोधरादिशब्दस्य समूलातिशयोक्ताङ्गभूत-
योत्थाप्यमानैव सवितृतुरगावल्यां मरकतैकावली-
तादात्म्योत्प्रेक्षा नभोलक्ष्माणां नायिकाव्यवहारसमा-
रोपरूपसमासोक्तिगर्भैवोत्थाप्यते, पयोधरस्येष्टो-
भयोस्तुल्य इति विनिगमनाविरहात् समप्राधान्यां ।

यथावा—

अङ्गुलीभिरिव केशसञ्चयं सन्निकृष्य तिमिरं मरीचिभिः ।
कुण्डमलीकृतसरोजलोचनं चम्बतीवरजनीमुखं शशी ॥
अत्राङ्गुलीभिरिति वाक्योक्तोपमया तत्प्रायपाठान्-

लक्ष्याः मरकत मणीनामेकलता एकावलीवेद्युत् प्रेक्षा । सूर्य-
तुरङ्गाणां हरितवर्णत्वात् कथं भूता सप्रगतिलङ्घितास्तुङ्गा
उच्चाः पयोधरा मेघा यथा एकावली पक्षे पयोधरो स्तनी तथा
स्फुरितो दीप्तिमान् मध्यगतः अरुणरूपो नायको नेता सारथि-
र्यस्याः सा । पक्षे अरुणः आरक्त नायको हारमध्यमणिः नायको-
नेतरि श्रेष्ठे हारमध्यमणावपीति विश्वः अतिशयोक्ता मेघानां
स्तनत्वेनाध्यवसानरूपया गर्भैवेत्यनेन तिलतण्डुलन्यायेन
स्फुटावगम्यमानभेदायाः संसृष्टेः सकाशाद् वै लक्षण्यन्दर्शितं ।
एवमत्रेति एकस्य चमत्कृतिजनने परापेक्षया दृष्टाङ्गिभावमाश-
ङ्क्याह परस्परिति ।

अङ्गुलीभिरिति शशी अङ्गुलीभिरिव मरीचिभिः केशसञ्चय
मिव तिमिरं सन्निकृष्ट कुण्डलीकृत सरोज लोचनं लोचनमिव
सरोजं यत्र तादृशं रजनी मुखं चम्बतीवेत्यन्वयः । तत् प्रायेति

मुख्यकुङ्कुमलीकरणलिङ्गानुश्रुत्याच्च उपमितसमासा-
 ष्ययोगेन लब्धया संरोजलोचनमिति समासोक्तोपमाया
 कृभूतयोत्थाप्यमानैव शशिकर्तृकनिशामुखचुम्बनोत्-
 प्रेक्षा निशाशशिनेर्दाम्पत्यव्यवहारसमारोपरूपसमा-
 सोक्तिगर्भैवोत्थाप्यते उपमयोक्तमयतोत्थापकत्वाविशे-
 षात् । समासोक्तिगर्भतां विना चुम्बनोत्प्रेक्षाया निरा-
 लम्बनत्वाच्च । ततश्चात्राप्युत्प्रेक्षासमासोक्तोरेक-
 कालयोः समप्राधान्यं । यद्यप्यत्रोपमाभ्यां शशिनिशा-
 गतावेव धर्मौ समर्थ्यते न तु शशिनायकयोर्निशानाय-
 कयोश्च साधारणधर्मौ साधारणधर्मसमर्पणं चोत्प्रेक्षा-
 समासोक्तोत्प्रेक्षितं तत्तत्प्रेक्षायाः प्रकृताप्रकृतसाधा-
 रणगुणक्रियानिमित्तसापेक्षत्वात्समासोक्तेर्विशेषण -
 माभ्यमूलकत्वाच्च । तथापि वाक्योक्तोपमायामिव
 कारस्य मरीचिभिरिवेत्यन्वयान्तरमभुवपगम्यान्वय-
 भेदलब्धप्रकृताप्रकृतयोरेकैकविषयस्यार्थद्वयस्य समा-
 सोक्तोपमायां संरोजसदृशं लोचनमिति समासान्तर-

उपमाबहुले सन्दर्भे पाटादित्यर्थः । मुख्येति मुख्यार्थं ह्यं । यत्क-
 ङ्कुमलीकरणरूपं लिङ्गं पुष्पसाधारणधर्मस्तस्यानुकूलादित्यर्थः ।

उत्थापकत्वाविशेषत्वात् अङ्गत्वाविशेषात् चन्द्रस्य चुम्बनोत्प्रे-
 क्षायां दाम्पत्यव्यवहार समारोपात्मक समासोक्तौ चापेक्षितस्य
 'नायकसाधर्म्यस्योक्तोपमाभ्यामसपर्णात् कथं तयोस्तदङ्गत्वमिति

मय्युपगम्य समासभेदलभ्यार्थद्वयस्य चाभेद। अथवायेन
साधारण्यं सम्पाद्य तयोक्तप्रेक्षासमासोक्तगोरङ्गता
निर्वाह्या। यदा इह प्रकृतकोटिगतानां मरौचिति-
मरसरोजानामप्रकृतकोटिगतानां चाङ्गुलीकेशसञ्च-
यलोचनानां च तनुदीर्घावरणत्वनीलनीरन्ध्रत्वकान्ति
मित्वादिना सदृशानां प्रातिस्विकरूपेण भेदवदनुगत-
सादृश्यप्रयोजकरूपेणाभेदोप्यस्ति। स चात्र विवक्षितं
एव भेदाभेदोभयप्रधानोपमेत्यालङ्कारिकसिद्धान्तात्।
तत्र च प्रयोजकांशनिष्कर्षणायैनाभेदगर्भतांशोप-

शङ्कते यद्यपीति मरौचिभिरिवेति मरौचिभिरिवाङ्गुलीभिस्ति-
मिरमिव केशसञ्चयमित्येवं रूपमित्यर्थः एकैकविषयस्यार्थ-
द्वयस्याभेदाध्यवसानेनेत्यन्वयः तयोः वाक्यसमासोक्तोपमयोः।

आवश्यकभेदाध्यवसायेनोपपत्तौ कृतमन्वयान्तरसमासान्तर
कल्पनागौरवेणेत्याशयेनाह यद्वेति तनुदीर्घेत्यादौ पूर्वनिपात-
नियमानुरोधेन यथासङ्गक्रमपरित्यागः तथा चाङ्गुलिमरी-
चोस्तनुत्वनीरन्ध्रत्वाभ्यान्तिमिरकेशसञ्चययोरावरणरूपत्वनील-
त्वाभ्यां सरोजलोचनयोर्दीर्घत्वकान्तिमत्वाभ्यां च सादृश्यं बोध्यं
प्रातिस्विकरूपेण अङ्गुलित्व मरौचित्वादिना। अनुगतेति ॥

अनुगतं यत्सादृश्यप्रयोजकं रूपस्तनुत्वादिकं तेनेत्यर्थः एतच्च
सादृश्यमतिरिक्तमित्यभिप्रायेण सिद्धान्तादिति तदुक्तं साधकं
त्रिविधं भेदप्रधानमभेदप्रधानं भेदाभेदप्रधानं चतुरप्रकृत्य
विद्यानाथेन उपमानन्वयोपमेयोपमास्वरणात् भेदाभेदसाधा-

जीवनेन साधारण्यं सम्पाद्य प्रधानभूतोत्प्रेक्षा समा-
सोक्तप्रज्ञता निर्वाह्या । नहि प्रकाशशैतापनयनशक्ति-
मतः सौरतेजसः शैतापनयनशक्तिमात्रेण शैतालू-
पयोगिता न दृष्टा एवमनभ्युपगमे च—

पाण्डुरोयमंसार्पितलम्बहारः क्लृप्ताङ्गरागो हरिचन्दनेन ।
आभाति बाला तपरक्तसानुः सनिर्भरोद्गारद्रवाद्विराजः ॥

इत्याद्युपमापि न निर्वहेत् न ह्यत्राद्विराजपा-
ण्डुरोरुपमानोपमेययोरनुगतः साधारणधर्मो निर्दिष्टः
एकत्र बाला तपनिर्भरावन्यत्र हरिचन्दनहाराविति
धर्मभेदात् तस्मात्तत्रातपहरिचन्दनयोर्निर्भरहार-
योश्च सदृशयोरभेदांशोपजीवनमेव गतिः ।

रणसाधर्म्यमूलत्वमिति ननु भेदाभेदरूपां शङ्खयोपेताया उपमाया
भेदांशस्यानुपयोगात् कथन्तस्या उत्प्रेक्षादुपयोगित्वमित्या-
शङ्क्य परिहरति नहीति प्रकाशश्च शैतापनयनं चेति द्वन्द्वः
शैतालुः शैतार्तः शैतोष्णतृप्तेभ्यस्तदसहनइति बालुः उक्तसि-
द्धान्तस्य निर्युक्तिकत्वेनाशङ्क्यत्वमाशङ्कमानं प्रत्याह एकमिति ।

पाण्डुरोयमिति पाण्डुरानामाऽयं नृपः अद्विराजइवाभाति कथं-
भूतः अंसयो र्पितोलम्बोहारोयेन सः तथा हरिचन्दनेन रक्तच-
न्दनेन क्लृप्तः क्लृप्ताङ्गरापोनुलेपनं येन तथाभूतः अद्विराजः
कीदृक् बालातपेन रक्तानिसानू निप्रस्थानियस्यसः तथानिर्भर-
स्योद्गारेणोद्गमेन सहितः ।

पिनष्टीव तरङ्गाग्रैः समुद्रः फेनचन्दनं ।

तदादाय करैरिन्दुलिम्पतीव दिगङ्गमा ॥

इत्यत्रोत्प्रेक्षयोः कालभेदेऽपि समप्राधान्यं अन्यो-
न्यनिरपेक्षवाक्यद्वयोपात्तत्वात् तदादायेति फेनच-
न्दनरूपकमात्रोपजीवनेन पूर्वोत्प्रेक्षानपेक्षणात् ।
नचैवं लिम्पतीव तमोङ्गानीति वदुत्प्रेक्षाद्वयस्य सं-
सृष्टिरेवेयमिति वाच्यं ? लौकिकसिद्धप्रेषणालेपनपौर्वा-
पर्यङ्गायानुकारिणोत्प्रेक्षाद्वयं एवं समप्रधानसङ्क-
रोऽपि व्याख्यातः ।

संदेहसंकरोयथा

शशिनमुपगतेयं कौमुदी मेघमुक्ता

जलनिधिमनुरूपं जन्हु कन्यावतीर्णा ।

इति समगुणयोगप्रीतयस्तत्रपौराः

अमणकटुनृपाणामेकवाक्यं विवब्रुः ॥

पिनष्टीति व्याख्यातं प्राक्पौर्वापर्येणेति तथाच चमत्कार-
प्रयोजकपौर्वापर्यघटकत्वेन भेदानवभासात्संसृष्टिवैलक्षण्यमिति
भावः दर्शादिवद्दर्शपूर्णमासादिवत् अयं च भिन्नकालीनयोरपि
समप्राधान्ये दृष्टान्तः फलन्तत्रस्वर्गः प्रकृते तु चमत्कृतिविशेषः ।

शशिनमिति तत्र अजस्रेन्दुमत्या स्वयं वरे समगुणयोरजेन्दु-
मत्योर्योगेन प्रीतिर्येषां तेषौरानागरिकानृपाणामन्येषां अदृश्ययोः
कटुपीडाकरं इति पूर्वार्द्धरूपं एकमेववाक्यं विवब्रुः संज्ञा-

अत्र इयमिति सर्वनाम्ना यद्यजंष्टवतीन्दुमतौ
विशिष्टरूपेण निर्दिश्यते विम्बभूतो धर्मस्तु पूर्वप्रस्ता-
वात्ममगुणयोगप्रीतय—इति पौरविशेषणाच्चावग-
म्यते तत्र प्रस्तुते धर्मिणि तदुत्तान्तप्रतिविम्बभूता-
प्रस्तुतदृत्तान्तारोपरूपं ललितमित्यनध्यवसायात्सुन्दे हः ।

विलीयेन्दुः साक्षादमृतरसवापी यदि भवे
त्कलङ्कस्तत्रत्यो यदि च विकचेन्दौ वरवनं ।
ततः स्नानक्रीडाजनितजडभावैरवयवैः
कदाचिन्मुञ्चेयं मदनशिखिपौडापरिभवं ॥

अत्र यद्येतावत्साधनं सम्पद्येत तदा तापः शाय्य-
तीत्यर्थे कविसंरम्भश्चेत्तदैतदुपात्तसिद्ध्यर्थमूह इति
सम्भावनालङ्कारः एतावत्साधनं कदापि न सम्भवत्ये-
वातस्तापशान्तिरपि गगनकुसुमकल्पे त्यर्थे कविसर-
म्भश्चेदुपात्तमिथ्यात्वसिद्ध्यर्थं मिथ्यार्थान्तरकल्पना
रूपामिथ्याध्यवसितिरितुमयथा सम्भवात्सुन्दे हः ।

रयामासुरित्यन्वयः तेन सर्वनाम्ना सादृन्दुमतौ विम्बभूतो धर्मः
अजकर्मकं वरणं तत्र तस्मिन् पक्षे ।

विलीयेति अग्निसंयोगेन धृतादिवत्किं नापि हेतुना विलीनतां
प्राप्येत्यर्थः विकचं विकसितं जडभावः शैत्यं मदनएव शिखी
वह्निः संरम्भस्तात्पर्यं सिक्तमिति स्फटिककुम्भान्तःस्थित्या खेती-
कृतैर्जलैः सिक्तं मौक्तिकमित्यन्वयः ।

एवं — सिक्तां स्फटिककुम्भान्तः स्थितितश्चेतीकृतैर्जलैः ।
मौक्तिकं चेक्षतां सूते तत्पुष्पैस्ते समं यशः—

इत्यादिष्वपि सम्भावना मिथ्याध्यवसितिसन्देह-
सङ्करोद्भूतः ।

मुखेन गरलं मुञ्चन्मूलेवसति चेत्फुणी ।

फलसन्दोहगुणः। तरुणा किं प्रयोजनं ॥

अत्र महोरगवृत्तान्ते वर्ण्यमाने राजद्वारद्व-
खलवृत्तान्तोपि प्रतीयते तत्र किं वस्तुतस्तथाभूतो-
रगवृत्तान्त एव प्रस्तुतेऽप्रस्तुतः खलवृत्तान्ततस्ततः
प्रतीयत इति समासोक्तिः । यद्वा प्रस्तुतखलवृत्तान्त-
प्रत्यायनायाप्रस्तुतमहोरगवृत्ताप्तकीर्तनमप्रस्तुतप-
शंसा । यद्वा वर्ण्यमानमहोरगवृत्तान्तकीर्तनेन
समीपस्थितखलमर्माद्वाटनं क्रियत इति उभयस्यापि
प्रस्तुतत्वात्प्रस्तुताङ्कुरइतिसन्देहः एकवाचकानुप्रवेश-
सङ्करस्तु शब्दार्थालङ्कारयोरेवेति लक्षयित्वा काव्य-
प्रकाशकार उदाग्रहार—

मुखेनेति सन्दोहः समूहः लक्षयित्वेति स्फुटमेकत्र विषये
शब्दार्थालङ्कारद्वयमिति सूत्रेणेत्यर्थः स्पष्टेति अथोऽनन्तरं
दिवसरूपमरमिन्दं कमलं संशुको चसंकोचमगमत् कीदृक्
स्पष्टमुच्छसन्त उल्लसन्तः किरणाएव केसराणि यस्यास्तथाभूता
सूर्यविम्बरूपा विस्तीर्णा कर्णिकावराटोयस्य तत् ।

स्पष्टोच्छ्रसत्किरणकेसरसूर्यविम्ब-
विस्तीर्णमणिमयोदिवसारविन्द' ।

श्लिष्टाष्टदिग्दलकलापमुखावतार-
बद्धान्धकारमधुपावलि सञ्चुकोच ॥

अत्रैकपदानुप्रविष्टौ रूपकानुप्रासौ यत्रैकस्मिन्
श्लोके पदभेदेन शब्दार्थालङ्कारयोः स्थिति तत्र तयोः
संस्पृष्टिरिह तु संकर इति । अलङ्कारसर्वस्वकारस्तु
एकस्मिन्वाचकेऽनुप्रवेशोवाच्ययोः स्वारसिकः वाच्य-
प्रतियोगिकत्वाद्वाचकस्येति मत्वाथालङ्कारयोरप्येक-
वाचकानुप्रवेशसङ्करमुदाहर ।

सत्पुष्करद्योतिबुरङ्गशोभि-

श्लिष्टाः प्रकाशाभावेन परस्पर' मिलिता अष्टदिशएवदलानां
कलापस्तन्मुखेनावतारोयस्यास्तादृशी बद्धा अन्धकाररूपामधु-
पावलिर्येन तथाभूतमित्यर्थः पदभेदेनेति सोणस्थिएथगामेजोए
अ'महमहन्तलाअस्स' तरुणाणं हिअअलूडिम्परिसप्पन्ति'णिवरेइ
सनास्थव ग्रामेय एतां स्फुरत्तावणान्ततरुणानां हृदयलुण्ठनं
परिसर्पन्ति निवारयतीति संस्कृतं अत्र पूर्वाद्धेऽनुप्रासस्तृतीय-
पादेक पकमिति तयो' संस्पृष्टः वाच्यप्रतियोगिप्रतिसम्बन्धि यस्य
तद्वाच्यप्रतियोगिकं तत्त्वादित्यर्थः एवं च काव्यावाच्यस्यानुपसादेः
शब्दालङ्कारस्य तदनुप्रवेशो न वाचकानुप्रवेशइति वक्तुं युक्तमिति
भावः ॥

सत्पुष्करेति यस्यां नगर्यां एणीदृशउद्यान सम्बन्धिवापीपय-

न्यमन्दम रब्धमृदङ्गवाद्ये ।

उद्यानवापी पयसीव यस्या

मणीदृशो नाटगृहे रमन्ते ॥

अत्र नाटगृहवापीपयसोः सत्पुष्करेत्यादिविशेषणे शब्दसाम्यं श्लेषः । अमन्दमारब्धेत्यादिविशेषणोऽर्थसाम्यमुपमा तदुभयमेकस्मिन्निवशब्दे नुप्रविष्टमिति तदपि न मन्यामहे सत्पुष्करेत्यादिविशेषणेपि श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायरूपातिशयोक्तिलभ्यस्य धर्मसाम्यस्यैव तैव शब्दप्रतिपाद्यतया शब्दसाम्यस्य तदप्रतिपाद्यत्वात् श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायेन धर्मसाम्यमतानङ्गीकारे —

अहो रागवती सन्ध्या जहाति स्वयमम्बरमित्यादिस्निष्टविशेषणसमासां कुटुम्बदाहरण विशेषणसाम्याभावेन समासोक्त्यभावप्रसङ्गात् । शब्दसाम्यस्यैव

सीव नाटगृहे रमन्ते क्रौडन्ति क्रौड्यैः समीचीनैः पुष्करैः कमलद्योतिनीये तरङ्गास्तच्छोभावति गृहपक्षे समीचीनैः पुष्करैर्वाद्यभाण्डमुखैर्द्योतितोयोरङ्गानृत्यभूमिस्तच्छोभिनीत्यर्थः पुष्करं करिहस्तायेवाद्यभाण्डमुखेजले व्योम्निखण्डफलेपद्मप्रत्यमरः श्लेषभित्तिकेति श्लेषोभित्तिरिव भित्तिर्मूलं यस्येत्यर्थः ।

रागवतीति रागोनुरागोरक्तिमा च अम्बरमाकाशं वस्त्रं च नन्वत्र विशेषणसाम्यायाभेदाध्यवसायापेक्षेऽपि सत्पुष्करेत्यादौ

शब्दप्रतिपाद्यत्वेऽपि तस्यैववाचकत्वस्यैव प्राप्ता-
ह्येवाचकत्वाभावाच्च । शब्दतोऽर्थतोवा कविसम्मत-
सामग्र्यप्रतिपादने सर्वविधेषुपमानलङ्कारस्वीकारात् ।

अन्यथा-यथाप्रज्ञादमाद्यन्द्रः प्रतापात्तपनोयथा ।
तथैव सोऽभूदन्यथोराजा प्रकृतिरञ्जनात्—इत्यत्रा-
पुनपमानः स्यात्—नह्यचामर्थनामरूपशब्दसामग्र्यं विना
किञ्चिदर्थसामग्र्यं कविविवक्षितमस्ति, तस्माद्यत्नैकस्मि-
न्मार्गे प्रतिपाद्यमाने अलङ्कारद्वयप्रतीतिस्तत्र तथोर-
लङ्कारयोरैकवाचकानुपवेशः ।

यथा -

विधुकरपरिरम्भादिभिरनिष्यन्दपूर्णेः
शशिदृषदुपल्लृप्तै रालवालैस्तस्मिन् ।
विफलितजलसेकप्रक्रियागौरवेण
व्यरचि सहृदयचित्तस्तत्रमैमोवनेन ॥

अत्र हि प्रतिपाद्यमानोर्थः संहृदिमद्वस्तुवर्णन-
मुदात्तमिति लक्षणानुसारादुदात्तालङ्काररूपः । अस-

शब्दसाम्यमार्तेणापुनपमोपपत्तैर्न तदपेक्षेत्यत आह शब्दति ।
शब्दतोऽर्थतोवेति शब्दप्रयुक्तमर्थप्रयुक्तं वा यत् कविसम्मतं साम्यं
तत्प्रतिपादन इत्यर्थः । सर्वविधे सर्वप्रकारे ।

यथेति । यदि आज्ञादनइति धात्वनुसाराच्चन्द्रपदमन्वर्थं
अन्वर्थोऽन्वर्थनामा तस्मात् मतेनैवसाध्ययुक्तत्वात् ।

सम्बन्धे सम्बन्धकथनमतिशयोक्तिरिति लक्षणादतिशयोक्तिश्च । न च सर्वलोदात्तस्यासम्बन्धे सम्बन्धवचनरूपत्वं निर्णीतमिति न विविक्तालङ्कारद्वयलक्षणसमावेशोऽस्तीति वाच्यं ?—दिव्यलोकगतसम्पत्सृष्टिर्वर्णनादिष्वतिशयास्पृष्टस्योदात्तस्य शौर्यैर्दार्यदारिद्र्यादिविषयवर्णनेषूदात्तास्पृष्टाया अतिशयोक्तिश्च परस्परविविक्ततया विद्यमानेः । तयोश्चेहार्थवशसम्पन्नसमावेशयोर्नीङ्गाङ्गिभावः एकेनापरस्यानुत्थापनात् । स्वातंत्र्यपारतन्त्र्यविशेषादर्शनाच्च । नापि समप्राधान्यं—यैः शब्दैरिहसम्बन्धिवस्तुप्रतिपाद्यते तैरेव तस्यैव वस्तुनोसम्बन्धे सम्बन्धरूपस्य प्रतिपाद्यमानतया भिन्नप्रतिपादकशब्दव्यवस्थितार्थभेदाभावात् । नापि सन्देहसङ्करः—एकालङ्कारकोट्यां तदन्यालङ्कारकोटिप्रतिक्षेपाभावात्, तस्मादिहोदात्तातिशयोक्तोरेकवाचकानुप्रवेशलक्षणः सङ्करः । काचित्सङ्कराणामपिसङ्करोद्दृश्यते,—

विधुकरेति । स हंसः तत्र भैमीवनेन हमतन्या उद्यानेन हतचित्तोव्यरचि कृतः कथंभूतेन चन्द्रकिरणान्निपादात्तैरक्षौकतैर्निर्घटैः पूर्णैश्चन्द्रकान्तघटितैस्तारुणामालवाकैर्विफलीकृतजलसैकप्रकाररूपगौरवेणेत्यर्थः ।

शब्दव्यवस्थितेति । शब्दप्रयुक्तेत्यर्थः यथा च समप्राधान्यमर्थ-

यथा—

मुक्ताः कलिविमूचहारगलिताः सम्यार्जनौभिर्हृताः
प्रातः प्राङ्गणसीम्नि मन्यरचलदालाङ्गुलाचारुणाः ।
दूराद्वाडिमबीजशङ्कतधियः कर्षन्ति केलीशुका
यद्विद्वज्जवनेषु भोजनपतेस्तत्प्रागलीलायितं ॥

अत्र तावद्विदुषां सम्यश्चन्द्रद्विवर्णेनमुदात्तालङ्कारः,
तन्मूलकोवालांघ्रिलाचारुणा इत्यत्र तद्गुणालङ्कारः।
तत्रैव वक्ष्यमाणभ्रान्तुपंपादकः पदार्थहेतुककाव्यलि-
ङ्गालङ्कारश्चेति तयोरेकवाचकानुप्रवेशमङ्कुरः, एवं
विद्वज्जे हवैभवस्य हेतुमतोराज्ञोवितरणविलासस्य हे-
तोश्चाभेदकथनं हेतुलङ्कारः स च राज्ञोवितरण-
विलासस्य निरतिशयोत्कषोभिव्यक्तिपर्यवसायी
एतावन्मात्रे कविसंरम्भाच्चेदुक्तरूपोदात्तालङ्कारपरि-
ष्कृते हेतुलङ्कारे विश्रान्तिः कीदृशी सम्पदिति
भेदविषयमिति भावः । प्रतिक्षिप्यने निवार्यते कोटान्तरमनेनेति
प्रतिक्षेपोविरोधः ॥

मुक्ताइति । विदुषां भवनेषु मन्दिरेषु केलीसुरतक्रोड़ायां
विच्छिन्नमुक्तात् हारात् गलिताः सम्यार्जनौभिरपसारिताः प्रातः
कालेङ्गणसीमान्ते मन्दं चलताम्बालानां चरणलाचारसेनारुणाः
मुक्ताः दूराद्वाडिमबीजशङ्कितधियः क्रोड़ाशुका यत्कर्षन्ति आकर्ष-
न्ति तद्भोजनपतेस्त्यागस्य दानस्य लीलायितमित्यन्वयः । तत्रैव
वालांघ्रिलाचारुणाइत्यत्रैव । वक्ष्यमाणेति शङ्कितधिय इति

प्रश्नोत्तरतयानिरतिशयैश्वर्यवितरणरूपा प्रस्तुतकार्य-
मुखेन तद्दीयसम्पदुत्कर्षप्रशंसने कविसंरम्भे स्तुतकार्य-
निबन्धनाप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारे विश्रान्तिः । कार्य-
स्यापि वक्ष्येनोपत्वेन प्रस्तुतत्वाभिप्राये तु प्रस्तुताङ्कुरे
विश्रान्तिः, अत्र विशेषानध्यवसायात्सन्देहसङ्करः ।

किञ्च विद्वद्भूषणैर्मववर्णनस्यासम्बन्धे सम्बन्धकथ-
नरूपतयाऽतिशयोक्तिरुदात्तालङ्कारेण सहैकवाच-
कानुप्रवेशसंकरः निरतिशयवितरणोत्कर्षपर्यवसायि-
नोहेत्वलङ्कारस्याप्यङ्गतातथ्यौदार्यवर्णनात्मिकया -
दुयक्ता सहैकवाचकानुप्रवेशसंकरः । तन्मूलकस्या -
प्रस्तुतप्रशंसालङ्कारस्य प्रस्तुताङ्कुरस्य वा राजसम्पत्स-
म्बद्धिवर्णनात्मकोदात्तालङ्कारेण सहैकवाचकानुप्रवे-
शसंकरः । वाचकशब्दस्य प्रतिपादकमानपरतया

वक्ष्यमाणेत्यर्थः तयोः तद्गुणकाव्यलिङ्गयोः तन्मूल सङ्करमूलः
ताभ्यां सङ्करभ्रान्तिमद्भ्यां तयोः सङ्करभ्रान्तिमतोः तस्य उदात्तस्य
हेतुमतः कार्यस्य अभेदकथनं तत्त्यागलीलायितस्य कार्यमिति
वक्तव्ये तदेव त्यागलीलायितमित्यभेदकथनं तदोयेति । राजकीये-
त्यर्थः ॥

अतथ्यौदार्येति । असत्यौदार्येत्यर्थः तन्मूलकस्येति वितरणी
त्कर्षपर्यवसायिहेत्वलङ्कारमूलकस्येत्यर्थः । ननु राजसम्पत्सम्बद्धे
व्यञ्जनागम्यत्वेनावाच्यत्वात् कथं तद्वर्णनात्मकोदात्तालङ्कारेण
सहैकवाचकानुप्रवेशकथनमित्याशङ्क्यामाह वाचकशब्दस्येति

व्यङ्ग्यसाधारण्यदेष्टां च त्रयाणामेकवाचकानुपवेश-
संकराणां समप्राधान्यसंकरः । न ह्येतेषां पर-
स्परमन्यचाङ्गत्वमस्ति ; उदात्तादिमात्रस्यैव हेत्व-
लङ्कारादिचाङ्गतापादकत्वेनातिशयोक्तिसङ्कारस्याङ्ग-
तयाऽनपेक्षणात् । एवमत्र श्लोके चतुर्णामपि
सङ्काराणां यथायोग्यसङ्करः । एवमन्यत्राप्युदाहरा-
न्तराण्य ह्यनि ॥

अमुं कुत्रलयानन्दमकरोदप्यदीक्षितः ।

नियोगाद्देहकटपतेर्निरुपाधिद्वयनिधेः ॥१॥

त्रयाणामिति । एकउदात्तातिशयोक्त्योरपरोहेत्वतुयक्त्योरन्यो व्यङ्ग्यो-
दात्ताप्रस्तुतप्रशंसाप्रस्तुताङ्गुरान्यतरयोरित्येवं त्रयाणां परस्पर-
मित्यर्थः उदात्तालङ्कारस्य हेत्वलङ्काराङ्गतायाः पूर्वमुक्तत्वादुदात्ता-
तिशयोक्तिसङ्करस्यापि तदङ्गत्वमिति शङ्कान्निरस्यति उदात्तादि-
मात्रस्यैवेति उदात्तादीत्यादिपदेन हेत्वलङ्कारादीत्यादिपदेन
चाप्रस्तुतप्रशंसापरिग्रहः तत्रापि निरतिशयैश्वर्यवितरणोत्कर्ष-
पर्यवसायिनो हेत्वलङ्कारस्यैव तादृशवितरणरूपकार्यपरिष्कार-
द्वारा तद्व्यप्रस्तुतराजसम्पदुत्कर्षप्रशंसायामप्रस्तुतप्रशंसाया
मङ्गत्वं न त्वङ्गतातथ्यवर्णना रूपातुयक्तिसंकरस्याप्यपेक्षेति भावः ।
यथायोग्यमिति । तथाहि उदात्ततद्गुणयोरङ्गाङ्गिभावसंकरस्य
भ्रातृमदुदात्तयोरङ्गाङ्गिभावसंकरस्य चाङ्गाङ्गिभावे च संकरः
तथा भ्रातृमदुदात्तयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करस्योदात्ताङ्गकहेत्वलङ्का-
रादिसन्देहसंकरस्य चाङ्गाङ्गिभावेन संकरइति सूक्ष्ममिति
भिरुद्धमीम् ।

चन्द्रालोकोविजयतां शरदागमसम्भवः ।

हृद्यः कुवलयानन्दो यत्प्रसादादभूदम् ॥ २ ॥

इति श्रीमदद्वैतविद्याचार्यश्रीमद्विजकुलजलधि-
कौस्तुभश्रीरङ्गराजाध्वरीन्द्रवरदसूनोरप्यदीक्षितस्य -
कृतिः कुवलयानन्दः समाप्तः ॥

स्वकीर्त्यनुवृत्तये ग्रन्थनाम स्वनाम चोपनिबध्नन् ग्रन्थपूर्ति-
मनुवदति अमुमिति । स्वग्रन्थस्य प्रामाणिकत्वं सूचयितुमाह च-
न्द्रालोकइति शरदागमसंज्ञकश्चन्द्रालोकमूलभूतोऽग्रन्थः शरत्काला-
गमनेन चन्द्रस्यालोकइति श्लेषः तस्माच्च कुवलयानन्दः स्वग्रन्थो-
ऽभूत् कुवलयस्य कुमुदस्यानन्दइति च श्लेषइति—शिवमास्तम् ॥

विद्वद्भ्यो नमः महामान्यरामचन्द्रात्मजन्मना ।

विदुषा वैद्यनाथेन कृतालङ्कारचन्द्रिका ॥ १ ॥

एनां कुवलयानन्दप्रकाशनविशारदाम् ।

विदाङ्गुर्वन्तु विद्वांसः काव्यतत्त्वविदाम्बराः ॥ २ ॥

असौ कुवलयानन्दश्चन्द्रालोकोत्थितोऽपि सन् ।

प्रतिष्ठां लभते नैव विनालङ्कारचन्द्रिकाम् ॥ ३ ॥

इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणचरामंभट्टाक्षजवैद्यनाथकृता
प्रलङ्कारचन्द्रिकाख्या कुवलयानन्दटीका संपूर्णा ॥

